

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 8, № 1

Naxçıvan – 2012

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, Akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, professor **Ali Birinci** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, professor **Şükrü Haluk Akalın** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, professor **Osman Horata** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), tarix elmləri doktoru, professor **F.Y.Səfərli**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya elmləri doktoru, professor **M.A.Cəfərli**, filologiya elmləri doktoru **A.N.Bağirov**, filologiya elmləri doktoru **Y.S.Səfərov**, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **F.H.Rzayev**, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru **R.Z.Rəhimli**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2012, № 1, 316 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” Naxçıvan tarixinin öyrənilməsinin mühüm mənbəyi kimi.....	9
Şikar Qasimov. Elmi texniki proqres göstərir ki, Azərbaycan kosmik tədqiqatların vətənidir.....	18
Hacıfəxrəddin Səfərli. Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası haqqında qeydlər.....	26
Emin Şıxəliyev. Sivilizasiyalararası münasibətlərdə erməni məsələsinin yeri.....	32
Həmzə Cəfərov. Azərbaycan təhsilinin intibah dövrü.....	38
Fəxrəddin Cəfərov. Naxçıvan şəhər polis pristavı köməkçisi Çingiz xan Kalbalıxanov.....	47
Yaşar Rəhimov. XIX əsrdə Naxçıvanın hərbi-siyasi əlaqələri (Rus mənbələri əsasında).....	53
Sara Hacıyeva. Naxçıvanda misgərlik sənətinə dair nümunələr.....	61
Rövşən Məmmədov. Diasporla əlaqələr, dövlət-diaspor münasibətləri.....	68
İlhami Əliyev. Naxçıvan şəhəri səfəvilər dövründə.....	74
Malikəjdər İbrahimov, Malik Əliyev. Əziz Əliyev və onun Azərbaycan səhiyyəsinin inkişafında rolu.....	82
Mehman Şabanov. Heydər Əliyevin Naxçıvanı erməni təcavüzündən qoruması və muxtar respublikanı blokadadan çıxarması uğrunda mübarizəsi (1990-1993).....	87
Gülçin Yetirmişli. Sovet Azərbaycanında XX əsrin 20-30-cu illərində aqrar münasibətlərin tarixşünaslığına dair.....	97

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Sirabda eneolit dövrünə aid yeni abidələr.....	107
Toğrul Xəlilov. Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən tapılmış öküz fiqurları.....	116
Qadir Qədirzadə. “Bəyin bəylik gecəsi” adəti və onun genezisinə dair.....	123
Asəf Orucov. Qış evləri və evlərin qızdırılması məsələsi (Naxçıvan materialları əsasında).....	131

AZƏRBAYCAN DİLİ

Adil Bağirov. Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində onomastik vahidlər.....	136
Firudin Rzayev. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində tus türkləri.....	144
Rəşad Zülfüqarov. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində biçin və xırmanla bağlı işlədilən terminlər haqqında.....	153
Zülfüyyə İsmayıl. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin tədqiq olunma səviyyəsi.....	160
Xuraman Hacızadə. Azərbaycan dilçiliyində fonem problemi.....	166
Nuray Əliyeva. Azərbaycan dialektologiyasının öyrənilməsi və bu prosesdə meydana çıxan çətinliklər.....	172
Samirə Həsənova. “Şərqi-Rus” qəzetində terminologiya məsələləri.....	177

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

Alxan Bayramoğlu. Abbas Səhhət bədii tərcümənin əhəmiyyəti və vacibliyi haqqında...	184
Ramiz Qasimov. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında din məsələsi.....	189
Əkrəm Hüseynzadə. Nuhtaban və Nuhla bağlı adlar, mərasimlər, rəvayətlər.....	196
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadənin “Çobanlar” şeiri haqqında.....	203
Əli Həşimov. Əkrəm Əylislinin hekayələrində kənd mövzuları.....	208
Lütvyyə Əsgərzadə. Şeyx Məhəmməd Rasizadə və Naxçıvan tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti.....	213
Elxan Məmmədov. Eynəli Bəy Sultanov Azərbaycan folklorunun toplayıcılarından biri kimi.....	220
Səbuhi İbrahimov. Əlyazma mətnlərdə Naxçıvan Atabəylər dövrünün tibb elmi.....	225
Fəxrəddin Eylazov. “Gülşəni-raz” əsərinin şərhçisi Baba Nemətullah Naxçıvani haqqında bəzi qeydlər.....	231
Zeynəb Məmmədova. Heyran Xanımın əsərlərinin vəznini.....	236
Ceyhun Əliyev. XIX əsr müsəlman əlyazma kitablarının ümumi quruluşu.....	241
Məhərrəm Cəfərli, Rafiq Babayev. Kosmik dəyər: məsələnin bəzi tərəfləri.....	246
Əliağa Cəfərov. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının repertuarında ilk qollar.....	252

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Teatr və məktəbin birgə işi Naxçıvan ziyalılarının fəaliyyətində...	258
Gülnarə Qənbərova. Naxçıvanın xovsuz xalçalarının toxunma texnologiyası.....	266
İnara Məhərrəmov. Fikrət Əmirovun “Sevil” operası – ilk lirik-psixoloji janrlı Azərbaycan opera nümunəsi kimi.....	275

İQTİSADİYYAT

Teymur Abbasov. Aqrar sektor və aqrar bazarın regional inkişaf istiqamətləri.....	283
Asif Şirəliyev. İqtisadi artım və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı məsələləri.....	290
Polad Əliyev. Natural transfertlər.....	296
Cavadxan Qasimov. Heydər Əliyev və aqrar siyasət.....	302
Nuriyyə İbrahimova. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafında səmərəli kredit təminatı və maliyyə münasibətləri.....	308

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. «Подробный реестр Нахчыванского санджака» как важный источник при изучении истории Нахчывана.....	9
Шикар Гасымов. Научно-технический прогресс показывает, что Азербайджан является страной космических исследований.....	18
Хаджифахреддин Сафарли. Заметки об исторической географии Нахчыванского региона.....	26
Эмин Шихалиев. Армянский вопрос в междоцивилизационных отношениях.....	32
Гамза Джафаров. Образование в Азербайджане в период возрождения.....	38
Фахреддин Джафаров. Помощник полицейского пристава города Нахчывана Чингиз-хан Кельбалиханов.....	47
Яшар Рагимов. Военно-политические отношения Нахчывана в XIX веке (на основе русских источников).....	53
Сара Гаджиева. Образцы медницкого искусства в Нахчыване.....	61
Ровшан Мамедов. Отношения государства с диаспорами в связи с фактором диаспоризации.....	68
Ильхам Алиев. Город Нахчыван в период Сефевидов.....	74
Маликаждер Ибрагимов, Малик Алиев. Азиз Алиев и его роль в развитии здравоохранения Азербайджана.....	82
Мехман Шабанов. Защита Нахчывана от армянской агрессии Гейдаром Алиевым и его борьба за выход из блокады (1990-1993).....	87
Гюльчин Етирмишли. К историографии аграрных отношений 20-30 годов XX века в советском Азербайджане.....	97

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Новые памятники Сираба эпохи позднего энеолита.....	107
Тогрул Халилов. Глиняные фигуры быка, найденные в раннебронзовых памятниках Нахчывана.....	116
Гадир Гадирзаде. Об обычае «Бэйн бэйлик геджеси» (Бекская ночь жениха) и его генезисе.....	123
Асеф Оруджев. Зимние дома и проблемы их обогрева.....	131

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Адилъ Багиров. Ономастические единицы в повести Джалила Мамедкулизаде «События в селении Данабаш».....	136
Фирудин Рзаев. Тюрки-тусы в истории этногенеза Нахчывана.....	144
Рашад Зулфугаров. Термины, связанные с молотьбой и жатвой, в Ордубадском диалекте и Джульфинских говорах.....	153
Зульфия Исмаил. Уровень исследованности неопределительных именных словосочетаний.....	160
Хураман Гаджизаде. Проблема фонем в Азербайджанском языкознании.....	166
Нурай Алиева. Преподавание диалектологии азербайджанского языка и трудности, возникающие в этом процессе.....	172
Самира Гасанова. Вопросы терминологии в газете «Шарки-рус».....	177

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Алхан Байрамоглу. Аббас Саххат о значении и необходимости художественного перевода.....	184
Рамиз Касымов. Вопрос веры в творчестве Джалила Мамедкулизаде.....	189
Акрам Гусейнзаде. Нухтабан и связанные с Ноем названия, обряды, легенды...	196
Айгюнь Оруджева. О стихотворении «Чобанлар» Джалила Мамедкулизаде.....	203
Али Гашимов. Сельская тема в рассказах Акрама Айлисли.....	208
Лютвия Аскерзаде. Шейх Мухаммед Расизаде и Нахчыванское общество исследований и изысканий.....	213
Эльхан Мамедов. Эйнали-бек Султанов как один из коллекционеров Азербайджанского фольклора.....	220
Сабухи Ибрагимов. Медицинская наука периода Нахчыванских Атабеков в рукописных текстах.....	225
Фахреддин Эйлазов. Некоторые заметки о толкователе сочинения «Гюльшани-раз» Баба Нематуллах Нахчывани.....	231
Зейнаб Мамедова. Стихотворный размер произведений Хейран-ханум.....	236
Джейхун Алиев. Общая структура мусульманских рукописных книг XIX века.....	241
Магеррам Джафарли, Рафик Бабаев. Космические ценности: некоторые стороны проблемы.....	246
Алиага Джафаров. Первичные отделения из репертуара ашыга Гусейна Бозалганлы.....	252

ИСКУССТВО

Али Гахраманов. Совместная работа театра и школы в деятельности Нахчыванской интеллигенции.....	258
Гюльнара Ганбарова. Технология ткачества безворсовых ковров в Нахчыване.....	266
Инара Магеррамова. Опера Фикрета Амирова «Севиль» как первая Азербайджанская лирико-психологическая опера.....	275

ЭКОНОМИКА

Теймур Аббасов. Направления регионального развития аграрного сектора и аграрного рынка.....	283
Асиф Ширалиев. Вопросы экономического роста и социально-экономического развития страны.....	290
Полад Алиев. Натуральные трансферты.....	296
Джавадхан Касымов. Гейдар Алиев и аграрная политика.....	302
Нурия Ибрагимова. Обеспечение рационального кредита и финансовые отношения в устойчивом развитии аграрной отрасли.....	308

CONTENTS

HISTORY

Ismail Hajiyeu. “The detailed register of Nakhchivan sanjak” as a substantial source for the research into the history of Nakhchivan.....	9
Shikar Gasimov. Scientific and technical progress show that Azerbaijan is the country of space researches.....	18
Hajifakhraddin Safarli. Notes about historical geography of Nakhchivan region.....	26
Emin Shikhaliyev. The Armenian question in intercivilizational relations.....	32
Hamza Jafarov. Education in Azerbaijan in the revival period.....	38
Fakhraddin Jafarov. Assistant of police-officer in the city of Nakhchivan Chingiz khan Kalbalikhanov.....	47
Yashar Rahimov. Military-political relations of Nakhchivan in XIX century (on the basis of Russian sources).....	53
Sara Hajiyeu. Specimens of coppersmith art in Nakhchivan.....	61
Rovshan Mammadov. Communications with diaspora, state-diaspora relations.....	68
Ilhami Aliyev. Nakhchivan city in the Safavids' time.....	74
Malikajdar Ibrahimov, Malik Aliyev. Aziz Aliyev and his role in development of public health in Azerbaijan.....	82
Mehman Shabanov. Defence of Nakhchivan by Heydar Aliyev against Armenian aggression and his struggle for the way out of blockade (1990-1993).....	87
Gulchin Yetirmishli. To the historiography of agrarian relations in 20-30 years of XX century in Soviet Azerbaijan.....	97

ARCHAEOLOGY AND ETNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. Newly monuments of ate Chalcolithic Age of Sirab.....	107
Togrul Khalilov. Ox figure discovered in monument belong to Early Bronze Age in Nakhchivan.....	116
Gadir Gadirzade. About custom of «Beyin beylik gejesi» (Bey night of a bride-groom) and its genesis.....	123
Asaf Orujov. Winter houses and problems of heating.....	131

AZERBAIJAN LANGUAGE

Adil Baghirov. Onomastic unites in Jalil Mammadguluzadeh's novella “Danabash kandinin ahvalatlari” (“Stories of the blockhead village”).....	136
Firudin Rzayev. Tus Turkic in the history of Nakhchivan's ethnogenesis.....	144
Rashad Zulfugarov. Terms connected with thrashing and reaping in Ordubad dialect and Julfa patois.....	153
Zulfiya Ismayil. Investigation level of not-attributive nominal word-combinations.....	160
Khuraman Hajizade. Phonematic problem in Azerbaijan linguistics.....	166
Nuray Aliyeva. Teaching of dialectology of the Azerbaijan language and incipient difficulties in this process.....	172
Samira Hasanova. Terminology questions in the newspaper of “Shargi-rus”.....	177

FOLKLORE AND LITERATURE

Алхан Байрамоглу. Abbas Sahhat about importance and necessity of literary translation.....	184
Ramiz Gasimov. Faith question in works of Jalil Mammadguluzadeh.....	189
Akram Huseinzadeh. Nuhtaban and names, rituals and legends connected with Noah..	196
Aygun Orujova. About the poem “Chobanlar” of Jalil Mammadguluzadeh.....	203
Ali Hashimov. Country theme in stories of Akram Ailisli.....	208
Lutviya Asgarzadeh. Sheikh Muhammad Rasizadeh and Nakhchivan’s researches and investigations society.....	213
Elkhan Mammadov. Einali bey Sultanov as one of collectors of Azerbaijan folklore.....	220
Sabuhi Ibrahimov. Medical science of the period of Nakhchivan Atabeys in texts of manuscripts.....	225
Fakhraddin Eylazov. Some notes about Baba Nematullah Nakhchivani – an interpreter of the writing of “Gulshani-raz”.....	231
Zeynab Mammadova. Metre of Hejran Khanim’s works.....	236
Jeyhun Aliyev. General structure of the Muslim manuscript books of XIX century....	241
Muharram Jafarli, Rafiq Babayev. Space values: some sides of the problem.....	246
Aliaga Jafarov. First branches from repertoire of ashug (folk singer) Husein Bozalganly.....	252

ART

Ali Gahramanov. Collaboration of theatre and school in activities of Nakhchivan’s intellectuals.....	258
Gulnara Ganbarova. The weaving technology of Nakhchivan’s pileless carpets....	266
Inara Maharramova. Fikret Amirov’s opera of “Sevil” as the first Azerbaijan lyric-psychological opera.....	275

ECONOMICS

Teymur Abbasov. Directions of regional development of agrarian sector and agrarian market.....	283
Asif Shiraliyev. Issues of economic increase and socio-economic development of the country.....	290
Polad Aliyev. Natural transfers.....	296
Javadkhan Gasimov. Heydar Aliyev and agrarian policy.....	302
Nuriya Ibrahimova. Ensuring of rational credit and financial relations in steady development of agrarian branch.....	308

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

“NAXÇIVAN SANCAĞININ MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ” NAXÇIVAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN MÜHÜM MƏNBƏYİ KİMİ

Məqalədə XVI əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuş və bununla əlaqədar osmanlılar tərəfindən “Naxçıvan sancağı” adlandırılan Naxçıvan diyarının ərazisi, yaşayış məntəqələri, əhalisi haqqında müfəssəl məlumat verilir, “Müfəssəl dəftər”də verilən məlumatların Naxçıvan tarixi üçün əhəmiyyəti göstərilir. Əhalinin siyahıya alınması, məşğuliyyəti, təsərrüfat həyatı, toplanan vergilər və onların növləri təhlil edilir. Aydın olur ki, “Müfəssəl dəftər” əhalidən vergiləri sistemli şəkildə yığmağa yönəldilsə də, burada Naxçıvanın XVI və XVIII əsr tarixini, tarixi coğrafiyasını və onlarla sahələrini öyrənmək və erməni iddialarına obyektiv və tutarlı cavab vermək üçün materiallar yer alır.

Açar sözlər: “Müfəssəl dəftər”, sancaq, osmanlılar, vəqf, bennak, ağca, iskələ, mənbə.

Zəngin tarixə malik olan Naxçıvan diyarının öyrənilməsində bir sıra mənbələrin əvəzsiz rolu vardır. Bu mənbələr içərisində müxtəlif dillərdə yazılmış və xarici ölkə arxivlərində saxlanılan sənədləri xüsusi ilə qeyd edə bilərik. Haqqında bəhs olunan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” Türkiyənin Başbakanlıq Arxivində saxlanılan və Naxçıvanın XVI və XVIII əsr tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayan “Dəftərlər”dən ibarətdir. Həmin “Dəftərlər” akademik Ziya Bünyadov və tarix üzrə fəlsəfə doktoru Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) tərəfindən əldə edilmiş, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və kitab halında 1997 və 2001-ci illərdə çap edilmişdir (2, 3). Min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588-1603-cü illər) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdir (3, s. 5).

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni osmanlılar vergi verməli olan əhalidən vergilərin nizamlı şəkildə toplanılması məqsədi ilə hazırlayıblar. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri iki nüsxə olaraq hazırlanmış (digər “müfəssəl

dəftərlər” kimi – İ.H.) və 27 avqust 1727-ci ildə İstanbulda Divanda təsdiq olunmuşdur (2, s. 5).

“Müfəssəl dəftər”in tərtib və təsdiq edildiyi vaxtda Naxçıvan şəhəri və əyalətə daxil olan ərazilər Osmanlı imperiyası tərəfindən tutulmuş və sancaq (əyalət) kimi onun ərazisinə daxil edilmişdi. O dövrdə, yəni XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağının ərazisi 14 nahiyədən – Naxçıvan, Əlincə, Sair-Məvazi, Dərə-Şahbuz, Mülki Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan, Dərələyəz nahiyələrindən ibarət olmuşdur (2, s. 8).

XVIII əsrin 20-ci illərində osmanlılar Naxçıvan ərazisində Naxçıvan sancağı ilə yanaşı Ordubad sancağını da yaratmışdılar. Lakin ehtimal edilir ki, bu sancaq ancaq bir neçə il mövcud olmuş, sonra Naxçıvan sancağının tərkibinə qatılmışdır (3, s. 11). Osmanlılar Naxçıvan sancağı üçün ayrıca bir “Müfəssəl dəftər” tərtib edərkən Zar, Zəbil və Şərur nahiyələri Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxarılmış və İrəvan əyalətinin tərkibinə birləşdirilmişdir. Sonradan Ordubad, Bazarçayı və Ağcaqala nahiyələri ləğv olunmuş, Sair Məvazi, Qışlağat və Dərələyəz adlı yeni nahiyələr yaradılmışdır. Naxçıvan sancağının ərazisi və inzibati bölgüsündə aparılan dəyişikliklər nəticəsində bu diyarın inzibati bölgüsü yuxarıda qeyd olunan 14 nahiyə formasında qalmışdır. Naxçıvan sancağının ərazisi XVI-XVIII əsrlərdə müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən xeyli böyük olmuş, Ermənistan Respublikasının Əzizbəyov, Yeqheqnadzor, Cermuk, Sisyan və Meğri rayonlarının ərazisini də əhatə etmişdir. Naxçıvan sancağı 315 yaşayış məntəqəsindən ibarət idi. Nahiyələr üzrə bu aşağıdakı kimi idi: Naxçıvan nahiyəsinə – 12, Əlincə nahiyəsinə – 26, Sair-Məvazi nahiyəsinə – 16, Dərəşahbuz nahiyəsinə – 21, Mülki-Arslan nahiyəsinə – 8, Məvaziyi-Xatun nahiyəsinə – 9, Qarabağ nahiyəsinə – 15, Qışlağat nahiyəsinə – 11, Dərəşam nahiyəsinə – 4, Azadciran nahiyəsinə – 37, Şorlut nahiyəsinə – 5, Dərənürgüt nahiyəsinə – 5, Sisyan nahiyəsinə – 42, Dərələyəz nahiyəsinə – 102 yaşayış məntəqəsi daxil idi (2, s. 8). Ümumilikdə isə, şəhərlər, kəndlər, qəsəbələr, camaat vəqfləri, zaviyə vəqfləri, mədrəsə vəqfləri, məzrələr, çiftliklər, qışlaqlar və yaylaqların sayı 330-a çatırdı.

“Müfəssəl dəftər”də, onun tərtib və təsdiq edildiyi 1727-ci ildə 315 (326) yaşayış məntəqəsindən xeyli hissəsində heç kimin yaşamadığı qeyd olunur. Həmin kəndlərin boşalmalarına əsasən aşağıdakı amillər səbəb olmuşdu: 1. Ardı-arası kəsilməyən müharibələr, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan əyalətinin gah səfəvilər, gah da osmanlılar tərəfindən işğal olunması, bunun nəticəsində əhalini zara gətirmiş qatma-qarışıqlıq. 2. Süni sürətdə müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlıları iki hissəyə parçalamış şiəlik və sünnilik. 3. İşğalçılar tərəfindən yerli əhalinin zorla başqa yerlərə köçürülməsi və əsir aparılması. 4. Vergilərin hədsiz dərəcədə çoxluğu və ağırlığı olmuşdu (7, 1998, 25 iyul).

“Müfəssəl dəftər”də gətirilən faktlardan aydın görünür ki, sünni-şiə məsələsi yerli əhalinin başına bəlalar açmışdı. Belə ki, osmanlıların hakimiyyəti

dönəmində qızılbaşlar – şiələr, səfəvilərin işğalı dövründə isə sünnilər öz kəndlərini tərk edib getmiş və bir daha bu yerlərə qayıtmamışlar. 1727-ci ilə Naxçıvan sancağında 63 boş kənd olmuşdu. “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftər”inə görə, Naxçıvan sancağının tərkib hissəsi olmuş Bazarçayı, Şərəbxana, Zar, Zəbil nahiyələrinin əhalisi öz yurdlarını tərk etmişlər. Bu nahiyələr üzrə 74 kənd və 1 məzrə kimsəsiz qalmışdır (3, s. 12). Digər nahiyələrdə də xeyli sayda boşalmış kəndlər var idi. Dərələyəz nahiyəsində olan 102 kənddən 32-də əhali yaşamadığından passiv fonda keçmişdir (6, 1997, 26 mart). Bura Qaşqa, Qozluca, Cəfərli, Urnut, Ərdalas, Əyrili, Günnüd, Ağcavənd və s. daxildir. Bu dövrdə ərazidə yaşayan azərbaycanlı əhali başqa yerə getdiyindən burada azərbaycanlı əhalisi azalmış və nəticədə bir neçə nahiyədə kəndlərin sayı da aşağı düşmüşdü. Məsələn, Dərəşam nahiyəsində cəmi dörd kənd, Dərənürgüt nahiyəsində altı kənd, Şurut nahiyəsində beş kənd qalmışdı (2, s. 30, 32).

Göründüyü kimi, “Müfəssəl dəftər”də Naxçıvan sancağının ərazisi, inzi-bati bölgüsü, nahiyələri, nahiyələrə daxil olan yaşayış yerləri və onların adları haqqında geniş məlumatlar vardır. Bu və digər cəhətlərə görə “Müfəssəl dəftər” Naxçıvan tarixi üçün əvəzsiz mənbədir. Burada həm də Naxçıvan ərazisindən toplanan vergilərin miqdarı və növləri, sancağın təsərrüfat həyatı, əhalinin sosial-iqtisadi durumu, vergiyə cəlb olunan şəxslərin adı və ata adları, müxtəlif məscid, karvansara, dükan, bazar, hamam və b. haqqında geniş məlumat almaq mümkündür.

“Müfəssəl dəftər”də əhalidən vergilərin toplanması, onların miqdarı, sayı haqqında zəngin məlumatlara rast gəlinir. Aydın olur ki, bölgənin böyük ərazi-inzibati bölgüsü olan Naxçıvan sancağının 9.788 vergi verəni xəzinəyə hər il 2.629.059 ağca vergi verirdi. Bunun da əsas hissəsi Dərələyəz (16 faiz), Azad-ciran (15,5 faiz), Naxçıvan (12,3 faiz) və Qarabağ (11,2 faiz) nahiyələrinin payına düşürdü (2, s. 8-9).

“Müfəssəl dəftər”də gətirilən faktlardan aydın olur ki, Naxçıvan sancağından təxminən 70 adda vergi toplanmışdı. Onları növünə görə 4 qrupa ayırmaq olar: 1. Kənd təsərrüfatına aid vergilər (buğda, arpa, düyü, darı, pambıq, çəltik, tütün, mərcimək, noxud, gülül, paxla, məş, pərinc, sumax, kərdiyar, ispənçə, gənəgərçək, soğan, kələm və başqa tərəvəz məhsullarına görə alınan vergilər). 2. Heyvandarlığa aid vergilər (qoyun və keçi üçün alınan vergilər (adətli-ağnam, ağıl, qışlaq, yaylaq, otlaq üçün vergilər, dəvə, at, qoyun və b. bacılar və vergilər). 3. Məişət xarakterli vergilər (subay, qız və dul qadın üçün gəlir, bənək (evli)), işlənmiş günah, törədilmiş cinayət üçün – badi-hava, yava və qaçqın, rəsmi-cürm və s., qul, cariyə və kənizlərin sərbəstlik almaları üçün, varissiz ölənlərin mirasının satışından, itirilmiş mallar, sahibsiz və itmiş sayılan heyvan, qaçmış qul və cariyələrin satışından gələn gəlirdən alınan vergilər və məhkəməyə çağırılmaq üçün ödənilən xərclər. 4. Peşəyə görə vergilər (şamxanaya, sabunxanaya, boyaqxanaya, bəzirxanaya, dəyirmanaya, dükanlara, dükan yerinin

icarəsinə görə, yapçı, qantar, un qapanı və b. vergilər, bazar bağı, intisab, ding, bezdamğası, rahdarlıq, kətan, qayıq, iskolə).

Vergilər pulla və natura ilə ödənilirdi. “Müfəssəl dəftər”ə əsasən müəyyən etmək mümkündür ki, sancaq üzrə hər il 60,3 ton pambıq, 624 ton buğda, 574,3 ton arpa, 20 ton darı məhsulları istehsal olunmuşdur.

Naxçıvan sancağında 125 mindən çox qoyun və keçi olmuşdu.

Yığılan vergilərdən müəyyən sahələrdə işləyənlərə maaş verilir, təmir və tikintilərə vəsait ayrılırdı. Vergilərdən imam üçün 20, xitabət üçün 25, müəzzin üçün 12, qəyyum üçün 8, mütəvvəl üçün 15 ağca maaş verilmirdi. Ordubad mədrəsəsində təhsil alan hər tələbə 5 ağca alırdı. Vergilərin müəyyən hissəsi vəqflərin, camələrin, mədrəsələrin, onların tikintilərinin təmirinə sərf edilirdi. Vergilərdən gələn gəlirdən Osmanlı dövlətinin ayrı-ayrı kəndlərə təyin etdiyi zabidlərə də çatırdı. Beləliklə, ağır vergi sisteminin tətbiq edilməsi əhalinin getdikcə daha da yoxsullaşmasına gətirib çıxarırdı. Ona görə də sancağın bir sıra yerlərində narazılıqlar baş qaldırır, üsyanlar olurdu.

“Müfəssəl dəftər”də Naxçıvan sancağının əhalisi, onun tərkibi, vergi mükəlləfiyyəti daşımaları, şəhər və kənd əhalisi arasındakı nisbət, əhalinin etnik-dini tərkibi haqqında da geniş məlumatlar vardır. 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə əsasən Naxçıvan sancağında 6037 nəfər vergi mükəlləfiyyəti daşıyan şəxs olmuşdur. Bunun da 1728 nəfəri şəhərlərdə, 4209 nəfəri kəndlərdə yaşayırdı. 1727-ci ildə isə Naxçıvan sancağında 9788 nəfər vergi verən qeydə alınmışdır. Şərur və yeni yaradılmış Sədərək nahiyəsini də bura əlavə etsək Naxçıvan sancağında 11.792 nəfər vergi mükəlləfiyyəti daşıyanlar olmuşdur (3, s. 12). Qeyd etməliyik ki, “Dəftər”i tərtib edən məmurlar şəxslərin adını yazdıqları zaman həmin şəxsin ailə vəziyyətinə dair qeydlər də edirdilər. Məsəl üçün, Ordubad şəhərinin mərkəzi hissəsində yaşayan vergi verənlərin arasında 56 evli, 31 subay, Anbarasda – 104 evli, 69 subay, Məngisdə – 59 evli, 46 subay, İştərangədə – 51 evli, 15 subay, Sərsəhər məhəlləsində – 113 evli və 74 subay adam yaşayırdı (5, 1985, 13 sentyabr). Bu ona görə idi ki, evli və subaylardan, digər əlamətlərə görə də insanlardan müxtəlif cür vergi alınır. Osmanlılar qadın və uşaqları, qoca və şikəstləri, xəstə adamları, zehni işlə məşğul olanları bütün vergilərdən azad etmişdilər. “Dəftər”ə görə Ordubad şəhərində 2650 nəfər adam yaşayırmış. Bunlar şəhərin məhəllələri üzrə aşağıdakı kimi imiş: Şəhərin mərkəzində 211 nəfər, Anbarasda 689 nəfər, Sərsəhərdə 639 nəfər, Məngisdə 341 nəfər və İştərangə 240 nəfər.

“Müfəssəl dəftər”də Naxçıvan sancağı əhalisinin etnik tərkibi barədə də dolğun məlumat var. İrəvan əyalətinə aid edilmiş Şərur və Sədərək nahiyələri də daxil edilməklə, Naxçıvan diyarının əhalisinin 70 faizinin azərbaycanlılar olduğunu müəyyən etmək mümkündür (4, s. 425). Əyalətdə qeyri-müsəlmanlar da yaşamışlar. “Müfəssəl dəftər”də ayrı-ayrı nahiyələrin adda-budda kəndlərində 1 nəfərdən 9 nəfərə qədər qeyri-müsəlmanların yaşadığı göstərilir. Vergiyə cəlb olunanların siyahısından görüldüyü kimi Sancağın ərazisində erməni-

lər, kürdlər, frənglər də olmuşlar. Qeyri-müsəlmanlar, etnik-milli qruplar azlıq təşkil etmişlər. “Müfəssəl dəftər”də Naxçıvana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən mənfur ermənilərə qarşı kifayət qədər faktlar vardır. İrəvan əyaləti də daxil olmaqla, ərazidəki Azərbaycan-türk mənşəli yer-yurd adları (8, 2006, 19 oktyabr), bugünkü Ermənistanın bir sıra rayonlarının Naxçıvan sancağının tərkib hissəsi olması, əhalinin böyük hissəsinin azərbaycanlılardan ibarət olması, Naxçıvan sancağında dini müəssisələr, təhsil müəssisələri, karvansaralar və s. haqqında verilən məlumatlar da bu əyalətin heç vaxt erməni torpağı olmadığını bir daha təsdiq edir. Bir cəhət də ciddi maraq doğurur və erməni iddialarını rədd edir. Belə ki, qeyri-müsəlman millətindən olanların yaşadığı kəndlərin adları əsasən Azərbaycan mənşəlidir. Məsələn, Qazançı, Çənnəb, Dərəşam, Baş kənd, Azadciran, Arpa, Civə, Ələyəz, Üstün, Qaraqaya, Gələnçevir, Yuxarı Əylis, Aşağı Əylis və b. Qeyri-müsəlmanlar mövsümi iş görmək adı ilə bu yerlərə, əsasən dağ və dağətəyi kəndlərə gəlir, özlərinə oturaq həyat təmin etdikdən sonra isə tədricən daha münasib kəndlərdə cəmləşirdilər. 1727-ci ildə iki-iki, üç-üç nəfər qeyri-müsəlmanın yerləşdiyi kəndlər əsasən sancağın Sisyan, Dərələyəz nahiyələri olmuşlar. Sonra isə tədricən Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran nahiyələrinin bir neçə dağ və dağətəyi kəndlərində toplaşaraq ticarət-lə, sənətkarlıqla, əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışlar.

“Müfəssəl dəftər”də Şərur nahiyəsində iki kürd kəndinin – Aşağı, Yuxarı Kürd kəndlərinin adları çəkilir. Yezdabad kəndində yaşayan qeyri-müsəlmanlar əsasən yezdi kürdləri olmuşlar və onlar tədricən müsəlmanlığı qəbul etmişlər. Həmin kəndlərin adını saxlamağa da lüzum qalmamışdı. Bu da məlumdur ki, Osmanlı sultanları əyalətlərə böyük vəzifələrə əsasən kürd feodallarından təyin edirmişlər (7, 1998, 26 iyul). Bu kürdlərin əyalətlərə, nahiyələrə yayılmasının əsas səbəblərindən biri budur. Məhz Qışlaq nahiyəsində Yezdabad kəndinin, Şərur nahiyəsində iki kürd kəndinin meydana gəlməsi bu dövrə təsadüf edir. Sancağın ərazisində digər etnik-milli qruplara mənsub olan əhali də yaşamışdır. Frəng tayfasından olan 89 nəfər (Bənəniyar kəndində), 81 nəfər (Cəhri kəndində), 40 nəfər Zimmi keçidi kəndində yaşamışlar.

Sancağın ərazisində dini müəssisələr, mədrəsələr, kilsələr, monastırlar, karvansaralar mövcud olmuşdur ki, “Müfəssəl dəftər”də bunlar haqqında məlumat verilir. Ərazidə cəmi üç kilsə və 1 monastır qeydə alınmışdır. Onlardan biri 3 nəfər qeyri-müsəlmanın yaşadığı Sisyan nahiyəsinin Bələk kəndində, ikincisi Dərələyəz nahiyəsinin üç nəfər qeyri-müsəlmanın yaşadığı Kisək kəndində, üçüncüsü isə Əlincə nahiyəsinin 153 nəfər qeyri-müsəlmanın yaşadığı Şurut kəndində – təqribən 100 nəfər zina tayfasının tərkidünyalıq olub yaşadıkları Qızlar kilsəsi, habelə Nurgüt monastırı idi (7, 1998, 26 iyul). Lakin müsəlmanlara aid dini müəssisələr, onların vəqfləri demək olar ki, bütün nahiyələrdə, onların əksər kəndlərində olmuşdu. XVII əsrin ortalarında Naxçıvanda olmuş məşhur osmanlı səyyahı Övliya Çələbi göstərmişdi ki, təkcə Naxçıvan şəhərində 70 ibadət-xana və came, 40 məscid, 70 karvansara olmuşdu. “Müfəssəl dəf-

tər”də Naxçıvan nahiyyəsində Sultan Murad, Həzrət Paşa, Xaçaparaq camelərinin, Ordubad qəsəbəsində Mirzə İbrahim mədrəsəsinin, Sultan Muradın böyük comesinin Ordubaddakı vəqflərinin adları çəkilir. Sultan Murad comesinin vəqf-naməsinə görə, bu vəqfin bir çox gəlir obyektı – 150 dükan, bir hamam və karvansarası olmuşdu. Hər bir dükanın illik gəlirindən vəqfin hesabına 20 ağca, hamamdan – 3500 ağca, karvansaradan isə 18 min ağca ayrılmışdı ki, bu da Sultan Murad comesi vəqfinin illik gəlirini 24.5 min ağcaya çatdırırdı (5, 1985, 13 sentyabr).

“Müfəssəl dəftər” də Naxçıvan sancağında fəaliyyət göstərən karvansaralar (Seyid Qazi karvansarası, Hacı Səidin karvansarası, Ağahüseynin karvansarası, Ağa Mirzə karvansarası), bazar və dükanlar (Xətib bazarı, Xətibin dükanı, Tağıbəyin dükanı, Şeytanbazar, Meydan Çarşısı, Çanaq çarşısı, Türengi çarşısı, Sərşəhər bazarı), hamamlar (Bazarbaşı hamamı, Təknə hamamı), dəyirmanlar (Naxçıvan şəhər dəyirmanı, Ordubad şəhər dəyirmanı, Aşağı məhəllə dəyirmanı, Yuxarı məhəllə dəyirmanı, Həsənin dəyirmanı, Hüseynin dəyirmanı) haqqında da müfəssəl məlumatlar verilmişdir (8, 2006, 19 oktyabr). “Dəftər”dən məlum olur ki, Naxçıvan şəhərində 191, Ordubadda 210 dükan olmuşdur (7, 1998, 28 iyul). Naxçıvandakı dükanlardan 83-ü ayrı-ayrı adamların istifadəsində olan dövlət dükanları, 96-sı isə xüsusi şəxslərin dükanlarıdır. Ordubaddakı dükanlardan 15-i Sultan Muradın Böyük comesinin Ordubaddakı vəqfinə, 30-u Mirzə İbrahim mədrəsəsinin vəqfinə, 24-ü isə şəxsi adamlara məxsus olmuşdur. Bunlardan başqa Ordubadda 3 karvansara, bəzirxana, sabunxana və hamamlar olmuşdur.

“Müfəssəl dəftər”də gətirilən faktlardan, o cümlədən vergiyə cəlb olunmuş Ordubad şəhəri yaxınlığındakı İskələnin, habelə Əylis kəndi yaxınlığındakı bərənin, Culha (Culfa) yaxınlığındakı İskələnin olması faktları sübut edir ki, o dövrdə Araz və Arpa çaylarında qayıqçılıq inkişaf etmişdi. Ordubad şəhər yaxınlığında tikilmiş İskələnin əsas vəzifəsi Araz və Arpa çaylarının vəziyyətini daim nəzarət altında saxlamaq olmuşdu. Osmanlı hökuməti İrəvana Naxçıvan sancağından asan yolla taxıl göndərmək məqsədilə Arpa çayını gəmiçilik üçün yararlı hala gətirmişdi. Osmanlılar tərəfindən Ordubadda Araz çayı üzərində tikdirdikləri İskələ tacirlər tərəfindən geniş istifadə olunurdu ki, bu da xəzinəyə böyük gəlir gətirirdi. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, xəzinənin Ordubaddan götürdüyü gəlirin (64 min ağca) mühüm bir hissəsi (12 min ağca) osmanlıların tikdirdiyi İskələnin payına düşürdü (5, 1985, 13 sentyabr).

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nin tarix elmi üçün, xüsusilə Naxçıvan tarixi üçün mühüm əhəmiyyəti bir də ondadır ki, burada gətirilən faktlar – şəhər, qəsəbə, kənd, qışlaq və yaylaq, insan adları, əhalinin etnik-milli tərkibi, ərazi bölgüsü, əhalinin məşğuliyyəti, dini tikililərin miqdarı tam inandırıcı surətdə təsdiq edir ki, Naxçıvan sancağı azərbaycanlıların sıx yaşadığı Azərbaycan torpağıdır.

XVI-XVIII əsr mənbələrində Naxçıvan diyarının şəhərləri kimi Naxçıvan və Ordubadın adı qeyd edilir. XVI əsrin II yarısından etibarən isə şəhərlər sırasında Culfanın (Culha) da adı çəkilir. Lakin İrəvan əyalətinin və Naxçıvan sancağının “Müfəssəl dəftər”lərində Culfanın “kənd” (“qəzə”) olduğu yazılmışdır (1, s. 368; 2, s. 162-163). “Dəftər”də Naxçıvan şəhərinin 11, Ordubad şəhərinin isə 5 məhəllədən ibarət olduğu göstərilir. Naxçıvan şəhərinin əhalisinin sayı 1590-cı ildə 5 min nəfərdən çox olmuşdu (3, s. 15). Təqribən 137 ildən sonra, yəni 1727-ci ildə Naxçıvan şəhərinin əhalisinin sayı artmaq əvəzinə azalaraq 4 min nəfərə yaxın olmuşdu. Müvafiq olaraq, Ordubad şəhərində də əhalinin sayının 1500 və ya 3000 nəfər olduğu göstərilir. Naxçıvan şəhərindəki əhali sayının azalması qeyri-təbii ölüm və məcburi köçlərlə əlaqədar idi.

“Müfəssəl dəftər”lərdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin məhəllə adları göstərilmişdi. Aşağı və Yuxarı məhəllələrdən ibarət olan Naxçıvan şəhəri 1727-ci ildə 11 məhəlləyə çevrilmişdi: Qaziyyə-cahan (Xacə Mirixan), Seyid Hüseyn, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Günbəz (Nuri Kamanlar), Bala, Hacıbəy, Xuzəmərek, Tizxiran, Qala məhəllələri. XVI əsrin sonunda Ordubad şəhərində 5 məhəllə olmuşdu: Mingis, Anbaras, Sərşəhər, Kürdətal (Meydan), Əzaminə. 1727-ci ildə isə şəhərdə 4 məhəllə var idi: Mingis, Anbaras, Sərşəhər və İçtə-rəngə. “Dəftər”də Ordubad haqqında olan məlumatlar üç hissədən ibarətdi: birinci hissədə şəhərin mərkəzi, ikinci hissədə şəhərin ayrı-ayrı məhəllələri və nəhayət kəndləri barədə məlumatlar toplanmışdır. “Dəftər”in Ordubada aid hissəsində həm şəhər həyatı, həm şəhər əhalisinin kənd təsərrüfatıyla məşğul ol-duqlarına dair zəngin material vardır. Naxçıvan və Ordubad şəhərləri mühüm ti-carət mərkəzləri idi. Burada boyaxana, sabunxana, şamxana və qəssabxanalar olmuş, böyük bazarlar fəaliyyət göstərmişdir. “Müfəssəl dəftər”də Naxçıvanda duz istehsal olunduğu və duz kəsənlərdən ildə 210 min ağca vergi alındığı da göstərilmişdi.

“Müfəssəl dəftər”də sancağın ərazisində olan coğrafi adlar, xüsusilə kəndlərin adları da Naxçıvan haqqında erməni “alimlərinin” yalan və böhtan yazdıqlarını və danışdıqlarını bir daha sübut edir. “Müfəssəl dəftər”də onomas-tik vahidlərdən olan antroponimlər, oykonimlər, fitonimlər, ktematonimlər haq-qında da geniş məlumatlar vardır. Erməni tarixçiləri bilməmiş deyillər ki, san-cağın ərazisində olan kəndlərin hamısının adları Azərbaycan – türk mənşəli olmuşdur.

Beləliklə, haqqında bəhs etdiyimiz “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəf-təri” bizə çox maraqlı məqamlardan xəbər verir, tarixi köklərimizin müəyyən səhifələri haqqında həqiqəti açıb xalqımıza çatdırmaqda mühüm mənbə kimi tarixi qaynaqlarımız silsiləsində özünə layiqli yer tutur. Naxçıvanın XVI və XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” qə-dər əhəmiyyətli tarixi qaynaq mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, 342 s.
2. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
3. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
4. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 s.
5. Bünyadov Z., Məmmədov H. Naxçıvan “dəftəri”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1985, 13 sentyabr, № 37 (2172).
6. Budaqov B. Naxçıvan dəftəri. “Naxçıvan” qəz., 1997, 26 mart, № 23 (207).
7. Rəhimov K. Azərbaycan-Oğuz diyarı. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni oxuyarkən. “Xalq qəzeti”, 1998, 25 iyul; 26 iyul; 28 iyul. № 196 (22.896), № 197 (22.897), № 198 (22.898).
8. Bağırov A. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə onomastik vahidlər. “Elm” qəz., 2006, 19 oktyabr.
9. Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.

Исмаил Гаджиев

«ПОДРОБНЫЙ РЕЕСТР НАХЧЫВАНСКОГО САНДЖАКА» КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ НАХЧЫВАНА

В статье дается подробная информация о Нахчыванском крае, входившем в конце XVI и начале XVIII веков в состав Османской империи и поэтому названным османами «Нахчыванским санджаком», о его территории, населенных пунктах и населении. Показывается важность сведений, данных в «Подробном реестре», для истории Нахчывана. Анализируется перепись населения, занятость, хозяйственная жизнь, собираемые налоги, их виды. Несмотря на то, что «Подробный реестр» был составлен с целью упорядочения налоговой системы, из него можно получить сведения о Нахчыване XVI и XVIII веков с точки зрения его истории, географической истории и многих других областей знания, что позволяет дать объективный и сильный отпор армянским притязаниям.

Ключевые слова: *«Подробный реестр», санджак, османы, вакуфы, беннак, ахча, пристань, источник.*

Ismail Hajiyeu

**“THE DETAILED REGISTER OF NAKHCHIVAN SANJAK” AS THE
SUBSTANTIAL SOURCE OF THE RESEARCH INTO THE
HISTORY OF NAKHCHIVAN**

The extensive information is given about the territory, settlements, population of Nakhchivan land called “Nakhchivan sanjak” by ottomans because of it was annexed to the Ottoman Empire during end of the XVI and beginning of the XVIII centuries, the significance of the information given in “The Detailed Register” for the history of Nakhchivan is noted in the paper. The population census, the pursuits, the economical life, the collected taxes and their kinds are analyzed. It is clear that although “The Detailed Register” is aimed to collect the taxes from the inhabitants systematically, herein the materials exist for research into the XVI and XVIII centuries’ history of Nakhchivan, the historical geography and territory, and for responding to the claims of Armenians objectively and neatly.

Key words: *“The Detailed Register”, sanjak, ottomans, akhcha, wharf, source.*

ШИКАР ГАСЫМОВ

Азербайджанский Технический Университет

E-mail: Shikarqasimov@mail.ru

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС ПОКАЗВАЕТ, ЧТО АЗЕРБАЙДЖАН ЯВЛЯЕТСЯ СТРАНОЙ КОСМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье исследованы успехи, достигнутые в Азербайджане в последние пятьдесят лет. Научно-технический прогресс последних годов в Азербайджане исследован на основе конкретных фактов. Исследования показывают, что подобный научно-технический прогресс еще расширится. Все это показывает, что в последние годы Азербайджан превратится в страну космоса.

Ключевые слова: *Азербайджан, технический прогресс, научно-технический прогресс, политический режим, научно-технический комплекс.*

Усиление политического режима и массовые репрессии в СССР во второй половине 30-х годов XX века коснулись всех сторон жизни советского общества, в т.ч. науки. Среди репрессированных оказались такие видные ученые, как генетик Н.Вавилов, авиаконструкторы А.Н.Туполев, С.П.Королев, которые своими исследованиями определяли основные направления развития фундаментальных наук в стране. Однако потепление политического климата в стране со второй половины 50-х годов дало мощный импульс к развитию традиционных и новых отраслей фундаментальных наук. Научно-технические достижения все шире стали применяться в производственных отраслях. Взаимная интеграция достижений науки и производства выразилась в создании научно-производственного комплекса [6, с. 62].

В условиях развития науки и техники начался процесс автоматизации производства, что повысило его эффективность и создало условия для создания автоматизированных систем управления. Контрольные функции человека на производстве постепенно уступили место механизмам, а человек стал заниматься лишь программированием общего производственного цикла, регулированием производственно-технологических процессов и машин. В результате увеличения государственных инвестиций растет

число новых исследовательских учреждений, занятых подготовкой научных кадров. В соответствии с развитием приоритетных направлений естественных наук перестраивается деятельность Академий наук союзных республик. Направления деятельности научных учреждений союзных республик определяются структурой их экономики и уровнем развития производительных сил.

Ярким результатом развития советской науки стали достижения в деле покорения космоса. Эти исследования стали возможными благодаря новым достижениям в области математики, физики, химии, биологии, медицины, металлургии, автоматики, электроники, приборостроения, ракетостроения и в других научно-технических областях. Исследования в космической области обогатили науку новыми сведениями о физических условиях окружающей среды и о Земле, а также способствовали формированию новых областей в данной отрасли.

Создание искусственных спутников, космических кораблей, межпланетных космических станций оказало огромное влияние на дальнейшее углубление научно-технических знаний. С выведения советскими учеными в октябре 1957 года в космос первого искусственного спутника Земли началась эра покорения космоса. Стала вестись систематическая подготовительная работа для совершения человеком первого полета в космос. Наконец, 12 апреля 1961 года, то есть ровно 50 лет назад, пилот-космонавт Юрий Алексеевич Гагарин на космическом корабле «Восток» впервые в истории совершил 108-минутный полет вокруг земного шара [2, с. 317].

По мере расширения исследований совершенствовались космические корабли и ракеты, увеличивалась их мощь, усложнялась программа полетов. С целью изучения космического пространства ученые, наряду с управляемыми космическими кораблями, широко стали использовать автоматические космические аппараты – искусственные спутники Земли серии «Космос», космические системы «Электрон», спутники «Протон» и другие приборы. В конце 1970 года в космос было выведено до 380 спутников серии «Космос». Благодаря научно-техническим достижениям ученые расширили свои знания в области изучения планет солнечной системы.

Достигнутые в деле покорения космоса успехи с каждым годом находили более широкое практическое применение. Широкий размах космических исследований способствовал развитию в СССР новой научной отрасли – космической физики. Учеными С.В.Верновым, А.Ю.Чудаковым был открыт и исследован внешний радиационный пояс Земли. После этого ускорились исследования в области использования атомной энергии в мирных целях, в деле поиска путей получения энергии термоядерного

синтеза, создания лазерной техники и в ряде других областей естественных и гуманитарных наук.

По мере развития исследований расширилась сфера применения атомной энергии в мирных целях, были сданы в эксплуатацию новые атомные электростанции. Советские ученые и инженеры впервые в мире создали передвижную теплоэлектростанцию «ТЭС-3» на гусеничных платформах. Большие успехи были достигнуты учеными в области физики твердых тел. Теоретическая и практическая работа действительных членов Академии наук Украинской ССР А.С.Давудова и А.Ф.Приходько [4, с. 322] и других была направлена на создание новых электронных приборов.

Покорение космоса в СССР не прошло мимо и Азербайджана. С покорением космоса в Азербайджане начался период бурного развития исследований в этой области. Во время своего выступления на Международном конгрессе астронавтики в 1973 г. общенациональный лидер Гейдар Алиев, дав высокую оценку развитию космических исследований, говорил: «Каждое государство, будь оно большим либо маленьким, получает пользу от участия в космических исследованиях и достигает определенных успехов, повышая уровень науки и техники, увеличивая число квалифицированных молодых кадров». В результате в январе 1975 года по инициативе и при всесторонней поддержке Гейдара Алиева при Академии наук Азербайджана был создан научный центр «Каспий». В 1978 году на базе научного центра «Каспий» создается Институт космических исследований природных ресурсов Академии наук Азербайджанской ССР (ИКИПР), а в 1982 году – Научно-производственное объединение космических исследований (НПОКИ) [3, с. 7]. В 1991 году на базе Научно-производственного объединения космических исследований было создано Азербайджанское Национальное Аэрокосмическое Агентство.

В республике, наряду с развитием научных знаний в области космоса, появилась целая плеяда известных ученых, навеки запечатлевших свои имена в истории развития этой области. Одной из таких личностей, которой гордится весь азербайджанский народ, является известный конструктор, генерал-лейтенант, академик Керим Керимов. Работая за пределами Азербайджана, он внес неизмеримый вклад в развитие советских космических программ. Керим Керимов на протяжении 25 лет работал руководителем государственной комиссии по летным испытаниям пилотируемых комплексов и за это время вложил много труда в дело развития космонавтики, был мудрым покровителем, настоящей опорой всех космонавтов. 4 октября 1957 года впервые в космическое пространство был выведен искусственный спутник Земли. В связи с началом космической эры принимается специальная правительственная программа, в соответствии с которой при Министерстве обороны СССР создается специализированное управление, руководителем которого назначается

Керим Керимов. В программе были определены основные направления практического применения искусственных спутников в народно-хозяйственных и научных целях – спутник связи, метеорологический спутник и спутник для изучения Земли. По этим трем направлениям были созданы три государственные комиссии, которыми руководил Керим Керимов [1]. Государственную комиссию, занимавшуюся проблемой стыковки космических кораблей, что считалось большим достижением, также возглавлял К.Керимов. Одновременно он в течение 20 лет руководил полетами пилотируемых кораблей серии «Союз». В 1971-1990 гг. К.Керимов присутствовал на летно-конструкторских испытаниях комплексов «Салют» в качестве председателя государственной комиссии.

Дочь ученого Сурия ханум, так же как и ее отец, связала свою судьбу с космонавтикой и получила ученую степень доктора технических наук. В настоящее время она работает в отделе астрономии Российской Академии наук и занимается проблемами космической геодезии. Свои исследования в этой области Сурия ханум проводит совместно со специальным конструкторским бюро действующего в Баку научно-производственного объединения космических исследований [1].

Большой вклад в развитие исследований в области космоса внесли академики Тофик Исмаилов и Ариф Мехтиев. Азербайджанское Национальное Аэрокосмическое Агентство способствовало формированию и развитию нового научного направления в своей деятельности – космической информатики. В 1991 году был учрежден Научно-исследовательский институт аэрокосмической информатики, первым директором которого стал А.Ш.Мехтиев. Созданный в институте программно-аппаратный комплекс позволяет тематически обрабатывать аэрокосмические данные и представлять их результаты в виде автоматизированных электронных карт. Под руководством академика А.Ш.Мехтиева в Азербайджане были созданы под спутниковые информационно-измерительные системы. С помощью этих систем космонавты бывших социалистических стран – Польши, Чехословакии, Кубы, Монголии, Венгрии, Германской Демократической Республики и Румынии во время полетов проводили подспутниковые исследования в этих странах. В ходе этих экспериментов имеющиеся на полигоне естественные объекты исследовались одновременно с различной высоты – со спутника (космоса), самолета, с воздуха и поверхности земли [3, с. 11]. Разработанная под руководством А.Ш.Мехтиева самостоятельная гидроакустическая информационная система, позволяющая выявлять и осуществлять контроль над подводными объектами, трубами, различными коммуникационными сетями, была успешно использована в нефтегазодобывающем управлении имени Серебровского (НГДУ) и в 1991 году удостоена государственной награды Азербайджанской Республики.

В развитии космических исследований в Азербайджане решающую роль сыграло изучение и применение азербайджанскими научными центрами соответствующей международной практики. В рамках участия в международных научных симпозиумах азербайджанские ученые периодически встречаются и обмениваются опытом с учеными и специалистами, работающими в бывших союзных республиках, в том числе за рубежом, публикуют свои научные статьи в ведущих зарубежных научных изданиях.

После проведения в 1977 году в Баку по инициативе Организации Объединенных Наций международного учебного семинара в Научном центре «Каспий» расширились международные связи Азербайджана в этой области. Следует отметить, что в этом семинаре участвовали 33 представителя из разных стран [3, с. 15]. На продолжающемся две недели учебном семинаре азербайджанские ученые и специалисты показали, что и они могут внести весомый вклад в развитие исследований в области космоса и природных ресурсов. Впоследствии по инициативе ООН очередной семинар в Баку на базе «Каспия» был организован в 1980 году.

После восстановления в 1991 году Азербайджаном своей независимости его международные связи в области космических исследований перешли на качественно новый этап. Так, в 1992 году в США был проведен Всемирный космический конгресс, где на заседании секции Ариф Мехтиев выступил с предложением об организации на базе АНАКА семинаров ООН и принятии Азербайджана в членство Комитета по использованию космического пространства в мирных целях. В результате Азербайджан стал членом этого комитета.

С возвращением великого сына азербайджанского народа Гейдара Алиева к руководству республикой в 1993 году исследования в области космоса в республике получили новый импульс к развитию. В 1994 году ООН провела в Китайской Народной Республике Конференцию министров по изучению Земли из космоса. Делегация из Азербайджана также была представлена на конференции. На региональном семинаре ООН, проведенном в 1997 году в Баку при поддержке ее экономической и социальной комиссии для Азии и Тихого океана и Европейского космического агентства, приняли участие делегации из 11 стран [3, с. 17]. Хотя эти визиты и семинары носили ознакомительный характер, однако представители из Азербайджана на всех встречах достойно представляли участникам международного форума свои достижения в области космоса.

Большие успехи в Азербайджане были достигнуты также в области связи. Так, наряду с расширением зоны охвата телефонных станций, имеющееся на станциях старое оборудование механического типа и управляемое вручную, постепенно было заменено оборудованием с современной электронной системой. Если в 1969 году среди действующих в республике АТС электронной системой обладали 0,9 процента всех телефонных

станций, то уже в 1987 году их число увеличилось до 64 процентов. В настоящее время Министерство связи и информационных технологий Азербайджанской Республики руководит деятельностью 1 завода, 12 правительственных учреждений, 7 объединений, обеспечивающих международную и междугороднюю, телеграфную и почтовую связь, Национальное телерадиовещание. С участием Министерства связи и информационных технологий и находящихся в его подчинении учреждений, иностранных фирм в Азербайджане были учреждены такие совместные предприятия, как «AzTel», «BakCell», «AzEvroTel», «Azer-Cell», «DaTel» и другие.

Благодаря установленной турецкой фирмой «NETAS» в городе Баку станции типа DMS 100/200 была организована спутниковая система между Баку и Анкарой. Одновременно через Турцию была установлена связь с более 150-ми странами. За счет средств иностранных компаний были установлены прямая телефонная связь между Баку и Нью-Йорком по 30 каналам, по 15 спутниковым каналам связь между Баку и Лондоном, прямая спутниковая телефонная связь между Баку и Римом по 30 каналам [5, с. 179].

В 1990 году для вещания телевизионных программ были введены в эксплуатацию 15 мощных (мощностью 5 КВт), более 150 средних и менее мощных телевизионных передатчиков, в том числе радиорелейные линии протяженностью в 2000 километров. В 1996 году за счет средств американской компании между Азербайджаном и США в двух направлениях была установлена прямая спутниковая связь с охватом в 30 каналов. Впоследствии было установлено 15 прямых спутниковых телефонных каналов с Германией, а также планировалась организация прямой спутниковой телефонной связи с Израилем и Объединенными Арабскими Эмиратами. Кроме того, между Баку и Москвой действует 30 прямых спутниковых каналов, и ведется работа по увеличению их числа до 120 [5, с. 180-181].

После возвращения в 1993 г. к руководству в Азербайджане общенациональный лидер Гейдар Алиев завершил многие свои начинания. В 1996 году была сдана в эксплуатацию телебашня высотой в 310 метров, которая объединила в себе традиции европейской и восточной архитектуры. С помощью установленных вокруг телебашни 3 наземных космических станций была установлена прямая спутниковая связь с Америкой, Англией и Италией. Данная система через коммутационную сеть связала население республики со всем миром. Развитие этой области способствует росту интеллектуального и культурного уровня страны. Именно поэтому в Азербайджане со дня возникновения радио и телевидения на государственном уровне уделялось особое внимание укреплению и развитию их материально-технической базы.

Политика, проводившаяся общенациональным лидером Азербайджана Гейдаром Алиевым в области развития науки и техники, сегодня

успешно продолжается президентом страны Ильхамом Алиевым. В 2012 году планируется вывести на орбиту телекоммуникационный спутник Азербайджана. Именно с этой целью президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым было подписано распоряжение об учреждении Открытого Акционерного Общества «Азеркосмос» [7]. Это общество создается с целью выведения на орбиту телекоммуникационного спутника, проведения работ по его управлению и эксплуатации. Общество подчиняется Министерству связи и информационных технологий, а его акции принадлежат государству. Финансирование расходов на содержание Общества до выведения спутника на орбиту будет осуществляться за счет средств государственного бюджета. Также Министерству связи и информационных технологий было дано поручение о создании соответствующего Совета с целью изучения в стране научно-технических достижений в области космической деятельности и передовой практики, принятия соответствующих мер по осуществлению государственной политики в этой области и подготовки предложений по развитию этой области.

С целью привлечения внимания и интереса молодежи республики к этой области в Баку по совместному проекту «Азерсун Холдинг»а и «Парк бульвар»а проводится конкурс художественных работ на тему «Космос и я». Последней датой представления работ установлено 5 августа 2011 года. Правилами конкурса предусмотрена вывеска на стенах одобренных жюри работ и вознаграждение их авторов. Участие в конкурсе до 70 художников [7] свидетельствует не только об одобрении этого проекта широкой общественностью страны, но и о том, что успехи в области космических исследований находятся в центре особого внимания.

Сегодня в республике продолжают предприниматься успешные шаги в области развития космических исследований. В течении 50 лет, миновавших с начала покорения космоса, в Азербайджане были достигнуты значительные успехи в области развития космических исследований. Работы, проведенные в этой области, внесли большой вклад в развитие науки и техники в Азербайджане. Благодаря этому сегодня мы можем с гордостью сказать, что Азербайджан космическая страна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Газ. «Азербайджан», 14 ноября 2008 года.
2. Берхин И.Б. История СССР. Баку: Маариф, 1978, 488 с.
3. Золотая осень жизни. Баку: Ганун, 2009, 216 с.
4. История СССР. Баку: Маариф, 1978, 488 с.
5. Рейхан М. Человек, заставивший мир считаться с Азербайджаном, Баку: Нурлан, 1998, 210 с.
6. Политическая история. Ч. II, Баку: Ширваннашр, 1997, 160 с.
7. <http://WWW.zaman.az>.

Şikar Qasimov

**ELMİ-TEXNİKİ PROQRES GÖSTƏRİR Kİ, AZƏRBAYCAN
KOSMİK TƏDQİQATLARIN VƏTƏNİDİR**

Məqalədə son əlli ildə Azərbaycanda elmi-texniki sahədə əldə olunmuş uğurlar araşdırılmışdır. Azərbaycanda son illərdə elm və texnikanın inkişafı konkret faktlara istinadən tədqiq edilmişdir. Görülən bu işlər Azərbaycanın müstəqillik illərində daha da geniş xarakter almışdır. Bütün bunlar gələcəkdə Azərbaycanın da kosmos ölkəsi olacağından xəbər verir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, texniki inkişaf, elmi-texniki proqres, siyasi rejim, elmi-texniki kompleks.*

Shikar Gasimov

**SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS SHOW THAT
AZERBAIJAN IS THE COUNTRY OF SPACE RESEARCHES**

Successes, achieved in Azerbaijan in late fifty years are investigated in the paper. Scientific and technical progress of last years in Azerbaijan is investigated on the basis of the concrete facts. Researches show that similar scientific and technical progress is still extending. All these show that Azerbaijan will turn to the country of space researches.

Key words: *Azerbaijan, technical development, scientific and technical progress, political regime, scientific and technical complex.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN TARİXİ COĞRAFIYASI HAQQINDA QEYDLƏR

Məqalədə Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisi indikindən daha böyük olmuş və Dərələyəz, Qafan, Mehri, Sisyan və s. torpaqları əhatə etmişdir. Sonralar bu torpaqlar Ermənistana verilmiş və Naxçıvan ərazisi azalaraq hazırda 5,5 min km² qalmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, tarixi coğrafiya, Naxçıvan sancağı, Naxçıvan Muxtar Respublikası.*

Məlumdur ki, Naxçıvan konkret olaraq bir şəhərin adı olmaqla bərabər, həm də böyük bir bölgənin adını özündə əks etdirir. Adını Dünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbərin gəmisinin Ordubad rayonundakı Gəmiqaya ərazisində quruya oturması və Nuhcuların quruya çıxmasından götürən (Nuhçıxan-Naxçıvan) Naxçıvan şəhərinin adı sonralar daha geniş məna kəsb etmiş, böyük bir bölgənin adını bildirmişdir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqedə yerləşdiyi üçün bölgə qədim və orta əsrlər zamanı istər Azərbaycan dövlət başçılarından, istərsə də ərazini tutan hökmdarların diqqət mərkəzində olmuşdur. Mühüm ticarət yollarının keçdiyi bir ərazidə yerləşməsi bölgənin ticarət-iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə, inzibati mərkəz kimi formalaşmasına şərait yaratmışdır. Məhz bu inkişafın nəticəsi olaraq Naxçıvan bölgəsi hələ eramızın əvvəllərindən çox mühüm inzibati mərkəz kimi tanınmışdır. Hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq ərəblər Naxçıvanı tutduqdan sonra özlərinin iqamətgahını orada yerləşdirməklə bölgəni hərbi-inzibati mərkəzə və Bizansa qarşı əsas dayaq nöqtəsinə çevirmişdilər.

Naxçıvan bölgəsinin tarixinə nəzər salarkən aydın olur ki, Naxçıvan adı keçmişdə, xüsusilə orta əsrlər zamanı daha böyük ərazilərə şamil edilmiş, bu ərazilər indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən çox geniş olmuşdur. Azərbaycan ərazisində müxtəlif vaxtlarda yaranmış bir sıra quldar və feodal dövlətlərin tərkibində olan bu ərazidə adında Naxçıvan toponimini əks etdirən kiçik dövlət qurumları da olmuşdur. Belə dövlət qurumlarından biri tariximizdə “Naxçıvanşahlıq” adı ilə tanınan feodal dövləti olmuşdur. T.ə.d. M.Şəriflinin müstəqil dövlət kimi (8, s. 29), akademik N.Vəlixanlının isə Şəddadilər dövlətinin tərkibində bir əmirlik kimi təqdim etdiyi (9, s. 126, 127; 10, s. 77-78)

Naxçıvanşahlıq 983-cü ildən 1066-cı ilə qədər mövcud olmuşdur. Mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan bu dövlət qurumunun ərazisi şərqdə Dəbil (Dvin), qərbdə Ordubad da daxil olmaqla böyük bir ərazini əhatə edirdi. Bəzi vaxtlar Vaspurakanın da bir hissəsi bu feodallığın tabeliyində olmuşdur. M.Şərifli ərəb tarixçisi Kudamənin 928-ci ildə yazdığı kitaba əsaslanaraq Naxçıvan şəhərinin Vaspurakanın (Van gölünün cənub-qərbindən və Urmiya gölünün şimal-qərbindəki torpaqlardan başlayıb indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının cənub-qərb hissəsini əhatə edən tarixi vilayət – H.S.) paytaxtı olduğunu yazmışdır (8, s. 29).

Səlcuqların gəlişi ilə varlığına son qoyulan Naxçıvanşahlığın paytaxtı Naxçıvan şəhəri az sonra, 1136-cı ildə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtına çevrilmişdir. 1175-ci ildə paytaxtın Həmədana köçürülməsindən sonra da, Atabəylərin hakimiyyəti illərində dövlətin siyasi və iqtisadi cəhətdən mühüm əhəmiyyətli şəhəri kimi diqqət mərkəzində olan Naxçıvan şəhəri XIII əsrin ortalarından Hülakülərin yaratdığı yeni inzibati ərazi bölgüsünə görə yaradılan “Naxçıvan tüməni”nin mərkəzi olur. 1258-ci ildə yaranan Hülakülər (Elxanilər) dövləti hökmdarları dövlətin idarə işlərini asanlaşdırmaq üçün ölkəni 9 tümənə (tümən termini orta əsrlərdə hərbi, inzibati və pul vahidi kimi işlənirdi) bölmüşdü ki, bu tümənlərdən biri də “Naxçıvan tüməni” idi. Naxçıvan tüməni çox böyük bir ərazini – Araz çayının şimalındakı indiki Naxçıvan bölgəsi ilə yanaşı Arazın cənub sahillərindəki bir sıra torpaqları da əhatə edirdi. Maku, Dvin (Dəbil), Qafan ərazisi bu tümənə daxil idi. Beləliklə, tümənin ərazisi şərqdə Həkəri çayı sahilləri, qərbdə Dvin (Dəbil) daxil olmaqla, şimalda Göyçə gölü və Göyçə mahalından, cənubda Araz çayına qədər uzanırdı. XIII-XIV əsrlərdə dövlətə 10.000 döyüşçü verən Naxçıvan tüməninə Azərbaycanın 27 şəhərindən beşi (Naxçıvan, Ordubad, Azad, Əncan və Maku) daxil idi (6, s. 24; 11, s. 51). Bu şəhərlər içərisində tümənin mərkəzi Naxçıvan şəhəri daha əhəmiyyətli olmuş, ticarət, iqtisadi əhəmiyyətinə görə nəinki Azərbaycanda, hətta Yaxın Şərqdə əhəmiyyətli mövqe tutmuşdur.

Səfəvilər dövründə (1501-1536-cı illər) yaradılan inzibati ərazi bölgüsünə görə Naxçıvan əvvəllər mərkəzi Təbriz olan “Azərbaycan” bəylərbəyliyi, XVII əsrdən isə mərkəzi İrəvan şəhəri olan “Çuxur-Səd bəylərbəyliyi”nin tərkibində olmuşdur. Səfəvi şahları Naxçıvan bölgəsinə xüsusi diqqətlə yanaşmış, onun idarəsini ərazinin qədim sakinlərindən olan, həm də Səfəvilər dövlətinin yaradılmasında yaxından iştirak edən Kəngərli tayfa başçılarına tapşırıbmışdılar. Ermənistan ensiklopediyasının məlumatlarından, erməni tarixçisi Kaxin Ovaonnes Şahxatunyanın dəqiq xronologiya üzrə hesablamaları təsdiq edir ki, İrəvan ərazisinə XIV əsrin sonlarından başlayaraq 438 il ərzində (1390-1828-ci illər) Naxçıvanın azərbaycanlı hakimləri rəhbərlik etmişlər (7, s. 78).

Azərbaycan tarixində Naxçıvan adı ilə təqdim olunan inzibati ərazi bölgülərindən biri də bölgəni tutduqdan sonra Osmanlılar tərəfindən 1724-cü ildə yaradılan “Naxçıvan sancağı”dır. Vergi verəcək 20 yaşdan yuxarı kişilərin sayı məntəqələri üzrə adları qeyd olunmuş və 1727-ci ildə Osmanlıların tərtib

etdiyi “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə görə Naxçıvan sancağı 14 nahiyədə birləşən 328 kənddən ibarət olmuşdur. Dəftərdən aydın olur ki, hazırda indiki Ermənistan ərazisinə daxil olan və 9 kənddən ibarət olan Məvaziyi-Xatun nahiyyəsi, 42 kənddən ibarət olan Sisyan nahiyyəsi, 102 kənddən ibarət olan Dərələyəz nahiyyəsi XVIII yüzilliyin 20-30-cu illərində “Naxçıvan sancağı”na daxil olmuşdur. Həmçinin, sancağa daxil olan “Qışlağat” nahiyyəsinin böyük bir ərazisi Arazın cənub sahillərindəki torpaqlarda yerləşmişdir (4).

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə özünə yer alan yaşayış məskənləri ilə indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və kəndlərini müqayisəli təhlil etdikdə aydın olur ki, “Müfəssəl dəftəri”ə görə Naxçıvan sancağının inzibati ərazi bölgüsünə daxil olan 150-dən artıq yaşayış məskəninə ərazisi sonralar hissə-hissə Ermənistana verilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, 1727-ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni, 1590 və 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ni təhlil edərək tarix üzrə fəlsəfə doktoru H.Məmmədov (Qaramanlı) belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Naxçıvan sancağının ərazisi XVI-XVIII əsrlərdə müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən xeyli böyük olmuş, indiki Ermənistan Respublikasının bir sıra rayonlarının, o cümlədən Əzizbəyov (keçmiş Soylan), Cermuk, Sisyan (Qarakilsə) və Mehri rayonlarının ərazisini də əhatə etmişdir (4, s. 11).

Naxçıvan adı ilə tariximizdə şərəfli yer tutan mühüm inzibati ərazi bölgülərindən biri də “Naxçıvan xanlığı” olmuşdur. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsi ilə Kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan tərəfindən tarix səhnəsinə çıxarılan Naxçıvan xanlığı geniş bir əraziyə malik olmuş və 9428,7 km² sahəni əhatə etmişdir. Xanlıq Zəngəzur dağlarından Araz çayınadək geniş bir ərazini tuturdu. Sonralar indiki Ermənistana verilmiş bir sıra torpaqlar, o cümlədən Qafan, Mehri, Dərələyəz və Əzizbəyov rayonlarının torpaqları da xanlığın idarəsində olmuşdur. 1930-cu ildə ermənilərə verilən, 8 avqust 1991-ci ildə Ermənistandan əhalisi deportasiya edilən son azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi olan Nüvədi kəndi də həmin vaxtlar xanlığın ərazisinin tərkibində idi (5, s. 30).

Naxçıvan xanlığı süqut etdikdən sonra Rusiya hökuməti xanlığın ərazisini 1828-ci ilin martında yaradılan qondarma “Erməni vilayəti”nin tərkibinə vermişdi. Çar I Nikolayın 10 aprel 1840-cı ildə imzaladığı qanuna əsasən “Naxçıvan qəzası” adlı inzibati ərazi bölgüsü yaradılmışdı. Qəza 1849-cu ildə İrəvan quberniyası təşkil olunarkən onun tərkibinə daxil edildi. Artıq bu zamandan etibarən, yəni işğaldan sonra, Rusiya hakimiyyəti altında olduğu zamanlarda Naxçıvan adlı inzibati ərazi bölgüsünün sahəsi bir sıra torpaqların digər inzibati ərazilərə verilməsi hesabına süni surətdə kiçildir. Belə ki, Naxçıvan qəzasının sahəsi 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə 3939 kv verst (1 verst = 1,0668 km²), yəni 4202 km² müəyyənləşdirilmişdi (2, s. 89).

Tarixi Naxçıvan ərazisində yaradılan inzibati ərazi bölgülərindən biri də 1918-ci ilin noyabrında yaradılan və 1919-cu ilin aprelinədək mövcud olan Naxçıvan Araz-Türk Respublikası olmuşdur. Bu respublika şərqdə Sərdarabad

və İqdir, qərbdə Mehri və Nüvədi daxil olmaqla, şimalda İstisudan, cənubda Araz çayınadək uzanan böyük bir ərazini əhatə edirdi. Bu əraziyə Sürməli qəzası, Üçmüəzzin qəzasının bir hissəsi, Sərdarabad, İrəvan qəzasının bir hissəsi – Uluxanlı, Qəmərli, Vedibasər, Şərur-Dərələyəz qəzası, Naxçıvan qəzası, Ordubad qəzası, Mehri bölgəsi daxil idi. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri olan bu dövlətin 8696 kv. km-ə çatan ərazisində bir milyon nəfərdən artıq əhali yaşayırdı. Bölgəni erməni işğalından qorumaq məqsədi ilə yerli əhəlinin təşəbbüsü ilə yaradılan bu respublikanın ərazisinə daxil olan torpaqlara diqqət yetirdikdə aydın olur ki, Naxçıvan Araz-Türk Respublikası tarixi Naxçıvan torpaqlarının böyük bir hissəsini əhatə etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 28 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan əhalisinin tələbinə uyğun olaraq “Naxçıvan general-qubernatorluğu” yaratmışdı. Qubernatorluğun paytaxtı Naxçıvan şəhəri olmaqla ərazisi Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasər torpaqlarını əhatə edirdi. Buradan görünür ki, az müddət mövcud olmasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Naxçıvanın tarixi torpaqlarının bir hissəsini bir general-qubernatorluqda birləşdirmişdi.

29 iyul 1920-ci ildə Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti quruldu və Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu. Bölgə 1920-1923-cü illərdə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-1924-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Diyarı, 9 fevral 1924-cü ildən 17 noyabr 1990-cı ilədək Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası adlandırılmışdır. 17 fevral 1990-cı ildə Naxçıvan MSSR Ali Sovetin I sessiyasında iclasa sədrlik edən xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin təklifi ilə MSSR sözündən “Sovet Sosialist” sözləri çıxarılmış və bölgə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır. Naxçıvan MR-in sahəsi hazırda 5,5 min kv. km-dir. Ancaq Naxçıvan MR-i yaradılarkən bölgənin ərazisi bundan artıq olmuşdur. 18 fevral 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-nin qərarı ilə 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrinin şərtləri kobud surətdə pozularaq Naxçıvanın 9 kəndi – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Sultanbəy, Ağxəç, Almalı, İtqıran kəndlərinin, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndinin, habelə Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsinin əkin sahələri və otlaqları ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə verilməsi nəticəsində Naxçıvanın MSSR-in ərazisi 657 km² azaldı (3, s. 11).

Ancaq ermənilərin Azərbaycana, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana ərazi iddiası davam edirdi. Ermənilər 1969-cu ilin may ayının 7-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətində “Ermənistan SSR ilə sərhədlər barədə” qərar qəbul olunmasına nail oldular. Qərarla Azərbaycanın bir sıra sərhədyanı torpaqları ilə yanaşı Naxçıvanın da 191.1 hektar əkin sahəsinin Ermənistana verilməsi nəzərdə tutulurdu. Belə bir şəraitdə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə keçdi. Bundan sonra qeyd olunan məsələnin həlli dayandırıldı. Ulu Öndər sonralar xatırlayırdı ki, 1969-cu ilin may ayında Azərbaycanın Ali Soveti belə bir qərar qəbul et-

mişdi ki, bir sıra sərhədyanı torpaqlar guya Ermənistanə mənsubdur və ona verilməlidir. Mən iyul ayında Azərbaycanə rəhbər seçilən kimi bu məsələni bir ay müddətində təhlil etdim və həmin qərardan imtina etdim. Çox çalışdılar ki, bu qərar həyata keçirilsin, lakin mən buna imkan vermədim (1, s. 541).

Həmçinin, Ulu Öndərin Azərbaycanda və SSRİ rəhbərliyində hakimiyyətdə olduğu illərdə (1969-1987-ci illər) də hiyləgər ermənilər Azərbaycana torpaq iddiaları irəli sürməyə cəsarət etmədilər və Ermənistanə bir qarış da olsun, Azərbaycan torpağı verilmədi. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycana rəhbərlik edənlərin laqeyd münasibətinin nəticəsi olaraq ermənilər 15 yanvar 1990-cı ildə Muxtar Respublikanın Kərki kəndini, başqa sözlə desək, Naxçıvanın 950 hektar torpağını işğal etdilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə Azərbaycan Respublikasının tərkibində Muxtar dövlət kimi təsbit olunan Naxçıvan Muxtar Respublikası inzibati cəhətdən 7 rayona (Babək, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz, Sədərək, Kəngərli) bölünmüşdür. 5 şəhəri (Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz), 3 şəhərli qəsəbəsi (Heydərabad, Babək, Parağacay), 200-dən artıq kəndi olan Muxtar Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəridir.

Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyasına bu qısa baxışdan da aydın olur ki, Naxçıvan inzibati ərazi bölgüsü orta əsrlər zamanı Azərbaycanın tərkib hissəsi olmaqla daha geniş torpaqları əhatə etmiş, Rusiyaya birləşdirildikdən sonra, xüsusilə Sovet hakimiyyəti illərində bölgə torpaqlarının bir hissəsinin ermənilərə hədiyyə edilməsi səbəbindən azalaraq 5,5 min kvadrat kilometrə enmişdir.

Azərbaycanın tərkib hissəsi və dilbər guşəsi olan Naxçıvan diyarı hazırda intibah dövrünü yaşayır. Muxtar Respublikada aparılan genişmiqyaslı işlər sırasında müstəqilliyimizin, dövlətçiliyimizin, ərazi bütövlüyümüzün qarantı olan Azərbaycan ordusunun Naxçıvan bölməsinə diqqət və qayğı ön planda durur. Məhz bu cəhəti yüksək qiymətləndirərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir ki, “son illər ərzində Naxçıvanın hərbi potensialı böyük dərəcədə möhkəmləndirilmiş, Naxçıvan özünü müdafiə etməyə qadirdir. Gələcəkdə Naxçıvanın hərbi potensialının inkişafı üçün əlavə tədbirlər görülməlidir. Bu isə əlbəttə ki, müdafiə potensialını daha da böyük dərəcədə təmin edəcəkdir”. Ordumuzun bugünkü yüksək inkişaf səviyyəsi imkan verir deyək ki, bundan sonra Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan torpaqlarının zərər qədər də itirilməsi təhlükəsi yoxdur. Çünki Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun vurğuladığı kimi, “Azərbaycan əsgəri Ali Baş Komandanın istənilən tapşırığını yerinə yetirməyə hazırdır”. Ordumuzun qüdrətinə arxalanan xalqımız, o cümlədən blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan əhalisi rahat yaşayır və gələcəyə inamla baxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. II hissə. Bakı: Ozan, 2007, 784 s.
2. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. C. II, Naxçıvan, 2005, 376 s.

3. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 223 s.
4. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərtlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
5. Naxçıvan tarixi atlası. Bakı: Bakı Kartoqrafiya Fabriki, 2010, 56 s.
6. Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
7. Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 152 s.
8. Şərifli M. Naxçıvanşahlıq // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, Hüquq seriyası, 1966, № 4, s. 27-33.
9. Vəlixanlı N. X əsrin ikinci yarısı-XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha "Naxçıvanşahlıq" haqqında // Azərbaycan MEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.
10. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 2005, 152 s.
11. Казвини Х. Нузхат ал-кулуб / Пер. с английского З.М.Бунятова, пер. с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983, с. 37-65.

Хаджифахреддин Сафарли

ЗАМЕТКИ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ НАХЧЫВАНСКОГО РЕГИОНА

В статье рассказывается об исторической географии Нахчыванского региона. Отмечается, что во время средневековья территория Нахчыванского региона была значительно больше и охватывала территории Даралаяз, Кафан, Мегри, Сисиан и т. д. Так как впоследствии эти земли были переданы Армении, территория Нахчыванской Автономной Республики в настоящее время составляет 5,5 тыс. кв. километров.

Ключевые слова: *Нахчыван, историческая география, Нахчыванский санджак, Нахчыванская Автономная Республика.*

Hajifakhraddin Safarli

NOTES ABOUT HISTORICAL GEOGRAPHY OF NAKHCHIVAN REGION

It is told about historical geography of Nakhchivan region in the paper. It is noticed that during the Middle Ages the territory of Nakhchivan region was much more and covered territories of Daralajaz, Kafan, Megri, Sisian and etc. As subsequently these lands have been transferred to Armenia, the territory of Nakhchivan Autonomous republic is now 5,5 thousand sq. kilometres.

Key words: *Nakhchivan, historical geography, Nakhchivan sanjak, Nakhchivan Autonomous Republic.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

EMİN ŞİXƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: emin.amea@yahoo.com

SİVİLİZASIYALARARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ ERMƏNİ MƏSƏLƏSİNİN YERİ

Məqalədə erməni məsələsinin sivilizasiyalararası münasibətlərdəki yeri araşdırılmışdır. Faktlar əsasında analitik təhlillərimizə və gəldiyimiz nəticəyə görə, erməni məsələsi qlobal əhəmiyyət kəsb etsə də, Ermənistanın həyatı maraqlarına uyğun deyil. Ermənilər yad ideyaların qurbanlarıdır. Onlar Rusiyanın və Qərb xristian dövlətlərinin siyasi və dini maraqlarının əsas icraçılarıdır.

Açar sözlər: *Erməni məsələsi, sivilizasiyalararası münasibətlər, xaçlı səfərləri, Azərbaycan, ərazi iddiaları.*

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda sivilizasiyalararası münasibətlər daha geniş mənə daşımaqdadır. Onun tərkib hissəsi olan dini və milli zəmindəki problemlərin Türkiyə və Azərbaycanın müştərək qarşılaşdıqları məsələlərdə ciddi rolunu nəzərə alaraq biz mövzunu daha çox bu istiqamətdə araşdırmağa çalışmışıq. Məsələyə keçmişdən miras qalan milli və dini ədavət kontekstindən yanaşmaq lazımdır. Hazırda Qərb dünyasının aparıcı dövlətlərində milli və dini baxımdan “xaçlı yürüşləri” zehniyyətinin yenidən formalaşdığını söyləmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zehniyyət təkcə İslama qarşı deyil, eyni zamanda türklüyə də qarşı yönəldilmişdir. İlk baxışda erməni məsələsinin sivilizasiyalararası münasibətlərdə nə kimi rola sahib olduğu və hansı əhəmiyyət kəsb etdiyi soruşula bilər. Halbuki əksəriyyət bu məsələnin sadəcə lokal Ermənistan-Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan problemi olduğunu düşünməkdədir. Hadisələrin kökünə endikcə problemin lokal deyil, qlobal xarakter daşdığı ortaya çıxmaqdadır. Tədqiqat əsərlərində Rusiya faktoru, Qərb dövlətlərinin ikili standartlar siyasəti, “din qardaşlığı və xristian təəssübkeşliyi” kimi ifadələrə sıx-sıx rast gəlirik, lakin problemin tam açılması həm lazımı səviyyədə deyil, həm də hər kəsin ümumi mənada bildiklərindən o tərəfə getmir və səbəbləri tam olaraq göstərilmir. Biz bu çatışmazlıqları nəzərə alaraq, faktiki materiallar əsasında problemin görünməyən tərəflərini ortaya qoymağa çalışmışıq. Bu, o demək deyildir ki, araşdırdığımız problemin tam həllinə nail olmu-

şuq. Təbii ki, bizə də bəlli olmayan bir sıra cəhətlər mövcuddur. Məhz bu baxımdan öyrənilən problemlə bağlı fikir və mülahizələrimizi müzakirə üçün açıq hesab edir, bu istiqamətdə nəzəri ümumiləşdirmələr və geniş müzakirələr keçirilməsinə ciddi ehtiyac olduğunu bildiririk.

Sivilizasiyalar arasında erməni məsələsinin yerinə aydınlıq gətirmək üçün faktlara müraciət edək.

Türk tədqiqatçısı Mətin Aydoğan göstərir ki, Qərbdə antitürk bir düşüncənin yaygın olduğu həqiqətdir və bu düşüncə artıq tarixi ənənəyə çevrilmişdir. Türklərin Qərblə münasibətləri 1600 illik müharibə və münaqişələrlə dolu bir keçmişə sahibdir. Orta Asiyadan gələn şimalı Hun axınçıları Qərbi Roma imperiyasının süqutuna səbəb olaraq qul hegemonluğuna əsaslanan İlk Çağ sona çatdırdılar və Orta Əsrlər dövrünü başladılar. Fateh Sultan Məhəmməd isə Şərqi Roma imperiyasının varlığına son verərək çözülməyə başlayan və qul hegemonluğuna əsaslanan Orta Əsrlərin süqutuna səbəb oldu. Türklər Qərbi Roma imperiyasının süqutundan 1699-cu il Karlovitsa müqaviləsinə qədər tam 1300 il Qərb üzərində qəti üstünlüyünü qoruyub saxladı. Avropalıların xristianlıq uğrunda təşkil etdikləri 8 Xaçlı səfərinin hamısına türklər sinə gərdilər və onları ağır məğlubiyyətə uğratdılar (1, s. 181-182).

Digər türk tədqiqatçıları Əli Çimen və Göknur Göğebakanın birgə yazdıqları və 2009-cu ildə İstanbulda nəşr edilən “Tarixi dəyişdirən müharibələr” adlı kitabda isə qeyd olunur ki, xaçlı səfərlərini təşkil edənlər uzaq diyarlardan gələn qərblilər idi, lakin bu səfərlərə qarşı əvvəlcədən mübarizə aparanlar isə türklər olmuşlar. Xaçlıların 200 ilə yaxın davam edən hakimiyyətlərinə son verənlər də türklər idilər (3, s. 111).

Məhz bu səbəblərdən Orta Əsrlər dövründə avropalı hökmdarların, ümumiyyətlə bütün Avropanın nəzərində “Tanrının qırmancı” (*Scorge of God*) kimi qəbul edilən türklər Qərbin şüuraltında insan kimi deyil, vəhşi varlıqlar, hər cür qəddarlığı və amansızlığı törədə biləcək məxluqlar olaraq tanınırdılar (5, s. 103-104).

XIX əsrin sonlarında Böyük Britaniyanın Baş naziri Qladstonun türklər haqqında dediyi sözlərə nəzər salaq: “...bəşəriyyətin insanlıqdan uzaq yeganə məxluqu məhz türklərdir...” (1, s. 185).

1919-cu ildə də Böyük Britaniyanın yeni Baş naziri Lloyd Corc isə belə deyirdi: “...barbar və talançı bir millət olan türklər bəşəriyyətin yoluxduğu xərçəng xəstəliyidir. Onlar idarə etdikləri torpaqların ətinə keçmiş bir yaradır...” (1, s. 185).

Katolik kilsəsinə bağlı italyan yepiskoplarının mətbuat orqanı olan “L’Avvanire” qəzetinin 3 yanvar 2000 tarixli sayında türklər barəsində aşağıdakı qeydlər yer almaqdadır: “Unudulmamalıdır ki, “avropalı fikri” “düşmən türklərə” və İslam dünyasına qarşı formalaşmış” (2).

Məşhur alman alimi Fritz Numark bütün Avropanın və avropalıların türklərə və İslama qarşı münasibətini bu şəkildə açıqlayırdı: “*Səmimiyyətlə*

etiraf etməliyik ki, avropalılar türkləri sevməz, hətta sevməsi mümkün deyil. Türk və İslam düşmənçiliyi yüzilliklərdir ki, xristianların və kilsənin damarlarına və hüceyrələrinə hopmuşdur. Avropalılar türkləri müsəlman olduqları üçün sevməzlər, hətta türklər xristian olsalar belə onlara yenə düşmən gözüylə baxarlar” (1, s. 182).

Yaddaşlarda kök salmış mifik və real düşüncələr, eyni zamanda keçmişdəki hadisələr Qərbdə türklərə qarşı həm qorxu, həm də nifrət psixologiyasının yaranmasına rəvac vermişdir. Nəticədə Qərb dövlətlərinin siyasətində hakim mövqelərdən birini də məhz “erməni məsələsi” təşkil etmişdir ki, bu amil günümüzdə də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Ümumiyyətlə, gətirilən bu kimi faktlar adi bir qəzet xəbəri və ya analizlər deyil, Qərb dövlətlərinin siyasətinin başlıca meyarlarıdır. Günümüzdə İslama və ümumi türkçülüyə yönəlik aparılan siyasət dünyaya hakim olmaq istəyən yeni nizam ideologiyasının və sivilizasiyaların toqquşmasının əsas nəticələridir. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin, xüsusilə Qərbin müzakirə obyektinə çevrilən erməni məsələsi, soyqırımı iddiaları, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində müxtəlif beynəlxalq qurumların, o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun qətiyyətsizliyi, bu münaqişədə Qərb dövlətlərinin ikili standartlardan çıxış etmələri və digər məsələlər məhz bu aspektdə dəyərləndirilməlidir.

Professor Səmuəl Xantinqton “*Mədəniyyətlərin toqquşması və dünya nizamının yenidən qurulması*” adlı əsərində göstərir ki, fərqli mədəniyyətlərin qrupları arasındakı münasibətlər, əgər belə demək mümkündürsə, heç vaxt yaxın olmayacaq və ümumiyyətlə, soyuq və düşmən olaraq qalacaqdır (4, s. 305).

Müəllif eyni zamanda mədəniyyətlərarası münaqişəni 1) lokal və ya mikro səviyyə, 2) qlobal və ya makro səviyyə olmaqla iki fərqli formada izah edərək yazır ki, lokal və ya mikro səviyyədə olan münaqişələr fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan qonşu dövlətlər və həmçinin bir dövlətin içində fərqli mədəniyyətlərin mənsubu olan qruplar arasında baş verir ki, belə münaqişələr xüsusilə müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar arasında yayğındır. Qlobal və ya makro səviyyədə olan münaqişələr isə fərqli mədəniyyətlərin böyük dövlətləri arasında baş verir (4, s. 306).

Fərqli mədəniyyətlərin böyük dövlətləri arasında baş verən, yəni qlobal və ya makro səviyyəli münaqişələrin öz növbəsində fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan qonşu dövlətlər arasında yaranan, yəni lokal və ya mikro səviyyəli münaqişələr üzərində təsiri isə inkaredilməzdir. Bu amil öz növbəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə də ciddi şəkildə təsir etmişdir.

Səmuəl Xantinqton digər bir yerdə də göstərir ki, İslam İslam olaraq, Qərb də Qərb (xristian – E.Ş.) olaraq qaldığı müddət içərisində iki böyük mədəniyyət arasındakı qarşıdurma ötən 14 əsrdə olduğu kimi, gələcəkdə də davam edəcəkdir (4, s. 312-313). Müəllifin dediklərindən yola çıxsaq, belə bir məqamla qarşılaşırıq: hər iki böyük mədəniyyət arasında ziddiyyət davam edərsə, fərqli mədəniyyətlərin mənsubları olan Ermənistan ilə Azərbaycan arasında da

münaqişə davam edəcəkdir. Əgər Ermənistan və Azərbaycan kimi, yer üzündə mövcud olan digər dövlətlər, daha doğrusu fərqli mədəniyyətlərin və dinlərin mənsubları olan xalqlar arasında münaqişələr davam edərsə, belə bir vəziyyətdə hansı dinlərarası nizamlayıcı dialoqdan söhbət gedə bilər? Bu prizmadan məsələyə yanaşılsa, aydın görünür ki, Qərb dövlətlərinin istər Ermənistan-Türkiyə münasibətlərində, istərsə də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində yeritdiyi siyasət və tutduğu ikili mövqe məhz sivilizasiyaların toqquşmasından qaynaqlanır.

Şübhəsiz ki, məhz “tarixdən miras qalan xaçlı zehniyyəti” qondarma erməni soyqırımının hər il beynəlxalq arenada dünya ölkələrinin parlamentlərinin gündəminə gətirilməsi və müzakirə edilməsinin əsas səbəblərindən biridir. Yuxarıda sadalananlardan yola çıxaraq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, işin içində keçmişdən miras qalan milli düşmənçilik hissləri, “xristian qardaşlığı və təəssübkeşliyi” girdiyinə görə, bu dövlətlərlə Ermənistan arasındakı məsafə azalmaqda və birlikdə fəaliyyət göstərə bilməkdədirlər. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Qərb dövlətlərinin ikili standartlar mövqeyindən çıxış etmələrinin səbəbini də məhz bu zehniyyətdə axtarmaq lazımdır. Düzdür, keçmişdən miras qalan milli düşmənçilik hissləri Azərbaycandan daha çox Türkiyəyə şamil olunur. Lakin ortada qlobal erməni məsələsi olunca, bu amil dolayı olaraq öz növbəsində Azərbaycana da təsir edir. Bir tərəfdən Azərbaycan həm Türk və İslam dünyasının bir parçasıdır, digər tərəfdən də müharibə Qərbin maraqlarına cavab verən Ermənistanla aparılmaqdadır. Məhz bu baxımdan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində əsas diqqət və dəstək Ermənistana verilməkdədir. Azərbaycanın cəlb olunduğu münaqişə lokal Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi çərçivəsində deyil, qlobal erməni məsələsi çərçivəsində diqqəti cəlb edir. Əslində bu, keçmişdən miras qalan xristian Qərb – müsəlman Türkiyə və ya ümumilikdə Türk Dünyası qarşıdurmasının əsas tərkib hissəsidir. Burada Ermənistan Qərb dövlətlərinin maraqlarının icraçısı, Azərbaycan isə əsas məqsəd, yəni onların maraqlarının gerçəkləşməsi yolunda kiçik maneədir.

1991-1997-ci illər arasında Ermənistan Prezidenti Levon Ter-Petrosyanın xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri işləmiş Miçiqan Universitetinin professoru Gerard J. Libaridyan, “*Ermənilərin dövlətləşmə imtahanı*” adlı kitabında yazır ki, ruslar və amerikalılar Ermənistanın xristianlıq mirasına nə qədər hörmət edərlərsə etsinlər, fransızlar erməni mədəniyyətini nə qədər seversə sevsinlər, müxtəlif ölkələrdə erməni iddialarının və tələblərinin onlar üçün daşdığı əhəmiyyətin böyük bir rəğbət hissi ilə qarşılanması nə qədər deyilsə deyilsin, dövlətlər ermənilərin istədikləri şəkildə deyil, özlərinin müəyyən etmiş olduqları maraq və mənafeələr istiqamətində hərəkət edirlər. Bu gün istər özünü Ermənistanın böyük qoruyucusu olaraq göstərən Rusiya baxımından, istərsə də ABŞ, İngiltərə, Fransa və digər ölkələr baxımından ən prioritet məsələ erməni maraqları deyil, öz maraqlarıdır (6, s. 116).

Göründüyü kimi, ermənilər yad ideyaların qurbanlarıdır. Sivilizasiyalararası münasibətlərdə erməni məsələsi qlobal əhəmiyyət kəsb etsə də, bu məsələ Ermənistanın həyatı maraqlarına cavab vermir. Çünki yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, onlar həm Rusiyanın, həm də Qərb dövlətlərinin maraqlarının baş icraçısıdır.

Əslində bu vəziyyəti Ermənistanın bəzi siyasi xadimləri təsbit ediblər, lakin mövcud vəziyyəti öz lehlərinə dəyişdirə biləcək gücü özlərində tapa bilmirlər. Öz gücünü, hədəflərini, dostlarını və düşmənlərini tam olaraq təsbit edə bilməyən Ermənistan qonşu dövlətlərlə necə münasibət quracağını və Azərbaycan gerçəyini dərk edə bilməmişdir. Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyəni – təxminən 100 milyonluq milləti özünə düşmən elan etməsi real olmadığı kimi, əslində öz maraqlarına da tərsdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Ermənistan uzun illərdir özünü integrasiya proseslərinin kənarında tutmuşdur. Halbuki Ermənistanın gələcəyi işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxmaqdan, ekspansionist siyasətindən əl çəkməkdən, Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarına son qoymaqdan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydoğan Metin. Bitmeyen oyun: Türkiyə'yi bekleyen tehlikeler. İstanbul: Kumsaati yayınları, 2003, 422 s.
2. Cerrahoğlu Nilgün. Kilise Türkiyə'nin AB adaylığına qarşı. "Milliyet" qəzeti, 2000, 10 Ocak.
3. Çimen Ali, Göğebakan Gökür. Tarihi dəyişdirən savaşlar. İstanbul: Timaş yayınları, 2009, 432 s.
4. Huntington Samuel P. Medeniyetlər çatışması və dünya düzeninin yeniden kurulması. İstanbul: Okuyan Us yayınları, 2005, 536 s.
5. Laçmer Sedat. Ermeni iddiaları ve terör / Ermeni sorunu el kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 2003, s. 95-122.
6. Libaridian Gerard J. Ermenilerin devletleşme sınavı. İstanbul: İletişim yayınları, 2001, 220 s.

Эмин Шихалиев

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье изучена роль и место армянского вопроса в межкультурных отношениях. В результате аналитической разработки на основе фактов мы пришли к выводу, что, хотя армянский вопрос носит глобальный характер, он не соответствует жизненным интересам Армении. Армяне являются жертвами чужих идей. Они выступают в качестве основных

исполнителей политических и религиозных целей России и христианских держав Запада.

Ключевые слова: *Армянский вопрос, межцивилизационные отношения, крестовые походы, Азербайджан, территориальные претензии.*

Emin Shikhaliyev

THE ARMENIAN QUESTION IN INTERCIVILIZATIONAL RELATIONS

The role and place of the Armenian question in intercivilizational relations is studied in the paper. As a result of analytical elaboration, on the basis of the facts we have come to the conclusion that though the Armenian question has global character, it does not correspond to vital interests of Armenia. Armenians are victims of another's ideas. They act as the basic executors of the political and religious purposes of Russia and Christian powers of the West.

Key words: *Armenian question, intercivilizational relations, crusades, Azerbaijan, territorial claims.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

HƏMZƏ CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: hamzacafarov@gmail.com

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNTİBAH DÖVRÜ

Müəllif məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycanda təhsilin inkişafının əsas istiqamətlərini və bu sahədə ümummilli lider Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamların mahiyyətini açıqlamış, həmçinin təhsil sisteminin yaxşılaşdırılması, gənc nəsə göstərilən diqqət və qayğı, ölkədə dövlət gənclər siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev Fondunun rolunu xüsusilə təhlil etmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycanda təhsil, təhsilin informasişadılması, məktəb tikintiləri, qeyri özəl tədris müəssisələri, tələbələrin xaricdə təhsil almaları.*

Azərbaycan ictimaiyyəti ölkəmizin dövlət müstəqilliyinin bərpaşının 20 illiyini böyük qürur hissi ilə qeyd etdi. 20 il ölkənin, dövlətin tarixində o qədər də böyük zaman deyil. Lakin Azərbaycan bu illər ərzində çox böyük tarixi yol keçibdir.

Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra müasir, demokratik, hüquqi, sosial dövlət quruculuğu, sabit bazar iqtisadiyyatına, sivil dəyərlərə əsaslanan cəmiyyətin formalaşması, müasir dünyada layiqli mövqə qazanılması istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli uğurlar qazanmışdır. Bu uğurlar fenomenal şəxsiyyət, qeyri-adi idarəçilik bacarığına, zəngin həyat təcrübəsinə malik, xalqımızın xilaskarı, ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə bağlıdır.

Hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdışından sonra Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də gənc nəsə diqqət və qayğının artırılması, yeniyetmə və gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, respublikamızın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında gənclərin fəal iştirakının təmin edilməsi, gənclərin sosial-mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi, onların gələcəyin layiqli vətəndaşları kimi formalaşması üçün münbit şəraitin yaradılması olmuşdur. Bu da təbiidir. Çünki gənclər xalqın ümidi, onun inkişafının və yüksəlişinin əsas meyarı və barometridir.

20 il ərzində digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sektorunda da çox böyük işlər görölüb. Bu dövrdə 200-dən çox orta məktəb binası və əlavə tədris korpusu tikilib, bütün ali təhsil müəssisələrinin binası əsaslı təmir olunub və

yenidən qurulub. Qısa zamanda bütün məktəblər və kitabxanalar yeni əlifba ilə çap olunmuş dərslik və əlavə vəsaitlərlə təmin edilib. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi böyük vüsət alıb.

Azərbaycanın dövlətçilik əsaslarını yaratmış ulu öndərimiz tərəqqi üçün yeganə nicat yolunu xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsində görmüş, respublikada elmin inkişafı üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. Ulu öndərimiz yaxşı bilirdi ki, həyatın bütün sahələrinin inkişafına təsir göstərən ən güdrətli vasitə məhz elmdir, təhsildir.

Bəşəriyyətin çoxəsrlik təcrübəsi göstərir ki, təhsilə qiymət verməyi bacaran dövlət başçıları öz ölkələrinin sürətli inkişafını təmin etmiş olurlar. Heydər Əliyev dühasının böyüklüyü də məhz ondadır ki, o, bütün fəaliyyəti boyu bu sahələrə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, cəmiyyətdə yüksək bilikli, intellektual və elitar təbəqənin formalaşmasına çalışmışdır. Təsadüfi deyildir ki, 1969-1982-ci illər həm də Azərbaycan elminin, təhsilinin intibah dövrü kimi xatırlanır. Ulu öndərin yeritdiyi siyasətin dərinliyi və uzaq hədəflərə hesablanması da məhz onun fundamental elmi prinsiplər üzərində qurulması, zəngin intellektual potensiala söykənməsi idi. Heydər Əliyev öz fəaliyyəti və siyasi təcrübəsində hər zaman elmi fikrin ən yeni, mütərəqqi nailiyyətlərindən faydalanmış, ziyalıya, müəllimə, alimə hər zaman yüksək qiymət vermişdir.

80-ci illərin ortalarından etibarən Azərbaycanda təhsil sahəsində də durğunluq meyilləri kök atmağa başlamışdır. Müstəqilliyimizin ilk mərhələsində – 1991-1993-cü illərdə bu xüsusilə geniş miqyas aldı.

Təbii ki, bütün bunları yaradan, təhsildəki dağıdıcılıq prosesinə rəvac verən səbəblərdən biri də ölkədə müharibənin getməsi idi. Dağlıq Qarabağın, onun ətrafındakı rayonların düşmən tərəfindən işğal nəticəsində təhsilimizə böyük maddi zərbə dəymiş, 220 körpələr evi – uşaq bağçası, 616 ümumtəhsil məktəbi, 35 məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsi, 11 peşə məktəbi, 4 orta ixtisas təhsil müəssisəsi, 1 ali məktəb filialı dağıdılmışdır (7).

1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyaya əsasən, ölkəmizdə icbari ümumi orta təhsilə keçildi. Təcrübəli müəllimlərin təhsil ocaqlarını tərk etməsi kimi mənfi bir meylin qarşısı alındı. Əgər 1991-ci ildə ölkənin təhsil müəssisələrində 133 min müəllim çalışırdısa, 1998-ci ildə onların sayı artaraq 168 min nəfərə çatmışdır.

Müstəqilliyimizin ilk illərində təhsil sistemində özünü göstərən yeniliklərdən biri də qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin, xüsusən də özəl ali məktəblərin yaranmasıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən özəl ali məktəblərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi Təhsil Nazirliyinə həvalə olunduqdan sonra bu sahədə müəyyən sabitlik yarandı. 1998-ci ildə ölkədə dövlət qeydiyyatından keçmiş 17 özəl ali məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Təhsilə və elmə yiyələnməyin vacibliyini vurğulayan Heydər Əliyev göstərirdi ki, bizim gənclərimizin vəzifəsi təhsil almaq və müasir tələblərə uyğun olan səviyyəyə qalxmaqdır. Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələr-

dən birinin də mənəvi tərbiyə məsələsinin olduğunu qeyd edən Prezident gəncləri ümumbəşəri dəyərləri, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini dərindən mənimsəməyə çağırmış və göstərmişdi ki, milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi, dilimizi, dinimizi, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Öz çıxışında dövlət başçısı vətənpərvərlik məfhumunun mahiyyətini açıb göstərmişdi: “Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik” (13, s. 54).

Elmi və mədəni tərəqqinin müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq istedadlı gənclərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəxsi himayəsini, onların yaradıcılıq imkanlarını inkişaf etdirmək üçün dövlət qayğısını təmin etmək məqsədilə Heydər Əliyev 22 iyun 1996-cı il tarixdə xüsusi fərman imzalamışdı. Fərmanda Azərbaycanın gənc istedadlarının “Qızıl kitab”ının təsis edilməsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı ilə oraya gənc istedadların adlarının yazılması, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında “Gənc istedadlar” Fondunun təsis edilməsi kimi müddəalar öz əksini tapmışdı. Prezidentin digər sərəncamı ilə 13 sentyabr 1997-ci ildə adları “Qızıl kitab”a yazılmış gənc istedadlara təqdim etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondu hesabına hər biri 1 mln manat həcmində xüsusi aylıq təqaüd təsis edilmişdi (4, s. 7).

Bütün bunlarla yanaşı, gənclər siyasətini tənzimləyən qanunun olmaması bu sahədə hüquqi boşluğun yaranmasına səbəb olmuşdu. Hələ 1991-ci ildə qəbul olunmuş “Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında” Qanun reallığa və ölkənin sosial-iqtisadi imkanlarına uyğun gəlmədiyinə görə onun həyata keçirilməsi obyektiv səbəblərə görə mümkün olmamışdı. Uşaq və gənclərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onların problemlərinin həlli və hüquqlarının müdafiəsi sahəsində daha təsirli tədbirlər görmək üçün gənclər siyasətini tənzimləyən, müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni Qanunun hazırlanması zərurəti yaranmışdı. 2002-ci ildə qəbul olunmuş 3 fəsil, 14 maddədən ibarət “Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu gənclər siyasətinin məqsədlərini, prinsiplərini, istiqamətlərini, təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edən və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Heydər Əliyevin Prezidentliyi dövründə gənclərin hərtərəfli inkişafının təmin olunması üçün siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şərait və təşkilatların yaradılmasını sürətləndirmiş, onların ictimai-siyasi fəallığının artmasına kömək etmişdir.

Bəlkə də simptomatik haldır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti kimi Heydər Əliyevin imzaladığı son sərəncamlar və sənədlər də gənclərə aid idi. Onun 4 avqust 2003-cü il tarixli sərəncamı ilə dövlət ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində ödənişli formada təhsil alan məcburi köçkünlər təhsil haqqını ödəməkdən azad edilmişdi (10, s. 457). Azərbaycan gənclərinin III Forumuna təbrikində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini və suverenliyini qoruyub möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, o cümlədən işğal olunmuş

torpaqlarımızın azad olunması, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi, əhalinin sosial problemlərinin həll edilməsi, Azərbaycanın dünya birliyində öz layiqli yerini tutması yolunda görülən işlərin əsas ağırlığının və məsuliyyətinin gənclərin üzərinə düşdüyünü bildirərək, Azərbaycanı, Azərbaycan dövlətçiliyini yaşatmağa, onu qüdrətli etməyə daim hazır olmağa çağırırdı. Əslində bu ümum-milli liderimizin Azərbaycan gəncliyinə siyasi vəsiyyəti idi. O, əmin edirdi ki, gənclərlə bağlı dövlət siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi bundan sonra da təmin ediləcəkdir (10, s. 371-372).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının ali məktəb tələbələri üçün Prezident təqaüdünün təsis edilməsi haqqında” 3 sentyabr 2001-ci il tarixli fərmanına uyğun olaraq hər il qəbul imtahanlarında ən yüksək nəticə göstərmiş və ali məktəblərə daxil olmuş tələbələrə Prezident təqaüdü verilir.

Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin milli elm və təhsilin inkişafı, problemlərin həlli istiqamətində son illərdə həyata keçirdiyi siyasət də məhz ulu öndərin formalaşdırdığı mütərəqqi ənənələrin davamıdır. Dövlət başçısı hər zaman müəllimin əməyinə, zəhmətinə, maarifçilik fəaliyyətinə yüksək önəm vermiş, bu müqəddəs peşə sahiblərini cəmiyyətin ən hörmətli təbəqəsi adlandırmışdır. Azərbaycanda təhsilin müasirləşdirilməsi və problemlərin mərhələli həlli, müəllim kadrların hazırlığı, inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədəki zəngin təcrübəsinin mənimsənilməsi, ümum-təhsil məktəblərində kompyuter və informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi məsələləri də dövlət başçısının xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Belə ki, ölkə başçısı İlham Əliyev son illər imzaladığı mühüm fərman və sərəncamlarla dövlət proqramları ilə Azərbaycan elminin və təhsilinin hamısı olduğunu praktik surətdə təsdiqləmişdir. Dövlət büdcəsində təhsilə ayrılan xərclərin ildən-ilə artırılması da hökumətin bu sahənin keyfiyyətə yeniləşməsi üçün ardıcıl və sistemli fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir. Prezident İlham Əliyev hesab edir ki, təhsilə qoyulan sərmayə Azərbaycan xalqının bugünkü və gələcək mənafeyinə xidmət edir. 2004-cü ildə təhsilə büdcə xərclərinin 19, 2005-ci ildə 20,5, 2006-cı ildə 33, 2007-ci ildə isə 52 faizi həcmində vəsait ayrılmış, eyni zamanda son bir ildə investisiya xərcləri 2 dəfə artmışdır. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, əgər 2003-cü ildə təhsilə 243 milyon manat ayrılmışdısa, 2011-ci ildə bu rəqəm 1338,2 milyon manat təşkil edib. Bu isə 2010-cu il büdcəsində nəzərdə tutulan vəsaitdən 50,2 milyon manat (3,9%) çoxdur. Eyni zamanda elmin inkişafına yönəldilən xərclər 2003-cü ildə əgər 16,6 milyon manat təşkil edirdisə, 2010-cu ilin dövlət büdcəsində bu məqsədlə 98,2 milyon manat, 2011-ci ilin dövlət büdcəsindən isə 108,6 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu isə 2010-cu ildəkindən 5,6% (5,8 milyon manat) çoxdur (9).

Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri təhsilə qayğının, onun inkişafına ayrılan xərclərin ildən-ilə artmasıdır. Bu isə təhsilin dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olması ilə bağlıdır. Belə ki, təhsilə ayrılan büdcə 2003-cü illə

müqayisədə 6 dəfədən çox artaraq 2010-cu ildə 1,2 milyard manata çatmışdır.

Ötən müddətdə təhsil və elm sahəsində çalışanların məvaciblərinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması da bu sahəyə xüsusi qayğının təzahürüdür. Son iki ildə müəllimlərin əmək haqları 2 dəfə artırılıb. Bu məqsədlə ölkə başçısı tərəfindən 5 sərəncam imzalamışdır. Ölkə büdcəsində çəkisinə görə təhsilin ikinci yerdə olması faktı da bu sahəyə göstərilən yüksək diqqətin əyani sübutudur.

Son illər ərzində respublikanın təhsil sistemində davamlı inkişafa yönəlmiş əsaslı infrastruktur dəyişiklərinin baş verməsi, inkişafyönümlü proqram və layihələrin həyata keçirilməsi də məhz cənab İlham Əliyevin təhsilə müntəzəm qayğısı sayəsində mümkün olmuşdur. Son illər təhsil tarixində ilk dəfə olaraq 16 inkişafyönümlü dövlət proqramı təsdiq olunub və uğurla həyata keçirilməkdədir. Dövlət büdcəsindən təhsil sektoruna ayrımaların ilbəil artırılmasında əsas məqsəd yalnız hamının təhsil almasını təmin etmək deyil, eyni zamanda bu vəsaitdən daha səmərəli istifadə təhsilin keyfiyyətində müsbət nəticələrə nail olmaq, müəllimlərin əmək şəraitini, sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq deməkdir. Son dörd ildə inşa olunmuş yeni məktəblərin və əlavə korpusların sayı 1200-ə çatmışdır. Yalnız cari ilin sonunadək dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına 200 yeni məktəbin və əlavə korpusların inşası, 50 məktəbin əsaslı təmiri başa çatdırılmalı, eyni zamanda Bakı şəhərinin 250 məktəbinin istilik sistemi bərpa edilməlidir. Yeni tikilən, əsaslı təmir edilən məktəblərdən əlavə, son 3 ildə daha 325 məktəb müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur (9).

Ayrı-ayrı təhsil pillələri və səviyyələrində də ciddi inkişaf meylləri özünü büruzə verməkdədir. Məktəbəqədər təhsilin uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında onların şəxsiyyətinin formalaşmasında, məktəbə hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Respublikamızda 20 il ərzində heç bir məktəbəqədər təhsil müəssisəsi tikilmədiyi halda, 2008-2010-cu illərdə ilk dəfə olaraq ölkə üzrə 40 yeni uşaq bağçası tikilib istifadəyə verilib, 44 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi əsaslı təmir edilib. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkə üzrə uşaqların məktəbəqədər təhsillə əhatə səviyyəsi yüksəlib. 2009-cu ildə bu sahəyə 15,8 faiz idisə, hazırda 17,6 faiz təşkil edir (7).

Ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü il hakimiyyətə qayıdışından sonra xarici ölkələrə tələbələrin göndərilməsi ənənəsi də davam və inkişaf etdirilməyə başlandı. 2003-cü ildə dünyanın inkişaf etmiş 40-a yaxın ölkəsində 160 qədər ixtisas üzrə 3000-dən artıq azərbaycanlı gənc təhsil alırdı.

Dövlət başçısının 5 sentyabr 2007-ci il tarixli “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə “Dövlət Proqramı”nın 2007-2008-ci tədris ilində maliyyələşdirilməsi haqqında” sərəncamına əsasən, 2007-2008-ci tədris ilində Azərbaycan gənclərinin Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya, Cənubi Koreya, Fransa, İngiltərə, İspaniya, Rusiya, Türkiyə və digər ölkələrdə təhsil almalarını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə 2,2

milyon manat məbləğində vəsait ayırmışdır.

Təhsil tariximizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Prezidentinin 4 sentyabr 2007-ci il tarixli “Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbləri və ən yaxşı müəllim mükafatlarının təsis edilməsi haqqında” sərəncamı da məhz bu ali məqsəddən qaynaqlanır. 2008-2011-ci illərdə “Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi” və “Ən yaxşı müəllim” müsabiqələri keçirilib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)”nın təsdiq edilməsi haqqında 2004-cü il 21 avqust tarixli sərəncamının icrası ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, ölkənin bir sıra ümumtəhsil məktəblərində günün tələblərinə cavab verən innovativ təhsil üsullarının inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər müasir təhsil mühiti formalaşmışdır. Ölkənin ümumtəhsil məktəbləri bu gün İKT ilə təmin edilib, hər 20 şagirdə bir kompyuter nisbəti təmin olunub. Halbuki 2004-cü ildə hər 1063 şagirdə bir kompyuter düşürdü. Həmin ildən bəri bütövlükdə təhsil müəssisələrinə 33708 ədəd kompyuter, 2809 ədəd proyektor və noutbuk dəsti verilib. “Xalq kompyuteri” layihəsi çərçivəsində 9000 müəllim kompyuterlə təmin olunub. İnzibati, pedaqoji və texniki heyət əhatə olunmaqla 54 min nəfər müvafiq treninqlərdən keçərək İKT bacarıqlarına yiyələnib. İnternetə qoşulmuş məktəblərin nisbəti 2004-cü ildəki 1,5%-dən 2010-cu ildə 22%-ə yüksəlib.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin gənclərin təhsili ilə bağlı imzaladığı sənədlər arasında “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Son vaxtlar Azərbaycan iqtisadiyyatı, elmi, təhsili, mədəniyyəti geniş integrasiya proseslərinə cəlb olunmuş, alim, müəllim və tələbələrin mübadiləsi geniş vüsət almışdı. Bu proseslərin dövlət sənədləri çərçivəsində yalnız bir qismi tənzimlənir. Respublikanın inkişaf perspektivləri ictimai-iqtisadi və elmi-mədəni sahələrdə fəaliyyət göstərəcək kadrlar qarşısında müxtəlif dövlət qurumlarında, beynəlxalq təşkilatlarda, eləcə də özəl sektorda çalışaraq Azərbaycanda idarəetmənin və mədəniyyətin, elmin və təhsilin müasir standartlara cavab verən yeni bir mərhələyə keçidini təmin etmək vəzifəsini qoyur. Bu isə öz növbəsində dünyanın qabaqcıl təhsil ocaqlarında mütəxəssis hazırlanması zərurətini meydana gətirmişdir.

Azərbaycanlı gənclərin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil almalarını və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədi ilə “Azərbaycanlı gənclərin xarici ölkələrdə təhsil almasına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2006-cı il 19 oktyabr tarixli 1746 nömrəli sərəncamı imzalamış və həmin sərəncama uyğun olaraq hazırlanmış “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi ölkədə rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və davamlı inkişafı-

nın təmin edilməsi baxımından ölkənin müasir tələblərə cavab verən kadrlara ehtiyacının ödənilməsi, Azərbaycan gənclərinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında layiqli təhsil almaları üçün lazımi şəraitin yaradılması, istedadlı gənclərin aparıcı ölkələrdə təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsi prosesinin mütəşəkkilliyi və səmərəliliyinin artırılmasını təmin etməkdən ibarətdir (11).

Son illər Azərbaycanda 2161 yeni məktəb binasının tikilməsi, əsaslı təmir və müasir avadanlıqlarla təmin edilməsi, kompyuter siniflərinin yaradılması təhsil tariximizdə ən əlamətdar hadisələrdəndir. Məktəblərin infrastrukturunu yeniləşdirilməsi sahəsində Heydər Əliyev Fondunun müstəsna xidmətlərini xüsusilə qeyd etməliyik. Fondun təşəbbüsü ilə 2005-2010-cu illərdə 300-dən çox yeni məktəb, uşaq bağçası, uşaq evi, internat məktəbi binası tikilib istifadəyə verilib, əsaslı təmir və bərpa olunub. 2011-ci tədris ili ərəfəsində ölkədə 9380 yerlik 26 məktəb istifadəyə verilmişdir. Bölgələrdə 60-a yaxın məktəb təmir edilmişdir (7).

Azərbaycanın təhsil işçilərinə diqqət və qayğının parlaq təzahürüdür ki, 2003-2010-cu illərdə elm və təhsilin inkişafındakı xidmətlərinə görə 1000-dən çox təhsil işçisi yüksək dövlət təltiflərinə, fəxri adlara və fərdi təqaüdlərə layiq görülməli.

Ölkədə gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində Heydər Əliyev Fondu da yaxından iştirak edir. Fondun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə reallaşan layihələr: “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb”, “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı”, “Diabetli uşaqlara ən yüksək qayğı” və b. gənclərin maraq dairəsinə aid olan sahələrlə bağlıdır.

Gənclərin təhsil səviyyəsi də ilbəil artır. Hazırda hər 1000 nəfər gəncdən 954-nün ali, orta ixtisas və ya orta təhsili vardır. Ali məktəblərdə 129 min, orta ixtisas məktəblərində 57 min gənc təhsil alır. Elmi fəaliyyətlə məşğul olanlar arasında da gənclərin xüsusi çəkisi artır. Doktorantların 95%-i, tədqiqatçıların 19%-i gənclərdir.

“2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın icrası istiqamətində ölkə Prezidenti tərəfindən 10 fevral 2010-cü il tarixli “Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi barədə” fərman imzalanıb. Həmin fərmana əsasən 2010-2011-ci tədris ilindən başlayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrində büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirmə dövlət sifarişi əsasında həyata keçirilir.

Ən mühüm hadisələrdən biri 2009-cu ildə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsidir.

Ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulmasının və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidin yeni təhsil modelinə tələbatını nəzərə alaraq möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev 2011-ci il iyulun 11-də “2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın hazırlanması haqqında”

sərəncam imzalamışdır.

Göründüyü kimi, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bu gün respublikamızda həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatların qayəsində məhz təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi, müəllim adının və nüfuzunun qaldırılması məsələsi dayanır. Həyata keçirilən tədbirlər deməyə əsas verir ki, respublikamız yaxın gələcəkdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf tempini heç də neft gəlirləri hesabına deyil, məhz bilik, müasir informasiya texnologiyaları, elmtutumlu sahələrin dinamik inkişafı, güclü insan kapitalının formalaşması sayəsində təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, 508 s.
2. Heydər Əliyev. Azərbaycan gənclərinin I Forumunda çıxışı. "Azərbaycanın gələcəyi etibarlı əllərdədir". Bakı: Azərnəşr, 1996, 452 s.
3. İlham Əliyev. Azərbaycan gənclərinin IV Forumunda nitq. "Azərbaycan" qəz., 2005, 15 oktyabr
4. Azərbaycan gəncliyi Azərbaycanın gələcəyi. Bakı: Azərnəşr, 2003, 143 s.
5. Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı (2005-2009-cu illər). "Azərbaycan" qəz., 2005, 1 sentyabr
6. Azərbaycan Prezidentinin gənclərlə görüşü. Bakı: Sabah, 1997, 103 s.
7. "Azərbaycan" qəz., 2011, 2 oktyabr.
8. Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Gələcək gənclərindir. Bakı: Azərnəşr, 2004, 496 s.
9. Əliyev F. Ölkəmizdə təhsil islahatları uğurla həyata keçirilir. "Şərq qapısı", 2007, 14 noyabr.
10. Gələcək gənclərindir. Bakı: Azərbaycan, 2004, 496 s.
11. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2007, 20 aprel.
12. Qarayev Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gənclər Siyasəti. "Dirçəliş - XXI əsr", 2004, № 72, s. 59-69.
13. Müasir Azərbaycan gəncliyi son on ildə. "Azərbaycan" qəz., 2007, 11 aprel.

Гамза Джафаров

ОБРАЗОВАНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРИОД ВОЗРОЖДЕНИЯ

Автор в статье проанализировал основные направления развития образования в Азербайджане в годы независимости, раскрыл суть Закона об образовании на основе изучения основополагающих решений и постановлений, принятых общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и Президентом Ильхамом Алиевым. Закон об образовании направлен на усиление заботы и внимания молодому поколению, на улучшение сис-

темы образования, являющегося единственным критерием повышения общеобразовательного уровня народа. Автор также указал на роль Фонда Гейдара Алиева в претворении в жизнь молодёжной политики в стране, сделав соответствующие обобщения.

Ключевые слова: образование в Азербайджане, информатизация образования, строительство школ, негосударственное образовательное учреждение, образование студентов за рубежом.

Hamza Jafarov

EDUCATION IN AZERBAIJAN IN THE REVIVAL PERIOD

The author has analyzed in the paper the basic directions of education development in Azerbaijan in days of independence, has fathomed the essence of the education law on the basis of studying of fundamental decisions and resolutions passed by national leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev. The education law is directed on intensification of care and attention to young generation, on improvement of the system of education, which is the sole criterion of increase of the people's general educational level. Having made corresponding generalisation the author also has pointed to the role of Heydar Aliyev's Fund in implementation of youth policy in the country.

Key words: education in Azerbaijan, informatization of education, building of schools, non-state educational institution, education of students abroad.

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d., prof. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi
E-mail: fexreddinceferov@mail.ru

NAXÇIVAN ŞƏHƏR POLİS PRİSTAVI KÖMƏKÇİSİ ÇİNGİZ XAN KALBALIXANOV

Hərb tariximizdə böyük şöhrət tapmış polkovnik Şeyxəli xan Kalbalıxanovun nəticəsi polis pristavının köməkçisi işləmiş Çingiz xan Məmməd xan oğlu Kalbalıxanovun həyatı və polis orqanlarındakı fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *Məmməd xan, İrəvan quberniya idarəsi, Mehdi xan Ordubadski, Pərviz xan Kalbalıxanov, Teymur xan Kalbalıxanov, XI Qızıl Ordu.*

Ordubad qəzasının naibi olmuş, hərbi tariximizdə böyük şöhrət tapmış polkovnik Şeyxəli xan Kalbalıxanovun nəsil şəcərəsinə nəzər yetirsək görürük ki, onun nəsil törəmələrindən dövrə görə neçə-neçə hərbiçi, məmurlar, ziyalılar, akademiklər, müxtəlif peşə sahibləri olmuşlar və hal-hazırda indi də vardır.

Həmin nəslin nümayəndələrindən biri Çingiz xan Məhəmməd xan oğlu Kalbalıxanovdur. O, Şeyxəli xanın nəticəsi idi. Məmməd xan Kalbalıxanovun 7 övladı olmuşdur. Onlardan 6-sı oğlan və biri qız idi. Oğlanları: Abbasqulu xan, Çingiz xan, Pərviz xan, Cəmşid xan, Mustafa xan, Hacı xan və qızı Bəyim xanım idi.

Araşdırılan arxiv sənədləri əsasında oxucularımıza bu yazımızda yalnız Çingiz xan haqda məlumat verəcəyik.

Çingiz xan Məhəmməd xan oğlu Kalbalıxanov 1867-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Naxçıvan şəhər üçsinfli məktəbi bitirdikdən sonra 1887-ci ilin iyunun 3-də Şərur-Dərələyəz polis idarəsində 3-cü dərəcəli dəftərxana xidmətçisi vəzifəsində və 17 may 1888-ci il tarixli İrəvan qubernatorunun əmri ilə həmin idarədə tərcüməçi vəzifəsində işləmişdir (1).

Hökumət Senatın 24 may 1893-cü il tarixli 75 №-li əmri ilə Kollec registrotoru vəzifəsinə keçirilən Çingiz xan Kalbalıxanov 1 aprel 1894-cü ilə kimi bu vəzifədə işləmiş və xəstəliyi ilə əlaqədar öz xahişi ilə tutduğu vəzifədən azad edilmişdir.

İşlədiyi bu illərdə xidmətləri “Aslan və Günəş” (1890-cı ildə) və “İmperator III Aleksandrın çarlığı dövründən xatirə” (1897-ci ildə) ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Çingiz xan Kalbalıxanovun səhhəti yaxşılaşdıqdan sonra yenidən işləmək arzusu ilə 1897-ci ilin iyun ayında İrəvan qubernatoruna xahişnamə ilə müraciət etmişdir. Çingiz xan xahişnaməsində yazırdı: “İmperator Nikolay Aleksandroviç həzrətlərinə. Keçmiş kollec registratoru, soylu zadəganlardan olan Çingiz xan Məmməd xan Kalbalıxanovdan xahişnamə.

Siz həzrətlərinə xidmət etmək arzusundayam və xahiş edirəm məni Naxçıvan şəhər pristav köməkçisi vəzifəsinə təyin edəsiniz. Xidmətim haqda attestatı Şərur-Dərələyəz polis idarəsindən aldıqda təqdim edəcəyəm. Naxçıvan qəza rəisinə 1 avqust 1897-ci il tarixdə təqdim olunacaq.

İmza: Çingiz xan Kalbalıxanov” (2).

Çingiz xanın Naxçıvan şəhər polis pristavı köməkçisi təyin olunması haqda Naxçıvan qəza rəisi podpolkovnik Slavoçinski İrəvan qubernatoru cənablarına göndərdiyi 6 iyul 1897-ci il tarixli raportunda yazırdı: “30 iyun 2391 №-li əmrinizə cavab olaraq bildirirəm ki, Naxçıvan şəhər pristav köməkçisi Nikolayev Yenibəyazıt şəhərinin pristavı vəzifəsinə keçməyə razıdır. Sizdən xahiş edirəm ki, Nikolayevin yerinə Şərur-Dərələyəz polis idarəsinin keçmiş tərcüməçisi kollec registratoru Çingiz xan Kalbalıxanovu təyin edəsiniz. O, 1894-cü ildə xəstəliyi ilə əlaqədar işdən çıxmışdır, lakin indi o tamamilə sağlamdır. Kalbalıxanovun sənədləri İrəvan quberniya idarəsində saxlanılır.

Podpolkovnik: (imza) Slavoçinski” (2, v. 1).

İrəvan quberniya idarəsinin 22 avqust 1897-ci il tarixli qərarı ilə Çingiz xan Kalbalıxanov Naxçıvan şəhər pristav köməkçisi vəzifəsinə təyin olunur (3, v. 31-35).

Çingiz xan Kalbalıxanov əhalinin ilk ümumi siyahıya alınmasındakı xidmətlərinə görə 5 sentyabr 1897-ci ildə tunc-bürünc medalla təltif olunmuşdur (3, v. 35). Çingiz xan 28 oktyabr 1897-ci ilə kimi şəhər pristav köməkçisi vəzifəsinə aparmış və həmin tarixdən quberniya katibi vəzifəsinə keçirilmiş, 25 oktyabr 1900-cü il tarixdən kollec katibi və Vətəndaşlıq İdarəçiliyi üzrə 5 iyul 1904-cü il tarixli 52 №-li qərarla titulyar müşaviri təyin edilmişdir. Çingiz xan Kalbalıxanov 10 noyabr 1899-cu ildə Ordubad sakini Mehdi xan Zeynalabdinbəyovun qızı Xeyransə xanımla ailə həyatı qurmuşdur. Oğlanları İsfəndiyar xan 5 noyabr 1900-cü ildə, Əli xan 4 oktyabr 1902-ci ildə və qızı Şeyda xanım 12 sentyabr 1904-cü ildə anadan olmuşdur. İkinci nikahı Fizzə xanım Həmzə bəy qızı Kalbalıxanova ilə ailə həyatı qurmuş (həyat yoldaşının vəfatından sonra) və ikinci nikahdan bir oğlu, bir qızı olmuşdur ki, oğlunun adı Pənah xan və qızının adı Pakizə xanım idi.

Bir çox vəzifələrdə işləmiş Çingiz xan Kalbalıxanov xəstəliyi ilə əlaqədar 1907-ci ilin oktyabrında işdən azad edilməsi haqda ərizə ilə Naxçıvan qəza rəisinə müraciət etmişdir və Naxçıvan qəza rəisi Sorokin 10 oktyabr 1907-ci ildə Çingiz xanı xəstəliyinə görə təqaüdə buraxılması üçün İrəvan qubernatoru həzrətlərinə göndərdiyi raportunda belə yazırdı: “Çingiz xan Kalbalıxanovun xəstəliyinə görə işdən azad edilməsi haqda ərizəsini Sizə təqdim edərək, xahiş

edirəm Kalbalıxanovun işdən və ümumiyyətlə xidmətdən azad edilməsi və müvafiq təqaüd verilməsi haqda sərəncam verəsiniz” (3, v. 1).

22 oktyabr 1907-ci il tarixdə Çingiz xanın xəstəliyini təsdiq edən 177 №-li şəhadətnamə tərtib edilmişdir. Naxçıvan qəza həkimi N. Şenqeliya tərəfindən Naxçıvan qəza rəisinin iştirakı ilə 22 oktyabr tarixdə Çingiz xan Kalbalıxanovun xəstəliyi ilə əlaqədar təqaüdə getməsi üçün onu (Çingiz xanı – F.C.) müayinə etdikdən sonra imza və möhürlə təsdiq edilmiş şəhadətnamə verilmişdir. E.Şenqeliya Çingiz xanı müayinə etdikdən sonra verdiyi şəhadətnamədə yazır: “Müayinə olunanın 40 yaşı var, düzgün bədən quruluşu var, yoxlanış zamanı temperaturu normaldır. Xəstə aşağıdakılardan gileylənir. Pis hava şəraitində xidmət etdiyinə görə əldə və ayaqda yaranmış revmatik ağrılar, əsəb sisteminin pozulması, ürək döyüntüsü, yuxusuzluq, xroniki malyariya. Yoxlanış zamanı aşağıdakılar aşkar oldu: kürəyin sol tərəfində yarıq var. Yarıq 20 qəpik boydadır, ağ rəngdədir. Ürək döyüntüləri təmizdir, nəbzi dəqiqədə 85-dir. Dalağı şişibdir, hərəkət zamanı oynaqalarda xışıltı eşidilir. Mədəsi və bağırsaqları qaydasındadır. Deyilənlərə əsasən aşağıdakı diaqnozu qoyuram: xroniki malyariya, xroniki revmatizm, əsəbilik. İmzamlə və xəzinə möhürü ilə təsdiqləyirəm.

Naxçıvan qəza həkimi (imza)

Naxçıvan qəza rəisi (imza)

22 oktyabr 1907-ci il” (3, v. 35).

İrəvan qubernatorunun 21 noyabr 1907-ci il tarixli 146 №-li əmri ilə Çingiz xan Kalbalıxanov xəstəliyi ilə əlaqədar xidmətdən azad edilir (3, v. 13-14). Çingiz xan Kalbalıxanova 21 noyabr 1907-ci il tarixdən ildə 240 manat dövlət tərəfindən təqaüd təyin edilir. Xəstəliyi ilə əlaqədar Çingiz xan gəncikən 48 yaşında həyatdan köçmüşdür. O, 28 fevral 1915-ci ildə vəfat etmişdir (3, v. 49-50).

Çingiz xanın vəfatından sonra ailəsinə və uşaqlarına qəyyumluq edən Mehdi xan Ordubadski (Zeynalabdinbəyov) və Pərviz xan Kalbalıxanov (Pərviz xan Çingiz xanın qardaşı idi – F.C.) 10 aprel 1915-ci il tarixdə İrəvan qubernatoruna xahişnamə göndərərək Çingiz xanın ailəsinə təqaüd kəsilməsini xahiş etmişlər. Onlar (Mehdi xan və Pərviz xan – F. C.) xahişnamələrində yazırlar: “İstefaya çıxmış titulyar müşavir, keçmiş Naxçıvan şəhər pristav köməkçisi Çingiz xan Kalbalıxanovun ölümündən sonra arxasında yetimlər və dul arvadı Fizzə Həməzə bəy qızı qalıblar.

Onlara təqaüd təyin edilməsi üçün Sizdən xahiş edirik, onun xidməti haqda attestatı bizə göndərəsiniz. Həmçinin Sizə bildiririk ki, Çingiz xan Kalbalıxanova 1908-ci ildə 235 manat təqaüd kəsilib. Naxçıvan qəzası Barışdırıcı Hakiminin bizi qəyyum təyin etməsi barədə əmrini də sizə çatdırırıq.

Qəyyumlar: Mehdi xan Ordubadski

Pərviz xan Kalbalıxanov” (3, v. 32).

Təqaüdlə əlaqədar İrəvan qubernatoru 5 may 1916-cı il tarixdə Naxçıvan qəza rəisinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Sizdən xahiş olunur ki, Kalbalıxanovun övladları və əmlakı üzərində qəyyum olan Naxçıvan şəhər sakini Mehdi xan Ordubadskidən aşağıdakı sənədlər üçün qiyməti 1 manat olan 4 marka alınsın. Bununla yanaşı qəyyumluq haqqında qərar, Kalbalıxanovun ölümü haqqında şəhadətnamə, Kalbalıxanovun iki oğlunun İsfəndiyar xan və Əli xanın doğum haqda şəhadətnamələri çatdırılsın. Təqaüd verilməsi üçün digər uşaqları Pakizə xanımın, Şeyda xanımın və Pənah xanın doğum haqqında şəhadətnamələrini də təqdim etməlidirlər.

Qubernator (imza)” (3, v. 41).

31 may 1917-ci il tarixli qubernatorun xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə göndərdiyi məktubunda isə belə yazılıb: “İstefada olan keçmiş Naxçıvan şəhər pristav köməkçisi Çingiz xan Kalbalıxanovun ikinci nikahdan olan arvadı Fizzə Həmzə bəy qızı Kalbalıxanova və həmin Kalbalıxanovun yetimlərinin və əmlakının qəyyumu, kollec asessoru Mehdi xan Ordubadski ötən ilin yanvar və mart aylarında Kalbalıxanovun övladlarına onun sağ ikən aldığı məvacibin qanunla müəyyən edilmiş hissəsinin təyin edilməsi haqda iki xahişnamə ilə müraciət ediblər. Bu zaman onlar nikah haqqında 3 oktyabr 1911-ci il tarixli şəhadətnaməni, Ordubadskinin Kalbalıxanovun yetimlərinin və əmlakının qəyyumu təyin edilməsi haqda qərarın surətini, ölüm şəhadətnaməsini, uşaqların anadan olması haqda 4 şəhadətnaməni və Kalbalıxanovun xidməti haqqında formulyar siyahını təqdim ediblər.

Sənədlərdən görünür ki, mərhum titulyar müşavir Ç.Kalbalıxanova 1908-ci ildə 240 manat təqaüd təyin olunmuşdur. Kalbalıxanov 27 fevral 1915-ci il tarixdə ölüb. Ölümündən sonra 5 uşağı qalıb. Böyüyü İsfəndiyar xanın 11 yaşı var, kiçiyi Pənah xanın 1 yaşı var, yetimlərinin və əmlakının qəyyumları Mehdi xan Ordubadski və Pərviz xan Kalbalıxanov təyin ediliblər.

Deyilənlərə və sənədlərə əsasən titulyar müşavir Kalbalıxanovun dul arvadı Fizzə Həmzə bəy qızı Kalbalıxanova və 5 uşağı təqaüd və müavinətlər haqda Nizamnamənin 40, 99, 104 və 154-cü maddələrinə əsasən Kalbalıxanovun sağ vaxtı aldığı 240 manat müavinətin 27 fevral 1915-ci il tarixdən, yəni ölüm günündən 120 manatı dul arvadına, 120 manatı isə 5 uşağına olmaqla müavinət almalıdırlar.

Həmin iki xahişnaməni və sənədləri Zaqafqaziya Komitəsinə təqdim edərək, “xahiş edirəm titulyar müşavir Kalbalıxanovun arvadı Fizzə Həmzə bəy qızına və övladları İsfəndiyar xan, Əli xan, Pənah xan, Şeyda xanım və Pakizə xanım Kalbalıxanovlara Çingiz xan Kalbalıxanovun öldüyü gündən, yəni 27 fevral 1915-ci il tarixdən ildə 240 manat müavinət verilsin.

Qubernator (imza)” (3, v. 39-40).

1918-1920-ci illərin kəşməkəşli günlərində Kalbalıxanovlar erməni daşnak quldurlarının təcavüzlərinə qarşı mərdliklə – Kəngərli döyüşçüləri kimi vuruşmuş və bir çox hücumların qarşısını almışlar. Lakin bu nəslin bir çox nüma-

yəndələri erməni daşnakları tərəfindən vəhşicəsinə ailəliklə öldürülmüşlər. Məsələn Teymur xan Kalbalıxanov 1918-ci ilin iyununda ailəsi ilə birlikdə ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüşdür.

Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra açığını deyim ki, XI Qızıl Ordunun Naxçıvanı işğal etdikdən sonra istər XX əsrin 20-ci illərində, istərsə də 30-cu illərdə Naxçıvanskilər, Kalbalıxanovlar, ümumiyyətlə, Kəngərli-lər repressiyalara məruz qalmışlar. Məmməd xanın oğlu Çingiz xanın qardaşları Pərviz xan, Pərviz xanın oğlu Davud xan, Hacı xan və başqaları ailəliklə Qazaxıstana və keçmiş SSRİ-nin digər bölgələrinə sürgün edilmişlər.

Bu ailənin yaxın qohumu olan Muxtar Respublikanın Hərbi Komissarı polkovnik Abbasqulu Məmmədovdan Çingiz xanın atası Məmməd xanın şəklini əldə edə bildik və oxucularımıza təqdim edirik. Ortada oturan Çingiz xanın atası Məmməd xandır. Məmməd xanın sağ və solunda ayaq üstə duranları dəqiq-ləşdirə bilmədik, güman ki, qardaşlarıdır. Deyilənlərə görə şəkil 1909-cu və ya 1910-cu ildə çəkilib.

Çingiz xanın öz şəklini hələlik əldə edə bilməmişik. Axtarışlar davam edir. Bir çox aldığımız məlumatlara görə Çingiz xanın nəvələri və nəticələrindən Bakı şəhərində yaşayanları var. Çox çalışdım onlarla əlaqə yaradıb, keçmiş SSRİ dövrünün acılı-şirinli xatirələrindən, sənədlərdən, şəkillərdən məlumatlar alım, lakin bu hələlik mümkün olmadı.

Onu da qeyd edim ki, Naxçıvanın xanlığı şəccərəsində böyük bir qolunu təmsil edən Şeyxəli xanın varislərinə biz bir daha qayıdacağıq və sənədlər əsa-sında oxucularımıza geniş məlumat verəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Nax. MRDA, f. 23, siy. 1, iş 2815, v. 31-35.
2. Nax. MRDA, f. 23, siy. 1, iş 150, v. 5.
3. Nax. MRDA, f. 23, siy. 1, iş 2815, v. 31-35.

Фахреддин Джафаров

ПОМОЩНИК ПОЛИЦЕЙСКОГО ПРИСТАВА ГОРОДА НАХЧЫВАНА ЧИНГИЗ-ХАН КЕЛЬБАЛИХАНОВ

В этой статье освещается жизнь и деятельность помощника полицейского пристава города Нахчывана Чингиз-хана Мамед-хан оглы Кельбалиханова, который являлся потомком полковника Шейхали-хана Кельбалиханова, оставившего заметный след в нашей военной истории.

Ключевые слова: Мамед-хан, Управление Ереванской Губернии, Мехди-хан Ордубадский, Парвиз-хан Кельбалиханов, Теймур-хан Кельбалиханов, XI-я Красная Армия.

Fakhraddin Jafarov

**ASSISTANT OF POLICE-OFFICER IN THE CITY OF NAKHCHIVAN
CHINGIZ KHAN KALBALIKHANOV**

In this paper it is reported about life and activities of Chingiz khan Mamed khan oglu Kalbalikhanov, the assistant of the police-officer in the city of Nakhchivan; he was one of descendants of colonel Shejhali khan Kalbali-khanov who has left an appreciable mark in our military history.

Key words: *Mammad khan, Board of Irevan province, Mehdi khan Ordubadski, Parviz khan Kalbalikhanov, Teymur khan Kalbalikhanov, XI Red Army.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: yaarrahimov@yahoo.com.tr

XIX ƏSRDƏ NAXÇIVANIN HƏRBİ-SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ (Rus mənbələri əsasında)

Məqalədə XIX əsrdə Naxçıvanın hərbi-siyasi əlaqələri tədqiq edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı rus müəlliflərindən S.O.Kişmişevin, A.N.Maslovun, A.L.Gizettinin, R.N.İvanovun və b. əsərlərində olan fakt və məlumatlar araşdırılmışdır. Naxçıvan tarixinin müxtəlif sahələri, xüsusilə onun hərbi-siyasi əlaqələrinə dair Rusiya tarixşünaslığında kifayət qədər əsərlər yazılmışdır. Bölgənin hərbi-siyasi əlaqələri haqqında olan məsələlər aktualıq kəsb etdiyindən belə bir mövzu seçilmişdir. Ermənipərəstliyi, müəyyən təhrif və çatışmazlıqları istisna etməklə rus mənbələri bölgə tarixini öyrənmək üçün qiymətli və əvəzsiz mənbələrdir.

Açar sözlər: *bölgə, mövqe, müəllif, qoşun, mənbə.*

XIX əsr rus mənbələrində həmin yüzilliyin II yarısında diyarımızın siyasi və hərbi tarixinə, onun hərbi-siyasi əlaqələrinə aid dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Rus tarixşünaslığında 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi və 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə də Naxçıvan tarixinin müəyyən sahələri, xüsusilə tanınmış hərbiçilər olan Naxçıvanskilər haqqında maraqlı faktlar vardır. Bu əsərlərdən A.N.Maslovun (5), general-mayor S.O.Kişmişevin (4), Qafqaz süvari ordusu haqqında A.L.Gizettinin arxiv sənədləri əsasında hazırladığı toplu (6), məşhur qafqazşünas R.N.İvanovun (1, 2, 3) və b. işləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin əsərlərdə doğma Naxçıvanımızın fəxri olan, Azərbaycan hərbi tarixinin görkəmli nümayəndəsi general Kalbalı xan Naxçıvanskinin döyüş rəşadətindən və igidliyindən bəhs edən çoxlu faktlara rast gəlmək mümkündür.

Son dövr Rusiya tarixşünaslığında meydana çıxan əsərlərdə də həmyerlilərimiz, Naxçıvanın qəhrəman və igid oğulları İsmayıl xan və Kalbalı xan Naxçıvanskilər haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Rus qafqazşünası R.N.İvanov özünün 2005-ci ildə Moskvada nəşr edilmiş sənədli povestində (1) Azərbaycan və rus hərbi tarixinin fəxrləri olan Naxçıvanskilər haqqında yazılanlar Naxçıvan tarixi üçün əvəzedilməz mənbə olmaqla yanaşı, həm də qiymətli tapıntıdır. Rusiyanın Hərbi Tarix Arxivindən əldə etdiyi müxtəlif sənədlərə və real faktlara söykənən Rudolf Nikolayeviç 93-cü səhifədə yüksək əmrlərdən

çıxarışlara və xidməti siyahıya əsasən yazırdı ki, Qafqaz hərbi dairəsində xidmət edən general-leytenant İsmayıl xan Naxçıvanski 1819-cu il yanvar ayının 5-də anadan olub. İrəvan quberniyasının Naxçıvan xanlarındanır. Ümumi təhsili Tiflis zadəgan gimnaziyasında, hərbi təhsili xidməti zamanı alıb.

Hərbi xidmətə naib rütbəsində Qafqazdakı müsəlman atlı alayında 1 may 1839-cu ildə başlayıb (1, s. 94). Xidmətdə fərqləndiyinə görə 1840-cı ildə praporşik, 1841-ci ildə poruçik, 1844-cü ildə ştabs-kapitan rütbələri qazanıb. 3 mart 1845-ci ildən ayrılıqda olan Qafqaz korpusuna təyin olunmuşdur. Kavaleriyada xidmət edən ştabs-kapitan İsmayıl xan 31 iyul 1847-ci ildən Kəngərli tayfasının rəisi təyin olunur (1, s. 94; 3, s. 53). Rəhmətlik atası general-mayor Ehsan xanın xidmətlərini nəzərə alaraq ştabs-kapitan İsmayıl xana ildə 245 rubl ömürlük təqaüd verilməsi zati-aliləri tərəfindən xüsusi tapşırıqla. Rus qafqazşünası fikrinə davam edərək bildirir ki, xidmətdə fərqləndiyinə görə o, 1853-cü ildə kapitan rütbəsinə yüksəlmiş və həmin il iyul ayının 8-də Kəngərli qoşunu buraxıldıqdan sonra Qafqaz alayına təyin olunmuşdur. 1853-cü il noyabr ayının 10-da İrəvan dəstəsinin tərkibində Bəy drujinasının rəisi təyin olunur (3, s. 55).

R.N.İvanovun məlumatına görə, o, 1 may 1854-cü ildən 5 dekabr 1854-cü ilədək İrəvan dəstəsinin tərkibində 4 sayılı Ali müsəlman alayında komandir köməkçisi vəzifəsini yerinə yetirir. Döyüşdə fərqləndiyinə görə 1855-ci ildə Kazak alayının Leyb-Qvardiyasına rotmistr təyin olunur.

1877-ci il may ayının 5-də – yəni növbəti Rusiya-Türkiyə müharibəsi başlayan zaman İrəvan atlı alayının komandiri təyin olunur (3, s. 55).

Hərbi əməliyyatlarda fərqləndiyinə görə 1877-ci il dekabr ayının 19-da general-mayor rütbəsini qazanır. Elə bu işlərdə fərqləndiyinə görə 31 dekabr 1877-ci ildə Svyatoy Velikomuçenik və 4-cü dərəcəli Georgi ordeni ilə təltif olunur.

Mənbənin tədqiqindən aydın olur ki, o, 1877-ci il aprel ayının 7-də İrəvan dəstələrinin tərkibində general-leytenant Terquqasovun rəhbərliyi altında Çinqıllı aşırımını keçərək türklərə qarşı keçirilən hərbi əməliyyatların iştirakçısı olur. 18 aprel – Bəyazidin alınmasının iştirakçısı olan İsmayıl xan iyun ayının 6-da podpolkovnik Paçeviçin işinin, 7 iyun Bayazidin türk qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınmasının, iyun ayının 7-dən 28-dək kapitan Ştokoviç tərəfindən Bayazidin müdafiəsinin, Bayazid yaxınlığında 28 iyun döyüşünün və qarnizonun mühasirədən azad edilməsinin iştirakçısı olub (1, s. 94).

Rus müəllifi 95-ci səhifədə yazırdı ki, qarnizonla birlikdə o, 1877-ci il iyun ayının 6-dan 28-dək – 22 gün Bayazid qalasında olub. Müəyyən məhdudiyyətlərə məruz qalmasına baxmayaraq İsmayıl xan qalada iradə, enerji və ruh yüksəkliyi nümayiş etdirirdi. 4-cü dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeni və Rus imperiyasının digər 5 ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bundan əlavə, 2 fars ordeni (Şir və 3-cü dərəcəli günəş və Şir və 2-ci dərəcəli ulduzlu günəş), gümüş (1837-ci ildə Əlahəzrət imperatorun Qafqazdan keçməsi münasibətilə), açıq bürünc (1853-1856-cı illərin müharibəsinə görə), “1877-1878-ci illər müharibəsinin xa-

tirəsinə gümüş medalla”, “İmperator III Aleksandrın çarlığının xatirəsinə” və “İmperator I Nikolayın çarlığının xatirəsinə” medallarla təltif edilmişdir.

2-ci nikahla Abbasqulu xan İrəvanlının qızı Şövkət xanımla evlənmişdir. Uşaqları bunlar olmuşdur: 1-ci nikahdan oğlu Bəhman xan – 2 sentyabr 1851-ci ildə anadan olub. Qızları: Tərlan xanım – 30 oktyabr 1848-ci il, Xırda xanım – 15 iyul 1850-ci il, Səltənət bəyim – 20 oktyabr 1855-ci il və Sona bəyim – 20 fevral 1859-cu il. Arvadı və uşaqları Məhəmməd dininə itaət edirdilər.

İllik məvacibi 2034 rubl, yara və kontuziya almamışdır (1, s. 95).

Digər rus tarixçisi A.N.Maslov özünün 1879-cu ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi “Kiçik Asiya müharibə illərində” adlı əsərində yazırdı ki, oktyabrın 15-i səhər (3-cü kazak alayının) general Kalbalı xan Naxçıvanskinin başçılıq etdiyi ön cəbhə süvariləri görünməyə başladı, daha sonra isə bütöv bir süvari dəstəsi gəldi. Bu dəstə Bayaziddə girdi, orada türk dəstəsini əsir aldı və çox sayda hərbi qənimət ələ keçirdikdən sonra bizə tərəf hərəkət etməyə başladı (5, s. 93). Həmin səhifədə müəllif bildirir ki, artıq hamıya aydın idi ki, düşmən bizdən keçidə qədər uzaq bir məsafədədir və bunun nəticəsində də bizim ordu Kalbalı xanın 3-cü kazak alayı ilə birləşdirildi və təcili olaraq Xorama göndərildi. Xüsusi süvari ordunun rəisi general-mayor Loris-Məlikova və general-mayor Kalbalı xan Naxçıvanskiyə oktyabrın 16-dan 17-nə keçən gecə düşmənin təqib olunmasında yorulmaz səylərinə görə dərin minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm (5, s. 93).

Rus hərbcilərindən general-mayor S.O.Kişmişevin “1877-1878-ci illərdə türk Ermənistanında müharibə” adlı 509 səhifəlik kitabı da bir rus mənbəsi olaraq faydalıdır. Bu mənbə İrəvan dəstəsinin tərkibinin aşağıdakı vəziyyətdə olduğunu bildirirdi: iyul ayının 17-nə keçəni Orqov postunda general-mayor Bronevskiy, 4 tabor, 1-ci yüzlük, 6 artilleriya silahı, Kultçə və ona yaxın ərazilərdə general-mayor Kalbalı xan Naxçıvanskinin 3 taboru və 14-cü yüzlük (4, s. 239). Buradakı döyüş əməliyyatlarından bəhs edən rus müəllifi bildirir ki, aşırıma (keçidə-Y.R.) çatır-çatmaz İsmayıl paşa İrəvan dəstəsini yarıb, general Kalbalı xan Naxçıvanskinin ordusu və Çinqıl ilə Orqov arasında yerləşən ordunun içərilərinə soxuldu. Bu cür əlverişli yerləşmə Ağrıdağın şimal ətəklərində qarşılıqlı yardımdan məhrum olan İrəvan dəstəsinin bölünməsinə səbəb oldu (4, s. 240). Tezliklə Xorasan yüksəkliyində İrəvan dəstələrinin ön cəbhə hissələri görünməyə başladı. Bu general-mayor Kalbalı xan Naxçıvanskinin rəhbərlik etdiyi və İzmayılın ardınca gedən süvari dəstəsi idi (4, s. 400). Düşmən qüvvələrinə də münasibət bildirən rus generalı S.O.Kişmişev 401-ci səhifədə yazırdı ki, düşmən yaxınlıqdakı dağda həm tanıtım dəstələrinə, həm də karvansara aşırımından hücumə keçən general-mayor Kalbalı xan Naxçıvanskinin ordusuna atəş açmağa müvəffəq ola biləcək iki batareya yerləşdirmişdi. Mənbənin tədqiqindən aydın olur ki, həmyerlimiz kəşfiyyat xarakterli tapşırıqları da layiqincə yerinə yetirən və hərbi anda sadıq olan əsil hərbcisi olmuşdur. General Kalbalı xanın verdiyi məlumatlara əsasən Bayaziddə xəstə türklərdən və yaralılarından baş-

qa heç kəs yox idi (4, s. 402). Mənbənin 403-cü səhifəsində də naxçıvanlı generalın igidliyinin şahidi oluruq. Burada xəbər verilir ki, Bayaziddən qayıdarkən ön cəbhə ordusunun həvalə olunduğu general Kalbalı xan Naxçıvanski iki eskadron, 16 yüzlük və raket batareyası ilə Zeydəkanı tutdu.

Mənbə Kalbalı xanın yerləşdiyi döyüş mövqeyi, atlı dəstəsinin tərkibi və b. maraq doğuran məsələlərə də şahidlik edir. Həmin məsələlərin bu gün daha çox aktualıq kəsb etdiyini nəzərə alıb, qısa şəkildə müəyyən məlumatlar ver-məyi məqsədəuyğun hesab edirik. S.O.Kişmişevə görə, süvari ordu iki hissəyə bölünmüşdü: onlardan birincisi Pereyaslav draqun, 2-ci Sinjon, 4-cü Həştərxan kazak alaylarından, raket yüzlüyündən və 1-ci Kuban batareyalarından, ümumi-likdə 13 eskadron və general-mayor Kalbalı xan Naxçıvanskiyə rəhbərliyi altında olan yüzlük və 6 artilleriya silahından ibarət idi və polkovnik knyaz Ami-radjabovun ordusu ilə birlikdə müştərək fəaliyyət göstərmək məqsədi daşıyırdı (4, s. 412). Rus müəllifi S.O.Kişmişevin kitabının 412-ci səhifəsində bildirilir ki, düşmənlə üzbəüz mövqedə duranadək kolonların hər ikisinə də top atəşindən kənar ərazidə-Kalbalı xan Naxçıvanskiyə döyüş xəttinin sağ cənabında, knyaz İ.Q. Amilaxvarovaya (o, rütbəcə general idi – Y.R.) isə tranzit yolun arxasında qalmaq tapşırılmışdı. Oktyabrın 23-ü səhər tezdən ordular Kürdçuxu tərk etdi və səhər saat 7-dən etibarən düzəlməyə başladılar: polkovnik knyaz Amiradjabovun dəstəsi Çiflikdən öndə, general Bronevskinin kolonu bu kəndə (güman ki, Çifliyə və ya Pusıdərəyə – Y.R.), Pusıdərə arxasında isə general-mayor Kalbalı xanın süvari dəstələri gəlirdi (4, s. 413).

Qafqazşünas R.N.İvanov kitabının 116-cı səhifəsində yazırdı ki, beləliklə, Kalbalı xan İrəvan dəstəsinin Türkiyənin içərisinə getməsinə tam aydınlıqla dərk edirdi və təcrübəli hərbiçi kimi kiçik qarnizonun qaldığı Bayazidin ən pis nəticəsini təsəvvür edirdi. Bayazid qarnizonunun gücləndirilməsi üçün Kalbalı xan İqdırdan İrəvanın atlı müsəlman alayından 400 nəfərini Bayazidə göndərir. Onlara onun böyük qardaşı İsmayıl xan komandanlıq edirdi. Əlbəttə, general Kalbalı xan Naxçıvanski düşmənin müdafiə olunmayan İrəvan quberniyasına soxulmasını inkar etmirdi. General həmçinin şübhə etmirdi ki, düşmən əlverişli şəraitdən mütləq istifadə edərək Bayazidə hücum edəcək, çünki o zaman general Terquqasovun İrəvan dəstəsinin başı hücumlara qarışmışdı. Bayazidin mühasirəyə alınması xəbərini eşidən kimi Kalbalı xan yubanmadan bu haqda İrəvan general-qubernatoruna və Ali Baş Komandan Mixayil Mixayloviçə teleqraf göndərir (1, s. 116). Qərara alınır ki, ön mövqelərə İrəvan qubernatorunun yerli batalyonunun (1, s. 117) yarısını göndərsin. İyun ayının 9-da təcili surətdə yaranmış iki rotadan və polkovnik Preobrajenskinin rəhbərliyi altında yerli Naxçıvan dəstəsi Çinqıllı təpələrinə gəlir və general-mayor Kalbalı xanın komandanlığı altına keçir. Qafqaz ordusunun baş komandanının adyutantı polkovnik Tolstoy da buraya gəlir. İrəvan dəstəsinin Türkiyənin içərilərinə doğru uğurla irəliləməsinə baxmayaraq onlardan sonra arxa cəbhənin müdafiəsi pis

təşkil edilirdi. Böyük türk qüvvələrinin Rusiya ərazisinə basqın etmək təhlükəsi göz qabağındaydı və buna görə Qafqaz ordusunun baş komandanı belə bir qəti əmr göndərdi: “Nəyin bahasına olursa-olsun Bayazid qalası azad olunmalıdır”. Eyni zamanda general Kalbalı xana kömək məqsədilə general-mayor Loris-Məlikovun rəhbərliyi altında dəstə göndərilməsi barədə sərəncam verildi (1, s. 117). O zaman bu dəstə Aleksandropoldaydı. Polkovniklər – Tolstoy və Preobrajenskinin birlikdə yaranmış şəraitə qiymət vermələrindən sonra general-mayor Kalbalı xan iyun ayının 10-da bütün qüvvələrdən istifadə etmə məsuliyyətini öz üzərinə götürür. R.N.İvanovun məlumatına görə o, general-mayor Loris Məlikovun dəstəsini buraya daxil etmir, çünki bayazitlilərə köməyə getmək çox riskli bir iş idi. General-mayor Kalbalı xan düşünürdü ki, baş komandanın əmrini ancaq kömək gələndən sonra yerinə yetirəcək. Onun ehtimalına görə, azsaylı dəstə Bayazid yaxınlığında İrəvan quberniyası ordusu ilə birlikdə dağıla bilərdi.

Kalbalı xanın fikrincə, İrəvan quberniyası türk qoşunlarının təcavüzündən müdafiə olunmalıdır. Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, bu çox düzgün və müdrik qərarıdır. Lakin general Terquqasov Bayazidin mühasirəsini təşkil edərkən Kalbalı xanın hərəkətlərindən razı deyildi. İndi general Kalbalı xanın ixtiyarında olan qüvvələrə qiymət vermək vaxtı çatıb: təxminən 400 döyüşçüdən ibarət olan İrəvanın yerli batalyonundan seçilmiş 2 rota, Krım alayından 200 döyüşçüdən ibarət olan rota, 200 döyüşçüdən ibarət (4, s. 118) Stavropol alayından olan rota, 60 nəfər kazak, İqdırdan 40 erməni milisi (döyüşçüsü).

Beləliklə, İrəvan quberniyası ordusunun rəisinin ixtiyarında 1000 nəfərə qədər döyüşçü var idi. Bu dəstənin yarısı isə çadırlardan, ərzaq və sarğı ləvazimatından, hətta silahdan belə məhrum idi. İrəvan quberniyasının müdafiəsi üçün təşkil olunmuş qoşunun real qüvvəsi bundan ibarət idi. Bununla əlaqədar general-mayor Kalbalı xan Ehsan xan oğlunun son təyinatına diqqət yetirək. 1877-ci il may ayının 10-dan atlı briqadasının komandiri vəzifəsində idi. Və onun ixtiyarında 2 minə qədər atlı olmalı idi. Bəs bu qoşun harada idi? Polkovnik İsmayıl xan Naxçıvanskinin komandanlığı altında bütün İrəvan atlı dəstəsi Bayazidin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdi. Belə çıxır ki, briqadaya komandır təyin olunmuşdur, amma onun qoşunu yox idi. General Kalbalı xanın düşdüyü real döyüş şəraiti belə idi (1, s. 118).

Kiçik, yenicə yığılmış, təlim almamış və barıt qoxusunu bilməyənlərlə düşmənin güclü hərbi qüvvələri qarşısında durmaq çətin idi. Və bu şəraitdə general Kalbalı xan Bayazidin azad olunması barədə həyəcan təbilini vururdu. Ona yaxşı məlum olan Çinqilli təpələrinin başından böyük narahatlıq içində general kömək gözləyirdi...

1855-ci ilin aprel ayında general burada vuruşub (1, s. 119) göstərdiyi şücaətə görə baş zabit ordeni – 4-cü dərəcəli Georgi ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bu barədə 14 sentyabr 1855-ci ildə “Qafqaz” qəzeti yazırdı: “15 aprel 1855-ci ildə poruçik Kalbalı xan Ehsan oğlu bəy dəstəsinə komandanlıq edərək düşmən batareyası üzərinə hücumla keçdi, öldürücü top və tufəng atəşinə

baxmayaraq öz əli ilə bir neçə türk topunu doğradı və bir top götürdü” (1, s. 119).

Müsəlman atlı alayı haqqında məlumat verən və əldə olan rus mənbələrindən biri də A.L.Gizetti tərəfindən hazırlanaraq arxiv sənədləri əsasında tərtib edilmiş topludur. “Qafqaz süvari ordusunun qəhrəmanlıq və döyüşdə fərqlənmə nişanları” adlı bu toplu 1901-ci ildə Tiflisdə nəşr edilmişdir. O dövrün hərbi məlumatları ilə zəngin olan bu mənbədə deyilirdi ki, əmrə uyğun olaraq dördüncü müsəlman süvari alayı və kəngərli süvariləri 1883-cü ildə qoruduqları Tiflis artilleriya anbarından çıxarıldı (6, s. 21). Yeri gəlmişkən həmin müəllif – rus general-mayoru A.L.Gizetti tərəfindən tərtib edilmiş və 1896-cı ildə Tiflisdə nəşr edilmiş “Xronika Kavkazskix voysk” (7) adlı kitab da o dövrün hərbi məlumatları baxımından çox zəngindir.

1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinə dair yuxarıda adlarını çəkdiyimiz rus mənbələrində (A.N.Maslovun, S.O.Kişmişevin əsərləri) Naxçıvanski-lərin Bayazid döyüşlərində iştirak etməsi haqqında məlumatlar olsa da, bu məlumatlar çox səthi xarakter daşıyır. Məlum olduğu kimi rus generalı Qeyns də Bayazidin 23 günlük mühasirəsinə aid materiallar nəşr etdirmişdir. Lakin o da İsmayıl xan Naxçıvanski haqqında əsl həqiqətləri olduğu kimi göstərə bilməmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, rus tarixşünaslığında həmyerlilərimiz Naxçıvanskilər haqqında yazılanlar içərisində R.N.İvanovun “Bayazidin müdafiəsi: həqiqət və yalan” kitabı diyarın tarixinə aid sanballı rus mənbəsi olmaqla yanaşı, həm də əvəzedilməz tapıntıdır. Kitab bu günə qədər tarix elminə məlum olmayan yeni arxiv sənədlərindən, general-mayor Kalbalı xan Naxçıvanski-nin şəxsi işinə aid materiallardan və onun hərbi xidmət siyahısından çıxarılmış məlumatlar baxımından çox maraqlıdır. 10 may 1877-ci ildə tərtib edilmiş Kalbalı xan Ehsan xan oğlunun hərbi xidmət siyahısından çıxarış zəngin faktlarla diqqəti cəlb edir. Burada həmyerlimizin doğum tarixindən baş-layaraq onun ailəsi, övladları, keçdiyi rəşadətli döyüş yolu, hökumət təltifləri, rütbələri və s. haqqında verilən geniş və ətraflı məlumatlar diqqət çəkən məsələlərdir. “Bayazidin müdafiəsi: həqiqət və yalan” kitabı Naxçıvan diyarına dair Rusiyada nəşr edilmiş tarixi ədəbiyyatlarla yaxından tanış olan R.N.İvanovun uzunmüddətli axtarışlarının və gərgin əməyinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

R.N.İvanovun 2006-cı və 2009-cu illərdə Moskvada nəşr edilmiş II (2) və III (3, s. 65-70) kitabları da general Hüseyn xan Naxçıvanski-nin igidliyi, qəhrəmanlığı, döyüş rəşadəti, rus ordusundakı 34 illik namuslu və vicdanlı hərbi xidmət siyahısından çıxarılmış zəngin faktlar və məlumatlar baxımından çox maraqlıdır. Qafqazşünasın 368 səhifədən ibarət olan “Qeneral-adyutant eqo Veliçestva” kitabında Hüseyn xan Naxçıvanski-nin keçdiyi şanlı və rəşadətli döyüş yolu, süvari alayındakı 20 illik hərbi xidməti və bu alayda birinci zabıt rütbəsindən (kornet) Rusiya ordusunun generalı rütbəsinədək yüksək hökumət təltifləri, rütbələri, ailəsi, övladları və s. haqqında ətraflı məlumatlar vardır. Bütün bunlar XIX əsrdə Naxçıvanın siyasi əlaqələrinin və hərbi-siyasi tarixinin öyrə-

nilməsində çox mühüm rol oynayırlar. Fikrimizcə, mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən bu kitablar doğma Naxçıvanımızın ziyalıları üçün çox qiymətli hədiyyə-dir.

ƏDƏBİYYAT

1. Иванов Р.Н. Оборона Баязета: правда и ложь. Москва, 2005, 237 с.
2. Иванов Р.Н. Əlahəzrətin general-adyutantı. Moskva, 2008, 367 с.
3. Иванов Р.Н. Именем Союза Советских... Москва, 2009, 374 с.
4. Кишмишев С.О. (генерал-майор). Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг. СПб., 1888 г., 509 с.
5. Маслов А.Н. Год войны в Малой Азии. СПб., 1879, 188 с.
6. Сборник сведений о георгиевских кавалерах и боевых отличий Кавказских войск (Составитель по архивным документам А.Л.Гизетти). Тифлис, 1901.
7. Хроника Кавказских войск / Составитель генерал-майор А.Л.Гизетти. Тифлис, 1896, 15 с.

Яшар Рагимов

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НАХЧЫВАНА В XIX ВЕКЕ (На основе русских источников)

Многие проблемы Нахчыванской истории нашли свое отражение в произведениях русских авторов. В статье исследована политическая и военная история Нахчывана на основе русских источников. Множество материалов книг А.Н.Маслова, С.О.Кишмишева, Р.Н.Иванова и др. представляют собой большой интерес с точки зрения нашей политической и военной истории. В статье сделано заключение, что эта тема и сегодня сохраняет свою актуальность.

Ключевые слова: *регион, позиция, автор, войска, источник.*

Yashar Rahimov

MILITARY-POLITICAL RELATIONS OF NAKHCHIVAN IN XIX CENTURY (On the basis of Russian sources)

Many problems of Nakhchivan history have found the reflection in the works of Russian authors. The political and military history of Nakhchivan is researched in the paper on the basis of Russian sources. A lot of materials in the

books of A.N.Maslov, S.O.Kishmishev, R.N.Ivanov etc. represent a great interest from the point of view of our political and military history. The conclusion is made in the paper that this theme keeps its urgency even today.

Key words: *region, position, author, armies, source.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SARA HACIYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: Shajiyeva@yahoo.com

NAXÇIVANDA MISGƏRLİK SƏNƏTİNƏ DAİR NÜMUNƏLƏR

Naxçıvandakı orta əsrlər dövrünə aid olan çoxlu sayda misgərlik sənəti nümunələri zamanəmizədək gəlib çatmışdır. Hələ ən qədim zamanlardan misdən məişət əşyaları, silahlar, sənət əsərləri hazırlanmışdır. Lakin misdən hazırlanmış məişət əşyalarına daha çox üstünlük verilmişdir. Bu özünü əsasən qab-qacaq istehsalının zənginliyində göstərir. Orta əsrlər dövrünə aid misgərlik sənəti nümunələri içərisində günümüzədək gəlib çatan və demək olar ki, ən geniş yayılan məcməyi, qablama qazan, güləb çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nimçə və s. olmuşdur. Müxtəlif formalarda hazırlanmış bu məişət əşyaları insanların həyati tələbatlarını təmin etməklə yanaşı, həmin nümunələr üzərində ornamentlər, təsvirlər də həkk edilmişdir. Həmin rəsmlərin hər biri özünəməxsus məna çalarına malik olmaqla, milli mənəvi dəyərlərimizi də özündə əks etdirir. Milli sərvətimiz hesab edilən bu cür məişət əşyalarına əhali arasında müasir dövrümüzdə də böyük önəm verilir və həmin əşyalardan gündəlik tələbat zamanı istifadə edilir.

Açar sözlər: *misgərlik, məişət əşyaları, məcməyi, nimçə, piyalə.*

Qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvanda bir çox bədii sənətkarlıq sahələri meydana gəlmiş və zaman-zaman təkmilləşmişdir. Bu sənət sahələrinin hər biri xalqın yaradıcılıq tarixində özünəməxsus yer tutmuş və maddi-mədəniyyət tariximizin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri və orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, Azərbaycanda qədim zamanlardan bəzi inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də misgərlik olmuşdur. Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı qədim Naxçıvan diyarında da arxeoloji qazıntılar zamanı misgərlik sənətinə aid çoxlu nümunələr əldə edilmişdi. I Kültəpə qədim yaşayış məskənindən tapılmış sancaq, bıçaq, nizə ucluğu kimi mis alətlər də bunu təsdiq edir (1, s. 54-55).

Naxçıvan ərazisində çox qədimlərdən dəmir, mis, qızıl, gümüş və s. metallardan müxtəlif məişət və zinət əşyaları hazırlanmışdır. İlk orta əsr mənbələrində Azərbaycan ərazisində mis, qızıl və gümüş çıxarılması barədə məlumatlar verilir (2, s. 17). Həmçinin, əcnəbi səyyahların qeydləri və bu gün dünyanın ən məşhur muzeylərini bəzəyən yüksək dəyərli bədii məmulatlar və məişət əşyaları da bunu sübut edir. Bu nümunələrin üzərinin müxtəlif naxışlarla, quş, heyvan və insan təsvirləri ilə, eləcə də nəfis yazılarla bəzədilməsi onların yüksək bədii-estetik dəyərliliyini təmin etmişdir.

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, misgərliyin müstəqil sənət növü kimi formalaşması qədim zamanlardan qab istehsalı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Orta əsr feodal məişətinin artan tələbləri ilə əlaqədar olaraq, qədim misgərlik ənənələri daha da inkişaf etmişdir (3, s. 393). Həmin dövrdə sənətkarlığın ən geniş yayılmış sahələrindən biri misgərlik idi. Bu sənət şəhərlərin iqtisadi həyatında mühüm yer tuturdu. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mis məmulatının hazırlanması üçün zəruri olan xam metal əsasən Qafan və Naxçıvan bölgələrində hasil edilirdi (4, s. 65). Bu dövrdə misdən müxtəlif növlü silahlar, müxtəlif formalı ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki, bunların da bir çoxları dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı Naxçıvanda da metalışləmə sahəsində ixtisaslaşma baş vermişdir. Həm də ixtisaslaşma təkcə düzəldilən əşya növləri sahəsində deyil, şəhərlər arasında da özünü büruzə verməyə başlamışdır. Bu haqda tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, baxmayaraq ki, Ərdəbil şəhəri həmin dövrdə bədii metal məmulatları düzəltməkdə inkişaf etmiş mərkəzlərdən sayılırdı, Şeyx Səfi türbəsinin gümüş barmaqlıqlarını düzəltmək Gəncə sənətkarlarına, İçərişəhərin dəmir qapılarını Naxçıvan ustalarına sifariş etmişlər (5, s. 68). Deməli metalışləmədə olan inkişaf onu ixtisaslaşma səviyyəsinə çatdırmışdır.

XVIII əsrdə Azərbaycanda ən çox misgərlik sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Xarici ölkə səyyahları Təbriz, Gəncə, Şəki, Şuşa, Şamaxı, Bakı, o cümlədən də Naxçıvan şəhərlərində misgərliyin xüsusilə inkişaf etdiyini və hətta bəzi şəhərlərdə misgərliklə bağlı küçə olduğunu və orada misdən bəzəkli, orijinal formalı qab-qacaqlar düzəldildiyini qeyd edirlər (6).

Naxçıvanda bu sənətin inkişafı üçün yerli xammalın olması da əsas şərtlərdən biri idi. Həmdüllaş Qəzvini “Nuzhət əl-qulub” əsərində göstərir ki, Naxçıvanda Əncan adlı yer vardır ki, bura Karxana da deyirlər, onun yaxınlığında mis mədənləri yerləşir (7, s. 51). Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, bu mədənlərdən əldə edilən xammalın emal olunması və ondan müxtəlif sənətkarlıq məhsullarının hazırlanması üçün onun yaxınlığında emalatxanalar (o dövrdə karxanalar adlandırılırdı) fəaliyyət göstərirdi. Bu da Naxçıvanda çoxlu sayda mis məişət əşyalarının hazırlanmasına şərait yaratmışdı. Bölgədə mis mədənlərinin olması misgərliyin inkişafına geniş imkan yaradırdı. Həmin mədənlərdə əsasən müxtəlif ev avadanlığı və təsərrüfat əşyaları hazırlanırdı.

R.Məmmədov qeyd edir ki, orta əsrlər dövrünə aid olan bəzi mis qabların üzərində qədim əsatir və əfsanələr əsasında təsvirlər həkk edilmiş, hikmətli şeirlər, yaxud ustaların və sahibkarların adları yazılmışdır. Alimin qənaətinə görə, hind, fars və türk əfsanələrindən fraqmentlərin də yer aldığı təsvir və lirik parçaların olması əsasən yerli ustaların Şərq ölkələrindən gəlmə incəsənət nümunələrinə də istinad etdiyini göstərir (8, s. 102). Azərbaycan tarixi muzeyinin etnoqrafiya fondunda nümayiş etdirilən, Naxçıvan ustaları tərəfindən hazırlanmış gözəl naxışlı mis qablar (9, s. 22) bu dövrdə misgərlik sənətinin xalqın

məişətində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Həmçinin ticarət əlaqələrinin genişlənməsində mis məişət əşyalarının da yeri olduğu məlum olur.

Naxçıvanda hazırlanan müxtəlif mis qabların günümüzədək qalması onlar haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Misin əridilməsi ilə bilavasitə dükan sahibi, usta özü (misgər), 1-2 nəfər kargər (usta yardımçısı) və şagird məşğul olurdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə sənətkar müəssisələri kortəbii şəkildə deyil, XI-XVI əsrlərdə şifahi şəkildə yayılan fütüvvatnamələr (sənətkarlar üçün davranış normasını və məənəvi-əxlaqi kamilliyə çatmaq yollarını müəyyənləşdirən meyar idi) əsasında idarə olunmuşlar. Sənətkar təşkilatları müxtəlif mənbələrdə sex, həmkar və əsnaf kimi təqdim edilir, bəzi mənbələr isə “muxtarifə”, “uzan” və “əsnaf” kimi adlarla adlandırılır. Ərəb dilində “sınıf” mənası verən “əsnaf” termini isə xanlıqlar dövründə sənətkar təşkilatları üçün daha xarakterik ad hesab edilmişdir (10, s. 184). Təbii ki, həmin dövrlərdə bu cür təşkilatlar misgərlik sənəti ilə məşğul olan sənətkarların da fəaliyyətinə nəzarət etmişlər.

Orta əsrlər dövründə Naxçıvandan ticarət məqsədi ilə şərq ölkələrinə səfər etmiş, həmçinin bir sıra islam ölkələrində olan ziyarətgahlara getmiş insanlar, həmin yerlərdən zinət əşyaları ilə yanaşı müxtəlif təsərrüfat qabları – misdən, bürüncdən hazırlanmış avadanlıq da gətirmişlər. Həmin predmetlərin naxışlarını təkrar inkişaf etdirərək müxtəlif əşyalar hazırlayırdılar. Bu yerli təsərrüfat qablarının üzərində qədim hind, fars və türk əfsanələrindən fraqmentlər, məşhur fars şairlərinə məxsus şeirlərdən parçalar, yaxud ümumi dini məna daşıyan mətnlər verilirdi (8, s. 102). Təbii ki, bu cür qarşılıqlı əlaqələr o dövrdə bədii incəsənətin yeni tipinin – ümumşərq və yaxud ümummüsəlman mədəniyyətinin formalaşmasına səbəb olmuşdu. İslam dininin meydana gəlməsi və Şərqdə bu dinin hakimiyyəti şərq ölkəsi olan Azərbaycanda və şərqin qapısı hesab edilən Naxçıvanda digər sənət sahələrində olduğu kimi misgərlik sənətinin inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

Misdən nəfis şəkildə hazırlanmış ev-məişət əşyaları da o dövr sənətkarlığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. XVIII-XIX əsrlərə aid olan və həlilərdə Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə olunaraq saxlanılan məcməyi, qablama qazan, güləb çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nimçə və s. misgərlik sənəti nümunələri dediklərimizə də əyani sübutdur. Muzeydə nümayiş etdirilən mis və digər metal əşyaların bəzisinin üzərində ərəb əlifbası ilə kitabələr yazılmışdır. Belə əşyalardan biri muzeyin mühüm eksponatlarından olan Şah Abbasın baltasıdır. Hündürlüyü 18 sm, eni 18 sm olan baltanın üzərində arxa-arkaya durmuş iki bəbir təsvir edilmişdir. Bəbirlərdən yuxarıda “Şah Abbasın baltası” sözləri həkk edilmişdir. Təsvir olunan bəbirlər sanki yuxarıda bu sözlərə baxmış kimi təsvir edilmişlər. Baltanın sapında “Şah Abbas... imam” sözləri yazılmışdır.

Kitabəni M.Nemət tədqiq etmişdir (11, s. 117).

Muzeydə nümayiş etdirilən mis ləyənin qapağı (27 x 0,27sm) üzərində isə yuxarı hissə həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş və qapaq yuxarıdan epigra-

fik motivlə dairəyə alınıb, üzərində nəstəliq xətti ilə fars dilində aşağıdakı misralar qeyd edilmişdir.

Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır
Saqi ver həyat suyunu
Yaşılıqda cam və badə xoşdur
Ərğevan və lalə üzlüdə.

Həmçinin qapağın üzərindəki medalyonun içərisində “Onun sahibi Fati-mə Bəyimdir, 1206” yazılmışdır.

1206=1791/92-cı il.

Muzeydə saxlanılan mis kəşkül (18x sm, 2x sm, 11 sm). Mis kəşkülün üzərindəki medalyonlar ərəb dilində yazılmışdır:

Onun sahibi Mehdi Hüseyn Əlinin oğlu Əli Əkbər Qələndərdir 1272.

1272 hicri = m 1855/56-cı il

Kitabəni M.Nemət tədqiq etmişdir (11, s. 117).

Muzeydə dar, uzunboğazlı, ucalığı 37 sm, diametri 51 sm olan mis afta-fa da misgərlik nümunəsi kini nümayiş etdirilir. Aftafa üzərindəki medalyonlar çərçivəyə alınmış və həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş və üzərində nəstəliq xətti ilə kitabə yazılmışdır:

Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır
Saqi ver həyat suyunu

Muzeydəki digər bir mis aftafanın üzərində yuxarı hissədə nəstəliq xətti ilə yazılmış maraqlı şer parçası vardır:

Döyüşdə şəfaətçin və dostun ola
Daim xalqın əlaqəsi oldu
Aftafaya zülm etmə
Möhtəşəm insanın xidmətindədir.

Aftafa üzərində həkk edilən bu misralardan belə aydınlaşdırmaq olur ki, həmin əşyanı düzəldən usta yaratdığı sənət əsərində insanlara bu əşyadan daim istifadə etməyi və ona diqqət göstərməyi tövsiyə etmişdir. Aftafanın üzərində nəstəliq xətti ilə yazılmış farsca başqa bir kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

Xoşbəxtlik və gül əyyamıdır,
Saqi ver həyat suyunu
Yaşılıqda cam və badə xoşdur
Ərğevan və lalə üzlüdə
Heyifdir keçə qəflətdə
Gənclik və novcavanlıq dövrünü.

Bu kitabəni də ilk dəfə M.Nemət tədqiq etmişdir (11, s. 118).

Çox ehtimal ki, əyyam sözündəki “yovm” (gün) kəlməsinin cəmini göstərir. Həmin ifadə də aftafanı düzəldən usta üzərində həkk etdirdiyi yazıda yenə də qiyamət gününü vəsf edərək bu kəlmədə yeni və əbədi həyatın başlanmasına xitab edir. Şeirdə ifadə olunan “ərğevan” kəlməsi bahar fəslinin əvvəlində yarpaqlarından öncə gül açan ağaca işarədir. Fikrimizcə, bu misrada da sənətkar

baharın gəlişi ilə ilk açılan ağac və gülə xitab edərək, qiyamət günündən sonra başlayan yeni və əbədi həyatı anladır. Sənətkar bu şer parçasında da insanın bu dünyadakı həyatının əbədiyyət dünyası üçün bir hazırlıq mərhələsi olduğuna işarə edərək, insana gənclik və cavanlığını qəflətdə keçirməməyi tövsiyə etmişdir.

Qeyd etmək olar ki, zəngin fonda malik olan Naxçıvan şəhərindəki Tarix Muzeyində mis qabların, xüsusən məcməyilərin üzərində müxtəlif təsvirlərin də həkk olunduğunu görmək mümkündür. Bu isə təbii ki, həmin qabları hazırlayan ustaların yaradıcılıq qabiliyyətindən, düşüncə tərzindən, dünyagörüşündən xəbər verir. Mis qablar üzərində ən çox rast gəlinən təsvirlər dalğalı xətt, keçi, günəş, ulduz, buta, tovuz quşu, gül və s. kimi təsvirlərdir. Bu rəsmlərin də hər birinin özünəməxsus mənası vardır. Qeyd etmək olar ki, bu cür təsvirləri orta əsr sənət əsərlərinin bir çoxunda görmək mümkündür.

Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində su rəmzinə ifadə edən əşyalara rast gəlinmişdir. Məsələn, Kültəpədə tapılan və İlk Tunc dövrünə aid edilən bəzi qabların üzərində su rəmzi olaraq dalğavarı xətlər cızılmışdır (12, s. 99). Məlumdur ki, su ibtidai insanların həyatında önəmli rol oynamışdır. Təbiətin canlanması, məişətdə suyun mövqeyi ona sitayiş etməyə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanın bir çox yerlərində su və bulaqlarla bağlı müqəddəs yerlər vardır. Su ilə fala baxmaq, suya öz niyyətini söyləmək, axır çərşənbədə köhnə il günahlarından təmizlənmək və bütün fərdi bələlardan qurtarmaq üçün axar su üstündən yeddi dəfə hoppanıb keçmək və s. kimi adətlərin mövcud olduğu məlumdur. Dalğalı xətt təsvirləri xalçalarda, bədii tikmə sənətində və eyni zamanda xatirə abidələrində olan heyvan fiqurlarının boynunda və quyruqlarında işlənmişdir. Bu isə buludun və ya sonsuzluğun işarəsini göstərir. Lakin qədim türklərdə su başlıca olaraq əbədiyyət rəmzi kimi tanınmışdır.

Mis məcməyilər üzərində həkk edilən təsvirlərdən biri də keçi təsvirləridir. Araşdırmalar göstərir ki, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, eləcə də türkdilli xalqların bir çoxunun düşüncə tərzində keçi müqəddəs sayılmışdır. Tunc dövründən başlayaraq keçi Günəş allahını təmsil etmiş və onun simvolu kimi qəbul edilmişdi. O vaxtlar keçi surəti bədii keramikada, qayaüstü təsvirlərdə dini-ideoloji obraz kimi təsvir olunmuşdur. Tunc dövründə günəşin rəmzi surəti olan keçi, sonrakı dəmir dövründə öz əvvəlki məzmununu dəyişib xeyir-bərəkət kultuna xidmət etmişdi. (13, s. 83). Orta əsrlər zamanı sənətkarlar tərəfindən hazırlanan mis qablar üzərində həkk olunmuş keçi və günəş rəsmləri də çox ehtimal ki, bərəkət rəmzi kimi simvolizə edilmişdir. Qeyd etmək olar ki, təbiət və cəmiyyətin həyat mənbəyi kimi mövcud olan səma cisimlərinin bədii təsviri təkcə Azərbaycan incəsənətində deyil, eyni zamanda bütün dünya xalqlarının mədəniyyətində özünə geniş yer tapmış və bir növ ümumbəşəri xarakter daşımışdır.

Mis qablar üzərində Tovuz quşu, buta rəsmləri həmçinin, nəbatəti təsvirlər arasında ağac, gül, çiçək təsvirləri çoxluq təşkil edir. Hətta tədqiqatçılar təsviri sənətdə əks olunan quş rəsmlərinin sonrakı dövrlərdə stilizə edilərək ağac təs-

viri və ya buta ilə əvəz olunmasını qeyd edirlər. R.Əfəndi qeyd edir ki, Azərbaycanca ən geniş yayılmış quş təsviri tovuz quşunun rəsmidir ki, bu təsvir daha sonralar keçmiş mənasını itirərək Şərq aləmində ən geniş yayılmış “Buta” ornamentinə çevrilmişdir (14, s. 42).

Mis qablar üzərində ağac, gül, lalə təsvirlərinə də geniş yer verilmişdir. Orta əsr sənət əsərləri üzərində gül təsvirinin əks olunması çox maraqlı mənalarla ifadə olunur. Tədqiqatçılar gül və həyat ağacının qədim türk düşüncə tərzini və islami inamlarla əlaqələndirirlər. Burhan Oğuz Anadoluda olan sənət abidələri üzərindəki bu tip təsvirlərin geniş yayıldığını qeyd edərək yazır ki, islami əfsanələrdə bəzi bitkilər Peyğəmbər və ya ailəsi ilə əlaqəlidir. Məsələn, Yasəmən Fatimənin çiçəyidir. Gül Məhəmmədin kəsdiyi dırnağı və ya üzündən düşən bir neçə tər damlasının rəmzidir. Həmçinin qızılgül uğur gətirən bir çiçək kimi tanınır. Bu cür inam tərzini ilə əlaqəli motivlər Osmanlı sənətində də özünü göstərir (15, s. 46-47).

Sənət əsərləri üzərində daha çox əks olunan “lalə” motivi isə vəhdəti-vücudu, yəni Allahı simvolizə edir. Allah ismindəki hərflər ilə lalə sözünün yazılışındakı hərflərin əbcəd hesabına görə sayı eynidir. Gülün təsviri sənətdə görünməsinin səbəbi isə ilahi gözəlliyi simvolizə etməsi və ya Hz.Məhəmmədin rəmzi olmasından qaynaqlanmışdır. Həmçinin, o dövrdə gül cənnət çiçəyi hesab olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Naxçıvanda bu kimi əşyalara nəinki muzeylərdə, hətta hər bir evdə rast gəlmək mümkündür. Elə o dövrdə də, bu gün də bütünlükdə ölkədə misgərlik məmulatlarının geniş yayıldığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu isə səbəbsiz deyildi. Çünki milli xorəklərin hazırlanmasında mis qablar əvəzsiz hesab edilir. Buna görə də bu gün istər Naxçıvan şəhər, istərsə də rayon və kənd əhalisinin məişət əşyaları arasında qədim misgərlik sənəti nümunələrindən geniş istifadə olunur.

Beləliklə, Naxçıvanda orta əsrlər dövründə sənətkarlığın bütün sahələrində olduğu kimi, misgərlik sənətində də yüksək inkişaf və irəliləyişlər olmuşdur. Həmin dövrdə insanların məişət və həyatı tələbatlarını təmin etmək zərurətinin artması bir sıra sənət sahələrinin, həmçinin misgərlik sənətinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Qədim dövrlərdən meydana gələn və orta əsrlər dövründə yüksək səviyyədə inkişaf edən misgərlik sənətinə aid məişət əşyalarından hər zaman istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibullayev O. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 133 s.
2. Kalankaytuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 272 s.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.

5. Tərlanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı. 1960, 122 s.
6. <http://www.mct.gov.az/?/az/folkart/1462/51>
7. Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану).
<http://www.vostlit.info/Teksts/rus/Kazvini Chamdallach/frameset1.htm>
8. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
9. Hacıyev İ., Amanoğlu E. Tarihde və günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998, 92 s.
10. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
11. Нейматова М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Баку: YNE, 2001, 216 с.
12. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986, 186 s.
13. Rzayev N. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərnəşr, 1992, 103 s.
14. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənəti. Bakı: İşıq, 1976, 190 s.
15. Burhan O. Mezartaşında simgeleşen inamlar. İstanbul, 1983, 128 s.

Сара Гаджиева

ОБРАЗЦЫ МЕДНИЦКОГО РЕМЕСЛА В НАХЧЫВАНЕ

В статье рассказывается об образцах медницкого искусства во времена средневековья. Отмечается, что этот период дал возможность людям обеспечивать свои бытовые потребности и одновременно создал благоприятные условия для развития медницкого искусства.

Ключевые слова: *медницкое ремесло, бытовые предметы, медный поднос, пиала, блюда.*

Sara Hajiyeva

SPECIMENS OF COPPERSMITH ART IN NAKHCHIVAN

It is told in the paper about specimens of coppersmith art at the time of the Middle Ages. It is noticed that this period has given to people the opportunity to provide their household requirements and has simultaneously created favorable conditions for development of coppersmith art.

Key words: *coppersmith, home appliances, copper salver, drinking bowl, saucer.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d., prof. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

RÖVŞƏN MƏMMƏDOV

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: Rovshan_m@rambler.ru

DİASPORLA ƏLAQƏLƏR, DÖVLƏT-DİASPOR MÜNASİBƏTLƏRİ

Hər bir dövlətin milli-mənəvi sərvəti, potensial təsir qüvvəsi və təbliğatçılıq işində güvənə biləcəyi strateji silahlardan sayılan diaspor məsələsi bu gün də beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas amillərdən sayılır. Xüsusən də müstəqilliyə yenidən qovuşmuş respublikalar öz dövlətçilik prinsiplərində bu mühüm amili nəzərə alır, diasporçuluq işini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməklə dünyanın aparıcı ölkələrinin dəstəyini qazanır, onların daxili siyasətinə təsir etmək imkanı əldə edirlər. Məhz bu baxımdan diasporilizasiya (diaspor hərəkətinin təşkili, diasporlaşma prosesi – R.M.) hər bir dövlətin öz mədəniyyətini, dilini, tarixini, adət-ənənəsini təbliğ etmək yolunda önəm verdiyi əsas amillərdən biri və bəlkə də birincisidir.

Açar sözlər: *təbliğat, diaspora, siyasət, adət-ənənə, tarix, dövlət.*

Diaspor (diaspora) – xalqın (etnik birliyin) xeyli hissəsinin yaşadığı ölkədən xaricdə olması. Diaspor – zorla köçürmə, genosid təhlükəsi, iqtisadi və coğrafi amillərin təsiri nəticəsində yaranmışdır. “Diaspor” termini ilk dəfə yəhudilərin e.ə. VI əsrin əvvəlində Babilistan padşahı II Navuxodonosor və sonra isə eramızın I-III əsrlərində romalılar tərəfindən qovulub Fələstindən kənarda yaşamaları ilə əlaqədar işlənirdi. Sonralar “Diaspor” termini bəzi etnik (məs. İrlandiyalılar, çinlilər) və dini (məs. İlk xristianlar) birliklərə aid edildi [1, s. 437].

Bir çox elmi mənbələrdə “diaspor” anlayışı məhz yuxarıda qeyd olunduğu kimi izah edilsə də, əksər tədqiqatçıların fikrincə bu termin yalnız səpələnmə, dağılma, hər hansı bir etnik qrupun öz milli və tarixi yuvasından ayrılması demək deyil. Diasporu insan münasibətlərinin yeni və xüsusi forması kimi də qəbul etmək olar. Ümumiyyətlə isə mütəxəssislər diasporları yaranma tarixi, fəaliyyət genişliyi baxımından üç qrupa bölürlər:

- 1) Qədim və orta əsr diasporu;
- 2) Nisbətən gənc diaspor;
- 3) Müasir diaspor [9];

Qədim və orta əsrlərdən etibarən fəaliyyət göstərən diasporlar sırasına Yəhudi, Yunan, Çin və Hindistan (bəzi tədqiqatçılar bu sıraya erməni millətini də əlavə edir – R.M.) xalqları daxildir. Nisbətən yeni diasporlar sırasında Tür-

kiyə, Polşa, Əlcəzair, Mərakeş, Koreya, Yaponiya və sair dövlətlərin nümayəndələri yer alır. 1970-ci ildən yaranmağa başlayan diaspor isə yeni diaspor kimi qeyd olunur. Onlara misal olaraq, Fars körfəzi, Ərəbistan yarımadası kimi ərazilərdə yaranan diasporları göstərmək olar.

Bu gün dünyada elə bir ölkə tapmaq mümkün deyil ki, onun diasporu olmasın. Dünya sanki göz önündə diasporlaşır. Köhnə diasporlar genişlənir, daha geniş əraziləri əhatə edir, eləcə də yeni diaspor nümayəndələri peyda olur. Təsadüfi deyil ki, bu gün təşəkkül tarixi həтта bir neçə ili əhatə edən diaspor xalqlar mövcuddur. Onlara misal olaraq Rusiyada məskunlaşan Əfqan diasporu, Şimali Qafqazda Koreya diasporu, cənubi Hindistanda Tibet diasporu və s. göstərmək olar. Diasporlaşma prosesini isə müxtəlif cür qiymətləndirmək mümkündür. Belə ki, dünya ölkələrinin müasir dövr dinamik inkişaf tempi ilə bütün dünyanı əhatə edən diasporlaşma və ya diasporilizasiya prosesinə münasibəti heç də birmənalı deyil. Bəziləri gəlmələrə rəqib, öz geyimi, manerası və bir çox halda fizioloji quruluşuna görə fərqlənən insan kimi yanaşmaqla, onları öz ölkələrindən qovmağa çalışırlar. Rasist qruplar, millətçi təşkilatlar tərəfindən daim basqına məruz qalan gəlmələrə çox zaman cinayətkar ünsürlər kimi baxılır, baş verən kriminal hadisələrdə səbəbi oldu-olmadı ilk növbədə məhz onlar günahlandırılır. Odur ki, əksər hallarda müstəqil dövlətlər öz daxilində belə bir prosesin cərəyan etməsinə arzuolunmaz hal kimi yanaşırlar [8, s. 44]. Lakin diasporlaşmanın və ya mühacir axınının qarşısını almaq sadəcə olaraq qeyri mümkündür. Odur ki, əksər dövlətlər bu prosesi bir qədər də olsa zəiflətmək üçün müxtəlif üsullara əl atırlar. Bura əsasən viza qaydalarının tətbiqi, əcnəbi vətəndaşlara ikili münasibət (onların ciddi nəzarət altına götürülməsi, əcnəbilərin səbəb oldu-olmadı kriminal ünsürlər kimi qəbul edilməsi, bir çox halda dövlətin himayəsi və ya bilavasitə nəzarəti altında olan rasist qruplar tərəfindən döyülməsi, həтта məcburən ölkədən köçürülməsi, deportasiya hallarının kütləvi hal alması və s.), yaşamaq, işləmək və ya vətəndaşlıq hüquqlarını verən sənədlərin verilməsində yaradılan süni problemlər daxildir. Etiraf edək ki, bir zamanlar demək olar ki, heç kəsi narahat etməyən bu amillər illər ötdükcə daha da radikallaşır və gəlmələrə münasibət bəzi hallarda artıq düşmənçilik həddinə çatır.

Diasporlaşma prosesi yaratdığı bir sıra mənfi tendensiyalar və narazılıqlarla yanaşı, müsbət keyfiyyətləri də özlüyündə əks etdirir. İlk növbədə isə diaspor amilli mədəniyyətlərarası integrasiya prosesi olmaqla, beynəlxalq əlaqələrin əsasını qoyur, bununla da, dünya mədəniyyətinin, dilinin beynəlxalq ictimaiyyət arasında təbliğinə çalışır. Belə ki, miqrasiya proseslərinin artması nəticəsində zəif inkişaf etmiş ölkələrdən, sənayecə daha yaxşı inkişaf etmiş ölkələrə mühacirət edən qruplar daha güclü mədəniyyətin qarşısında tab gətirə bilmir, yerli dəyərlərin müəyyən etdiyi normalara tabe olur, nəticədə, biculturalıq yaranır. Biculturalıq iki mədəniyyətin nümunələrinin bir yerdə təcəssümünə deyilir. Yaranmış şərait nəticəsində dildə də müəyyən dəyişikliklər yaranır. Bu dəyişikliklər dominant xalqın dilində də baş verə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, gəlmə-

lərin yerli dilə gətirmiş olduqları yeni üslub xüsusilə gənclər tərəfindən mənimsənilir. Son vaxtlar Almaniyada bu ölkənin gəncləri danışarkən türk və ərəb mənşəli sözlər işlətməyə başlayıblar. Məhz bu səbəblər qloballaşma proseslərinin davam etdiyi şəraitdə, inoetnik cəmiyyətdə azlıqlara aid dillərin tədqiq edilməsini tələb edir [3, s. 266].

Kaliforniya Universitetinin professor-sosioloqu R.Brubeyker diaspor sahəsinə yeni termin gətirib. Bu, "Kataklizm diasporu", başqa sözlə "Çevriliş diasporu"dur. Həmin diaspor nümayəndələri dezintegrasiya (bütövün öz tərkib hissələrinə parçalanması – R.M.), böyük imperiyaların çökməsi nəticəsində yaranır. R. Brubeyker kataklizm diasporunu adi diasporlardan fərqləndirir. Onun sözlərinə görə, ikincilər, yəni adi diasporlar daha çox könüllü olaraq yerdəyişmələr nəticəsində yaranan diasporlardır. Onların formalaşması üçün on illər lazımdır. Lakin kataklizm diasporu siyasi dönmənin və beynəlxalq aləmdə yaşanan siyasi proseslərin qəflətən dəyişməsi ilə ortaya çıxan əlverişli şəraitin məhsulu kimi tez bir zamanda yaranır.

Kataklizm diasporunun ən bariz nümunəsi Azərbaycan diasporudur. Soydaşlarımız hələ diasporçuluq prinsiplərini, bu sahədə mövcud metodları yeni öyrənsə də, diasporumuz quruluş etibarını ilə yeni formalaşsa da Azərbaycan diasporunu məhz bu növə aid etmək olar. Sovet imperiyasının çökməsi yeni müstəqil dövlətlərin və həmin ölkələri təmsil edən yeni-yeni diasporların meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Mütəxəssislərin fikrincə, bu tip diasporların fəaliyyətində yer alan çətinliklər daha böyük və daha çox olur. Ən böyük çətinlik isə ilk növbədə psixoloji amillərlə bağlıdır. Belə ki, uzun illər böyük imperiyaların əsarətində yaşayan və sonradan hər hansı bir inqilab, çəkişmələr və ya dövlət çevrilişləri nəticəsində müstəqillik qazanan xalqlar özünü sərbəst, azad, imperiyanın təsirindən qurtulmuş kimi hiss etməsi üçün xeyli vaxt lazımdır. Həmin vaxt çərçivəsində onlar özlərinin müstəqil dövlətə, dilə, vahid pul sisteminə və ən nəhayət ümummilli mənafe, vahid strategiya və dövlətçilik prinsiplərinə malik olduqlarını dərk edir, müstəqil düşünməyi öyrənirlər. Bəzi xalqlar bu keyfiyyətləri tez, bəziləri gec əxz edir. Təsadüfi deyil ki, şüur, əqidə və mənən Vətənə bağlı olan, Vətən təəssübü ilə yaşayan diasporlar öz aktivliyi, səmərəli işi, ictimai-siyasi dəyərləri ilə ölkəsinə daha çox fayda gətirir. Odur ki, hər bir dövlət öz diasporunun vahid proqram, düzgün struktur və düşünülmüş siyasi xətt çərçivəsində səmərəli fəaliyyətinə çalışır. Bunu reallaşdırmaq nə dərəcədə mümkün olur və ya güclü təsir gücünə malik diaspor yaratmaq istəyi nə dərəcədə uğurlu alınır, bu artıq həm dövlətdən, həm də diaspordan asılıdır. Yalnız qarşılıqlı əməkdaşlıq və məqsədyönlü iş birliyi nəticəsində hər hansı məqsədə nail olmaq mümkündür. Məhz bu prinsipləri rəhbər tutan Azərbaycan Respublikası da güclü diaspora nail olmaq üçün müstəqilliyinin ilk günlərindən səmərəli və məqsədyönlü iş aparır. Təsadüfi deyil ki, xaricdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələr dövlətimizin xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasətin məqsədi dünya

azərbaycanlılarının tarixi vətənlə hərtərəfli münasibətlərini qurmaq, milli özünəməxsusluğunu qorumaq və inkişaf etdirmək, diasporlararası əlaqələri genişləndirmək, onların mədəni-siyasi hüquqlarını müdafiə etməkdir [4].

Bu baxımdan, Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı bu birliyin və əməkdaşlığın artması, dünya azərbaycanlılarının vahid amal, vahid ideya ətrafında birləşməsi yolunda böyük addım, gələcəyə istiqamətlənmiş önəmli tədbirlərdən idi. Qurultay milli ideologiyamız olan azərbaycançılıq ideyası ətrafında soydaşlarımızın birlik və həmrəyliyini nümayiş etdirdi.

Qurultayda iştirak etmiş ümummilli lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların təşkilatlanması üçün bir çox vəzifələrin həllinin vacibliyini xüsusi ilə vurğulamışdır. O, Azərbaycan icmalarının fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün əlahiddə bir dövlət orqanının yaradılması ideyasını irəli sürməklə, bu tarixi missiyanın daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin konkret yollarını da müəyyənləşdirmişdi.

Prezident Heydər Əliyevin “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” 2002-ci il 5 iyul tarixli fərmanı Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin mütəşəkkil şəkildə əlaqələndirilməsi, dünya azərbaycanlılarının siyasi və mənəvi birliyinin təmin olunması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən mühüm tarixi sənəddir.

Diaspor quruculuğunun mühüm sahələrindən biri də xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Bu siyasət uzun illər boyu Heydər Əliyevin bilavasitə məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində reallaşdırılmışdır. 2002-ci ilin dekabr ayının 27-də qəbul edilmiş “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu XXI əsrdə xaricdə yaşayan soydaşlarımız və həmvətənlərimiz qarşısında çox geniş perspektivlər açır və onların ölkəmizin milli mənafeləri ətrafında daha sıx birləşməsinə nəzərdə tutur. Qanun Azərbaycan diasporunun inkişafına dövlət qayğısının daha da artırılması, bu sahədə ciddi nailiyyətlər əldə olunması məqsədi ilə vahid strategiyanın hazırlanması kimi mühüm məsələlərin həllinə imkan yaradan hüquqi prinsipləri müəyyənləşdirir. Görülən işlər dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması və diaspor quruculuğu sahəsində həmvətənlərimizin mənəvi-ideoloji birliyinin yaradılmasına ciddi təkan vermişdir. Diasporçuluq istiqamətində rəhbər tutduğumuz əsas məqsəd azərbaycançılıq ideologiyasının fundamental prinsiplərini ölkənin hüdudlarından kənarda həyata keçirməkdən ibarətdir.

Hazırda dünyanın əksər ölkəsində 300-ə yaxın icma və birliyimiz fəaliyyət göstərir və diasporumuzun təşkilatlanma prosesi bu gün də davam edir. Hələ diaspor komitəsi yaranmamışdan əvvəl formalaşmış və ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən çoxsaylı cəmiyyət və birliklər bir araya gələrək, Azərbaycan federal birlikləri yaratmağa başladılar. Onların sırasında Ümumrusiya Azərbaycan Konqresini, Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresini, Rusiya Azərbaycanlılarının Federal Milli-Mədəni Muxtariyyətini, Almaniya Azərbaycan Cəmiyyətləri Federasiyasını, İsveç-Azərbaycan Federasiyasını, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan

Azərbaycanlılarının “Tutan” Konqresi və Qırğızıstanda “Azəri” İctimai Birliyini qeyd etmək olar. Zaman-zaman yeni birliklərin yaradılması istiqamətində də işlər görülür. Bunun nəticəsidir ki, Belarus Azərbaycan icmaları Konqresi, Moldova Azərbaycanlıları Konqresi, Özbəkistan Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri Assosiasiyası, Azərbaycan-Norveç Assosiasiyası öz qüvvələrini bir mərkəzdə birləşdirmək niyyəti ilə bu sıraya qatılmışlar. Diasporumuzun inkişafını dövlət siyasəti kimi qarşıya qoyan müstəqil Azərbaycan Respublikası əsasən qeyd olunan birliklərlə mütəmadi əlaqələr yaratmaq, onların milli-mənəvi dəyərlər, ideoloji prinsiplər uğrunda mübarizəsini dəstəkləməklə təşkilatlanma prosesini sürətləndirməyə çalışır. Federal birliklərin fəaliyyətini gücləndirmək, çevikliyini artırmaq məqsədilə onların regional təşkilatları da təsis edilmişdir. Bu gün Rusiya Federasiyasının 67 regionunda konqresin 73 regional təşkilatı uğurla fəaliyyət göstərir. Həmin regional təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirmək, onlar arasında əlaqələri tənzimləmək məqsədilə Rusiya Federasiyasının Federal dairələrində ÜAK-nin Dairə Şuraları yaradılmışdır. Hazırda özündə ÜAK-nin 15 regional təşkilatını birləşdirən Privoljsk, 6 regional təşkilatını birləşdirən Ural, 9 regional təşkilatını birləşdirən Şimal-Qərb, 17 regional təşkilatını birləşdirən Sibir və Uzaq Şərq Dairə Şuraları təsis edilərək uğurla fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, ÜAK Rusiyada mövcud olan digər Azərbaycan diaspor təşkilatlarının birləşdirilməsi istiqamətində də fəaliyyətini genişləndirməkdədir. Bu qurumların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi və həmvətənlərimiz arasında həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi, onların maraqlarının müdafiə olunmasının təminatı məqsədilə Azərbaycan diaspor təşkilatlarının Koordinasiya Şurası da təsis edilmişdir.

Aparılmış məqsədyönlü işlər nəticəsində yalnız 2004-cü ildə Avropada və MDB məkanında, o cümlədən, Özbəkistan, Qırğızıstan, Norveç, Niderland, Almaniya, İspaniya, İtaliya, Belçika, Bolqarıstan, Çexiya, Finlandiya, Estoniya, Polşa, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Misir Ərəb Respublikası, Türkiyə və ABŞ-da 40-a yaxın yeni Azərbaycan icmaları yaradılmışdır. Proses bu gün də davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE, Bakı, III c., 1979.
2. Əliyev Z. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. Bakı: Nurlan, 2001.
3. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azərnəşr, 1998.
4. Шукуров И. Дипломатия мира об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны (1993-1997 гг.). Баку: Азербайджан, 1997.
5. Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayından keçən dövr ərzində diaspor quruculuğu sahəsində görülmüş işlərlə bağlı məlumat (17-20 dekabr). Bakı, 2008.
6. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991). Məlumat-soraq kitabı. Bakı: Çinar-çap, 2007.

7. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu (reallıqlar, qayğılar, problemlər). Bakı: Qartal, 2001.
8. “Dirçəliş XXI ƏSR”, 120-121\2008 fevral-mart, Azərbaycan dövlət quruculuğu və beynəlxalq münasibətlər institutu.
9. www.diaspora.az.

Ровшан Мамедов

ОТНОШЕНИЯ ГОСУДАРСТВА С ДИАСПОРАМИ В СВЯЗИ С ФАКТОРОМ ДИАСПОРИЗАЦИИ

Одним из стратегических орудий, на которые может положиться каждая страна в работе по пропаганде национально-моральных богатств и потенциальной силы влияния, считается фактор диаспоры, и сегодня являющийся одним из главных факторов в системе международных отношений.

В особенности республики, недавно получившие независимость, в своих принципах государственности учитывают этот важный фактор, целесообразно осуществляя работу с диаспорой, получают поддержку ведущих стран мира и возможность воздействия на их внутреннюю политику.

Именно с этой точки зрения придаётся очень большое значение фактору диаспоризации каждого государства на пути пропаганды своей культуры, языка, истории и традиций.

Ключевые слова: *пропаганда, диаспора, политика, традиция, история, государство.*

Rovshan Mammadov

COMMUNICATIONS WITH DIASPORA, STATE-DIASPORA RELATIONS

One of strategic tools which each country can rely on in popularization of national-moral riches and potential force of influence is considered the diaspora factor; it is one of principal factors in the system of international relations even today.

In particular the republics which have gained independence recently, in their principles of statehood take into account this important factor, rationally carry out work with diaspora, thereby gain support of the leading world powers, are permitted to influence on their internal policy.

From this point of view each state attaches great importance to the factor of diasporization on the way of popularization of its culture, language, history and traditions.

Keywords: *popularization, diaspora, politics, tradition, history, state.*

(AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ihamialiyev@yahoo.com

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİ SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ

Səfəvilər dövründə Naxçıvan şəhəri bölgənin sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş, ən iri şəhərlərindən biri olmuşdur. Əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi yenə də bura inzibati-siyasi mərkəz rolunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Ticarət və sənətkarlığın inkişaf etdiyi əsas şəhərlərdən biri kimi, o, bölgənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Lakin bununla yanaşı şəhər zamanın ağır sınaqlarından keçməli olmuşdur. Dəfələrlə Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin hədəfinə çevrilmiş bu qədim yaşayış yeri dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi isə öldürülmüş və ya öz doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. Bir çox maddi-mədəniyyət abidələri məhv edilmişdir. Nəticədə isə şəhərin ümumi görünüşü xeyli dəyişmiş, ərazi və əhalinin sayı baxımından kiçilmişdir. Şəhər bu amansız müharibələrdən sonra əvvəlki əzəmətini tam bərpa edə bilməsə də, lakin tarix səhnəsində öz yerini itirməmişdir.

Açar sözlər: *Səfəvilər, mərkəz, idarəçilik, Kəngərli tayfası, hakim.*

Səfəvilər dövründə Naxçıvan şəhəri eyni adlı ölkənin (və ya tümənin) əsas inzibati-siyasi mərkəzi və ən iri şəhəri idi. Nəinki Azərbaycanın, dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri sayılan bu qədim türk yurdu Səfəvilərə qədər zəngin bir inkişaf dövrü keçmişdir. İnqilaba qədər, Sovet dövrü və müstəqillik illərində bu sahədə çoxlu elmi tədqiqatlar aparılmışdır (14, s. 14-19). XIX yüzilliyə aid ədəbiyyat materiallarında göstərilir ki, Naxçıvan şəhərinin əsası e.ə. 1539-cu ildə qoyulmuşdur (26, s. 113). Ancaq XX yüzilliyin sonlarından başlayaraq, xüsusilə, müstəqillik illərində dərinlən aparılmış arxeoloji, etnoqrafik və tarixi tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmişdir ki, Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti təxminən 5 min il bundan əvvəl meydana gəlmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyevin fikrincə eramızdan əvvəl XXIII-XIV əsrlərdə Naxçıvan ərazisində erkən şəhər mədəniyyəti mərkəzləri meydana gəlmiş və qədim Naxçıvan şəhəri 4 min il bundan əvvəl yaranmışdır (22, s. 6). Şəhərin tarixinin belə qədim olması şübhəsizdir. Son illərdə aparılan arxeoloji araşdırmaların nəticələri bunu deməyə əsas verir. AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. V.Baxşəliyev bu haqda yazır: "Naxçıvan şəhəri e.ə. III-II minilliklərdə təşəkkül tapan qədim şəhər mədəniyyətinin ən mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur" (3, s. 5; 4, s. 100). Təbii ki,

bu fikirlər indiyədək aparılmış bir çox arxeoloji tədqiqatlar (5, s. 7-106) nəticəsində əldə olunmuşdur.

Qədim Naxçıvan şəhəri Səfəvilərə qədər bir sıra dövlətlərin hakimiyyəti altında olmuş, hətta müəyyən illərdə bir neçə dəfə paytaxt şəhəri statusunu daşımışdır. Şəhər e.ə. IX-e.ə. VII yüzilliyin sonları Manna dövlətinin, e.ə. VII-e.ə. 550-ci illər arasında Midiyanın, e.ə. 550-e.ə. 330-cu illərdə Əhəmənilərin, e.ə. IV əsrin sonlarından Atropatenanın, III əsrin ikinci yarısından Sasanilər dövlətinin, VII əsrin 30-cu illərindən Albaniyanın, VII əsrin ikinci yarısından Ərəb xilafətinin, IX əsrin sonu-X əsrin 40-cı illərində Sacilərin, 942-981-ci illərdə Salarilərin, X yüzilliyin 80-ci illərindən XI yüzilliyin ortalarında Naxçıvan şahlığının, 1064-cü ildən Səlcuqların, 1136-1225-ci illərdə Atabəylərin, XIII əsrin 30-cu illərindən həmin əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında Qızıl Ordanın, 1257-ci ildən Hülakülərin, 1387-ci ildən Teymurilərin, 1412-ci ildən Qaraqoyunluların, 1468-ci ildən Ağqoyunluların, 1501-ci ildən Səfəvilər dövlətlərinin tərkibində olmuşdur (33). Təbii ki, Naxçıvan şəhəri bu dövrdə aid olduğu bölgə ilə birlikdə idarə edilmişdi. Qeyd edildiyi kimi Naxçıvan bir neçə dəfə Azərbaycanın ayrı-ayrı dövlətlərinin mərkəzi şəhəri funksiyasını yerinə yetirmişdir. Belə ki, X ərin 80-ci illərindən XI əsrin ortalarında kiçik feodal dövləti olmuş Naxçıvan şahlığı bu şəhərdən idarə edilmişdir. Naxçıvan şahlığı ilə bağlı bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, t.e.d. N.Vəlixanlı bir sıra tarixi mənbələrə və tədqiqat əsərlərinə istinad edərək sübut etmişdir ki, Şəddadilər dövlətindən asılı olan şahlıq 1075-ci ilədək mövcud olmuşdur (21, s. 70-71). Bu da onu göstərir ki, Naxçıvan şahlığı təqribən bir əsrə yaxın bölgəni idarə etmişdir. Naxçıvan şəhəri isə bu qədər müddətə onun paytaxtı olmuşdur. 1136-1225-ci illərdə isə mövcud olmuş böyük Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı Atabəy Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründə, yəni 1136-1175-ci illərdə Naxçıvan şəhəri olmuşdur (7, s. 190; 14, s. 72-75). Beləliklə X-XIII əsrin əvvəllərində bu qədim şəhər təxminən 150 ilə yaxın nəinki ona tabe olan bölgənin, hətta digər Azərbaycan torpaqlarının da daxil olduğu dövlətlərin əsas inzibati mərkəzi olmuşdur. Bu fakt özü və həmçinin tarixi mənbələr (18, s. 77-79) göstərir ki, bəhs edilən yüzilliklərdə Naxçıvan şəhəri ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Lakin belə güclü tərəqqidən sonra şəhər dağıdıcı monqol hücumları nəticəsində dərin tənəzzül dövrünü yaşamışdır. Bu dövrə aid mənbələrdə şəhərin əksər hissəsinin dağıdıldığı göstərilmişdir. 1253-cü ildə Naxçıvan-da olmuş fransız səyyahı Vilhelm de Rubruk yazır ki, bu şəhər əvvəllər əzəmətli və gözəl paytaxt şəhəri olmuşdur, lakin monqollar onu demək olar ki, boş səhraya çevirmişlər (24, s. 188). XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan tarixçisi Məhəmməd İbn Hinduşah Naxçıvanının yazdığına görə bu zaman Naxçıvan şəhərinin altında beş hissəsi tamamilə boşalmış və dağıdılmışdı (14, s. 80). Ayrı-ayrı mənbələrin belə təsdiqi göstərir ki, həmin vaxt monqollar tərəfindən şəhər acınacaqlı vəziyyətə salınmış, ən əsası isə bu cür hal xeyli davam etmişdir. XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin bir-birinin ardınca hakimiyyəti

zamanı burada bir çox daxili ara müharibələri baş vermişdir. Lakin bununla belə XV əsrdə digər Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvanda da şəhər həyatının nisbi canlanma dövrü olmuşdur (11, s. 96). Yəni bu əsr dağıdıcı yadelli işğallarından fərqli olaraq daxili çəkişmələrlə Naxçıvan tarixinə düşmüşdür.

XVI əsrin başlanğıcında Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi Naxçıvan bölgəsinin, xüsusilə də eyni adlı şəhərin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri sırasında bu şəhərin özünəməxsus üstün mövqeyi onda idi ki, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi yenə də o bölgə ərazisindəki ölkə inzibati ərazi vahidinin əsas inzibati-siyasi mərkəzi idi. Səfəvi hökmdarları tərəfindən təyin edilən yerli ölkə hakimləri bölgənin idarə edilməsi işini bu şəhərdən həyata keçirirdilər. İdarəetmə orqanları və orada çalışan məmurlar haqqında ətraflı məlumatı türk səyyahı Ö.Çələbi vermişdir. O, Naxçıvan şəhərindən bəhs edərkən yazır ki, Naxçıvan indi Azərbaycanda başqa xanlıqdır ki, onun xanı xeyli hərbi qüvvəyə malikdir. Buranın etimadüddövləsi, kələntəri, münşisi, darğası, dizçökən ağası, çiyiyən ağası vardır ki, bu zümrənin hamısı hökumətin idarə edilməsində iştirak edirlər. Həmçinin qazısı və Şeyxülislamı da vardır (9, s. 11; 8, s. 566). Səfəvi hökmdarlarının digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı fərmanlarından əmirtümən, əmir, hakim, amil, mütəsəddi kimi vəzifələrin də olduğunu görürük (27, s. 173, 175; 28, s. 332-333). Adları çəkilən vəzifələrdə çalışan məmurların bir hissəsi şəhərin, bir qismi isə bütövlükdə ölkənin idarəçiliyində öz sahələri üzrə əsas rəhbərlik işini həyata keçirirdilər. Məsələn, bu dövrdə kələntər şəhərin rəisi, darğa isə şəhərdə daxili asayışı qoruyan qüvvələrin – müasir terminlə desək polis xidmətinə rəisi, dizçökən ağa qalanı mühafizə edən hərbi dəstənin rəisi, çiyiyən ağa cəza dəstəsinin rəisi idi (14, s. 117-119). Şeyxülislam isə bütün bölgə üzrə dini vəzifəsini yerinə yetirirdi. Şəhərdəki hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti haqqında Venesiyalı Alessandri də bəhs etmişdir. O, qeyd edir ki, Naxçıvan şəhərində hakimiyyət orqanları tacirləri öldürən və onların əmlakını mənimsəyən bir neçə qulduru həbs etmiş və onları hakimin yanına gətirmişdilər (10, s. 214). Buradan məlum olur ki, cinayət işlərinin həllinə də ölkə daxilində baxılırdı. Bu isə bəhs edilən dövrdə Naxçıvan şəhərinin eyni adlı ölkənin əsas inzibati-siyasi mərkəzi olduğunu bir daha təsdiq edir.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanın və bölgənin şəhərləri arasında Naxçıvan iqtisadi baxımdan da aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Bu dövrdə şəhər özünün mühüm əhəmiyyətli ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi rolunu qoruyub saxlamış və inkişaf etdirmişdir. Mənbələrdən və ədəbiyyat materiallarından aydın olur ki, bu dövrdə istər sənətkarlıq, istərsə də ticarət şəhər həyatının əsas iqtisadi bazasını təşkil edirdi (29, s. 286; 20, s. 63; 14, s. 99). Müxtəlif ticarət yollarının kəsişdiyi şəhərdə çoxlu sayda bazarlar, dükənlər, sənətkar emalatxanaları və s. iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli obyektlər var idi ki, onlar sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı və ticarət mallarının alqı-satqısını genişləndirirdi. Qeyd edək ki, bazar bütün növ məhsulların satışı və alışı üçün əlverişli olduğundan sənət-

karların da çox hissəsinin əsas iş yerləri bazarlarda yerləşirdi. Məsələn, XVII əsrdə Naxçıvan şəhərində 1000 dükandan 450-i sənətkar emalatxanası olmuşdur (23, s. 54; 9, s. 12). Bu isə şəhərin iqtisadi həyatında onun əsasını təşkil edən sənətkarlıqla ticarətin təxminən bərabər yer tutduğunu göstərir.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan şəhərinin plan quruluşu, burada olan müxtəlif növ tikililərin olması, məhz bu dövrdə inşa edilən memarlıq abidələri və s. haqda mənbələrdə və tədqiqat əsərlərində o qədər də geniş bəhs edilməmişdir. Təbii ki, günümüzədək qalan memarlıq abidələrindən başqa həmin dövrdə Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan möhtəşəm Cəme məscidi (16, s. 336-337), Naxçıvan mədrəsəsi (16, s. 357-358), Nuhun türbəsi (16, s. 378-380), Naxçıvan Narınqalası (16, s. 359) və s. tikililər mövcud olmuşdur. Bu abidələrin çoxu Osmanlı-Səfəvi müharibələri nəticəsində dağıdılmışdır (32, s. 30). Qeyd etmək lazımdır ki, iki əsrdən artıq bir zaman müddətində şəhərin plan quruluşu eyni vəziyyətdə davam etməmişdi. Əvvəldə də göstərdiyimiz kimi Osmanlı-Səfəvi müharibələri, işğallar, müxtəlif Səfəvi və Osmanlı hökmdarlarının dağıdıcı siyasətləri şəhərin ümumi mənzərəsinə xeyli ziyan vurmuşdur. Düzdür sadaladığımız neqativ hallar şəhər həyatının bütün sahələrinə - ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafına da mənfi təsir göstərmişdir. Lakin maddi mədəniyyət abidələrinə qarşı edilmiş dağıntılar dövrün tarixçilərinin, səyyahlarının və müasirlərinin nəzərindən heç zaman qaçmamışdır. Bir çox mənbələrdə Naxçıvan şəhərinin Səfəvilər zamanı xüsusilə də, Osmanlı hökmdarı Sultan I Süleyman (30, s. 51) və Səfəvi şahı I Abbas (17, s. 63; 25, s. 320) tərəfindən yandırılması və kütləvi şəkildə dağıdılması haqqında bəhs edilmişdir. Bu cür dağıntılar şəhərin ümumi gözəlliyini məhv etməklə yanaşı, zaman-zaman onun plan quruluşunda da dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn I şah Abbasın 1605-ci ildə həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində şəhərin əksər hissəsi və qala divarları tamamilə dağıdılmışdır. XIX əsrdə Naxçıvanda olmuş rus alimi İ.Şopen buradakı vəziyyətlə tanış olduqdan sonra bu haqda belə yazmışdır: “Şah Abbas türklərə qarşı müharibəyə başlamış, Naxçıvanı alandan sonra onun istehkamlarını özülünədək dağıtmışdı”. Bu fikirlərin müəllifi həmçinin qeyd edir ki, indi şəhərin cənub hissəsində Abbasabada tərəf yolun solunda dördbucaqlı formaya malik qalanın xarabalıqları uzanır, bu yoldan sağda başqa bir istehkamin – indiyəcən qalan qapının qalıqları yerləşir (31, s. 320). XVII əsrin ikinci yarısında şəhərdə olmuş fransız səyyahı J.Şarden İ.Şopendən xeyli əvvəl eyni fikirləri gündəliyində qeyd etmişdir (20, s. 63). Müxtəlif yüzilliklərdə ayrı-ayrı müəlliflərin üst-üstə düşən qeydlərindən məlum olur ki, bu hadisə “Böyük sürgün” zamanı baş vermiş, onun mənfi nəticələri hələ bir neçə əsr müddətində tam olaraq aradan qaldırılmamışdır. Bu kimi dağıntılar şəhərin plan quruluşuna ona görə təsir edirdi ki, dəfələrlə əhalinin kütləvi şəkildə qırılma və köçürülmələri nəticəsində ərazidə məskunlaşma azalır, bu isə yaşayış məhəllələrinin boşalması ilə nəticələnirdi. Buna misal olaraq indi şəhərin boş qalmış Köhnə-

qala (Narınqala) hissəsini göstərə bilərik ki, ora hələ Səfəvilər dövründən xeyli əvvəl şəhərin əsas mərkəzi olmuşdur.

Ümumiyyətlə mənbələrdə şəhərin bəhs edilən dövrə aid konkret plan quruluşu verilməmişdir. V.Muradov 1827-ci ildə rus hərbi mühəndislərinin çəkidləri plana əsasən Səfəvilər zamanı mövcud olan əsas məskunlaşma trayektoriyası haqda müəyyən təsəvvür yaratmış, R.Məmmədov ümumi şəkildə məlumat vermişdir (15, s. 53). Fikrimizcə tarixi abidələrin və qədim yaşayış məhəllələrinin yerləşdiyi əraziyə görə, onlar haqqında mənbələrin (6, s. 19-20; 20, s. 36) verdiyi məlumatlara əsasən Səfəvilər dövründə Naxçıvan şəhəri indiki şəhər ərazisinin mərkəzi və cənub hissələrini əhatə etmişdir. Tarixi sənədlərdə XVI əsrin sonunda şəhərin Qaziyi-cahan (başqa adı Xacə Mirixan olmuşdur), Seyid Hüseyn, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Künbəz (başqa adı Nuri-kəmanlar), Bala, Hacıbəy, Xuzəməmək, Tizxiran, Qala, məhəlleyi-gəbran məhəllələrinin olduğu göstərilmişdir (12, s. 19). Şəhərin əsas mərkəzi isə Atabəylər memarlıq kompleksinin yerləşdiyi meydan olmuşdur. Ə.B. Salamzadə bu dövrdə Naxçıvanda ölkə hakimlərinin sarayının da burada yerləşməsi fikrini irəli sürmüşdü (19, s. 31). Fikrimizcə bunu Səfəvilər dövründən sonra Naxçıvan xanlarının sarayının da həmin meydanda yerləşməsi bir daha sübut edir. Çünki bildiyimiz kimi Naxçıvanda XVI-XIX əsrlərdə eyni tayfanın – Kəngərlilərin irsi hakimiyyəti mövcud olmuşdur (14, s. 113, 138). Bu da onu deməyə əsas verir ki, XVIII əsrin sonunda xan sarayını tikdirmiş Naxçıvan xanı (16, s. 176-179) öz babalarının ənənələrinə sadıq qalmaya bilməzdi. Şəhərin mərkəzi hissəsində olan tiki-lilərdən məlum olur ki, həmin vaxt burada binalar əsasən inzibati, dini, ticarət məqsədli və yaşayış evlərindən ibarət olmuşdur. Adları çəkilən müxtəlif növ tikililərin sayları haqqında bəhs edən Ö.Çələbi göstərir ki, o, şəhərdə olduğu zaman (1647-ci il) orada 10200 örtülü böyük torpaq ev, 70 cümə məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükan olmuşdur (9, s. 12). Halbuki bu dövrdə Gəncədə 6000 ev, Mərənddə 3000 ev, 600 dükan, Xoyda 7000 ev, 1000 dükan, Şamaxıda 7000 ev, 200 dükan, Dehxarqanda 7000 ev, 800 dükan olmuşdur (2, s. 51). Bu zaman Azərbaycanın adları çəkilən digər şəhərləri ilə müqayisədə Naxçıvanın böyük olduğunun şahidi oluruq. XVII əsrin ikinci yarısında (12 aprel, 1673) Naxçıvan şəhərində olmuş fransız səyyahı J.Şarden isə qeyd edilən rəqəmlərin kiçik olduğunu – yəni 2000 ev, 5 karvansara, hamamlar, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar haqqında məlumat vermişdir (20, s. 63). J.Şardenin qeydləri o qədər də inandırıcı deyil. M.X.Heydərov bu haqda yazır ki, səyyah ya evlərin sayını düzgün verməmiş, ya da bilərəkdən azaltmışdır (23, s. 48). Çox güman ki, o hesablama işini məsulyyətlə və dəqiqliklə aparmayıb. Çünki J.Şardenlə eyni vaxtda – XVII əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda olmuş digər bir fransız səyyahı Puley Lekuz şəhərin dağıdılmış divarlarına baxdıqdan sonra vaxtilə bu şəhərin Təbrizdən böyük olduğu fikrinə gəlməsinin (13, s. 20) özü J.Şardeni inkar edir. Belə ki, o dövrdə 500 min əhalisi olan Təbriz şəhərində (1, s. 276) orta hesabla 100 min ev və ya

digər lazımi obyektlərin olması qaçılmaz idi. Bu da J.Şardenin dediyi kimi olsa, 80 faiz dağıdılmış şəhərdə (20, s. 63) təxminən 20 min evin olduğunu göstərir. Deməli, Ö.Çələbinin şəhərdəki tikililər haqqında məlumatı daha münasibdir.

Beləliklə, Naxçıvan şəhəri Səfəvilər dövründə bölgənin sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş, iri şəhərlərindən biri olmuşdur. Əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi yenə də bura bölgənin inzibati-siyasi mərkəzi olaraq qalmışdır. Lakin dağıdıcı Osmanlı-Səfəvi müharibələri nəticəsində şəhər xeyli tənəzzül etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Babayev S. Səyyahlar Naxçıvan haqqında / Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s. 42-55.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
4. Baxşəliyev V. Arxeoloji abidələrin və tarixi mənbələrin araşdırılması erməni iddialarının əleyhinədir // AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri. 2010, № 1, s. 96-103.
5. Baxşəliyev V., Ristvet L., Gornik H., Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (II Kültəpə, I Maxta Kültəpəsi, Oğlanqala və digər abidələrdə aparılan tədqiqatların ilkin nəticələri). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 119 s.
6. Baxşəliyev A. Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı Övliya Çələbinin "Səyahətnamə"sində (XVII əsrin 40-cı illəri). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2000, 157 s.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1984, 268 s.
8. Övliya Çələbi Seyahatnamesi: 10 cildə, I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, 767s.
9. Övliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr) / Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru S.Onullahi. Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
10. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərnəşr, 1993, 301 s.
11. Fərzəliyev Ş. Naxçıvan XV əsrdə // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 87-97.
12. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
13. Məmmədov R. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 4, s. 11-22.
14. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
15. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Maarif, 1983, s. 157.
16. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 520 s.

17. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z. Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
18. Piriye V. Naxçıvan XIII –XIV əsr mənbələrində // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 76-86.
19. Salamzadə Ə.B. Naxçıvan MSSR-in memarlıq abidələri / Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası. Bakı: Elm, 1975, s. 28-47.
20. Şardən Y. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edəni Vəqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
21. Vəlixanlı N.M. Naxçıvanın VII-XII əsrlər tarixinin tarixşünaslığına dair // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 61-75.
22. Алиев В. Нахчыван – центр раннегородской культуры Азербайджана // IRS-Наследие. 2007, № 3 (27), с. 4-6.
23. Гейдаров М.Х. О Центрах ремесленного производства в Азербайджане в XVII в. // Изв. АН Азерб. ССР, 1962, № 3, с. 42-58
24. Джиованни дель Плано Карпини. История Монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А.И.Малеина. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957. (və ya elektron ünvan) <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rubruk.htm>
25. Дневник Закария Акулисского. Ереван: АРМФАН, 1939, 139 с.
26. Никитин К.А. Город Нахичевань и нахичеванский уезд / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Т. II, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
27. Персидские документы Матенадарана. Указы, выпуск I (XV-XVI вв.) / Составитель Папазян А.Д. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1956, 315 с.
28. Персидские документы Матенадарана. Указы, выпуск II (1601-1650 гг.) / Составитель Папазян А.Д. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1959, 593 с.
29. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII веках / Сборник статей по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, 225-298 с.
30. Рахмани А.А. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1960, 192 с.
31. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
32. Яхьяоглу Ф. Нахчыван при Сефевидах // IRS-Наследие, 2007, № 3 (27), с. 30-32.
33. www.elibrary.az/docs/nax/tar/xron.pdf

Ильхами Алиев

ГОРОД НАХЧЫВАН В ПЕРИОД СЕФЕВИДОВ

В статье рассказывается об истории города Нахчывана с начала 16-го и до 18-го веков. Отмечается, что город Нахчыван был одним из самых развитых больших городов региона с экономико-культурной и социально-политической точки зрения. В течение того же времени во время Осmano-Сефевидских войн этот древний город был сожжен и разрушен, а его население вынуждено оставить свои родные земли, что повторялось неоднократно. Несмотря на то, что город не смог полностью восстановить свое прежнее величие после ужасных войн, он не потерял свое место на сцене истории.

Ключевые слова: Сефевиды, центр, управление, Кенгерлинское племя, правитель.

Ilhami Aliyev

NAKHCHIVAN CITY IN THE SAFAVIDS' TIME

It is told in the paper about the history of Nakhchivan city from the beginning of 16th and till 18th century. It is noticed that the city of Nakhchivan was one of the most developed big cities in this region from the economically-cultural and sociopolitical point of view. At the same time during the Ottoman-Safavid war this ancient city has been burnt and destroyed, and its population killed or forced to leave their native lands; and all that repeated more than once. In spite of the fact that the city could not recover completely the former grandeur after this terrible war, it has not lost the place on the historical scene.

Key words: Safavids, center, management, Kengerli tribe, judge.

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

**MALİKƏJDƏR İBRAHİMOV,
MALİK ƏLİYEV**

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: aliyevmalik1953@yahoo.com

ƏZİZ ƏLİYEV VƏ ONUN AZƏRBAYCAN SƏHİYYƏSİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Əziz Əliyev çətinliklərlə dolu bir həyat yolu keçmişdir. Bu çətinliklərə baxmayaraq o, təhsilini davam etdirməklə yanaşı işləmiş və daima elmi axtarışlarda olmuşdur.

Əziz Əliyev Azərbaycan səhiyyəsi üçün əvəzolunmaz işlər görmüşdür. O, gözəl səhiyyə təşkilatçısı idi. 1930-cu ildə Azərbaycan Tibb İnstitutunun yaradılmasında böyük rol oynayır. 1932-ci ildə isə həmin institutun rektoru olur. İnstituta rəhbərlik etdiyi beş il ərzində 55-dən çox dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanıb nəşr olunmasına nail olmuşdur. Sonralar onun təşəbbüsü ilə ölkədə tibbi nəşriyyat yaradılır və ilk dəfə olaraq tibb jurnalı nəşr olunur, tibb qəzetin çapı qaydaya salınır (indiki "Təbib" qəzeti). Sonralar Elmi-Tədqiqat Ortopediya və Bərpa Cərrahlığı və Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun təşkilinin təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmuş və uzun müddət onlara rəhbərlik etmişdir. Əminliklə demək olar ki, bu məqalə yeni tibb kadrları hazırlanmasında mühüm rol oynayacaq.

Açar sözlər: *Əziz Əliyev, Elmi-Tədqiqat Ortopediya və Bərpa Cərrahlığı, Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunu.*

Əziz Əliyev 1897-ci il yanvar ayının 1-də qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasının Hamamlı kəndində, kənd işləri ilə məşğul olan Məmmədkərim Kərbəlayı Qurbanəli oğlunun ailəsində dünyaya gəlmişdir. Anası Zəhra xanım isə İrəvan quberniyasının məşhur tacirlərindən olan İbrahim bəyin qızı olmuşdur.

O, ibtidai təhsilini rus-tatar (azərbaycan) məktəbində almış, 1908-ci ildə İrəvandakı gimnaziya daxil olmuş və 1917-ci ildə gimnaziyanı bütün fənlərdən əla qiymətlə bitirmişdir. Təhsilini davam etdirmək üçün maddi imkan olmadığından Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə müraciət edir və tez bir zamanda 300 rubl miqdarında kömək alır.

Əziz Əliyev 1917-ci ildə Sankt-Peterburqda Rusiyanın ən nüfuzlu ali tibb təhsili məktəblərindən olan Hərbi Tibb Akademiyasına daxil olmuşdur. O, hələ birinci kursdan Sankt-Peterburqda fəaliyyət göstərən səpgili yataqla mübarizə briqadasına işə düzəlir və boş vaxtlarında orada çalışaraq aldığı maaşla

həm öz xərclərinin bir hissəsini ödəyir, həm də valideynlərinə xərclik göndərirdi.

1918-ci ilin yay tətilinə Əziz Əliyev əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən İrəvana gəlir və burada ermənilərin yerli əhaliyə amansız qəddarlıqları ilə üzləşir. O, məcburən ailəsini çətinliklə olsa da Şərura köçürür, sonra isə indiki Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində məskunlaşırlar. Bu vəziyyətlə əlaqədar Əziz Əliyev təhsilini davam etdirmək üçün Sankt-Peterburqa qayıda bilmir.

Erməni daşnakları rus bolşevik havadarlarının dəstəyi ilə 1920-ci ilin may ayında Naxçıvana hücum edərək Şərur rayonunu, eləcə də Şahtaxtı kəndini dağıdaraq qırğınlar törədirlər. Bu qırğınlardan didərgin düşən Şahtaxtı əhalisi, eləcə də Əziz Əliyevin ailəsi Araz çayını keçərək Cənubi Azərbaycanın Ərəblər kəndində məskunlaşırlar. O, burada həkim köməkçisi kimi çalışaraq öz tibbi fəaliyyətini davam etdirir. Anası Zəhra xanımı da elə Ərəblər kəndində itirir.

1921-ci ilin iyun ayında onlar yenidən Şahtaxtı kəndinə qayıdırlar və Əziz Əliyev 1923-cü ilin may ayına kimi kənddə orta tibb işçisi, həkim köməkçisi kimi tibbi xidmət göstərir.

1923-cü ilin may ayında Əziz Əliyev Bakı şəhərinə köçür və onun həyatında yeni mərhələ başlayır. O, əvvəllər Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasında iş icraçısı, sonra həmin idarədə ümumi şöbə müdirinin müavini, sonra katibin müavini və daha sonra respublika Xalq Komissarlığı Şurasının katibi vəzifəsini yerinə yetirir. Bütün bu işlərin ağırlığına baxmayaraq o, yarımçıq qalmış təhsilini də Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində davam etdirir. 1927-ci ildə bu fakültəni bitirərək həmin universitetin daxili xəstəliklər kafedrasında işə başlayır. Həmin kafedrada əvvəllər ordinator, sonra aspirant və dosent kimi fəaliyyət göstərir. Əziz Əliyev 1929-1932-ci illərdə Azərbaycan Klinik institutunda rektor vəzifəsində çalışmışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən əvvəlki illərdə və müharibədən sonrakı illərdə Əziz Əliyev Azərbaycanda səhiyyənin təşkili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun bu xidmətləri əvəzedilməzdir. O, Xalq Səhiyyə Komissarlığının müalicə şöbəsinin müdiri, Bakı Səhiyyə şöbəsinin müdiri, Xalq Səhiyyə Komissarının müavini, Xalq Səhiyyə Komissarı vəzifələrində işləyərkən respublikanın bütün rayonlarına getmiş, qarşıya çıxan problemlərin yerində həll edilməsi üçün tədbirlər görmüşdür.

Əziz Əliyevin böyük fəallığı ilə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin bazasında 1930-cu ilin iyun ayının 19-da Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu yaradılmışdır. 1932-ci ildə həmin instituta rektor vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Bakı şəhərində səhiyyə xidməti işini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Əziz Əliyev 1934-cü ilin mart ayında Bakı şəhər səhiyyə şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Azərbaycanda yüksək ixtisaslı milli tibb kadrlarının hazırlanması məqsədilə 1935-ci ildə o, yenidən Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutuna rektor vəzifəsinə qaytarılmışdır. 1935-ci ildə Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu təşkil olunur. Onun rəhbərliyi ilə geniş tədbirlər planı hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Belə ki, azərbaycanlı kadrlar işlə təmin edilmişdir. Əziz Əliyevin köməkliyi ilə 1932-1935-ci illərdə ana dilində 45 adda dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanaraq tələbələrin istifadəsinə verilmişdir. Bu əsərlərdən onun özünün “Klinik analizlər”, K.Ə.Balakişiyevin “İnsanın normal anatomiyası”, C.Hüseynovun “Patoloji anatomiya”, M.Qəniyevin “Mikrobiologiya kursu”, Y.Qaziyevin “Ağciyər vərəmi”, Ü.Musabəyovanın “Göz xəstəlikləri”, Q.Səfərov və Ə.Həsənovun “Bioloji kimya”, Ə.Talışinskinin “Travmatologiya” və s. göstərmək olar. Bunlardan başqa M.A.Mirqasımovun, M.A.Topçubaşovun, M.M.Mirsəlimovun, M.Ə.Əfəndiyevin, Z.M.Məmmədovun və başqalarının əsərlərinin çap etdirilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə digər dillərdən də əvəzsiz kitabların: İ.Berberinin “Boğaz, burun, qulaq xəstəlikləri”, A.Qaltıçının “Uşaq xəstəlikləri”, V.Skvortsovun “Farmakologiya kursu”, E.Freyzeldin “Histologiya” və s. Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun kollektivi tərəfindən 1930-1945-ci illərdə 80-dən artıq adda dərslik və dərs vəsaiti hazırlanıb nəşr etdirilmişdir ki, bunlardan da 55-i Əziz Əliyevin rektor olduğu illərə təsadüf edir. Onun şəxsi təşəbbüsü və institut əməkdaşlarının fəaliyyəti nəticəsində institutda “Tibb nəşriyyatı” yaradılmışdır və “Praktiki və nəzəri tibb jurnalı”nın nəşri təkmilləşdirilmişdir. 1933-cü ildə Əziz Əliyev jurnalın baş redaktoru vəzifəsinə təyin edilir. Həmin ildə onun təşəbbüsü ilə institutda “Tibb kadrları uğrunda” adı altında çoxtirajlı qəzetin çapına başlanılmışdır.

Əziz Əliyev hansı işdə çalışmağından asılı olmayaraq həmişə elmi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Belə ki, o, institutu bitirəndən iki il sonra namizədlik (1929-cu il), beş il sonra isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Əziz Əliyevin doktorluq dissertasiyası Azərbaycanda ilk dəfə olaraq SSRİ Elmlər Akademiyasının və ÜİLKİGİ Mərkəzi Komitəsinin mükafatlarına layiq görülmüşdür. Əziz Əliyev Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə Komissarı işlədiyi vaxtda (1941-ci ilin may ayının 13-də) SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının rəyasət heyəti nəzdində təşkil edilmiş elmi şuranın üzvü seçilmişdir. 1954-1956-cı illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Ortopediya və Bərpa Cərrahlığı İnstitutunun direktoru, 1956-cı ildən ömrünün sonuna kimi Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun rektoru vəzifələrində işləmişdir. 1956-cı ildən professor təsdiq edilmişdir. 1960-cı ildə Əziz Əliyevə “Azərbaycan SSR əməkdar həkimi” adı verilmişdir.

Əziz Əliyev həyat yoldaşı Leyli xanım ilə birgə Azərbaycan Səhiyyəsinə həm də layiqli davamçılar vermişlər:

Qızı Ləzifə Əliyeva – oftalmoloq, dosent.

Oğlu Tamerlan Əliyev – əməkdar elm xadimi, tibb elmləri doktoru, professor.

Qızı Zərifə xanım Əliyeva – atasının yolunu şərəflə davam etdirmişdir, şöhrətli oftalmoloq, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü olmuşdur.

Oğlu Cəmil Əliyev – tibb elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvüdür.

Dövlət xadimi, professor, respublikanın əməkdar həkimi, səhiyyə təşkilatçısı, gözəl insan Əziz Əliyevin xatirəsi həmişə Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayır. Akademik M.Topçubaşov onun haqqında xatirələrində yazırdı: “Əziz Əliyev yalnız şəxsiyyət deyil, onun fəaliyyəti xalq səhiyyəsinin inkişafında bütöv bir mərhələdir”.

1998-ci ilin may ayının 14-də Əziz Əliyevin 100 illik yubileyi dövlət səviyyəsində keçirilmişdir. Tədbirdə ulu öndərimiz Heydər Əliyev onun həyat yolunun və yaradıcılığının bizə məlum olmayan məqamlarından geniş söhbət açmışdır.

2006-ci ilin dekabr ayının 5-də Əziz Əliyevin 110 illik yubileyi yenə də dövlət səviyyəsində keçirilmişdir.

Əziz Əliyevin əməyi hökumət tərəfindən bir çox təltiflər: Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin “Fəxri fərmanı”, SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə iki “Lenin”, “Qırmızı Əmək Bayrağı”, “I dərəcəli Vətən Müharibəsi” ordenləri, “Qafqazın Müdafiəsi uğrunda”, “Almaniya Üzərində Qələbəyə görə”, “1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən Müharibəsində Şərəfli Əməyə görə”, “Moskvanın 800 illiyinə görə” medalları ilə qiymətləndirilmişdir (2, s. 281-283).

Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu, Bakı, Naxçıvan, Mahaçqala şəhərlərində mərkəzi küçələrdən biri, Naxçıvan Mərkəzi Uşaq Xəstəxanası Əziz Əliyevin adını daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. İslamzadə İ.F. Ömür salnaməsi və xatirələr. Bakı: Azərnəşr, 1966, 109 s.
2. Talıblı T. Əziz Əliyev: dövrü, həyatı, şəxsiyyəti. Bakı: Göytürk, 1997, 286 s.
3. Talıblı T. Великий сын Азербайджана и Дагестана. Bakı: Göytürk, 1997, 254 s.
4. Talıblı T. Воспоминания об Азизе Алиеве. Bakı: Yazıcı, 1983, 126 s.
5. Cavadov R. Xalq işinə hədsiz səadət. “Kommunist” qəz., 1977, 5 yanvar.
6. Əliyev S.C., Hacıyeva H.M., Mikayılzadə N.C. Tibbi biliklərin əsasları. Bakı: Azərbaycan Tibb Universiteti, 2004, 483 s.

Маликаждер Ибрагимов, Малик Алиев

АЗИЗ АЛИЕВ И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Азиз Алиев прошел трудный жизненный путь. Несмотря на эти трудности, он наряду с учебой продолжал заниматься научными исследованиями.

У Азиза Алиева большие заслуги перед здравоохранением Азербайджана. Он был прекрасным организатором здравоохранения. В 1930 году он сыграл большую роль в деле создания Азербайджанского медицинского института. В 1932 году стал ректором этого института. За время руководства институтом в течение пяти лет добился издания более 55 учебников и учебных пособий. Позднее по его инициативе в стране было создано медицинское издательство, впервые был опубликован медицинский журнал, было упорядочено издание медицинской газеты (ныне газета «Табиб»). Позднее стал инициатором создания научно-исследовательских институтов ортопедии и восстановительной хирургии и Института усовершенствования врачей. Был их организатором и долгое время руководил ими.

С уверенностью можно сказать, что эта статья сыграет значительную роль в деле подготовки новых медицинских кадров.

Ключевые слова: *Азиз Алиев, Институт ортопедии и восстановительной хирургии, институт усовершенствования врачей.*

Malikajdar Ibrahimov, Malik Aliyev

AZIZ ALIYEV AND HIS ROLE IN DEVELOPMENT OF PUBLIC HEALTH IN AZERBAIJAN

Aziz Aliyev has passed a difficult course of life. Despite these difficulties, he continued to occupy himself with scientific researches along with study.

Aziz Aliyev has rendered great services to the public health of Azerbaijan. He was an excellent organizer of the public health. In 1930 he played the big role in creation of the Azerbaijan Medical Institute. In 1932 became the rector of this institute. When managed this institute within five years he achieved the edition more than 55 textbooks and teaching aids. Later on his initiative in the country the medical publishing house was established, the first medical magazine was published; orderliness in the edition of the medical newspaper (nowadays the newspaper "Tabib") was assured. Afterwards he became the initiator of establishment of Research and Development Institutions of Orthopedics and Restorative Surgery and an Institute of Advanced Medical Studies. He also has been at the head of these institutes for a long time.

With confidence it is possible to tell that this paper will play a considerable role in training of new medical personnel.

Key words: *Aziz Aliyev, Institute of Orthopedics and Restorative Surgery, Institute of Advanced Medical Studies.*

MEHMAN ŞABANOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: serxanoqlu@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN NAXÇIVANI ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNDƏN QORUMASI VƏ MUXTAR RESPUBLİKANI BLOKADADAN ÇIXARMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ (1990-1993)

Elmi məqalədə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının erməni təcavüzündən qorunmasında göstərdiyi tarixi missiyasından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, 1990-cı ilin iyul ayında Heydər Əliyev doğma vətəni Naxçıvana qayıdır. 1991-ci ilin 3 sentyabr tarixində onun Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə Sədr seçilməsi ilə Azərbaycanın bu qədim diyarı erməni təcavüzündən xilas ola bildi. Ermənilər 1992-ci ilin may ayında Naxçıvana hücum edən zaman 1921-ci ildə bağlanmış Qars müqaviləsi yenidən gündəmə gətirilir, Türkiyə Respublikasının böyük siyasi dəstəyi nəticəsində və Naxçıvan əhalisinin qəhrəmanlığı ilə hücumun qarşısı alınır. İran və Türkiyə dövlətləri ilə yaradılan əlaqələr nəticəsində Naxçıvan əhalisi iqtisadi blokadadan çıxarılır.

Açar sözlər: *Qars müqaviləsi, Naxçıvanın blokadası, Naxçıvana erməni hücumları, Naxçıvan Ali Məclisi.*

Heydər Əliyev 1987-ci ildə Moskvada istefa verdikdən sonra 1990-cı ilin ortalarına qədər təqib olunmağa başlayır. O, bu məsələ ilə bağlı qeyd edirdi ki, mən əvvəlki sistemin amansızlığını öz üzərimdə tam dolğunluğu ilə hiss etdim. İstefa verdikdən sonra istər Moskvada, istərsə də Azərbaycan partiya hakimiyyət orqanları mənimlə insafsızcasına rəftar etdilər. Mənim və qohum-əqrəbamın məruz qaldığı o təhqirləri, təqibləri xatırlamaq istəmirəm [13, 1993, 4 avqust].

Heydər Əliyev 1990-cı il fevralın 9-da “Vaşinqton Post” qəzetinin Moskva müxbiri Devid Remnikin sualına cavabında M.Qorbaçov tərəfindən ona qarşı qeyri-səmimi münasibət olduğunu qeyd edirdi [8, s. 9; 7, s. 41-53].

Xalq isə Azərbaycanın üzləşdiyi taleyüklü problemləri həll etməyə qadir siyasətçinin Heydər Əliyev olduğunu dərk edərək, onun yenidən hakimiyyətə qayıdışını arzulayırdı. Minlərlə adam nümayişlərə Heydər Əliyevin portreti ilə çıxırdı [4, 1997, 2 avqust]. Yevlax şəhərində 1988-ci ildə təşkil edilən mitinqdə 20 minədək adam iştirak etmişdi. Nümayişçilər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qaytarılmasını tələb edirdilər [4, 1997, 10 sentyabr].

Qanlı Yanvardan sonra Azərbaycan xalqının öz qüdrətli rəhbəri ilə birləşəcəyindən qorxuya düşən imperiya və respublika başçıları Heydər Əliyevə qarşı repressiya planları hazırlayaraq həyata keçirir və onun Azərbaycana qayıtmasına mane olmağa çalışırdı. A.Mütəllibov Moskvaya – Heydər Əliyevə xəbər göndərərək bildirmişdi ki, onun qayıdışı ilə “Azərbaycanda böyük qarışıqlıqlar baş verə bilər” [11, s. 46]. Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Əjdər Xanbabayevini qətlə yetirməklə bu təşəbbüsə qoşulanları ölüm, terror gözlədiyini göstərsələr də, belə cəhdlər Heydər Əliyevin Azərbaycana qayıdışının qarşısını ala bilmədi.

Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya qayıdaraq [11, s. 48], iyulun 22-də doğma vətəni Naxçıvana gəldi [12, 1990, 1 avqust]. Naxçıvan əhalisi onu böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı, ona böyük ümid bəslədiklərini bildirdi, milli adət-ənənəyə görə ayağının altında qurbanlar kəsildi. Naxçıvan diyarının ağır günlərində öz həyatını təhlükələrə məruz qoyaraq vətənə qayıtması, doğma xalqa çətin günündə dayaq durması, böyük dövlətçilik təcrübəsini vətəni üçün tərəddüdsüz sərf etməsi Heydər Əliyevin yüksək vətənpərvərlik nümunəsi idi.

1990-cı il sentyabrın 30-da keçirilən seçkidə Babək rayonunun Nəhrəm kəndindən Heydər Əliyev 340 nömrəli seçki dairəsi üzrə Azərbaycan SSR xalq deputatı, Naxçıvan şəhəri 2 nömrəli seçki dairəsi üzrə isə Naxçıvan MSSR xalq deputatı seçildi.

17 noyabr 1990-cı ildə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyası Heydər Əliyevin sədrliyi ilə öz işinə başladı. Heydər Əliyev hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sırayı deputatı olduğu ilk günlərdə bir neçə tarixi əhəmiyyətli qanun layihəsi işləyib müzakirəyə çıxardı. Bu layihələr Heydər Əliyevin səyi nəticəsində, böyük nüfuz sahibi olduğu üçün qəbul edildi. Belə ki, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 17 noyabr 1990-cı ildə “Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət rəmzləri haqqında” qərarlar qəbul olundu [9, iş 0-02, v. 15] və “Naxçıvan Muxtar Respublikası” (Naxçıvan MR) adı qəbul edilərək, “Sovet Sosialist” sözləri çıxarıldı və “Naxçıvan Muxtar Respublikasının bayrağı” təsdiq olundu [9, iş 02, v. 27]. Naxçıvan MR-in üzərində bu üç rəngli bayraq 1990-cı il 17 noyabrda, Azərbaycan Respublikasında isə 1991-ci il 5 fevralda dalğalandı [1, iş 263, v. 153].

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışından qorxuya düşən Ayaz Mütəllibov prezident seçkilərinə dair mövcud qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklər edərək dərhal yaş məhdudiyyəti qoydu və prezident seçkilərində yuxarı yaş həddi 65 yaş qəbul edildi. Bununla əlaqədar olaraq Bakıda 24-25 aprel 1991-ci ildə Ali Sovetin qarşısında əhali mitinq keçirərək bu yaş məhdudiyyətinin ləğv olunmasını tələb etmişdilər.

Sentyabrın 3-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyası öz işinə başlayır. Bu vaxt Naxçıvanın hər yerindən Ali Məclisin binası qarşısında əllərində Heydər Əliyevin portretləri olan seçicilər toplanmışdı. Onlar tələb edirdilər ki, Heydər Əliyevi Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçsinlər. Seçicilərin təzyiqi ilə deputatlar Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədrliyinə Heydər Əliyevin namizədli-

yini irəli sürdülər. Heydər Əliyev 3 dəfə çıxış edərək namizədliyini geri götürdüyünü bildirsə də, bu bir nəticə vermədi. Sessiyada iştirak edən 75 deputatdan 70 nəfəri lehinə səs verməklə, 5 nəfəri bitərəf qalmaqla Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildi [10, 1991, 6 sentyabr].

Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildiyi dövrü təhlil edərkən görürük ki, Naxçıvan həqiqətən təhlükədə idi, düşmən qüvvələri üç tərəfdən hücumla hazırlaşır, respublika rəhbərləri 307200 nəfərlik (1991-ci ildə Naxçıvan MR-in əhalisi) [2, s. 25] əhalinin taleyi ilə oynayır, Naxçıvanı da Qarabağ və digər sərhədyanı bölgələr kimi xəyanət gözləyirdi. 1988-ci ildən başlayaraq Naxçıvan MR erməni silahlı quldur dəstələrinin hücumlarına məruz qalırdı. 18-19 yanvar 1990-cı ildə Kərki kəndi SSRİ Müdafiə Nazirliyinin VII ordusunun köməyi ilə işğal olunmuş [9, iş 0-08, v. 127], 320 sakini qovulub çıxarılmışdı [5, 1990, 28 may; 6, s. 91]. Sədrək kəndi ətrafındakı döyüşlərdə çoxlu insan həlak olmuş, Havuş kəndi toplardan atəşə tutularaq tamamilə dağıdılmış, ümumiyyətlə, bütün sərhəd kəndlərinə hücumlar olmuşdu. Xilasın birçə yolu var idi: Heydər Əliyev Muxtar Respublikaya rəhbərlik etməli idi. Heydər Əliyevin Naxçıvanda siyasi rəhbərliyə qayıdışı sonralar onun böyük siyasətə dönüşünün təməli oldu. Azərbaycanın bu strateji bölgəsi əhalisinin ağır məhrumiyyətləri, çətinlikləri bahasına, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində xilas ola bildi.

Heydər Əliyev bir gün sonra Ali Məclisə sədr seçilməsinə razılıq verməsinin səbəbini belə ifadə edirdi: “Mənim razılığım olmadan mənə Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçdilər. Dünən sessiya keçirilərkən binanın qarşısına toplaşan minlərlə Naxçıvan əhalisi kənardan sessiyanın gedişinə təsir edir və tələb edirdilər ki, Heydər Əliyev seçilsin. Mən bu zamanın, bu saatın hökmünü nəzərə almaya bilməzdim. İndi Azərbaycanın, Naxçıvanın belə çətin günündə mənim üzərimə xalqın qoyduğu vəzifənin ifasından geri çəkilsəm, bu xalqın ağır günündə qaçmaq deməkdir” [10, 1991, 6 sentyabr].

Ermənistan ərazisindən keçən yeganə avtomobil yolunun 1988-ci ildən tamamilə bağlanması, 8 dekabr 1991-ci ildən muxtar respublikaya mavi qazın verilməməsi, Naxçıvan-Bakı dəmiryolunun uzun müddətli fasilələrlə işləməsi, 1992-ci ilin 24 aprel tarixindən isə tamamilə dayandırılması, elektrik enerjisinin fasilələrlə verilməsi və 1992-ci il iyul ayının 13-dən tamamilə kəsilməsi muxtar respublikada mövcud olan böhranı daha da kəskinləşdirmişdi. Muxtar respublikanın enerji tələbatının 30 faizini ödəyən Araz çayı üzərindəki elektrik stansiyasının enerjisi həyati vacib obyektlərə, xəstəxanalara, çörək zavodlarına, dəyirman kombinatına və digər fasiləsiz işləyən obyektlərə yönəldiyindən şəhərlərin, kəndlərin işıqlandırılması tamamilə pisləşmiş, əhalinin içməli su ilə təminatında çətinlik meydana çıxmış, təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin yayılması təhlükəsi yaranmışdı.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçildikdən 4 gün sonra – 1991-ci il sentyabr ayının 7-də respublikada yaranmış gərgin sosial-ictimai və

siyasi vəziyyət müzakirə obyektinə çevrildi. Naxçıvan Muxtar Respublikasını yaranmış vəziyyətdən xilas etmək, Ermənistan ərazisindən edilən silahlı basqınlardan qorunmaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan MR Ali Məclisi Naxçıvan MR-in Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi yaradılması haqqında qərar qəbul etdi [9, iş 0-06, v. 33].

1991-ci il sentyabr ayının 20-də erməni silahlı quldur dəstələri Şahbuz rayonunun Batabat aşırımında yerləşən Biçənək Teleradio ötürücü stansiyasına basqın edərək bütün avadanlıqları sıradan çıxarmışdılar. Bununla da Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan televiziyaya verilişlərinin çatdırılması dayandırılmışdı. Sonrakı dövrdə başqa vasitələrlə Azərbaycan televiziyaya verilişlərinin Naxçıvan ərazisində yayılması fasilələrlə məhdud şəkildə təmin olunmuşdu. 1992-ci il iyun ayının birindən isə Azərbaycan televiziyası verilişlərinin Muxtar respublika ərazisində yayılması tamamilə dayandırılmışdı [9, iş 0-42 v. 8]. Muxtar respublikada Azərbaycan televiziyası verilişlərinin xeyli müddət çatdırılmaması, bölgəyə Azərbaycan Respublikası qəzetlərinin göndərilməməsi nəticəsində Naxçıvan əhalisi Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi, iqtisadi proseslərdən xəbərsiz qalmış, həyata keçirilən tədbirlər haqqında məlumatların vaxtında alınmasından məhrum olmuş və Naxçıvan informasiya blokadasına salınmışdı.

Ağır blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvan MR üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birincisi ərazini düşmən hücumundan müdafiə etmək idi. Bunun üçün çoxlu hərbi texnikaya ehtiyac vardı. Naxçıvan MR ərazisində yerləşən sovet hərbi hissələri ilə aparılacaq danışıqların ərazinin erməni təcavüzündən qorunmasında müstəsna rol oynayacağını çox gözəl başa düşən Heydər Əliyev bu sahədə çox incə və düşünülmüş siyasət həyata keçirdi.

Naxçıvan MR ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrə qarşı münasibət Heydər Əliyevin incə, düşünülmüş siyasəti ilə tənzimlənirdi. Heydər Əliyevin fikrincə, silahlı qüvvələrlə yalnız ehtiyatla davranmalı və müharibə şəraitində yaşayan bir məmləkətdə bu məsələ peşəkarcasına həll edilməli idi.

2 yanvar 1992-ci ildə Naxçıvan MR Ali Məclisi muxtar respublika ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrin hərbi hissələrinin bütün tikililəri, əmlakı, silah və hərbi sursatları, hərbi, mülki texnikasının Naxçıvan MR-ə məxsus olması barədə qərar qəbul etdi [9, iş 0-30, v. 14-18].

Muxtar respublika ərazisində uzun illər boyu yerləşən keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, sonra isə Rusiya Federasiyasının tabeliyində olan hərbi hissələrin ləğv olunması, onların sərəncamında olan silahların, hərbi sursatın, texnikanın, hərbi və mülki əmlakın müstəqil Azərbaycan dövlətinə təhvil verilməsi, digər dövlətə mənsub olan hərbi qulluqçuların Naxçıvanın ərazisini tərk etməsi tarixi əhəmiyyətə malik bir hadisə idi və bunun əsas təşkilatçısı ordu quruculuğumuzun baş memarı ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdu.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR ərazisində sabitlik yaratmaq məqsədi ilə 17 sentyabr 1991-ci ildə [7, s. 549-552], 20 sentyabr 1991-ci ildə [7, s. 553-554] və 21 sentyabr 1991-ci il tarixində Ermənistan Respublikası Ali Sovetinin

sədri Levon Ter-Petrosyana teleqram vuraraq müraciət etmiş [7, s. 556-557] bir neçə dəfə Ermənistan Respublikasının rəhbərləri ilə görüşlər keçirmişdi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərsə də, Azərbaycanın bütün bölgələrində baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirir və şəxsi nüfuzu, diplomatik istedadı ilə bir çox məsələləri müsbət həll edirdi. Onun Naxçıvanda respublika üçün apardığı taleyüklü işlər dünya mətbuatının, xarici ölkə vətəndaşlarının, siyasi xadimlərin, jurnalistlərin, habelə Azərbaycanda çıxan qəzetlərin, siyasi partiyaların diqqət mərkəzində idi.

1992-ci ilin may ayından mütəmadi olaraq Ermənistan tərəfdən silahlı hərbi təcavüzə məruz qalmış muxtar respublikanın Sədərək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov, Şada, Biçənək və bir sıra sərhəd kəndləri dağıdılmış, on minlərlə əhali çadırlarda məskunlaşmışdı. Həmin vaxtdan başlayaraq muxtar respublikada hədsiz dərəcədə iqtisadi və sosial gərginlik yaranmış, əhalinin yaşayış tərzini dözülməz vəziyyətə düşmüşdü [9, iş 0-42, v. 4-7].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Naxçıvanı erməni təcavüzündən qorumaq üçün böyük işlər görürdü. 1992-cü il mayın 18-də Naxçıvan MR-in Sədərək rayonuna Ermənistan tərəfindən hərbi hücum edilən vaxt Heydər Əliyev təcili olaraq Ali Məclisdə müzakirələr apararaq təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirdi. Ermənistan tərəfdən hərbi təcavüzə məruz qalmış Milli Ordunun Sədərək rayonunda sərhəd boyunca yerləşən əsas mövqeləri hücum zamanı düşmənin əlinə keçmişdi. Heydər Əliyev atəşin dayandırılması üçün Ermənistanın prezidenti ilə telefon danışqları aparır və sərhəddə atışmanı dayandırmağı tələb edərək, Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl və Türkiyənin xarici işlər naziri Hikmət Çətin ilə aparılan danışqlarda Naxçıvana kömək göstərməyi xahiş edirdi.

May ayının 18-də Türkiyənin Bakanlar Kurumunda (Nazirlər Kabinetində) bəyanat qəbul olunur. Naxçıvana edilən təcavüzlə bağlı Türkiyə hökumətinin bütün dünyaya yayılan bəyanatının çox mühüm cəhəti bir də ondan ibarət idi ki, bütün dünya informasiya orqanlarının məlumatlarında 1921-ci il Qars müqaviləsi, onun mənası və Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün əhəmiyyəti göstərilirdi.

Heydər Əliyevin dünya ictimaiyyətinə müraciətindən sonra Naxçıvana xarici müxbirlərin axını başladı. Onlar gündə bir neçə dəfə Ali Məclisdən məlumatlar alırdılar. Heydər Əliyev deyirdi: "Mən şəxsən gündə bir neçə dəfə onlarla görüşmüşəm, vəziyyət haqqında məlumat vermişəm. Onlar da çox operativ hərəkət edərək, məlumatları bütün dünya informasiya orqanlarına çatdırmış və bunun nəticəsində dünya ictimaiyyətində böyük bir ciddi rəy yaranmışdır..." [8, s. 366]. Bütün operativ informasiya tədbirlərinin nəticəsində mayın 22-nə qədər 57 dövlət rəsmi surətdə Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hərbi təcavüzünü pisləyib və çox ciddi bəyanatlar vermişdi [10, 1992, 28 may]. Heydər Əliyevin düzgün, çevik siyasəti nəticəsində Naxçıvan həqiqətləri bütün dünyaya yayıldı.

Naxçıvan MR Ali Məclisi bütün bu çətinlikləri nəzərə alaraq dəfələrlə Azərbaycan Prezidentinə, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə, Nazirlər Kabinetinə müraciət edib, Naxçıvanı blokadadan çıxarmaq üçün təcili tədbirlərin görülməsini xahiş etmişdi. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 1992-ci il iyul ayının 15-də və 1992-ci il 18 avqustda Naxçıvan MR-də vəziyyət haqqında məsələ müzakirə edərək müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Lakin bu qərarlar Azərbaycanın nazirlikləri tərəfindən yerinə yetirilməmiş, bəzi rəhbər vəzifəli şəxslər Muxtar Respublikanın 320800 nəfərlik (01 yanvar 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in əhalisi) [2, s. 25] əhalisinin taleyinə biganə qalmışdılar [9, iş 0-48, v. 5].

Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev qonşu Türkiyə və İranın rəhbərləri ilə səmimi münasibətlərindən istifadə edərək muxtar respublikaya yardım haqqında, kredit, humanitar kömək, elektrik enerjisi ilə təchiz etmək və digər məsələlər haqqında razılığa gəlməyə müvəffəq olmuşdu. Türkiyə Naxçıvan Muxtar Respublikasına 100 milyon dollar kredit vermişdi. Qonşu dövlətlər – Türkiyə və İranla yaradılan münasibətlər vəziyyətə xeyli təsir etmişdi. Naxçıvan MR Ali Məclisi ilə Türkiyə hökuməti arasında 1992-ci il martın 24-də Ankarada iş birliyi protokolu imzalanmışdı [7, s. 671-673]. Bu protokola əsasən Türkiyə hökuməti muxtar respublikaya mal-material yardımını etmişdi ki, bu da kənd təsərrüfatını ağır vəziyyətdən çıxarmağa, məhsul istehsalına müəyyən müsbət təsir etmişdi.

1992-ci il avqustun 24-də Tehranda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə İran İslam Respublikası arasında protokol imzalanmışdı. Bu protokola əsasən, İran İslam Respublikası ərazisində Naxçıvanla Bakı arasında şose yolu açılmışdı [1, iş 1, v. 3-14]. Həmin müqavilələrdə iqtisadi, ticarət, mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, Naxçıvan üçün vacib məsələlərin həlli, Naxçıvan MR-ə iqtisadi yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu müqavilələrə əsasən Naxçıvana ərzaq və yanacaq malları daxil olurdu ki, bu da muxtar respublikanın tələbatını qismən ödəməyə imkan yaradırdı.

1992-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında İran İslam Respublikasından 520 ton dizel yanacağı, 540 ton mazut, 220 ton daş kömür, 955 ton kartof, 350 ton un, 97 ton soğan daxil olmuşdur [9, iş 0-48, v. 6].

Bu yardımların əhəmiyyətini və həcmi təsəvvür etmək üçün qeyd etmək lazımdır ki, avqust-noyabr aylarında Bakıdan Naxçıvana cəmi 15 ton mal əti, 219 ton kərə yağı, 35 ton şəkər tozu, 164 ton düyü, 2 ton makaron, 3.200 ton un gətirilmişdi. Əhalinin tələbatı, demək olar ki, qonşu İran İslam Respublikasından və Türkiyə Respublikasından gətirilən ərzaq və digər mallar hesabına ödənilirdi. Beləliklə, əgər bu müddətdə Türkiyədən alınan kredit hesabına ərzaq malları gəlməsə idi, Naxçıvan əhalisinin nə vəziyyətə düşəcəyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısını almaq, muxtar respublikanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, əhalini normal iş və yaşayış şəraiti ilə tə-

min etmək üçün muxtar respublikanın müdafiəsini möhkəmləndirmək lazım idi. Bu məqsədlə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Naxçıvanın inkişafı və müdafiə fondunun yaradılması haqqında 25 may 1992-ci il tarixində qərar qəbul etmişdi [9, iş 0-39, v. 9-11].

1992-ci il sentyabrın 29-da Naxçıvan MR Ali Məclisi tərəfindən 41-ci sərhəd qoşunları dəstəsinin ləğv olunması, onun funksiyalarının, bütün hərbi sursat və əmlakın Azərbaycan Respublikasının sərhəd dəstəsinə verilməsi haqqında sərəncam imzalanmış və az müddət sonra sərhəd dəstəsinin zabit və əsgər qrupu Naxçıvanı tərk etmişdi [6, s. 557]. Bütün sərhəd məntəqələrində, sərhəd dəstəsi qərargahının üzərində Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı qaldırıldı. 9 oktyabr 1992-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının birinci ildönümü münasibətilə Naxçıvan şəhərindəki Azadlıq meydanında hərbi parad keçirildi [10, 1992, 10 oktyabr]. 18 oktyabr 1992-ci ildə Azərbaycan sərhəd qoşunlarının Naxçıvandakı I sərhəd dəstəsinin sərhədçiləri hərbi and içmə mərasimi keçirildi.

Heydər Əliyev Naxçıvanda bir neçə istiqamətdə iş aparırdı. Bunlardan ən əsasları: 1. Naxçıvanda demokratik dəyişikliklər etmək; 2. Naxçıvan MR-in ərazisini erməni təcavüzündən qorumaq; 3. Naxçıvan əhalisinin ərzaqla və digər gündəlik tələbat malları ilə təmin etməkdir.

Birinci vacib məsələ Naxçıvanda demokratik dəyişikliklərin keçirilməsi idi. Yalnız bu yolla keçmiş sovet imperiyasının buxovlarından qurtararaq həqiqi müstəqillik əldə edilə bilərdi. İkinci vacib məsələ Naxçıvan MR-in ərazisinin erməni təcavüzündən qorumaq üçün sovet ordusunun Naxçıvanda yerləşən hərbi hissələri ilə danışıqların aparılması vacib idi. Yalnız bunun nəticəsində silahlılar təhvil alınə bilərdi ki, bunu da dahi siyasətçi Heydər Əliyev edə bildi. Naxçıvanda yerləşən hərbi texnikalar, avadanlıqlar, sursatlar təhvil alınaraq torpaqlarımızın müdafiəsində istifadə olundu. Üçüncü vacib məsələ blokada vəziyyətinə düşmüş Naxçıvan əhalisini, sözün həqiqi mənasında, aclıqdan qurtarmaq idi. Bütün kommunikasiya xətləri Ermənistan ərazisindən keçdiyindən Naxçıvanın yalnız bir çıxış yolu qalırdı ki, bu da qonşu İran və Türkiyə respublikaları ilə əlaqələrin qurulması idi. Bu məsələnin həlli üçün Heydər Əliyev yorulmadan çalışaraq Naxçıvan əhalisini zamanın bu sərt sınağından çıxara bildi.

Naxçıvan MR ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında bağlanmış 24 mart 1992-ci il tarixli Protokola əsasən [9, iş 0-13, v. 19-21; 3, inventar № 198, s. 136] Naxçıvan MR üçün ayrılmış maliyyə kreditinin, təxminən 25 faizi hesabına Naxçıvan MR-in bir il müddətində əsas ərzaq və sənaye mallarına olan ehtiyacının təmin olunması üçün Türkiyə Cümhuriyyətindən aşağıdakı ərzaq və sənaye malları alınması nəzərdə tutulurdu: 1500 ton kərə yağı, 400 ton çiçək yağı (günəbaxan yağı), 1000 ton marqarin, 230 ton zeytun yağı, 1500 ton mal əti, 1500 ton toyuq əti, 15000 ton buğda, 10000 ton un, 1000 ton makaron, 4000 ton şəkər tozu, 4000 ton şəkər, 2000 ton düyü, kişi köynəkləri, uşaq, qadın və kişi paltarları, corab ayaqqabı və sairə [9, iş 0-16, v. 10-11].

Naxçıvanı blokada vəziyyətindən çıxarmaq üçün Heydər Əliyevin Türkiyəyə 22-25 mart 1992-ci il, 1-5 iyun 1992-ci il, 10-14 avqust 1992-ci il, 16 aprel 1993-cü il, 19-25 aprel 1993-ci il tarixli səfərləri və İran İslam Respublikasına 22-26 avqust 1992-ci il, 16-19 mart 1993-cü il tarixli səfərləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Danışıqlardan sonra Türkiyə Respublikası tərəfindən ayrılan kreditlərin hesabına (15 sentyabr 1992-ci ilə olan məlumata görə) Muxtar Respublikaya 600 ton makaron, 200 ton zeytun yağı, 100 ton kərə yağı, 282 ton quş əti, 117 ton düyü gətirilmişdi [9, iş 0-19, v. 16].

27 iyul 1992-ci il tarixində Naxçıvana Urmiya şəhərindən 40 ton un, 20 ton qənd, 30 ton uşaq yeməyi, 36 ton benzin, 32 min ədəd kərpic [9, iş 0-60, v. 34], 18 avqust 1992-ci ildə isə 46 ton benzin, 90 ton un [9, iş 0-60, v. 29] gətirilmişdi.

Heydər Əliyev bölgədə sabitlik yaratmaq üçün Avropa dövlətləri və ABŞ ilə də əlaqələr qurmağa çalışırdı. O, 1991-ci il dekabrın 27-də Naxçıvana gəlmiş ABŞ-ın Moskvadakı səfirliyinin II katibləri – Eni G. Breyteri və Obri A. Karlsonu [9, iş 0-57, v. 58-60], 1992-ci ilin 28 aprelində ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Robert Finni, 17 iyun 1992-ci ildə ABŞ-ın Azərbaycandakı yeni səfiri Riçard M. Maylsı [9, iş 0-60, v. 57-58], 22 yanvar 1993-cü ildə ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri Riçard M. Maylsı qəbul etmişdi [9, iş 0-57, v. 12].

Bütün bu danışıqların kökündə bir məsələ dururdu: Naxçıvan həqiqətlərini dünya dövlətlərinə çatdırmaq. Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətində çox ciddi rəy yaratmışdı ki, Naxçıvana, Azərbaycana Ermənistan tərəfindən hücum olunur. Bu dövrdə 57 dövlət rəsmi surətdə Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hərbi hücumunu pisləmiş, öz etirazlarını bildirmişdilər. Muxtar Respublika dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdi. Xarici dövlətlərin Naxçıvana gələn nümayəndələri Heydər Əliyev tərəfindən qəbul edilir, onlara lazımı məlumatlar verilirdi.

Heydər Əliyevin siyasi fədakarlığının nəticəsində məşhur Qars müqaviləsinin şərtləri bərpa olundu və qüvvəyə mindi. Naxçıvan müharibədən qorunmağa müvəffəq oldu. Sülh rejimi haqqında Ermənistan rəhbərliyi ilə razılığa gəldi. Naxçıvan əsrin bu sərt sınağından da uğurla çıxmağa nail oldu. Vaxtı ilə Azərbaycan rəhbərləri Bakıda kreslo, vəzifə uğrunda döyüşmək əvəzinə, təhlükə altında olan rayonların, kəndlərin ağır günündə əhali ilə bir yerdə olsaydılar, bəlkə də, həmin torpaqlar düşmən tərəfindən asanlıqla işğal edilə bilməzdi.

Göstərilən faktlardan və təhlillərdən aydın olur ki, Heydər Əliyev çox ağır bir şəraitdə Naxçıvan MR-i müvəffəqiyyətlə idarə edirdi. Onun rəhbərliyi altında Muxtar Respublikada dövlət quruculuğu, hakimiyyət və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülürdü. İqtisadi islahatlar həyata keçirilir, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır, mövcud siyasi böhran aradan qaldırılırdı. Hərbi quruculuq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Keçmiş Sovet ordusunun bu ərazidəki bütün silahları və texnikası alınıb Milli Ordu hissələrinə verilmişdi.

Heydər Əliyevin müstəqil, tarazlı və cəsarətli siyasət yeritməsi bütün Azərbaycan xalqının diqqətini cəlb edir, ona ümidləri artırırdı. İqtidar isə onun siyasətini separatçılıq kimi qiymətləndirirdi. Respublikanın əksər bölgələrində və paytaxtda hakimiyyət uğrunda mübarizədə siyasətbazların oyunlarından tənə gəlmiş xalq belə mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolunu Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasında görürdü. Heydər Əliyevin çox mürəkkəb və ağır şəraitdə Naxçıvan MR-ə uğurla rəhbərlik etməsi, xalqı birləşdirib düşməyə sinə gərməsi, diplomatik vasitələrdən məharətlə istifadə etməsi insanlara böyük ümidlər verirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1a, iş 1.
2. Azərbaycan Respublikasının Demografik göstəriciləri məcmuəsi. Bakı, 2009.
3. Heydər Əliyev Muzeyinin materialları (Naxçıvan şəhəri).
4. "Xalq" qəz.
5. "Kommunist" qəz. (Azərbaycan KP MK orqanı).
6. Qayıdış (1990-1993), Sənədlər toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1996, 791 s.
7. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr, Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
8. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Tərtibçi Ş. Yaqubov. Bakı: Qorqud, 1995, 846 s.
9. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Arxivi: f.1, siy. 1.
10. "Şərq qapısı" qəzeti.
11. Ülkü İrfan. Qızıl ulduzdan hilala doğru: Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı. Bakı, 1996.
12. "Vətən səsi" qəz.
13. "Известия" qəz.

Мехман Шабанов

ЗАЩИТА НАХЧЫВАНА ОТ АРМЯНСКОЙ АГРЕССИИ ГЕЙДАРОМ АЛИЕВЫМ И ЕГО БОРЬБА ЗА ВЫХОД ИЗ БЛОКАДЫ (1990-1993)

В научной статье говорится об исторической миссии общенационального лидера Гейдара Алиева по защите Нахчыванской Автономной Республики от армянских агрессоров в 1990-1993 гг. Отмечено, что в 1990 году Гейдар Алиев вернулся на родину в родной Нахчыван. Избрание его председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Респуб-

лики 3 сентября 1991 г. спасло этот древний край Азербайджана от армянской агрессии. Нападение армян в мае 1992 г. на Нахчыван вновь поставило на повестку дня Карсский договор, заключённый в 1921 году. В результате большой политической поддержки Турецкой Республики и героизма населения Нахчывана нападение армян было отражено. При поддержке Турции и Ирана население Нахчывана смогло выйти из экономической блокады.

Ключевые слова: *Карсский договор, блокада Нахчывана, нападение армян на Нахчыван, Верховный Меджлис Нахчывана.*

Mehman Shabanov

**DEFENCE OF NAKHCHIVAN BY HEYDAR ALIYEV AGAINST
ARMENIAN AGGRESSION AND HIS STRUGGLE FOR THE WAY
OUT OF BLOCKADE (1990-1993)**

In this research paper it is told about historical mission of national leader Heydar Aliyev for defence of Nakhchivan Autonomous Republic against the Armenian aggressors in 1990-1993. It is noticed that in 1990 Heydar Aliyev has returned home in the native Nakhchivan. His election as the chairman of Supreme Majlis of Nakhchivan Autonomous Republic saved this ancient land of Azerbaijan from the Armenian aggression on September, 3rd, 1991. The attack of Armenians on Nakhchivan on May, 1992 put the Kars agreement concluded in 1921 to the agenda again. As a result of the big political assistance of Turkish Republic and heroism of the Nakhchivan population the attack of Armenians was thwarted. With support of Turkey and Iran the Nakhchivan population could go out of the economic blockade.

Key words: *Kars treaty, blockade of Nakhchivan, attack of Armenians on Nakhchivan, Supreme Majlis of Nakhchivan.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

GÜLÇİN YETİRMİŞLİ
AMEA Tarix İnstitutu

SOVET AZƏRBAYCANINDA XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AQRAR MÜNASİBƏTLƏRİN TARİXŞÜNASLIĞINA DAİR

Məqalədə Sovet Azərbaycanında XX əsrin 20-30-cu illərində aqrar münasibətlərin tarixşünaslığına dair məsələlər tədqiq olunur, Azərbaycan SSR-in kənddəki real tarixini təhrif edən sovet dövrünün tarixşünaslığına tənqidi qiymət verilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan kənd təsərrüfatı, aqrar münasibətlər, tarixşünaslıq, 1920-1930-cu illər, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi.*

XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan kəndi və kəndlisi ilə, eləcə də bütövlükdə aqrar münasibətlərlə bağlı məsələlər Azərbaycan tarixşünaslığında tanınmış alimlər – Ə.S.Sumbatzadə, M.Ə.İsmayilov, İ.M.Həsənov, M.Əfəndiyev, İ.A.Talıbzadə, H.N.Həsənov və b. tərəfindən məqbul sayılacaq dərəcədə araşdırılmışdır. Amma XX əsrin 20-30-cu illəri üzrə bu məsələlər barədə sovet dövrünün tarixşünaslığı haqqında belə bir fikri qətiyyətlə söyləmək mümkün deyil. Bütövlükdə, istər rus, istərsə də Azərbaycan sovet tarixşünaslığında məlum səbəblər üzündən sovet hakimiyyəti illəri ideallaşdırılır, “bolşeviklərin düzgün rəhbərliyi altında” istehsalın inkişafından, xalqa son dərəcə böyük qayğı göstərilməsindən və s. danışılır, real tarix isə kölgədə saxlanılırdı.

Sovet tarixşünaslığında ilk vaxtlarda bolşevizmin aqrar siyasətinə – torpağın milliləşdirilməsinə – onu becərən kəndlinin əlindən alınmasına və yiyəsizləşdirilməsinə, kəndlidə məhsul istehsalına və bazara marağın öldürülməsinə – bununla da istehsalın stimullaşdırılmasının qarşısının alınmasına, kəndlilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının bir-birinə qarşı qoyulmasına, az-çox imkanı olanların və varlıların repressiyaya uğradılmasına, kolxozlaşdırmaya – bununla da kəndlinin dövlət səviyyəsində torpağa (indiki halda kolxoza) təhkim olunmasına və s. bu kimi məsələlərə hər vəchlə “yeganə düzgün yol” kimi haqq qazandırılırdı [40; 35; 39; 38; 36; 34; 31; 29; 37 və s.], artıq XX əsrin səksəninci illərində, ehtiyatla da olsa, bu siyasətin müxtəlif istiqamətləri yüngülvarı tənqid edilməyə başladı [33; 32; 30 və s.]. Təbii ki, bu, ilk növbədə rus tarixçiləri tərəfindən edilirdi (bunu başqaları etsəydi, yenə də “xalq düşməni” damğasına məruz qalardı). Bu baxımdan V.P.Danilovun yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Əgər o,

XX əsrin 50-ci illərində SSRİ kənd təsərrüfatında kollektivləşmənin maddi-texniki bazasının yaradılması şərtlərini əsaslandırmağa çalışırdısa, 80-ci illərdə yaradıcılığındakı təkamül nəticəsində bunların tənqidinə başlayır. Onun əsərlərində keçid rolunu 20 il sonra – 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kolxozaqədərki sovet kəndi: əhalisi, torpaqdan istifadə, təsərrüfat” əsəri oynayır. Burada qanunsuzluqlar və repressiyalar “əyintilər” şəklində tənqid olunur. V.P.Danilovun M.A.Vıl-san, V.V.Kabanov və Y.A.Moşkovla birlikdə 1982-ci ildə nəşr etdikləri “SSRİ-də kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi”ndə artıq tənqidi münasibət tam aydın şəkildə önə çəkilir. Onun SSRİ-nin çökməsindən dərhal sonra dərc etdirdiyi əsərlərində, demək olar EA, tamamilə yeni münasibət təqdim olunur. Müəllif 20-ci illərin aqrar məsələlərini SSRİ-nin dağılmasından sonra həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş, lakin baş tutmayan aqrar islahatlarla müqayisə edir, təhlillər aparır.

Azərbaycan tarixşünaslığında da eyni mənzərəni müşahidə etmək olardı. Burada da Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatının bərpası məsələləri həm bir sıra ümumiləşdirici əsərlərdə, həm də aqrar məsələnin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş monoqrafiyalarda və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

İlk vaxtlar hadisələri isti izlərlə tədqiq edəcək yerli qurum və ya tədqiqatçılar olmadığından, prosesin elə bolşevizm səviyyəsində tədqiqinə xeyli sonra – XX əsrin 40-50-ci illərində başlandı. Bu sahədə Azərbaycan SSR-də bilavasitə azərbaycanlılar tərəfindən aparılan tədqiqatları iqtisadiyyat və tarixilik baxımından iki yerə təsnif etmək olar. Bu sahədə sovet hakimiyyətini daha çox iqtisadi səmərəlilik maraqlandırdığından, ilk elmi tədqiqatlar da elə bu mövzuda aparılmışdır. 50-ci illərdən, təbii ki, yenə də iqtisadi səmərəlilik baxımından tarixi səpkidə də elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına meydan verilmişdir.

Bu baxımdan diqqətimizi ilk cəlb edən tədqiqat əsəri SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının İqtisadiyyat və Coğrafiya sektorunun dissertantı Z.H.Cahangirovun 1944-cü ildə müdafiə etdiyi “Pambıqçılıq kolxozlarında əməyin manqa üsulu ilə təşkili” adlı dissertasiya işidir. Azərbaycan EA Elmi kitabxanasında saxlanılan bu dissertasiya işində müharibə aparan dövlət üçün mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən pambıqçılıqda o dövrdə dəbdə olan ictimaiyyətləşdirmə yolları – pambığın manqa tərəfindən ümumilikdə becərilməsi təbliğ edilir, təsərrüfat fərdiyyətçiliyi isə səmərəsiz təsərrüfatçılıq kimi kəskin tənqid olunurdu [4].

Bundan sonra təxminən on il tarixşünaslıq baxımından diqqəti cəlb edəcək hər hansı bir əsər meydana çıxmasa da, 1953-cü ildə indiki Bakı Dövlət Universitetində aqrar məsələlərə və münasibətlərə bu və ya digər dərəcədə həsr olunmuş 4 namizədlik dissertasiya işi dalbadal müdafiə olundu. Bunlar sonralar tanınmış alimlər X.A.Əliyevin, X.O.Əlimirzəyevin, İ.K.Qasımovun və M.Səlimovun tədqiqatları idi.

X.A.Əliyevin Universitetdə yazdığı və orada da müdafiə etdiyi “Kommunist Partiyasının Azərbaycan SSR-i Sovet İttifaqının qüdrətli pambıq mənbələrindən birinə çevirmək uğrunda mübarizəsi (1930-1934-cü illər)” əsəridir [12].

Əsərdə SSRİ-nin, onun rəhbərlərinin, əvəzolunmaz leninçi İ.V.Stalin yoldaşın “yeganə düzgün göstərişləri və çıxışlarındakı müddəaları” sayəsində “azad olunmuş” Azərbaycan kəndlisinin ən ümdə arzusunun respublikada pambıqçılığın inkişaf etdirmək olduğu göstərilir. Pambıqçılığın bütün Azərbaycan SSR-də genişləndirilməsini var qüvvə ilə təbliğ edən bu əsərdə kifayət qədər faktiki materiallar və rəqəmlər də verilmişdir. X.A.Əliyev bu əsərinin “Azərbaycanda kütləvi kollektivləşməni təmin edən tarixi şərait” və “Kütləvi kollektivləşmə uğrunda mübarizə” bölmələrini 1957-ci ildə X.O.Əlimirzəyevlə birgə nəşr etdirdiyi “Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi tarixindən (1930-1934-cü illər)” [10] adlı monoqrafiyaya daxil etmişdir. Əsərdə kəndli həftəliklərinin keçirilməsi, pambıqçılığın genişləndirilməsi ilə bağlı kəndlilərlə fərdi və kollektiv müqavilələrin bağlanması, kooperativləşmə, kommunaların, artellərin yaradılması, bölgələrdə yoxsullar müşavirələrinin keçirilməsi, kəndlilərin sovetlərlə və fəhlələrlə münasibətləri məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Əsərdə partiyanın və sovetlərin kəndliyə və onun əməyinin “dəyərləndirilməsinə”, onların dövlətin “qayğısı” nəticəsində manufaktura və s. mallarla təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. RSFSR-in Azərbaycan kəndlisinə “təmənnasız qayğısı və yardımı” bütün əsər boyu qeyd olunur.

X.A.Əliyevin 1957-ci ildə nəşr etdirdiyi “Sovet hakimiyyəti Azərbaycan kəndlilərinə nə verdi?” kitabı və Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun əsərlərinin XII cildində çap etdirdiyi “Azərbaycan zəhmətkeşləri respublikada pambıqçılığın bərpa edilməsi uğrunda mübarizədə” adlı məqaləsində də kəndlilin dövlət və partiya ilə qarşılıqlı münasibətlərinə toxunur. Müəllifin 1960-cı ildə çapdan çıxmış “Kommunist Partiyası Azərbaycanda pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizədə” monoqrafiyasında da partiyanın rəhbər rolu və kəndlilərə atalıq qayğısı mövzusunda geniş yer verilir [14; 10; 13].

X.O.Əlimirzəyevin 1953-cü ildə müdafiə etdiyi “Kommunist Partiyasının 1930-1934-cü illərdə kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi uğrunda mübarizəsi (Azərbaycan SSR Şirvan zonası materialları əsasında)” [9] adlı namizədlik dissertasiyasında kolxozların təşkilat-təsərrüfat və siyasi cəhətdən möhkəmlənməsi, Azərbaycanda kolxoz quruluşunun qələbəsi məsələləri işıqlandırılır. Burada kənd rayonlarında MTS-lərin, kəndlilərin yaxşı işləməsi üçün uşaq bağçalarının yaradılması, kolxozçuların “zərbəçi” adlarının verilməsi ilə işə həvəsləndirilməsi kimi məsələlər önə çəkilir, ümdə vəzifənin pambıqçılığı daha da inkişaf etdirmək olduğu göstərilir.

Yuxarıda qeyd edildi ki, X.O.Əlimirzəyev namizədlik dissertasiyasının əsas məzmununu 1957-ci ildə X.A.Əliyevlə birgə nəşr etdirdiyi monoqrafiyada vermişdir. Dissertasiyanın digər hissələri isə Müəllifin 1955-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kənd təsərrüfatının əsaslı yüksəlişi uğrunda” kitabında və Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun “Əsərləri”nin IX cildində, eləcə də 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan kəndi sovet hakimiyyəti illərində” kitabında verilmişdir. X.O.Əlimirzəyevin rusca nəşr etdirdiyi daha iki kitabı onun dissertasiya

işinin genişləndirilmiş formasıdır. Bunlar “Azərbaycan Kommunist Partiyasının kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulması uğrunda mübarizəsi (1920-1937-ci illər)” və “Sovet Azərbaycanı – Böyük Oktyabrın yetişdirməsidir” kitablarıdır. Əgər birinci əsərdə partiyanın kəndə və kəndliyə münasibətindən söhbət açılırsa, ikinci əsər ümumi xarakterdə oktyabr inqilabının xidmətlərinə və Azərbaycanın Böyük Oktyabra borclu olması məsələlərinə həsr olunub [8; 7; 6; 27; 28].

1953-cü ildə S.M.Kirov adına ADU-da müdafiə olunmuş dissertasiyalardan üçüncüsü İ.K.Qasımovun “Azərbaycan Kommunist Partiyası kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi uğrunda mübarizədə (1930-1934-cü illər)” əsəridir [18]. Adından göründüyü kimi, bu tədqiqat işində də əsas diqqət Kommunist Partiyasının kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsindəki roluna verilib.

M.Səlimovun “Azərbaycan Kommunist Partiyası yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə (1921-1923-cü illər)” adlı dissertasiya işi də S.M.Kirov adına ADU-da yazılmış və 1953-cü ildə elə orada da müdafiə olunmuşdur. Əsərdə yeni iqtisadi siyasətin ilk dövrlərində bu siyasətə keçid, onun mahiyyəti və xüsusiyyətləri, kənd təsərrüfatının bərpasında qarşıda duran əsas məsələlər, kənddəki ictimai-siyasi vəziyyət işıqlandırılmışdır. Bu dissertasiya işi üzərində təkrar iş aparmış M.Səlimov 1959-cu ildə onu ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir [22].

İ.M.Məmmədovun “Komsomol kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi uğrunda mübarizədə Kommunist Partiyasının sadıq köməkçisidir (1930-1934-cü illər)” adlı dissertasiya işi 1955-ci ildə tamamlanmış və S.M.Kirov adına ADU-da müdafiə olunmuşdur. Əsərdə Kommunist Partiyasının rolundan, onun ehtiyat qüvvəsi hesab olunan gənclər təşkilatından – komsomoldan söhbət açılır və kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi uğrunda mübarizədə onun daha fəal rol oynaması, bolşeviklər üçün düşmən cəbhənin nümayəndələri hesab olunan qolçomaqlara və imkanlı təsərrüfatçılara qarşı amansız mübarizəsindən bəhs olunur, əsərdə geniş arxiv materiallarından nümunələr verilir.

Kommunist Partiyası kənddə öz siyasətini yeritmək üçün kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsini çox mühüm amil kimi həyata keçirməyə çalışırdı. Bu proqramın reallaşdırılması üçün onun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına ehtiyac var idi. Respublikamızda da bu sahədə elmi-tədqiqat işləri aparılmış, dissertasiyalar yazılmışdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinin vacibliyini əsaslandıran elmi-tədqiqat işlərindən biri də 1956-cı ildə ADU-da Q.Ə.Sadıqov tərəfindən iqtisad elmləri namizədi adını almaq üçün müdafiə olunmuş “Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi üçün zəruri olan iqtisadi zəminin hazırlanması” adlı dissertasiya işidir [21].

Xalq təsərrüfatının bərpası məsələləri bu və ya digər dərəcədə t.e.d., professor Y.A.Tokarjevskinin tədqiqatlarında da öz əksini tapmışdır. Onun əsərləri sırasında “Sovet Azərbaycanı tarixinin oçerkləri (1921-1925-ci illər)” monoqrafiyasıdır [43; 41; 42]. Müəllif bu əsərdə haqqında bəhs olunan dövrdə baş vermiş hadisələri xronoloji ardıcılıqla vermişdir. Monoqrafiya xalq təsərrüfatının bərpası məsələlərinə həsr olunmuş əhəmiyyətli fundamental əsərlərdəndir.

Əsərdə təqdim olunan arxiv sənədlərinin, eləcə də dövrü mətbuat materiallarının bir çoxu elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilir. Kitabda dəyərli ümumiləşdirmələr də aparılmışdır. Bununla belə, müəllifin şəxsiyyətə pərəstiş və inzibati amirlik illərində formalaşmış bir sıra fikirlərinin yenidən araşdırılmasına ciddi ehtiyac var. Bu, ilk növbədə Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatının bərpa dövrünün xronoloji çərçivəsinə aiddir. Sovet dövrü müəllifləri üçün ənənəvi olan 1921-1925-ci illər bərpa dövrünün uğurla başa çatması kimi götürülür EA, bu da qəti qəbul olunmazdır və bərpa işləri çox-çox sonralar başa çatmışdır. Hərçənd Y.A.Tokarjevski elə həmin il Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərlərinin IX cildində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan kənd təsərrüfatının 1921-1926-cı illərdə bərpa məsələsinə dair” adlı məqaləsində bu dövrü, belə demək mümkünsə, “bir il artırmışdır” [42]. Fəqət materialların ciddi araşdırılması kənd təsərrüfatının respublikada bütünlükdə bərpa 1928-ci ildə (bir sıra sahələr üzrə isə daha sonralar – G.Y.) başa çatırdı ki, bu ildə də kənd təsərrüfatının başabəla elliklə kollektivləşdirilməsinə başlandı.

Y.A.Tokarjevskinin belə bir fikri ilə də qətiyyənlə razılaşmaq olmaz ki, Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatı 1922-ci ilin sonuna kimi Sovet Rusiyasının “ərzaq yardımı sayəsində” [43, 51] hər cür vergidən tam azad olunmuş və ölümdən xilas olmuşdur. Bolşeviklərin dağıdıcı siyasəti nəticəsində aclıqdan ölümlə çarpışan Rusiya Azərbaycan SSR-ə necə ərzaq yardımı edə bilərdi? Əsl həqiqətdə isə Azərbaycan SSR həmin ildə dövlət tərəfindən təyin olunmuş 1 mln. 750 min rubluq vergi əvəzinə 2 mln. pudluq ərzaq vermiş [15], əlavə olaraq məcburi-“kənüllü” “çanaq” vergisi ödəmiş və Volqaboyu aclarına məcburi yardım etmişdir. Hətta bu məqsədlə nazirlik səviyyəsində Rusiya aclarına Yardım Komitəsi – “Pomqol” adlı bir təşkilat da yaratmışdır [bu barədə daha ətraflı bax: 43, 67-68 və s.; 16, 60-61].

Azərbaycan xalq təsərrüfatının bərpa dövründə fəhlə və kəndlilərin münasibətlərinə həsr olunmuş tədqiqatlardan biri də A.M.Ataşiyevin 1957-ci ildə müdafiə etdiyi “Kommunist Partiyasının xalq təsərrüfatının bərpa dövründə fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqını möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsi (1921-1925-ci illər)” [2] adlı dissertasiyasıdır. Müəllif fəhlələrin kəndlilərlə ittifaqından bəhs edən bu əsər üzərində yenidən işləyərək, onu 1961-ci ildə monoqrafiya kimi nəşr etdirmişdir [1].

S.S.İbrahimovun 1957-ci ildə Azərbaycan SSR-in materialları üzrə müdafiə etdiyi “Kommunist Partiyası ikinci beşillik illərində kənd təsərrüfatında sosializm yarışının təşkilatçısıdır (1933-1937-ci illər)” dissertasiyasında [17] da daha çox sosializm quruculuğu, sovet təsərrüfatı, fəhlə və kəndli ittifaqı, sinfi mübarizə məsələlərindən danışılmasına baxmayaraq, Azərbaycan kəndindəki aqrar münasibətlərə dair xeyli faktiki materiallar vardır.

Fəhlə və kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsinə həsr olunmuş dissertasiyalardan biri də Z.B.Şıxlinskiyin 1958-ci ildə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunda müdafiə etdiyi “İkinci beşillik illərində Azərbaycanda fəhlə sinfi

ilə kolxozçu kəndlilərin ittifaqının möhkəmlənməsi (1933-1937-ci illər)” [25] adlı dissertasiyasıdır. Müəllif 4 fəsildən ibarət olan bu dissertasiya işini əlavələrlə 1961-ci ildə eyni adla monoqrafiya [26] kimi nəşr etdirmişdir. Burada əsasən kənd təsərrüfatının sosialistcəsinə yenidən qurulmasının başa çatması, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının iqtisadi əsasının möhkəmlənməsi, texnikanın kənd təsərrüfatında tətbiqinin fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının möhkəmlənməsində əhəmiyyəti, fəhlə-kəndli ittifaqının möhkəmlənməsində şəhərin kəndə köməyinin rolu, fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının siyasi əsasının möhkəmlənməsi kimi məsələlər o dövrün tələbləri səviyyəsində işıqlandırılmışdır.

Z.B.Şıxlınskinin 1967-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1927-1937-ci illər)” adlı doktorluq dissertasiyasında da Azərbaycan kəndi, kəndlisi və Sovet hakimiyyətinin onlara münasibəti məsələləri işıqlandırılmışdır [24]. Bu tədqiqat üzərində yenidən işləyən müəllif onu 1975-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap etdirmişdir [23]. Əsərin əsas qayəsi hakimiyyət orqanlarının qolçomaqlara qarşı düşmən siyasətini dövrün tələbləri çərçivəsində göstərməkdən ibarətdir.

Fəhlə-kəndli ittifaqı ilə bağlı yazılan dissertasiyalardan biri də Ə.K.Dilbazovun 1959-cu ildə müdafiə etdiyi “Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının xalq təsərrüfatının bərpasında rolu (1920-1923-cü illər)” adlı əsəridir [5].

1958-ci ildə müdafiə edilən dissertasiya işlərindən biri də A.M.Məmmədovun “Kommunist Partiyasının Azərbaycan kənd təsərrüfatının bərpası uğrunda mübarizəsi (1921-1925-ci illər)” adlı əsəridir [19].

Ə.C.Rəhimovun dissertasiya işi də Azərbaycan kəndi, kəndlisi və kəndliyə münasibətə həsr olunub “1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi” adlanır. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi ərəfəsində aqrar məsələ və kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəsi, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və mülkədar torpaq sahibliyini ləğv etmək sahəsində ilk tədbirlər və Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğv edilməsi kimi məsələlərin araşdırıldığı bu əsər sonralar – 1962-ci ildə müəllif tərəfindən Azərbaycan SSR EA nəşriyyatında ayrıca kitab şəklində çap etdirilmişdir [20].

Adlarını çəkdiyimiz tədqiqat işlərində bir qayda olaraq Kommunist Partiyasının kənddəki fəaliyyətinə, kənddə apardığı sinfi mübarizəyə, təsərrüfatı idarə edə bilənlərlə bilməyənləri bir-birinə qarşı qoymağı, kəndlilərin varlı-kasıb təbəqələrini bir-biri ilə düşmən etməyi qarşısına məqsəd qoyan, proletariat diktaturası adlanan, əslində isə qeyri-proletarların diktaturası olan sistemin fəaliyyəti müdafiə və təbliğ edilir, onların hər cür qeyri-normal işlərinə müxtəlif üsullarla bəraət qazandırılır.

Tədqiqatımızın ikinci hissəsində mövzu ilə bağlı digər əsərlər və SSRİ-nin çökməsindən sonra Azərbaycan kəndi və kəndlisi, onlara münasibətlə bağlı yazılmış tədqiqatlar barədə söhbət açacağıq. Ancaq burada qısaca olaraq daha bir əsərin adını çəkmək istərdik. Bu, F.F.İbişovun “Azərbaycan kəndində sosi-

al-siyasi proseslər (1920-1930)” adlı doktorluq dissertasiyası və 1996-cı ildə “Mütərcim” nəşriyyatında çap etdirdiyi eyniadlı monoqrafiyasıdır [16]. Müəllif sovet hakimiyyəti illərində bu sahədə görülmüş bütün işləri saf-çürük edib, müsbət və mənfi halları obyektiv qiymətləndirmiş, Azərbaycan kəndlisinin guya dərhal çevrilişdən sonra vergidən azad edilməsi uydurmasını fəş etmiş, real vəziyyəti əks etdirən rəqəmləri və faktiki materialları sübut kimi əsərində təqdim etmişdir. “Könüllü”, “elliklə” və s. formalarda kollektivləşmə yalanları da əsaslı şəkildə rədd edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atakişiyev A. Xalq təsərrüfatının bərpa etdirilməsi dövründə Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1921-1925). Bakı, 1961.
2. Atakişiyev A.M. Kommunist Partiyasının xalq təsərrüfatının bərpası dövründə fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqını möhkəmləndirmək uğrunda mübarizəsi (1921-1925-ci illər). S.M.Kirov adına ADU, Bakı, 1957, 334 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
3. Bu barədə daha ətraflı bax: Токаревский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.), с. 67-68.
4. Cahangirov Z.H. Pambıqçılıq kolxozlarında əməyin manqa üsulu ilə təşkili (SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının İqtisadiyyat və Coğrafiya sektoru). Bakı, 1944, 164 s. Dissertasiya Azərbaycan MEA Elmi kitabxanasında saxlanılır.
5. Dilbazov Ə.K. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının xalq təsərrüfatının bərpasında rolu (1920-1923-cü illər). V.İ.Lenin adına API, Bakı, 1959, 363 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
6. Əlimirzəyev X. Azərbaycan kəndi sovet hakimiyyəti illərində. Bakı, 1963.
7. Əlimirzəyev X. Kənd təsərrüfatının elliklə kollektivləşməsi üçün şəraitin yaradılması (Azərbaycan SSR Şirvan zonası rayonlarının materialları üzrə). Azərbaycan SSR EA Tarix və fəlsəfə institutunun əsərləri. Bakı, 1956, c. IX, s. 136-181.
8. Əlimirzəyev X. Kənd təsərrüfatının əsaslı yüksəlişi uğrunda. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1955.
9. Əlimirzəyev X.O. Kommunist Partiyasının 1930-1934-cü illərdə kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi uğrunda mübarizəsi (Azərbaycan SSR Şirvan zonası materialları əsasında). S.M.Kirov adına ADU, Bakı, 1953, 430 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
10. Əliyev X.A. Azərbaycan zəhmətkeşləri respublikada pambıqçılığın bərpa edilməsi uğrunda mübarizədə // Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1957, c. XII, s. 5-30.

11. Əliyev X., Əlimirzəyev X. Azərbaycan kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi tarixindən. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, 274 s.
12. Əliyev X.A. Kommunist Partiyasının Azərbaycan SSR-in Sovet İttifaqının qüdrətli pambıq mənbələrindən birinə çevirmək uğrunda mübarizəsi (1930-1934-cü illər). S.M.Kirov adına ADU, Bakı, 1953, 367 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
13. Əliyev X.A. Kommunist Partiyası Azərbaycanda pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizədə. Bakı, 1960.
14. Əliyev X.A. Sovet hakimiyyəti Azərbaycan kəndlilərinə nə verdi? Bakı, 1957.
15. Hacızadə Muxtar. Vergi haqqında // Kommunist, 1923, 21 mart.
16. İbişov F.F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı, Mütərcim, 1996, 168 s.
17. İbrahimov S.S. Kommunist Partiyası ikinci beşillik illərində kənd təsərrüfatında sosializm yarışının təşkilatçısıdır (1933-1937-ci illər). Azərbaycan SSR materialları üzrə. S.M.Kirov adına ADU, Bakı, 1957, 316 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
18. Qasımov İ.K. Azərbaycan Kommunist Partiyası kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi uğrunda mübarizədə (1930-1934-ci illər). S.M.Kirov adına ADU, Bakı, 1953, 375 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
19. Məmmədov A.M. Kommunist Partiyasının Azərbaycan kənd təsərrüfatının bərpası uğrunda mübarizəsi (1921-1925-ci illər). S.M.Kirov adına ADU, Bakı, 1958, 309 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
20. Rəhimov Ə.C. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 212 s.
21. Sadıqov Q.Ə. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi üçün zəruri olan iqtisadi zəminin hazırlanması. S.M.Kirov adına ADU, Bakı, 1956, 228 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
22. Səlimov M. Azərbaycan Kommunist partiyası yeni iqtisadi siyasətə keçid dövründə. Bakı: Azərnəşr, 1959, 123 s.
23. Şıxlinski Z.B. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1926-1932-ci illər). Bakı: Elm, 1975, 237 s.
24. Şıxlinski Z.B. Azərbaycan kəndində sovet quruculuğu (1927-1937-ci illər). Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu, Bakı, 1967, 850 s. Dissertasiya Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunda saxlanılır.
25. Şıxlinski Z.B. İkinci beşillik illərində Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kolxozçu kəndlilərin ittifaqının möhkəmlənməsi (1933-1937-ci illər). Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu. Bakı, 1958, 271 s. Dissertasiya S.M.Kirov adına ADU-nun kitabxanasında saxlanılır.
26. Şıxlinski Z.B. İkinci beşillik illərində Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kolxozçu

- kəndlilərin ittifaqının möhkəmlənməsi (1933-1937-ci illər). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, 152 s.
27. Алимйрзоев Х. Борьба Коммунистической Партии Азербайджана за социалистическое преобразование деревни (1920-1937 гг.). Баку, 1967.
  28. Алимйрзоев Х. Советский Азербайджан – детище Великого Октября. Баку, 1958.
  29. Бахтин М.И. Союз рабочих и крестьян в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Москва, 1961.
  30. Вылцан М.А., Данилов В.П., Кабанов В.В., Мошков Ю.А. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. Пути, формы, достижения. Москва, 1982.
  31. Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921-1925 гг.). Москва, 1954.
  32. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва, 1977.
  33. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства СССР. Москва, 1957.
  34. История крестьянства СССР. История советского крестьянства. Т. I, Крестьянство в первое десятилетие Советской власти – 1917-1927. Москва: Наука, 1986.
  35. История СССР с древнейших времен до наших дней. Т. VIII. Москва, 1967.
  36. Октябрь и советское крестьянство, 1917-1927. Москва, 1977.
  37. Поляков Ю.А. Переход к НЭПу и советское крестьянство. Москва, 1967 и др.
  38. Сельское хозяйство СССР. Москва, 1960.
  39. Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. Москва, 1960.
  40. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Москва, 1955.
  41. Токарежский Е.А. К вопросу о введении продналога в Азербайджане (1921-1922 гг.) // Труды Истфака АГУ им. С.М.Кирова, вып. 1, 1950.
  42. Токарежский Е.А. К вопросу о восстановлении сельского хозяйства Азербайджана в 1921-1926 гг. // Труды Института истории и философии АН Азербайджанской ССР. Баку, 1956, т. IX, с. 114-135.
  43. Токарежский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.). Баку, 1956.

Гюльчин Етирмишли

**К ИСТОРИОГРАФИИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ
20-30 ГОДОВ XX ВЕКА В СОВЕТСКОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

В статье обзорно рассматриваются и анализируются вопросы, связанные с историографией аграрных отношений в Советском Азербайджане в 20-30-х гг. XX века, дается критическая оценка историографии советского периода, искажавшей реальную историю Азербайджанской деревни.

Ключевые слова: *Азербайджанское сельское хозяйство, аграрные отношения, историография, 1920-1930 гг., коллективизация сельского хозяйства.*

Gulchin Yetirmishli

**TO THE HISTORIOGRAPHY OF AGRARIAN RELATIONS IN 20-30
YEARS OF XX CENTURY IN SOVIET AZERBAIJAN**

Issues related to the historiography of agrarian relations in the Soviet Azerbaijan in the 20-30s of the XX century are considered and revived in the article. A critical assessment of the historiography of the Soviet period, which had distorted the real history of the Azerbaijan SSR in the village, is given.

Key words: *Azerbaijan agriculture, agrarian relations, historiography, 1920-1930, collectivization of agriculture.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, t.e.d. H.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

SİRABDA ENEOLİT DÖVRÜNƏ AİD YENİ ABİDƏLƏR

Sirab ətrafında aşkar olunan yeni abidələr bu ərazinin Eneolit dövründə sıx məskunlaşdığını göstərməklə bərabər Azərbaycan arxeologiyasının bu dövrə aid problemlərini yenidən nəzərdən keçirməyə imkan verir. Aşkar olunan keramika məmulatı bu ərazinin Eneolit dövrünün erkən mərhələsindən başlayaraq məskunlaşdırıldığını göstərir. Lakin bu yaşayış yerlərində intensiv həyat Son Eneolit dövrünə aiddir. Azərbaycanın Eneolit mədəniyyəti üçün xarakterik olan bir qrup keramika məmulatının arxeoloji ədəbiyyatda "Sioni keramikası" adlandırılması və Son Eneolit yaşayış yerlərinin buna uyğun olaraq "Late Sioni Ware site" adlandırılması, fikrimizə görə, düzgün olmamış və arxeoloji mədəniyyətlərin dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Sirab ətrafında aşkar olunan keramika qara rəngli qum qarışıq Sioni mallarından başlıca olaraq saman qarışıq olması, sarı ya da qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Odur ki, bu tip keramikanın yerli istehsal ənənələrinin davamı olduğunu söyləmək olar. Yeni aşkar olan boyalı keramika İkiçayarası ilə əlaqələrin də olduğunu təsdiq edir. Araşdırmalar göstərir ki, İkiçayarası tayfalarının Naxçıvanla iqtisadi-mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas faktorlardan biri bu ərazinin təbii sərvətləri, xüsusilə mis yataqları olmuşdur. Sirab ətrafında qeydə alınan yaşayış yerlərində mis filizinin minerallarına rastlanması bunu təsdiq edir.

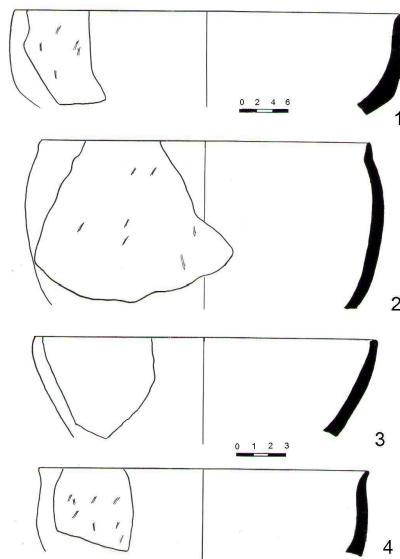
Açar sözlər: *Son Eneolit dövrü, Sirab abidələri, samanlı keramika, boyalı keramika, Sioni keramikası.*

Son illər I Kültəpə ətrafında aparılan araşdırmalar zamanı Sirabda Eneolit dövrünə aid yeni abidələr aşkar olunmuşdur (2, s. 1-30). Tədqiqatlar zamanı 2011-ci ildə Sirab ətrafında daha bir neçə abidə qeydə alınmışdır. Yeni tapıntıları bu ərazinin Eneolit dövründə sıx məskunlaşdığını göstərməklə bərabər Azərbaycan arxeologiyasının bu dövrə aid problemlərini yenidən nəzərdən keçirməyə imkan verir.

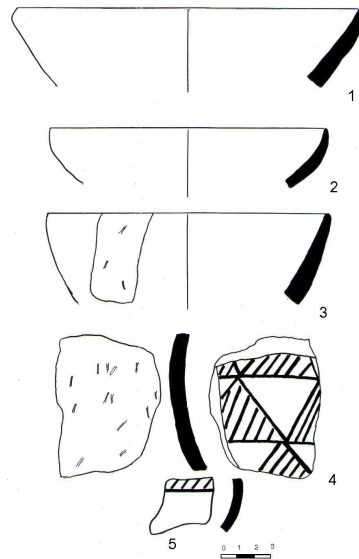
Yeni aşkar edilmiş abidələrdən biri Uçan Ağıl yaşayış yeridir. Yaşayış yeri Sirab kəndindən şimal-şərqdə yerləşir. Abidə qərbdən Sirab çayının axdığı, şərqdən isə yaşayış yerini əhatə edən dərin dərənin qovşağında yerləşir. Abidə təbii təpənin üzərindədir. Təpənin Sirab çayına doğru uzanan yamacında mis fi-

lizinin minerallarına rastlanır. Yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı xeyli keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Onların əksəriyyəti sarı və qırmızı rəngdə bəzən isə boz rəngdə bişirilmişdir. Yaşayış yerindən aşkar edilən keramika kasa və küpə tipli qabların parçalarından ibarətdir. Keramika məmulatının bir qismi saman qarışıq gildən olduqca kobud hazırlanmışdır. Onların biri kasa tipli qabın parçası ilə təmsil olunmuşdur (Şəkil 1, 1). O, qabarıq formalı olub, ağzının kənarı bir qədər içəri qatlanmışdır. Gilinə saman qatılmış, olduqca kobud hazırlanmış və qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Bu tip qabların biri qabarıq kəmərlər üzərindən oval batıqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 3, 3). Bəzi qablar silindrik gövdəlidir (Şəkil 3, 7).

Kasa tipli qablar formaca müxtəlifdir. Onların ikisi qum qarışıq gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır (Şəkil 1, 3; Şəkil 2, 2). Qırmızı rəngdə bişirilən kasaların birinci tipi qabarıq gövdəlidir. Bu tip kasalar ağzının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Kasalardan birinin ağzının kənarı dikdir (Şəkil 1, 2). İkinci kasanın ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmış (Şəkil 1, 4), digərinin isə ağzının altı batıq zolaqla əhatə edilmişdir (Şəkil 3, 1). Onların gilinə incə saman qatılmış, sarı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən hamarlanmışdır. İkinci tip kasaların gövdəsi konusvaridir (Şəkil 2, 1, 3; Şəkil 3, 2, 8). Bu kasalar ağzının və gövdəsinin formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Onlardan birinin ağzının kənarı bir qədər içəri qatlanmışdır (Şəkil 3, 2). Bu kasanın xarici səthi cilalıdır. Kasaların ikisinin xarici səthi olduqca kobuddur (Şəkil 2, 1; Şəkil 3, 7). Bu tip kasaların biri qırmızı rəngdə bişirilmiş, xaricdən yaxşı cilalanmışdır (Şəkil 2, 3). Üçüncü tip kasalar silindrik-konusvari gövdəlidir (Şəkil 3, 6, 9).

Şəkil 1. Uçan ağıl yaşayış yeri.

Şəkil 2. Uçan ağıl yaşayış yeri.

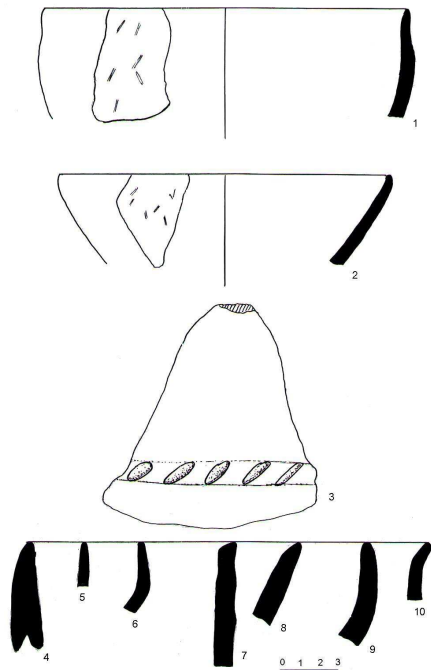
Kasa tipli qabların ikisi boyalıdır. Onların biri qalındıvarlıdır. Ağzının kənarı saxlanmamışdır. Gilinə saman qatılmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Qabın içərisi qırmızı rəng üzərinə qara rənglə çəkilmiş birləşmiş üçbucaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 2, 4). İkinci kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Kasanın xarici səthi qırmızı rəng üzərinə qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 2, 5).

Küpə tipli qablar silindrik boğazlıdır (Şəkil 3, 5, 10). Onlar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Birinin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır.

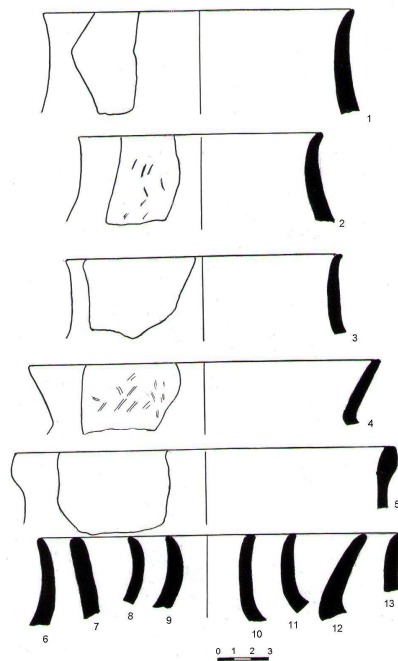
Sərin Bulaq yaşayış yeri Sirab kəndinin şimalında, dağ çayının sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yeri çay vadisinə doğru uzanan təpənin üzərindədir. Dərin dərələrlə hüdudlanan yaşayış yerinin cənubundan dağ çayı axır. Arxeoloji axtarışlar zamanı yaşayış yerindən aşkar olunan keramika küpə, çölmək və kasaların parçalarından ibarətdir. Silindrik və konusvari boğazlı küpələrin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 4, 1-3, 6-8, 9, 10, 12). Onlar saman qarışıq gildən hazırlanmış, sarı, ya da qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Küpələrin biri boz rəngli və çəhrayı astarlıdır. Qum qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 4, 3). Küpələrdən birinin ağzının kənarı relsşəkillidir (Şəkil 4, 5).

Çölməklər qabarıq gövdəlidir. Onların ağzının kənarı yana qatlanmışdır. Bu tip qablar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 4, 4, 11).

Kasalar qabarıq formalıdır. Bu tip qablar gövdəsinin formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Onlar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı, bəzən isə sarı rəngdə bişirilmişdir. Birinci tip kasaların ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir (Şəkil 5, 1). Gövdəsində iki oval deşik açılmışdır. Bu kasanın içərisi hislənmişdir. Bu tip kasaların biri qum qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 6, 2). İkinci tip kasanın ağzının kənarı azacıq içəri qatlanmışdır. Sarı rəngdə bişirilmişdir. Gövdəsində iki yuvarlaq deşik açılmışdır (Şəkil 5, 2). Üçüncü tip kasanın gövdəsi konusvari, ağzının kənarı düzdür. Ağzı bir qədər içəri əyilmişdir. Gövdəsində dörd yuvarlaq deşik açılmışdır (Şəkil 5, 3). Dördüncü tip kasanın gövdəsi konusvari olub, ağzının altı enli batıq zolaqla əhatələnmişdir (Şəkil 5, 4). Beşinci tip kasa konusvari gövdəlidir. Ağzının kənarı bir qədər xaricə qatlanmışdır (Şəkil 5, 5). Bu kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthi cilalıdır. Altıncı tip kasa qabarıq konusvari gövdəli olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır (Şəkil 6, 1). Keramika parçalarından birinin üzərində Eneolit dövrü üçün xarakterik olan halqəşəkilli qulp vardır.

Şəkil 3. Uçan ağıl yaşayış yeri

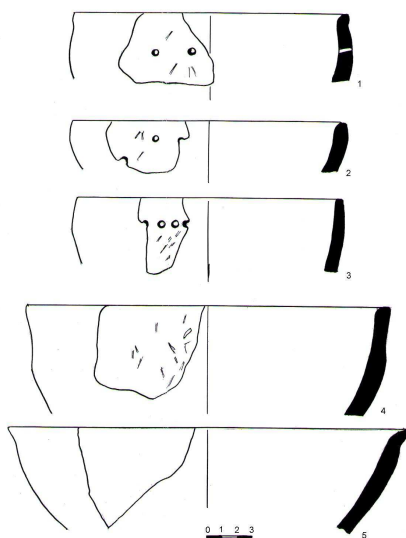
Şəkil 4. Sərin Bulaq yaşayış yeri

Taxçalı yaşayış yeri 2010-cu ildə qeydə alınmışdır. Bu yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı yeni keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Qablar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 7). Küpələr formaca üç tipə bölünür. Birinci tip küpələr silindrik (Şəkil 7, 1, 8, 10), ikincilər isə konusvari boğazlıdır (Şəkil 7, 6, 9). Üçüncü tip küpələrin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Onların bəzisi boğazsız (Şəkil 7, 2), bəziləri isə qısa boğazlıdır (Şəkil 7, 7). Kasalar formaca iki tipdir. Birinci tip kasaların gövdəsi silindrik-konusvari (Şəkil 7, 3), ikincilərininki isə konusvaridir (Şəkil 7, 11). Onun ağzının kənarı içəriyə doğru qatlanmışdır. Qapaq bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 7, 4). Qalındıvarlı təsərrüfat küpünə aid bir keramika parçası saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Onun gövdəsi qabarıq zolaq üzərindən oval batıqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 7, 5).

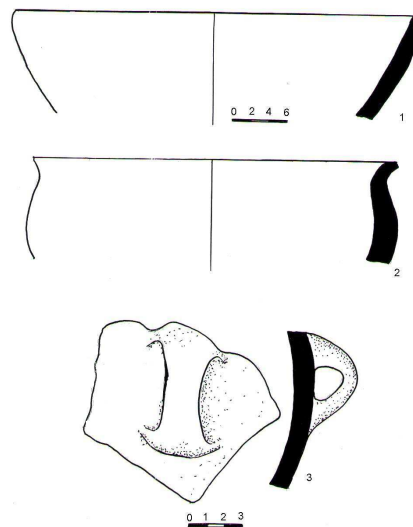
II Naxışnərgiz yaşayış yeri Sirab kəndi yaxınlığında yerləşir. Tədqiqat zamanı abidənin ərazisində iki kurqana rastlanmışdır. Kurqanlar daş və torpaq qarışıqından ibarətdir. Yaşayış yeri araşdırılarkən Orta əsrlərə və Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Eneolit keramikası qum, bəzən isə saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Küpə tipli qablar qısa boğazlıdır. Onların ağzının kənarı xaricə qatlanmış, xarici səthi yaxşı hamarlanmışdır (Şəkil 8, 1, 4-9). Bəzi qabların gövdəsi məməcikşəkilli çıxıntılarla naxışlanmışdır (Şəkil 8, 2). Qabların biri silindrik gövdəlidir (Şəkil 8, 3).

Orta əsr keramikasının bir qismi şirli, bir qismi isə şirsizdir.

Kənd yeri yaşayış yeri Sirab kəndindən cənub-qərbdə yerləşir. Yaşayış yerinin mərkəzi hissəsi oval təpə şəklindədir. Abidə şimal-qərbdə dərin dəre ilə hüdudlanmışdır. Araşdırma zamanı yaşayış yerindən Eneolit dövrünə və Orta əsrlərə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur.

Şəkil 5. Sərin Bulaq yaşayış yeri.

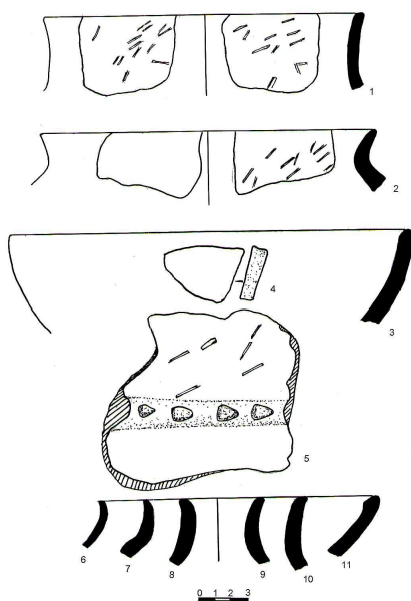
Şəkil 6. Sərin Bulaq yaşayış yeri.

Eneolit dövrünə aid keramika qum, bəzən isə saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Keramika məmulatının əksəriyyəti forma verməyən parçalardan ibarətdir. Kupa tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir.

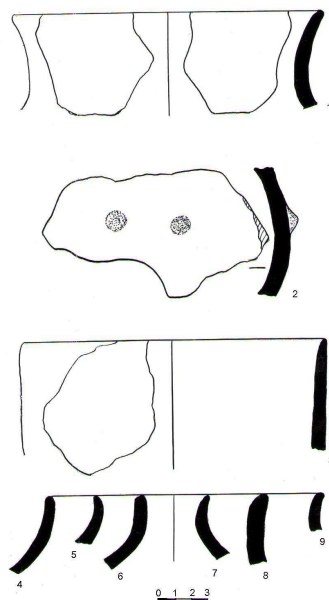
Məsməli Ağıl yeri Naxışnərgizdən şərqdə yerləşir. Abidə dağın ətəyini əhatə edən düzənlik sahədə olub, hər tərəfdən dərin dərələrlə hüdudlanmışdır. Keramika məmulatına az rastlanmışdır. Onlar başlıca olaraq Orta Tunc dövrünə aid gil qabların parçalarından ibarətdir. Qabların üzəri qırmızı anqobla örtülərək qara, yaxud qəhvəyi rənglə naxışlanmışdır.

Uçan Ağıl yaşayış yerindən aşkar edilən qalındıvarlı kobud hazırlanmış kasaların (Şəkil 1, 1; Şəkil 3, 9) bənzərlərinə I Kültəpənin "1a" təbəqəsində rastlanır (5, tablo 20, 1, 2). Silindrik gövdəli kobud hazırlanmış qabların da (Şəkil 3, 7) bənzərləri I Kültəpənin bu təbəqəsindən məlumdur (5, tablo 24, 3). Konusvari formalı ağzının kənarı içəri yığılmış kasalar (Şəkil 2, 2; Şəkil 3, 2; Şəkil 6, 1) Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərindən məlumdur. Lakin bu tip kasalara Eneolit dövrünün son mərhələsində daha çox rastlanır. Bu tip kasalar Ovçulartəpəsindən (3, tablo XXXIV, 1-2, 4-5; tablo XXXV, 2-5; tablo XXXVI, 1), Leylatəpədən (1, fiqur 13, 6) və Böyük Kəsikdən (9, fiqur 18-23; 9, tablo I, 2-5) aşkar olunan kasalarla bənzərdir. Digər kasaların bənzərləri (Şəkil 2, 3)

Ovçulartəpəsindən (3, tablo XLI, 2) və Böyük Kəsikdən (9, tablo XVII, 6), Uçan Ağıldan tapılan silindrik konusvari (Şəkil 3, 6) kasaların bənzərləri Böyük Kəsikdən (9, tablo 1, 1) məlumdur. Taxçalıdan aşkar edilən ağzının kənarı içəri çıxıntılı kasaların bənzərləri Leylatəpədən (1, fiqur 13, 8), ağzının altı enli zolaqla əhatələnən kasaların bənzərləri isə Leylatəpə (1, fiqur 14, 10) və Böyük Kəsikdən (9, tablo XVI, 11) aşkar olunmuşdur. Sərin Bulaqdan aşkar edilən (Şəkil 5, 5) ağzının kənarı üçbucaq şəklində xaricə çıxıntılı olan kasanın bənzəri Böyük Kəsikdən (9, tablo III, 10) məlumdur.

Şəkil 7. Taxçalı yaşayış yeri.

Şəkil 8. II Naxışnərgiz yaşayış yeri.

Küpelər ağzının və boğazının formasına görə fərqlənirlər. Onların bir qismi silindrik boğazlıdır (Şəkil 4, 3, 10-11). Onların biri çəhrayı astarlıdır (Şəkil 4, 3). Bəzi tədqiqatçılar bu tip qabları Eneolit dövrünün sonu və “Proto-Kür-Araz” keramikası üçün xarakterik hesab edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, silindrik boğazlı küpə tipli qablar I Kültəpənin erkən Eneolit təbəqəsindən də məlumdur.

Sərin Bulaq yaşayış yerindən aşkar olunan gövdəsində yuvarlaqdeşiklər açılan kasalar xüsusilə diqqətəlayiqdir. Üç nümunə ilə təmsil olunan bu kasalar müxtəlif tiplidir (Şəkil 5, 1-3). Bu motivdə bəzəmə Zirinclilə (foto 3), Şorsu (2, foto 6), Böyük Kəsik (9, tabl. XXIII, 1-9), Keçilidə (10, şək. 35, 1, 11), Cənubi Qafqaz abidələrində (6, c. 42, şək. 15), Şərqi Anadoluda Aştəpə (8, pl. III, 3), Norşuntəpə (4, tabl. 39, 10) və digər abidələrdə rastlanmışdır. Bu tip keramikanın ilk nümunələri Şərqi Anadolunun Neolit yaşayış yerlərindən məlumdur. Gövdəsindədeşik açılan keramikanın qədim nümunələri həmçinin I Kültəpənin

“1a” təbəqəsində rastlanmışdır (5, s. 59, tablo 19, 3). Bu tip dəşikli keramikanın arxeoloji ədəbiyyatda “Sioni keramikası” adlandırılması və Son Eneolit yaşayış yerlərinin buna uyğun olaraq “Late Sioni Ware site” adlandırılması (7, s. 321-325), fikrimizə görə, düzgün olmamış və arxeoloji mədəniyyətlərin dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Halbuki, qum qarışıq və cilalı “Sioni keramikası”na Qafqazın cənub bölgələrində olduqca az rastlanır. Sirab ətrafında aşkar olunan keramika qara rəngli qum qarışıq Sioni mallarından başlıca olaraq saman qarışıq olması, sarı ya da qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Odur ki, bu tip keramikanın yerli istehsal ənənələrinin davamı olduğunu söyləmək olar.

Uçan Ağıl yaşayış yerində Ubeyd tipli boyalı keramikaya da rastlanmışdır. Onlar kasa tipli qabların parçalarıdır. Qabların biri içəridən digəri isə xaricdən qəhvəyi rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Qabların biri paralel xətlər arasına alınmış bitişik ştrixlənmiş üçbucaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 2, 4). Bu qab saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Bu motivlər müəyyən dəyişikliklərlə Orta Tunc dövründə istifadə edilmişdir.

Ubeyd mədəniyyətinin təsirinə Naxçıvan ərazisində 2011-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı Ovçulartəpəsində də rastlanmışdır. Ovçulartəpəsindən aşkar edilən keramika parçası qırmızı rənglə naxışlanmışdır. Naxışlar birbaşa qabın boyanmamış səthinə çəkilmişdir. Onlar şaquli xətlər arasına alınmış düz xətlər və birləşmiş üçbucaqlardan ibarətdir. Araşdırmalar bu keramika parçasının idxal edilmiş gil qaba aid olduğunu göstərir.

Arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən demək olar ki, yeni yaşayış yerlərində Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində yaşayış olmuşdur. Lakin Son Eneolit dövrü keramikası üstünlük təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, İkiçayarası tayfalarının Naxçıvanla iqtisadi-mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas faktorlardan biri bu ərazinin təbii sərvətləri, xüsusilə mis yataqları olmuşdur. Sirab ətrafında qeydə alınan yaşayış yerlərində mis filizinin minerallarına rastlanması bunu təsdiq edir.

Son Eneolit keramikası ilə Orta Tunc dövrü keramikasının bənzərliyi Eneolit mədəniyyətinin Naxçıvan ərazisində müəyyən müddət davam etdiyini və bu mədəniyyətin sonradan Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin əsasını təşkil etdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akhundov T. Sites de migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie / Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère: Leurs Relations avec le Proche-Orient), Bertille Lyonnet (ed.), CNRS Editions, Editions Recherche sur la Civilisation. 2007, p. 95-121.
2. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.

3. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
4. Gülçür S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei). Unpublished PhD., II, Thesis, University of Tübingen, 1988, p. 1-68.
5. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 131 s.
6. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 192 s.
7. Kiguradze T. The Chalcolithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus. Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, C. Marro and Hauptmann H ((ed.) // Varia Anatolica XI, Institut Francais D'etudes Anatoliennes D'Istanbul. Paris, 2000, p. 321-325.
8. Marro C., and Ozfırat A. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report: the Dogubeyazit region // Anatolia Antiqua, XIII, Institute Francois D'etudes Anatolian's D'Istanbul, 2005, s. 319-356.
9. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
10. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.

Вели Бахшалиев

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ СИРАБА ЭПОХИ ПОЗДНЕГО ЭНЕОЛИТА

Новые памятники, выявленные около Сираба, показывают, что эта территория еще в эпоху энеолита была густо заселена. Они позволяют снова рассматривать некоторые проблемы этого периода Азербайджанской археологии. Керамика, выявленная из памятников, показывает, что эта территория была заселена с начала энеолита. Однако интенсивное заселение этих поселений происходило в позднем энеолите. Обозначение определенных групп керамических изделий Азербайджана как «*керамика Сиони*» и, согласно этой трактовке, позднеэнеолитических поселений как «*Late Sioni Ware site*» было неправильным и послужило причиной ошибок при оценке археологических культур. Керамические изделия, выявленные в памятниках около Сираба, по технологии изготовления отличаются от чернolощенных изделий Сиони, которые изготовлены с примесью песка. Изделия из Сираба изготовлены из глины с примесью песка и обожжены в красном цвете. Поэтому можно сказать, что они появились на основе местного производства. Расписная керамика, выявленная в памятниках Сираба, свидетельствует о связях с памятниками Междуречья. Исследования показывают, что социально-экономические связи Месопотамских племен обусловлены природными ресурсами, а особенно залежами мед-

ной руды. Это подтверждают также находки минералов медной руды в поселениях Сираба.

Ключевые слова: *период позднего энеолита, Сирабские памятники, керамика с примесью мякины, расписная керамика, керамика Сиони.*

Veli Bakhshaliyev

NEWLY MONUMENTS OF LATE CHALCOLITHIC AGE OF SIRAB

The new monuments revealed near Sirab show that this territory during of the Chalcolithic Age has been densely occupied. They allow considering again some problems of this period of the Azerbaijan archaeology. The ceramics revealed from monuments show that this territory has been occupied from the beginning of Chalcolithic Age. However intensive settling of these settlements was in Late Chalcolithic Age. Termed certain groups of pottery Azerbaijan as “*ceramics of Sioni*” and according to this treatment, Late Chalcolithic Age settlements as “*Late Sioni Ware site*” was hazardous and has served as the reason of errors at estimation of archaeological cultures. The pottery revealed from monuments near Sirab on manufacturing techniques differs from black products of Sioni which are made of clay with sand temper. Products from Siraba are made of clay with chaff temper and burned in red color. Therefore it is possible to tell that they have appeared on the basis of local manufacture. The painted ceramics found from monuments of Sirab, testify to connections by monuments of Mesopotamia. Researches show that social and economic connections of Mesopotamic tribes are caused by natural resources, and especially deposits of copper ore. It confirm also a finding of minerals of copper ore in settlements Sirab.

Key words: *Late Chalcolithic Age, monuments of Sirab, chaff tempered ceramics, painted ceramics, Sioni ware.*

TOĞRUL XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: x.toqrul@gmail.com

NAXÇIVANIN ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏN TAPILMIŞ ÖKÜZ FİQURLARI

Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrdən müxtəlif formalı gil heyvan fiqurları (öküz, keçi və s.) tapılmışdır. Məqalədə bu dövrə aid gil öküz fiqurları öyrənilmiş, onların Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi arxeoloji abidələrindən tapılmış öküzlə bağlı arxeoloji materiallarla müqayisəsi aparılmışdır. Aparılan elmi araşdırma nəticəsində müəyyən olunubdur ki, gil öküz fiqurları Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının həyat tərzini, dini-ideoloji görüşlərini əks etdirir. Qədim heykəltəraşlıq nümunələrindən olan bu fiqurlar öküz inancı ("öküz kultu") ilə bağlı olmuşdur. Bu inanc Naxçıvanla yanaşı olaraq Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri üçün də xarakterikdir.

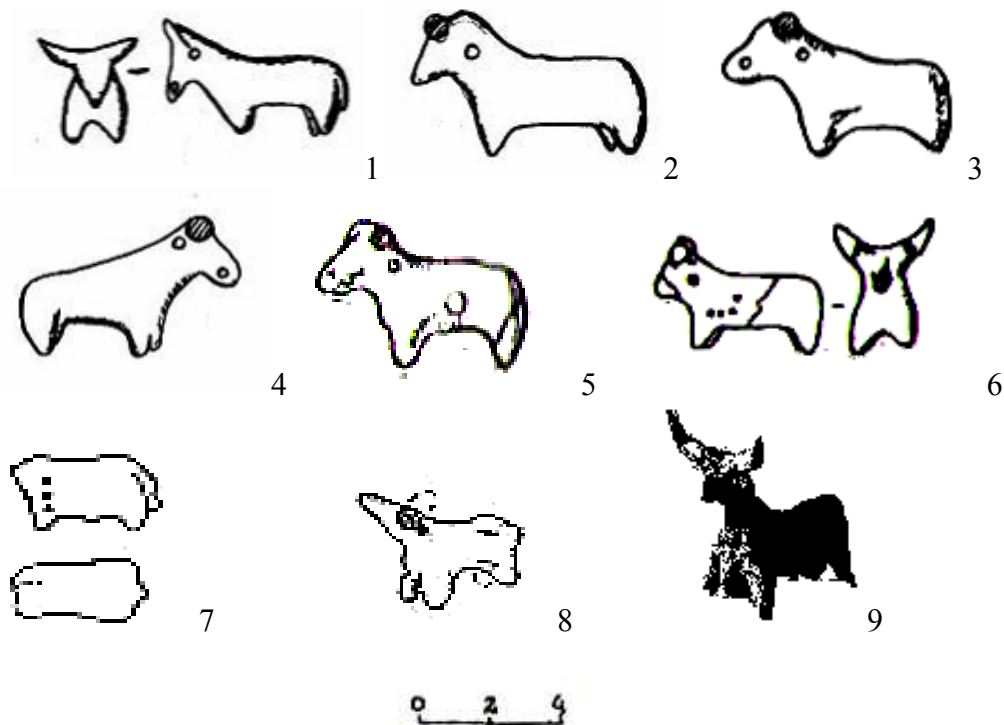
Açar sözlər: *gil heyvan fiqurları, Naxçıvan, Erkən Tunc dövrü, Yaxın Şərq, Cənubi Qafqaz, əkinçi-maldar tayfalar.*

Maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində gil fiqurlar mühüm yer tutur. Dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif formalı gil öküz fiqurları tapılmışdır.

Mənbələrə nəzər salsaq, görürük ki, insanlar hələ Paleolit dövründə öküzlə (bizon, tur) tanış olmuşlar. Bu heyvandan əvvəlcə qida üçün, sonra isə e.ə. IV minillikdən başlayaraq həm də yük və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə etmişlər. Öküzün nə vaxt və harada əhliləşdirilməsi haqqında vahid bir fikir yoxdur. Tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif bölgələrin (Cənubi Asiya, Aralıq dənizinin cənub-Şərq hissəsi, İspaniya və s.) adları çəkilmişdir. Bu prosesin təxminən e.ə. VIII-V minilliyə aid olduğu qeyd edilmişdir (3, s. 403). Vəhşi öküzün əhliləşdirilməsi haqqında müxtəlif əsərlərdə, çar Urikaqinin (e.ə. III minillik) qanunvericilik sənədlərində, sonralar isə Argıştinin oğlu Sardurunin daş plitələrindəki yazılarda məlumat verilmişdir (18, s. 140). Şimali Yunanıstanda *Bos Primigenius Bojan*. öküzü e.ə. VI minillikdə əhliləşdirilmişdir (8, s. 126). Azərbaycanda öküzlə bağlı ən qədim arxeoloji materiallar Azıx (paleolit dövrü) və Qazma mağarasından tapılmışdır. Naxçıvandakı Qazma mağarasından ibtidai öküz (*Bos primigenius Bojan*.) sümükləri aşkar olunmuşdur (11, s. 101-104).

Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrdən öküz fiqurları I Kültəpə, I Maxta və b. Yaşayış yerlərindən məlumdur. I Kültəpə abidəsindən 21 ədəd (1, s. 141), I Maxtadan 4 (5, s. 65) ədəd öküz fiquru tapılmışdır. Onların uzunluğu 4, 5-6, 7 sm, hündürlüyü 3-4 sm-ə yaxındır. Fiqurlar forma və xüsusiyyətlərinə görə müxtəlifdirlər. Bu fiqurların əksəriyyətinin ayaqları, bəzilərinin buynuzları qırılmışdır. Onlar realist üslubda düzəldilmişdir. I Kültəpə abidəsindəki öküz fiqurlarının bir neçəsinin burnunda dəşik açılmışdır. Bəzilərinin gözləri cızma üsulu ilə verilmişdir. Bu əlamətlərin heç birisinə I Maxta abidəsində rast gəlinməmişdir (5, s. 66).

I Kültəpə abidəsinin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən (1, s. 140-141) əldə olunmuş ayaqları bir-birindən aralı öküz fiqurlarından birinin buynuzları yuxarı qalxmış vəziyyətdə düzəldilmişdir. Bu fiqurun quyuğu arxaya çıxıntılı formada, gözləri isə kiçik nöqtə şəklində oyuqla verilmişdir (şəkil 1, 2). I Kültəpə abidəsindən əldə olunmuş ayaqları bir-birindən aralı düzəldilmiş öküz fiqurlarından bir qisminin başı uca doğru ensizləşən formada düzəldilmişdir (şəkil 1, 3). Bəzi öküz fiqurlarının gövdəsi arxadan eninə doğru genişlənmiş, başı isə oval çıxıntı ilə ifadə edilmişdir (şəkil 1, 7). Bir qrupunun ayaqları bitişik düzəldilmişdir (şəkil 1, 4).

Şəkil 1. Gil öküz fiqurları (1, 2, 3, 4 – I Kültəpə; 5, 6 – Maxta; 7 – Göytəpə; 8 – Babadərviş, 9 – Anadolu).

Tədqiqatçı O.H.Həbubullayevin fikrinə görə Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrü abidələrindən xeyli miqdarda öküz fiqurlarının tapılması onu göstərir ki, bu dövrdə öküz heyvandarlıqda və əkinçilikdə aparıcı mövqə tutmuşdur. Öküz fiqurları ritualların icrasında istifadə olunduğundan qırılmışdır (1, s. 142, 143).

I Maxta abidəsindən əldə olunmuş öküz fiqurlarından biri özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilir. Öküzün başı irəliyə doğru yönəlmiş, buynuzları Anadolu (24; 25) abidəsinin bəzi öküz fiqurları kimi (şəkil 1, 9) aypara şəklində, qıçları isə paralel, hərəkət vəziyyətində düzəldilmişdir. Boyun hissəsində ikitərəfli dəşik açılmışdır. Fiqurun sol böyrü üzərində qövs şəklində Göytəpədən tapılan bəzi öküz fiqurları kimi nöqtəvari dörd kiçik oyuk qoyulmuşdur. Şaquli istiqamətdə bir-biri ilə yanaşı düzülmüş bu oyuqlar görünüşcə aypara təsvirinə bənzəyir (şəkil 1, 5). Bu fiqur nöqtələrin sayına və düzülüşünə görə Göytəpə fiqurundan azca fərqlənir (5, s. 65) (şəkil 1, 7). V.Baxşəliyev astral fiqurların ev heyvanları ilə birləşdirilməsini əsas tutaraq onları məhsuldarlıq kultunun təəcəssümü kimi qiymətləndirmiş, məhsuldarlığın göy cisimləri ilə bağlı olduğunu göstərmişdir (7, s. 47).

Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrdən tapılmış gil öküz fiqurlarının boyunlarında dəşik açılması haqqında da tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. O.Həbubullayev qeyd etmişdir ki, bu tip öküz fiqurları kiçik araba modellərinə qoşulmaq üçün düzəldiyinə görə onların boynunda dəşik açılıbdır (1, s. 142). S.Aşurovun fikrinə görə bu tip öküz fiqurları amulet kimi istifadə olunmuş, məhsuldarlıqla bağlı müəyyən dini ayinin icra edildiyi ibadətgahlarda, müvafiq yerlərdə nazik metal oxa düzülmüşdür. Buna görə də I Maxtadan tapılmış bu cür gil heyvan fiqurlarının boynundakı dəşiyin kənarında deyil, içərisində sürtünmə izləri saxlanılmışdır (5, s. 67).

Aparılan müqayisə onu göstərir ki, gil öküz fiqurları haqqında müxtəlif fikirlər deyilsə də, bu fikirlərin hamısını birləşdirən ortaq xüsusiyyət vardır. Bu ortaq cəhət ondan ibarətdir ki, bütün heyvan fiqurları kimi öküz fiqurları da qədim əkinçi-maldar tayfaların təsərrüfat həyatı, dini-ideoloji görüşləri ilə bağlılıq təşkil edir. Onlar Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrdən tapılmış digər öküz təsvirləri ilə bağlı olmuş, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyət daşımışdır. Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrdən öküz təsvirləri, yarımşar formalı qulplar, öküz baş formalı ocaqlar, öküz sümükləri və digər maddi-mədəniyyət nümunələri də tapılmışdır.

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində öküzlə bağlı ən qədim nümunələr Qobustan abidəsinin mezolit dövrünə aid rəsmləri arasında var. Onlar ov ayinləri ilə bağlı səhnələrdə verilmişdir. Qobustandakı Ovçular mağarasında 45 №-li daşın üzərində (Böyükdaş dağının yuxarı səkisi) çəkilmiş öküzün boynunda kəndirin olması onun əhəlləşdirilməsini sübut edir (11, s. 22). Naxçıvanda öküzlə bağlı qayaüstü təsvirlər e.ə. IV-I minilliklərə aid Gəmiqaya abidəsində qeydə alınmışdır. Siluətdə çəkilmiş öküzlər düz xətlə, sxematik formada verilmişdir.

Onlar təklikdə və ya müxtəlif heyvanlarla birlikdə, arabaya qoşulmuş halda çəkilməmişlər. Qayaüstü təsvirlərin əksəriyyətində öküzün buynuzları bir-birinə bitişik aypara şəklində verilmişdir. Bəzilərində bu heyvanların buynuzları qövsvarı formada qarşıya yönəlmişdir (17, s. 21-22). Gəmiqayadakı aslanın öküzü parçalaması səhnəsi (6, s. 55) Diyarbəkirdəki Ulu məscidin girişindəki təsvirlə (23), Ur abidəsindən əldə olunmuş möhürün üzərindəki rəsmlə (13, s. 126) bənzərlik təşkil edərək mədəniyyətlərarası bağlılığı göstərir.

Naxçıvandakı tunc dövrü arxeoloji abidələrindən, o cümlədən Şortəpə, I Kültəpə, II Kültəpə abidələrindən öküz başı formasında hazırlanmış ocaq altlıqları (1, s. 142) və yarımşar formalı qulplar əldə olunmuşdur. Həmin dövrün kiçik öküz fiqurları Qazax rayonunun Baba Dərviş yaşayış məskənindən (15, s. 95-97), Göytəpə, Təpə-Hisar, Təpə-Gavur abidələrindən, Çeçenistanın Serjenyurd düşərgəsindən və Maykop kurqandan (18, s. 15-25) tapılmışdır. Qədim Misir, Şumer, Babilistan, Assuriya, Xett mədəniyyətlərindən öküzə bağlı xeyli maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Qədim Şumer dövlətinin qüdrətli şəhərlərindən olan Ur şəhərində e.ə. IV minilliyə aid edilən lazurla bəzədilmiş qızıl öküz başı, Altun təpədən (24; 25) (Cənubi Türkmənistan) e.ə. III minilliyin sonu-II minilliyin əvvəlinə aid alında firuzə qaşlı aypara olan öküzün qızıl maskası aşkar edilmişdir (4, s. 55, 127). Antakya mozaikalarındakı daş piltələr üzərində simmetrik şəkildə öküz başı çəkilmişdir (23). E.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid Xurvin (Tehranın şimal-şərqində), Kaluraz (Gilanda), e.ə. V minilliyə aid Hələf (Mesopotamiya), e.ə. V-IV minilliyə aid Kalibanqan (Hindistanda) arxeoloji abidələrindən də öküzün ilahiləşdirilməsi və öküz inancı ilə bağlı çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri (qızıl sırğalı öküz şəkli olan qab, qoşqulu öküz heykəlləri və s.) tapılmışdır (22, s. 17-25).

Şortəpə, I Kültəpə, II Kültəpə və s. abidələrindən tapılmış öküz başlı formalı ocaqlar (1, s. 143, 144), Əliköməktəpə torpaq qəbirlərindən (2, s. 169), Qobustandakı qəbir və kurqanlardan (12, s. 17) aşkar olunmuş öküz sümükləri və skeletləri də gil öküz fiqurları ilə məntiqi cəhətdən bağlılıq təşkil edərək Azərbaycanda öküzə sitayişin ("öküz kultu") mövcud olduğunu sübut edir.

Öküzə inam dünyanın müxtəlif yerlərində eyni olmamış fərqli şəkildə əks olunmuşdur. Öküz Qafqazda müqəddəs, allahlaşdırılmış heyvan olmuşdur. Onun buynuzları qurban aparılmışdır. Öküzün buynuzları vasitəsilə Ön Asiya allahlarının və allahlaşdırılmış hökmdarların baş geyimləri bəzədilmişdir (14, s. 95). Şumerlərdə Ur şəhərinin himayəçisi və baş Allahı öküz obrazı ilə ilahiləşdirilən Nanna-Sina ay Allahı olmuşdur (19, s. 189). Öküzə pərəstişin ən yüksək inkişafı Qədim Misirdə özünü göstərir. Burada öküzə sitayişin geniş yayılmasını sübut edən faktlardan biri Allah Apisin öküzü təmsil etməsidir. Misirlilərin dini təsəvvürlərində Xotkor öküz başlı adam görkəmində təsvir edilir (22, s. 210, 211). Misirin müqəddəs öküzü Nil vadisi allahları siyahısına daxil edilmişdir. Onun şərəfinə çoxsaylı nöqəri və qulu olan məbədlər və saraylar inşa edilmişdir. Öküzə ehtiram göstərilərək, onu ölümündən sonra mumiyalayıb sərdə-

bələrdə dəfn etmişlər. Buna görə də müqəddəs öküzlərin, hətta qəbiristanlığı Misirdə düzəldilmişdir (10, s. 29).

Qədim İkiçayarası əhalisi arasında Şedu və Lamassu qanadlı öküz və ya insan başlı şir şəkilində təsəvvür edilmişdir (16, s. 125; 22, 114). Zərdüştlər öküzü müqəddəs varlıq hesab etmişdirlər. Zərdüşt dininin kitabı olan “Zənd-Avesta”da göstərilir ki, “Kim öküzün qayğısına qalarsa, o, cənnətə düşür. Buna görə də onu döymək, incitmək, nahaq yerə öldürmək... böyük günah sayılır” (14, s. 58).

Öküzün ilahiləşdirilməsi, onun müqəddəsliyi türk xalqlarının mifologiyasında, dini inanclarında geniş yer tutur. Qədim türk xalqları öküzə güc, qüvvət, məhsuldarlıq simvolu kimi baxaraq onu müqəddəsləşdiriblər. Bir sıra türk xalqlarının mifologiyasında öküzün su ilə bağlılığı göstəriləndir. Anadolu türkləri, Özbəklər, Türkmənlər, Sibir tatarları Albastı-Al arvadını su anası, su öküzü kimi təsəvvür etmişlər. Qırğızlar, uyğurlar və başqa türkdilli xalqlar öküzün müqəddəsliyini bildirmək üçün onu göy rəngli təsəvvür etmişlər (20, s. 160-162). Bu inan, bu təsəvvür qırğızların qədim əfsanələrində də öz əksini tapmışdır. Qırğız əfsanələrindən birində Göy öküzün buynuzları ilə yeri qazıb su çıxartması, susuz qalan çobanları ölümdən qurtarması göstərilmişdir. Başqa bir qırğız əfsanəsində isə göstərilir ki, “..okeanın və böyük gölün yuxarisində duman var. Onun yuxarisindəki çayın daşı üstündə dörd ayağı üzərində kök öküz durmuşdur, yer onun buynuzları arasında yerləşmişdir. Orada insanlar, heyvanlar yaşayırlar...” (21, s. 153).

Tuvin əfsanələrində öküzə bağlı əfsanə və rəvayətlərdə bu heyvana olan inan özünü aydın göstərir. Əfsanələrdən birində qeyd edilir ki, “.... obanın (yaşayış yerinin) düzəldiyi yerə dirək basdırarmışlar və günçixan tərəfə onun başına ağacdən yonulmuş öküz fiquru bərkidərmişlər. Burada obada qoyulan ağac dünya ağacının bəlgəsidir, öküz isə zoomorf onqondur. Öküzün günçixan tərəfə qoyulması Günəşə tapınmaqla bağlıdır...”. Türk xalqlarının tarixində geniş yayılmış “Maaday Qara” əfsanəsində isə öküzə bağlı insanların dini-mifoloji görüşləri bir qədər fərqli şəkildə verilmişdir. Burada Merqenlə vuruşan öküz eləcə də Buğacın qalib gəldiyi öküz Erlik mifik obrazının zoomorf şəklində düşməsidir (20, s. 163-165).

Aparılan araşdırma sonda onu qeyd etməyə əsas verir ki, Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrdən tapılan gil öküz fiqurları təsadüfən düzəldilməmişdir. Qədim heykəltəraşlıq nümunələrindən olan bu fiqurlar Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfaları arasında öküzə bağlı inancı (“öküz kultunu”) əks etdirir. Öküz inancı (“öküz kultu”) yalnız Naxçıvan üçün deyil, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri üçün də xarakterikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. АН Азербайджанской ССР. Институт Истории. Баку: Элм, 1991, 253 с.
3. Акимовский И. Мир животных. Москва: Мысль, 1990, 487 с.
4. Авдиев В.И. История древнего Востока. Изд-е 2-е, Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1953, 758 с.
5. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Pres, 2002, 158 s.
6. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
7. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
8. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь / Пер. с англ. Москва: Прогресс, 1990, 367 с.
9. Белицкий М. Забытый мир шумеров. Москва: Наука, 1980, 397 с.
10. Дмитриева Н.А., Виноградова Н.А. Искусство древнего мира. Москва: Детская литература, 1989, 206 с.
11. Джафаров А.К. Средний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1999, 343 с.
12. Fərəsova N.M. Azərbaycanın qayaüstü incəsənəti. Bakı: Azpoliqraf, 2009, 384 s.
13. Флиттнер Н.Д. Культура и искусство двуречья и соседних стран. Ленинград-Москва: Госиздат, 1958, 298 с.
14. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, 1959, 171 s.
15. Исмаилов Г.С. Глиняные фигурки из поселения Баба-Дервиш близ города Казах Азербайджанской ССР / Доклады АН. Аз ССР, 1962, № 10, с. 95-99.
16. Леонид С. Археология Месопотамии. Москва: Наука, 1984, 280 с.
17. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşoğlu, 2004, 320 s.
18. Мунчаев Г.М. Памятники Майкопской культуры в Чечено-Ингушетии // Советская археология, Москва, 1962, № 3, 15-25.
19. Струве В.В. Хрестоматия по истории древнего мира. Т. I, Москва: Учпедгиз, 1950, 353 с.
20. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərək. Bakı: Yazıcı, 1969, 493 s.
21. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 232 s.
22. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
23. www.indigodergisi.com/72/kevser-yalcin.htm.
24. <http://www.forumcuale.com>.
25. <http://tr.tarikhema.ir/hititler>.

Тогрул Халилов

**ГЛИНЯНЫЕ ФИГУРЫ БЫКОВ, НАЙДЕННЫЕ В
РАННЕБРОНЗОВЫХ ПАМЯТНИКАХ НАХЧЫВАНА**

В статье идет речь о зооморфных глиняных фигурах быков, найденных в результате археологических раскопок в Нахчыванском регионе и относящихся к эпохе ранней бронзы. Проведено сопоставление с памятниками, найденными на территории Южного Кавказа и Ближнего Востока. Было выявлено, что глиняные зооморфные фигуры отражают образ жизни и религиозно-идеологические взгляды древних земледельческо-скотоводческих племен, населявших Нахчыван.

Ключевые слова: *глиняные зооморфные фигуры, Нахчыван, эпоха ранней бронзы, Ближний Восток, Южный Кавказ, земледельческо-скотоводческие племена.*

Togrul Khalilov

**OX FIGURE DISCOVERED IN MONUMENT BELONG TO EARLY
BRONZE AGE IN NAKHCHIVAN**

A part of earthenware ox figures discovered in monuments belong to Bronze Age in Nakhchivan are studied in the paper. And they are compared with archaeological materials discovered in archaeological monument of South Caucasus and Near East. As a result of investigating it is revealed that earthenware animal figures reflected mode of life, religious-ideological views of ploughman and cattle-breeding tribes of Nakhchivan.

Key words: *earthenware animal figure, Nakhchivan, Bronze Age, ploughman and cattle-breeding tribes, South Caucasus, Near East.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

QADİR QƏDİRZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hqadirzade@yahoo.com.tr

“BƏYİN BƏYLİK GECƏSİ” ADƏTİ VƏ ONUN GENEZİSİNƏ DAİR

Məqalədə çox qədim zamanlardan xalq arasında mövcud olan “bir günün bəyliyi də bəylikdir” deyiminin genezisi araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, XX yüzilliyin ikinci yarısına qədər Naxçıvanın Şərur, Sədərək, Şahbuz və Culfa bölgələrinin bir sıra kəndlərində toyu olan oğlana (bəyə) bəylik hüququ verilir və həmin gün o özünün bəylik divanını qurur. Adətin genezisini araşdırarkən onun paralellərinə nəgıl və dastanlarımızda, xüsusən Kitabı Dədə Qorqud dastanında Beyrəklə bağlı boyda, Ordubad bölgəsində Novruz bayramındakı “xanbəzəmə” adətində rast gəldik. Adət müxtəlif adlarla digər türk xalqlarında da mövcud olmuşdur.

Açar sözlər: *toy, bəy, Kitabı Dədə Qorqud, xına gecəsi, gəlin, novruz, xanbəzəmə.*

Uzun illərdən bəri Naxçıvanda xalq arasında yayılmış bir deyim bizləri düşündürməkdə idi: “Bir günün bəyliyi də bəylikdir”. Toplanmış etnoqrafik materiallardan bəlli oldu ki, deyim çox əski çağlara dayanmaqla Azərbaycan türklərinin toyla bağlı adətlərində xüsusi yer tutmuşdur.

XX yüzilliyin 70-ci illərinə qədər Naxçıvanın Şərur, Sədərək, Şahbuz və Culfa bölgələrində toyun ikinci gecəsi oğlan evində xüsusi bir məclis qurulurdu. Məclisə təzə bəyin yaxın dostları, münasib insanlar toplanırdılar. Qədim zamanlardan formalaşmış adətə uyğun olaraq musiqiçilərin iştirakı ilə böyük şənlik və əyləncə məclisi qurulurdu. Məclisin əvvəlində kəndin ağası, bəyi, yeni evlənən oğlanı, bəy olması münasibəti ilə təbrik edib, ona hədiyyə verər və deyirdi ki, bəy, nə əmriniz olsa gözüüm üstünə. Yəni, sənin bəyliyini qəbul etdim. Beləliklə, o, qanuni bəyin yerinə yetirdiyi vəzifələrə sahib olmaqla ətrafdakılardan özünə vəzir, vəkil, cəllad, vergi məmuru və s. seçirdi. Bundan sonra yeni bəylik başlayırdı. O, istədiyi adamı divana çağırır cəzalandıra, cəzanı hədiyyə xarakterli cərimələrlə əvəz edə bilərdi. Bu daha çox müəyyən səbəbdən mübarəkbadlığa gəlməyənlərə aid idi. Onlar bəyin adamları tərəfindən məclisə gətirilib cəzalandırılırdılar. Bəy əvvəlcə fiziki cəzaya hökm verirdi: şallaqlanmaq, zindana atılmaq, hətta simvolik olaraq qurulmuş dar ağacından asılmaq. Bəyin hökmündən sonra “günahlı” aman istəyər, ətrafdakılar cəzanın yüngülləşməsini xahiş edərdilər. Bəy deyilənləri nəzərə alıb, münasibətə uyğun olaraq cəzanı rəqs, məzəli oyun, məclisə şirniyyat, yeyib-ichmək gətirmək və s. ilə əvəz edərdi.

Adətin Sədərək bölgəsində XX yüzilliyin 70-ci illərinə qədər qaldığını söyləyən t.e.n., NDU-nun müəllimi V.Məmmədov xatırlayır: “Belə məclisdə ilk dəfə uşaq-kən iştirak etmişəm. Onda elə fikirləşirdim ki, bəy belə olur. Xüsusən, evin girəcəyindəki ip məni daha çox maraqlandırır. Deyirdilər ki, kimin cəzası ağır olsa, buradan asılacaq. Lakin heç kəsə asılma cəzası verilmədi. Cəza şirniyyat və qonaqlıqla əvəz olundu. Onda bildim ki, bu, bir oyundur”.

Belə şənliklərlə yanaşı bəy küsülüləri barışdırar, kənddəki mübahisəli məsələləri həll edər. Kimsə onun sözündən çıxmazdı. Bu vəziyyət bir gün davam edər. Toydan sonra bəy hakimiyyətdən düşmüş sayılır. Ona görə də el arasında deyirdilər ki, bir günün bəyliyi də bəylikdir. Etnoqrafik materiallara əsasən demək olar ki, toyun bitməsi ilə bəylik də bitirdi. Vəzifə bitsə də, hər halda, hər bir kişi həyatında bir gün olsa da, bəylik edirdi. Beləliklə, “Bir günün bəyliyi də bəylikdir” ifadəsi bu gün də xalq arasında işlədilməkdədir.

Toplanmış çöl materialları göstərir ki, Naxçıvanın bir sıra kəndlərində “təzə bəy”, “təzə gəlin” statusu kənddə növbəti toy olana qədər davam edirdi. Şahbuz bölgəsinin Nursu kəndində növbəti toy olanda musiqiçilər bundan əvvəlki toyun bəyi və gəlinini həmin toya dəvət etmək üçün göndərilirdi. Bəy və gəlin toya gətirilir, toy sahibi onlara xələt verir və hər ikisi toyda oynadılırdı. Bununla onlar taxtdan salınmış hesab edilirdilər. Artıq onlara “təzə bəy”, “təzə gəlin” deyilmirdi. Bəzən toylar tez-tez olurdu. Zarafatla deyirdilər ki, filankəs sən bəyliyənə son qoydu, heç bir həftə də bəy olmadın.

Ədəbiyyat materialları ilə qarşılıqlı müqayisələr həmin adətin ümummilli xarakter daşdığını göstərir. Adətə “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Bamsı Beyrəklə bağlı boyda rast gəlirik. 16 illik dustaqlıqdan sonra Beyrək qiyafəsini dəyişib ozan sifətində adaxlısı Banıçiçəklə Beyrəyin yalandan ölüm xəbərini gətirmiş Yalançı oğlu Yalancuğun (bu adın və soy adının özü çox maraqlıdır) toy şənliyinə gəlir. İgidlər Göyginin (Yalancuğun) üzüyünə nişan atırdılar. Kim ox atsa, Beyrək alqış dedi. Yalancuq atdıqda “əlin qurusun, barmaqların çürüsün. Hey, donuz oğlu donuz”, dedi. Bu, Yalancuğun acığına gəldi. Yayını Beyrəyə verib atmaq təklif etdi. Beyrək çəkib onun yayını qırdı. Beləliklə, düşmən silahdan mərhum oldu. Beyrəyin yayını gətirdilər. Yayını tərif edəndən sonra vurub üzüyü paraladı. Burada bir incə mətləbə diqqət yetirmək yerinə düşər ki, Beyrək üzüyü özgə yayla deyil, öz yay-oxu ilə vurur. Deməli, düşmənin nikah simvolumu dağıdır, öz haqqını bərpa edir.

Kənardan tamaşa edən Qazan xan ozanın atıcılığına valeh olur. Çağırır deyir ki, mərə dəli ozan! Məndən nə dilərsən? Beyrəksə: “Sultanım, məni qoqsan da şülən yenəgin yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan”, dedi.

Qazan aydır: “Dəli ozan, devlətin dəpdi. Bəglər, bugünkü bəgligim bunun olsun. Qoyun, nerəyə gedərsə-getsün, neylərsə eyləsin”, dedi. Beyrək qarnını doyurduqdan sonra xörək qazanlarını tökdü. Qazan bəyə xəbər oldu: “Sultanım, dəli ozan hep yeməgi dökdi” dedilər, “şimdi qızlar yanına varmaq ister”.

Qazan aydır: Mere, qonus, qızlar yanına da varsun!” dedi [3, s. 64]. Beyrək musiqçiləri qovur, kimini döyür, kiminin başını yarıır, qızların yanına varır.

“Bunu gördi Qazan bəgin xatunu Boyu uzun Burla qaqdı, aydır: “Mərə, qavat oğlu dəlü qavat, sana düşərmə bitəkəllüf bənəm üzərimə gələsən?” dedi. Beyrək aydır: “Xanım, Qazan bəgdən mana buyruq oldı. Mana kimsə tolaşmaz, dedi” [3, s. 64].

Buradan aydın olur ki, Qazan bəyin Beyrəyə bəylik verməsi ilə o, bütün haqlara sahib olur. Dastandan məlum olan digər bir cəhət kişi və qadın toylarının (məclisinin) ayrı-ayrı keçirilməsidir.

Toplanmış etnoqrafik materiallara əsaslanaraq demək olar ki, yaxın keçmişə qədər Ordubud bölgəsinin bir sıra kəndlərində və Ordubad şəhərində də toylar bu qaydada keçirilmişdir. Qadın məclislərində kişilər iştirak edə bilməzdilər. Türk xalqları üçün xarakterik olan bu adətə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində ciddi əməl edilmişdir.

Yuxarıdakı mətndən görünür ki, bəylik verilməsi toyda olur. Heç təsadüfi deyil ki, toyu olan oğlan indi də “bəy” adlanır. Qıza isə həmişəkindən fərqli olaraq xanım deyil, gəlin deyirlər. Oğlanın bəyliyi toy bitənə qədər davam edirdi. Hazırda bu ifadə formal xarakter daşıyır. Faktiki olaraq bəy heç bir hakimiyyətə və ya imtiyaza malik olmur. Yəni Beyrəyin malik olduğu hüquq indiki toylarda görünür.

Tanınmış türko loq X.Koroğlu bəyin “bəylik hüququ” məsələsinin təzə bəyə böyük hörmət və sayğının azərbaycanlıların toylarında son illərə qədər qorunub saxlandığını xüsusi qeyd edir [8, s. 115].

Problemi araşdırarkən çox ciddi bir məsələ ilə də qarşılaşdıq – bəy nişanlısının toyunda. Ümumtürk xarakteri daşıyan bu sujetə bir çox nağıl və dastanlarımızda rast gəlirik. Müəyyən səbəblərdən kənarda olan oğlana nişanlısının özgəsinə verilməsi xəbəri çatdırılır. O, təcili geri qayıdıb öz hüquqlarını bərpa edir. Əgər Beyrək bunu qopuzu, yayı və oxu ilə qazanırsa, Məlikməhəmməd sehrli atı və qılıncı, Aşıq Qərib sazı ilə əldə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında igidlərə bəylik bir qayda olaraq, ilk hünərdən sonra verilir. Eyni zamanda, onlar həmin vaxt evlənmək hüququ qazanırlar. Oğuz igidləri üçün bəylik haqqı evlənmək, ayrıca yurd qurmaq, mala, mülkə sahib olmaq, idarə etmək hüququ qazanmaq idi. Sosial yöndən yanaşsaq, toyun bəyi də bu hüquqları qazanır. Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, adət ümumtürk xarakteri daşımaqla, Orta Asiya, Sibir, Altay, Volqaboyu türklərdə toy günü oğlana (bəyə) xüsusi imtiyazlar verilməsi ilə səciyyələnirdi və indi də qalmaqdadır.

Toylarda “Bəyin bəylik gecəsi” nə oxşar məclislər Azərbaycanın digər bölgələrində “xan-xan”, “xan-vəzir” adları ilə keçirilmişdir. Azərbaycan mərasim folklorunun görkəmli araşdırıcılarından Bəhlul Abdulla həmin oyundan bəhs edərək onun aşıqla oynanıldığını xəbər verir. Aşıqda tooxan – xan (padşah), alçı – vəzir, bik (bök) – cəllad, cik – günahkar (bəzi yerlərdə buna oğru

deyilir – H.Q.Q.). Aşıqlar atılır. Tooxan düşənin sahibi xan (şah) olur. Digər vəzifələr də aşıqların duruş vəziyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Hər dəfə günahkar cəzalandırılır. Məclisə şənlik qatılır. Beləcə oyun davam edir. Ola bilir ki, şah növbəti oyunda günahkar olsun. Cəza hər cür verilir: oynamaq, oxumaq, məclisə şirniyyat gətirmək və s. [8, s. 138-139].

Bu məclisin “Bəyin bəylik gecəsi”ndən fərqi ondadır ki, toyun bəyi burada oyunçu kimi iştirak edir. Yəni o, oyuna qatılır.

Toyda belə məclislər Dağıstan tərəkmələri arasında da yayılmışdır. Burada toyu idarə edən “şah” adlanır. O, özünə vəzir, vəkil və çavuş seçir. Şah məclisi idarə edərkən qaydanı pozanları cərimələyir. Bəzən günahkar bir dirəyə bağlanır, üstünə soyuq su atılır. Çavuşun vəzifəsi şahın əmrələrini elan etməkdir [9, s. 172-173]. Karaim türklərində buna bənzər gecə keçirilir. Həmin gecə oğlanın “subaylıqdan vida gecəsi” adlanır. Şənliklər, məzhəkəli oyunlar gecə yarısına kimi davam edir. Oxşar adət Orta Asiya xalqlarında da mövcuddur [11, s. 314].

Adətin tarixiliyinin və genezisinin araşdırılması onun qədim dövrdə formalaşmaqla, ümumtürk xarakter daşdığını sübut edir.

Toy müddətində məclisi şənləndirmək, sağdış və soldışın bəyə diqqətini artırmaq məqsədilə bəyə məxsus əşyaların (ayaqqabı, dəsmal, tütün qabı, papaq, qurşaq və s.) və ya “bəyin oğurlanması” adəti də vardı. Formalaşmış adətə görə, sağdış-soldışın başı qarışan kimi istənilən adam, əsasən bəyə munasib adamlar bəyin qolundan yapışb, özləri ilə müəyyən bir yerə aparırdılar. Bəy müqavimət göstərməz və səs salmazdı. Oğurlayanların razılığı olmadan bəy aparılmış (gizlədilmiş) yerdən çıxıb bilməzdi. Elə ki, bəyin oğurlanması ilə bağlı xəbər yayıldı, sağdış-soldış bəyi axtarardılar. Bəyi oğurlayanlar onu qaytarmaq üçün öz şərtlərini irəli sürürdülər: müəyyən miqdar pul, qonaqlıq və s. Təklif qəbul edildikdən sonra bəy qaytarılardı. Olurdu ki, bəyi kiçik oğlan uşağı oğurlayırdı. Sağdış-soldış təkcə bəyin özünü deyil, onun şəxsi əşyalarını – ayaqqabı, papaq və s. qorumağı idilər. Nəzarətdən yayınan kimi kimsə papağı, ayaqqabını qaçırrı, əvəzində pul alaraq qaytarırdı. Adət Azərbaycanın digər bölgələri üçün də xarakterik olmuşdur.

Bəylik, hərəmxanaya sərbəst getmək hüququnun izlərinə Bilqamis dastanında da rast gəlirik. Bilqamisa bu hüququn göbəyi kəsildəndən verildiyi bəlli olur (2, s. 21). Bir məsələni qeyd etməkdə fayda vardır ki, göbəkkəsmədən müəyyən hüquqların verilməsi adəti türk xalqları arasında son dövrlərə qədər qalmaqda idi.

Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, oğlan evində “Bəyin bəylik gecəsi” keçirilərkən qız evində ona oxşar şənliklər olurdu. Bu məclislərdə ərə gedən qız, təzə gəlin müəyyən imtiyazlara malik olmaqla ətrafındakı cavan qız-gəlinlər onu əyləndirməyə çalışmaqla məzhəkəli oyunlar təşkil edirlər. Müqayisəli tutuşdurmalar həmin məclislərin Bamsı Beyrəklə bağlı boydakı qadın məclislərinə uyğun gəldiyini göstərir. Belə məclislərdə “şəbihçixarma” adlı məzhəkəli

oyun təşkil edilirdi. Cavan gəlin və qızlardan bir neçəsi qiyafələrini dəyişdirib, üz-gözlərini gizlədərək məclisi şənləndirirdilər. Bəzən özlərinə saqqal-bığ qoyub, kişilər kimi hərəkət edirdilər. Xalq arasında “Xına gecəsi” adı ilə bilinən bu məclislərdə “haxışta” mühüm yer tuturdu. Buna çox vaxt “haxışta getmək” deyirdilər. Xına gecəsi oğlan evindən qız evinə gələn qızlar 5-6 nəfərdən ibarət dəstə düzəldirdilər. Eyni sayda qız tərəfindən də dəstə düzəldilirdi. Hər dəstənin başçısı olurdu. Dəstələr bir-birlərindən 4-5 metr aralı dayanırdılar. İlk olaraq hansı dəstənin başlayacağı müəyyənləşdirilirdi. Dəstəbaşı ilk dördlüyü söyləyirdi. Yerlərində sağa-sola hərəkət edən qızlar çəpik çalırdılar. Bu zaman xüsusi ritm alınırdı. Həmin ritmin sədaları altında qızlar bellərini əyərək bir-birlərinə doğru gəlirdilər, aradan keçmək şərti ilə dəstələrin yeri dəyişirdi. Hərəkətli, nə-qəratlı deyişmə başlanırdı. Uzun illərdən bəri Naxçıvan, həmçinin tarixən Naxçıvanla bağlı olan Dərələyəz və Qara Kilsə bölgələrində çox sayda haxışta toplanmışıq. Haxıştalarda sevgi, məhəbbət, ailə-məişət münasibətləri əsas yer tutur.

Ordubadın bəzi kəndlərində xına gecəsi qızın yaxın rəfiqələri, qohum və tanış qızlar təzə gəlinin yanına (başına) topladıqlarından, həmin məclis “qız-başı” adlanırdı.

Göründüyü kimi, “xına gecəsi”, ümumiyyətlə, xına ilə bağlı adətlər Naxçıvan toylarında xüsusi yer tutur. Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, xına çox qədim dövrlərdən azərbaycanlılarda və digər türk xalqlarında şadlıq, yəni sıxıntıdan və yasdancığma rəmzi olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qızlar əlləri biləyindən xınalıdırlar. Dastanda bədbəxt hadisə, xüsusən yasla bağlı olaraq, “qız-gəlinlər kas-kas gülməz oldu, qızıl xına ağ əlinə, yaxmaz oldu” [3, s. 57] ifadəsi işlədilir. Yaslı qadınlar xına yaxmadıqları kimi, çox vaxt istəklisi dustaqlıqda, çətinlikdə olan qızlar da xına yaxmazdılar. “Aşıq Qərib” dastanında Qərib yad ölkədə olduğu 7 il müddətində Şahsənəmin əlinə xına yaxmadığı məlum olur:

Qış dolandı, yenə bahar açıldı,
Körpə quzu anasından seçildi,
Yeddi ildə on dörd bayram keçildi,
Həna yaxmamışam yar, sən gedəli [1, s. 460].

Deməli, Qərib gedəndən sonra, hətta bayramlarda belə, Şahsənəm xına yaxmamışdır. Lakin Qərib öz gəlişini şadlıq, birlik, qovuşmaq hesab edərək deyir:

Dillərdə dastandır Tiflis alması,
Min tükənə dəyər saçın hörməsi,
Yar, sənə gətirdim Hələb hənası,
Ağ əllərə yaraşır, bir bax Sənəm [1, s. 460].

Xına ilə bağlı xalq arasında mövcud olan “Bu xına o xınadan deyil” ifadəsi diqqəti cəlb edir. B. Abdulla yazır ki, xalq arasında deyilənlərə görə, bir qız hələ uşaq ikən əlinə xına qoyar və hər dəfə atasının qabağında oynayarmış. İllər ötür. Qız böyüyüb ərə verilir. Xına gecəsi əllərinə xına qoyulduqdan sonra qız

yenə gəlib atasının qabağında rəqs edəndə atası onu utandırmaq üçün deyir: “Bu xına o xınadan deyil” [8, s. 143].

Digər bir rəvayətdə isə: Nənəsi ata-anadan yetim qalmış qız nəvəsini sevindirmək üçün əllərinə xına qoyur. Hər xına qoyduqca qız əl çalib oynayırmış. Artıq bu, adət şəklə alır. Nəhayət, qız böyüyüb ərə verilərkən əlinə xına qoyanda yenə nənəsinin qabağında oynayır. Nənəsi həmin ifadəni işlədir: “Bu xına o xınadan deyil”. Beləliklə, bu ifadə elin dilinə düşür.

Qeyd edək ki, Naxçıvanda bu deyim hər hansı bir məsələnin dəyişdiyini bildirmək məqsədi ilə də işlədilir. Yəni bu iş belə olmayacaq. Müqayisəli araşdırmalar xına ilə bağlı adətlərin və inamların digər türk xalqları, eyni zamanda türklərlə qarşılıqlı təmasda olan xalqlar arasında da geniş yayıldığını göstərir. “Xınayaxma” ilə bağlı adət və inamlar Anadolunun hər tərəfində, xüsusən Şərqi Anadoluda geniş yayılmışdır [5, s. 90].

H. Tanyunun məlumatından aydın olur ki, toylarda “xınayaxma” ilə bağlı adətlər, inamlar bolqar, qaqauz türkləri arasında da yayılmışdır.

Anadolunun bir sıra bölgələrində xına gecəsi oğlan evindən gələn qadınlara “yenge yemegi” deyilən yemək verilir. Xına gecəsi əyləncələri içərisində “Davullu düğünlər”, “Gəlin ağlatma”, “Kız anası ağlatma” geniş yayılmışdır [7, s. 199-200].

Quzey İraq türkmənlərində xınanı gəlinin əllərinə və ayaqlarına qisməti bol hesab edilən qadın yaxır [4, s. 126].

Dağıstan türkmənlərində “xına gecəsi”, “qızlar gecəsi” adlanır. Burada müxtəlif şənliklər keçirilir. “Qızlar şorbası” adlanan xörək bişirilir. Qızlar əllərinə xına qoyurlar. Gəlinin əlinə, ayaqlarına da xına qoyulur [9, s. 171].

Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlılarda olduğu kimi, digər türk xalqlarında da xına məclisi qadınlarla bağlıdır.

Analoji olaraq Anadolu türklərində, xüsusən Doğu və Güney Anadoluda “erkek kına gecəsi” adlı mərasim keçirilir. Bu, subaylıqla vidalaşmadır [6, s. 8-9].

Toylardakı belə şənliklər, bəylik, xanlıq hüquqlarının verilməsi, qız-gəlinlərin xına yaxması adətlərinə Novruz bayramında da rastlanmaqdadır.

Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, bəylik hüququ verilməsinin oxşar variantına Naxçıvanın Ordubad bölgəsində Novruz bayramında, “Xanbəzəmə” adlı mərasimdə də rastlanmaqdadır. Novruzdan əvvəl kəndin yaşlı insanları bir nəfəri xan seçirlər. O, üç gün müddətində xana məxsus idarə sistemi qurub kəndi idarə edir. Kəndin əsas meydanında şənliklər keçirilir, xalqın şikayəti dinlənilir, kəsüülər barışdırılır, xanın əmri ilə müxtəlif əyləncə və gəzintilər olur. Beləliklə, “Bəyin bəylik gecəsi”ndən fərqli olaraq Novruzda seçilmiş xanın hakimiyyəti üç gün davam edir. Burada diqqəti çəkən bir məsələ də vardı əgər seçilmiş xan şənlikləri, xalq idarə sistemini təşkil edə bilmirdisə xalq onu hakimiyyətdən salır və yeni xan seçirdilər. Deməli, hər kəs xan ola bilməzdi, bunun üçün xüsusi qabiliyyət tələb olunurdu. Elin xanı həm güldürməyi, həm idarə sistemini yaxşı bacarmalı, həm də əxlaq və mənəviyyəti ilə seçilməli idi.

Yuxarıdakılardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan toylarındakı bir sıra adət və mərasimlər tarixin alt qatlarında formalaşmaqla genetik cəhətdən digər türk xalqları ilə ümumi bağlara malikdir. “Bəyin bəylik gecəsi”, “Qız-başı”, “Subaylıqla vida keçəsi” və digər bu kimi adətlər evlənənlərin bir statusundan digərinə keçərkən insanların onlara göstərdiyi böyük diqqətin təmsali olmaqla onlara hakimiyyət, bəylik və xanımlıq hüququ tanıması ilə bağlıdır.

“Xanbəzəmə”yə gəlincə bu, yeni ilin başlanğıcında xalqın istək və arzularının yerinə yetirilməsi, idarəçi ilə idarə olunanın bərabər hüquqluluğu, üç gün müddətində ümumi idarə sisteminin yaranması, elliliklə toy, əyləncə, şənlik məclislərinin keçirilməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: 12 kitabda II kitab. Dastanlar / Tərtib edən B. Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1987, 343 s.
2. Bilqamış dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
3. “Kitabi Dədə Qorqud”. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Kalafat Y. Kuzey Azərbaycan – doğu Anadolu və Kuzey İrakda eski türk dini izləri (dini folklorik tabakalaşma). Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998, 240 s.
5. Kalafat Y. Doğru Anadolu da Eski Türk inanclarının izleri. Ankara: TDAV, 1990, 196 s.
6. Soy lu Sıtkı. Türk folklorunda və İçel de kına yakma // İçel kültürü, Ankara, 1987, Sayı 2, Mayıs, s. 8-9.
7. Tulay Er. Ürgüp ve sevre si evlenme adetlerinde meydana gelen sosyal ve kültürel değışmeler, V MTHKK Gelenek, Görenek, İnamlar Seksionu Bildirileri. Ankara, 1997 s. 191-201.
8. Бахлул Абдулла. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. Баку: Элм, 1990, 216 с.
9. Гаджиева С.Ш. Дагестанские терекменцы XIX-начало XXвв. Москва: Наука, 1990, 216 с.
10. Короглы Х. Огузский героический эпос. Москва: Наука, 1976, 239 с.
11. Лобачева Н.П. Различные обрядовые комплексы в свадебных церемониях народов Средней Азии и Казахстана / Домусульманские верования и обряды в Средней Азии, Москва: Наука, 1978, s. 144-175.

Гадир Гадирзаде

ОБ ОБЫЧАЕ «БЭЙИН БЭЙЛИК ГЕДЖЕСИ» (БЕКСКАЯ НОЧЬ ЖЕНИХА) И ЕГО ГЕНЕЗИСЕ

В статье исследованы исторические корни обычая «бэйин бэйлик геджеси». Выявлено, что до второй половины XX века в Нахчыване быто-

вал указанный обряд. Накануне второго дня свадьбы, обычно вечером, жених ведет себя как настоящий бек. Собирается компания из друзей жениха. Бек, провозглашая тем или иным лицам приговоры, назначает символические наказания и т. д.

Сравнительный анализ обычая показывает, что его исторические корни тесно связаны с эпосом «Китаби Деде-Горгуд».

Ключевые слова: *свадьба, жених, невеста, Китаби Деде-Горгуд, украшение хной, Новруз.*

Gadir Gadirzade

ABOUT CUSTOM OF “BEYIN BEYLIK GEJESI” (BEY NIGHT OF A BRIDEGROOM) AND ITS GENESIS

Historical roots of custom of “beyin beylik gejesi” are investigated in the paper. It is revealed that the mentioned ceremony existed in Nakhchivan up to the second half of XX-th century. On the eve of the second wedding day, usually in the evening, the bridegroom behaves himself as a real bey. His friends company gets together. The bey passes sentences on those or other persons, awards symbolical punishments and etc.

The comparative analysis of this custom shows that its historical roots are closely connected with the epos of “Kitabi Dada-Gorgud”.

Key words: *wedding, groom, daughter-in-law, Kitabi Dada-Gorgud, decoration with henna, Novruz.*

ASƏF ORUCOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

QIŞ EVLƏRİ VƏ EVLƏRİN QIZDIRILMASI MƏSƏLƏSİ (Naxçıvan materialları əsasında)

Məqalədə Naxçıvan bölgəsində qış evləri, evlərin qızdırılması, evləri qızdırmaq üçün yanasıların yığılması araşdırılmışdır. Naxçıvanda tikilmiş qış evlərində evləri qızdırmaq üçün təndirlərin üzərinə qoyulmuş kürsünün rolu xüsusi qeyd edilmişdir. Bundan əlavə evlərin qızdırılmasında əsas məişət elementlərindən biri olan buxarı haqqında məlumat verilmiş, Azərbaycanın digər bölgələrində də buxarılardan geniş şəkildə istifadə olunduğu araşdırılmışdır.

Eyni zamanda evlərin qızdırılmasında əsas və başlıca işlərdən biri də qış üçün yanasıların yığılması və evlərin döşənilməsidir. Yığılan yanasılardan istifadə qaydaları geniş şəkildə öyrənilmiş və Anadolu bölgəsi ilə qarşılıqlı müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: *Qış evləri, kürsü, buxarı, odun, evlərin döşənilməsi.*

Qış mövsümünün daha soyuq və çətin keçdiyi dövənlərdə, iqtisadi cəhətdən zəif olan xalq üçün qış həm ağır, həm də sıxıntılı keçərdi. Bunun üçün xalqımız ona hazırlığa xüsusi önəm verərmiş. Qış ilin elə fəslidir ki, insanların istiliyə böyük ehtiyacı vardır. Bunun iki tərəfi mövcuddur. Yaşayış yerinin istiliyi, əyinin və qarının (bədənin) istiliyi (3, s.162).

Etnoqrafik cəhətdən araşdırdığımız əsas məsələlərdən biri də qış evləri və evlərin qızdırılmasıdır. Biz bu yazımızda əsas diqqəti mövsümə uyğun olaraq yanasıların yığılması, evlərin qızdırılması məsələsinə də yönəldəcəyik.

Evlərin qızdırılması məsələsində əsas işlərə evlərin inşası zamanı diqqət yetirilirdi. Bu cür evlərə möhrə, kaha, qazma ev tipləri aiddir. Tarixdən bəllidir ki, bu cür evlər hələ eradan əvvəl mövcud olmuşdur. Bölgənin təbii şəraiti burada müxtəlif tip evlərin olmasına şərait yaratmışdır. Belə evlər yayda sərin, qışda isti olardı. Xalq arasında bu gündə belə evlərə qış evləri deyirlər. Evləri inşa edərkən ilk növbədə küləyin istiqaməti, qışda yağan qarın asanlıqla əriyib getməsi və s. məsələlərə diqqət yetirilirdi. Adətən bu cür evlərin istiqaməti günəş çıxan tərəfə baxırdı. İ.Zeynalov yazır ki, çünki, əgər evin yönümü qərbə tərəf baxırsa, Günəş zenit nöqtəsini keçdikdən sonra şüası qərb səmtə döyəcəkdir və nəticədə evin içi bürkü olardı. Bu həm də dini xarakter daşıyırdı, yəni evlər qibləyə tikilirdi (8, s. 28).

Yuxarıda qeyd etdik ki, evlərin tikintisi zamanı bəzi məsələlər nəzərə alınır. Bunlardan biri də divarın qalınlığı və tikinti materiallarıdır. Buna görə də daha çox möhrə evlərdən istifadə edilirdi. Çünki, kəskin kontinental iqlimi olan Naxçıvanda möhrə ən yaxşı tikinti materialı idi.

Naxçıvanda yayda soyuq qışda isti olan evlərdən biri də qazma, yarım-qazma evlər olmuşdur. Ancaq bu cür evlər əsasən dağlıq və dağətəyi zonalarda geniş yayılmışdır.

Naxçıvanda tikilmiş qış evlərində evləri qızdırmaq üçün təndirlərin üzərinə qoyulmuş kürsünün rolunu xüsusi qeyd etmək olar. Kürsü bir qayda olaraq qara damlarda qurulardı. Qara damların ortasında təndirlər olardı ki, bu cür təndirlərdə qış üçün həm çörək yapar, həm də yemək bişirilirdi. Təndirdə yemək bişirildikdən sonra üzərində kürsü qurulardı. Kürsülər bir növ stolu xatırladırdı. Qara damlarda təndirlər gündə 2 dəfə, səhər və axşam qalanırdı. Qara damların pəncərələri olmurdu. Evin üst tərəfindən işıq düşməsi və təndirdən tüstünün çıxması üçün baca qoyulurdu. Qışın uzun gecələrində bütün ailə kürsünün ətrafına yığışardı. Kürsünün tez soyumaması üçün üzərinə xalq arasında bilinən kürsüyorğanı örtər, yorğanın üstündən isə cecim çəkilərdi. Axşam ailə üzvləri kürsüyorğanını üzərlərinə çəkib, kürsünün ətrafında yatardılar. Bundan əlavə “külfət evlərində” də kürsü qurulardı. Bala otaqlar da var idi ki, buranı da qızdırmaq üçün otağın münasib yerindən çala qazıb ora köz qoyardılar. Bəzi evlərdə çala əvəzinə, xüsusi düzəldilmiş gil kürələrdən və çuqun manqaldan da istifadə edərdilər. F.Vəliyev V.Kurılevə əsaslanaraq yazır ki, kürsü qonşu İranın və Türkiyənin də yaşayış evlərində başlıca yer tutmuşdur (7, s. 76).

Evlərin qızdırılmasında əsas məişət elementlərindən biri də buxarı idi. Buxarılar daha çox qəfəxanalarda qurulardı. Buxarı yandırılarkən qəfəxananın qapısı açıq qoyulurdu ki, o biri otaqları da qızdırmaq mümkün olsun. Bəzi evlərdə isə buxarılar kəllə divarın ortasında yerləşdirilirdi. Bəzən otağın künclərinin ocaq oyuğundan və divariçi tüstü borusundan ibarət buxarılara da rast gəlmək olar. Buxarıdan ilin soyuq fəslində yemək bişirmək, su qızdırmaq üçün istifadə edilirdi (2, s. 114). Azərbaycanın digər bölgələrində də buxarılardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Zaqatala bölgəsinin əksər kəndlərində buxarılar iki formada: “qarpız” və “asma-qoyma”, Lənkəran-Astara bölgəsi kəndlərində isə bişmiş və çiy kərpicdən hörülmüş buxarı forması mövcud olmuşdur. Xörək bişirmək üçün “asma-qoyma” buxarılar daha əlverişli idi (7, s. 76). Onu da qeyd etmək ki, qış yeməyi bişirilərkən zəngin mətbəx mədəniyyətinə malik olan xalqımız bilərdi ki, hansı yeməkləri təndirdə və ya buxarıda bişirmək olar.

Evlərin qızdırılmasında əsas və başlıca işlərdən biri də qış üçün yanasıların yığılmasıdır. Yanasılar əsasən iki yerə ayrılır. Birinci odundan yığılan yanasılar, ikincisi isə peyindən alınan yanasılar. Onu da qeyd etmək ki, yanası tədarükünə yay və payız mövsümlərindən başlanılırdı. Odun olaraq əsasən badamça, qaraçalı, kəngiz, qatırquyuğu, gəvən yığılardı. Bağ-bağçanın quru budaqları da doğranıb (artlamaq) qış yanacağı üçün hazırlanırdı. Yanası üçün yoncanın

kötüyünü (xalq arasında bəlim deyilir) də çıxarıb istifadə edərdilər. Bir qış üçün 30-35 yük (1 yükdə 3 bağ olur) odun yığdılar. Yığılmış odunlar payız aylarından doğranılıb qış üçün saxlanılırdı. Odunlar doğranıldıqdan sonra talvara vurub qurudardılar. Yaşlı məlumatçılarımız bildirirlər ki, doğranmış odunları eyvanda üst-üstə səcinnəyirdik. Bu cür yığılma həm də soyuğun, küləyin eyvana dolmasının qarşısını alırdı. Bundan əlavə yanası üçün buğdanın kozarına qurumuş ağac yarpaqları da qarışdırıb istifadə edərdilər.

Peyindən alınan yanasılar isə öz növbəsində iki yerə bölünür. Birincisi mal, ikincisi isə qoyun (keçi) peyinindən hazırlanan yanasılar. Topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına görə, mal peyinindən basma basılır. Bu barədə H.Sarabski yazır ki, keçmişdə Bakıda insanlar damazlıq saxladıqları mal-qaranın peyini çənbərə basıb qışda yandırmaq üçün qurudurdular (5, s. 126). Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan bölgəsində basma “basmaq” (tökmək) üçün xüsusi basmaçılar olardı. Y.Kalafat yazır ki, bu cür basmaçılar Anadoluda da mövcud olmuşdur (1, s. 221). Mal-qara tövlə şəraitində saxlanılan dövrədən basma tökülür, yazın axırında kəsilir, sonra isə qurudulur. Qurudulduqdan sonra qalaqlara vurulur. Cənubi Azərbaycanın bəzi bölgələrində kərməlik hazırlanıb basıldıqdan sonra, kəsilmədən əvvəl bir şadlıq, əyləncə keçirilir, basmanın üzərində bu münasibətlə yallı gedilirdi (1, s. 220).

Bundan əlavə peyindən başqa bir üsulla yapma düzəldilir. Yapma yaparkən bir hissəsi qalın yapılırdı (hazırlanırdı) ki, təndirdə, bəziləri isə nazik hazırlanırdı ki, ocaqda istifadə edilsin. Bundan əlavə mal peyinindən alınan “təzək”dən də yanası üçün istifadə edilirdi. Anadolunun heyvançılıqla məşğul olan bölgələrində öz-özünə quruyan təzəklərə “kəllə” və ya “top” təzəklər deyilir (1, s. 219). Onu da nəzərinizə çatdıraq ki, təzəyin xüsusi üsulla yığılması mövcuddur. Təzək bir qayda olaraq yay fəslində yığılardı.

Y.Kalafat Qriqoryan mədəniyyət albomunda kərmə mədəniyyətinə dair rəsmlər olduğunu qeyd edir. Müəllif yazır: “Halbuki, ermənilər heyvançılıqla deyil, ticarətlə məşğul olan toplum olaraq bilinirdilər” (1, s. 221).

Topladığımız materiallara görə, mal kərməsi tez alovlanır və təndirdə yandırılır, qoyun kərməsi isə həm gec yanar, həm də daha çox buxarının yandırılmasında istifadə edilərdi. Maraqlı cəhətlərdən biri vurulan qalaqlardan, yığılmış odunlardan təqvimə uyğun istifadə edilməsi və artıq qalan yanasılara olan münasibətdir. Etnoqrafik çöl materiallarından aydın olur ki, əsasən qurulan qalaqların açılması (istifadə edilməsi), yığılan qış odunlarından istifadə böyük çillə girəndən sonra həyata keçirilir. İstifadə olunan yanası bu ildən gələn ilə qalarsa, artıq qalan yanasını növbəti ildə istifadə etmək üçün ilk növbədə imkansızlara verilir sonra istifadə edilirdi. Onu da qeyd edək ki, yığılan yanasıdan yazdan 40 gün gedənə qədər istifadə edilməlidir. Bu dövrə qədər el arasında 40 kötük yanan, 40 çuval saman Allah aman deyilir. Xalq arasında bildirilir ki, bu dövrə ən azı 40 kötüyün olmalıdır ki, yazdan çıxasan.

Qışın uzun gecələrində insanlar qızınmaq, bu uzun gecələri yola salmaq üçün tövlə otaqlarına yığılıb söhbətləşərdilər. Bunu ustad şairimiz M.Şəhriyar belə təsvir etmişdir:

Qış gecəsi tövlələrin otağı
Kətillərin oturağı, yatağı,
Buxarıda yanar odun yanağı,
Şəbcərəsi, girdəkanə, iydəsi,
Kəndi basar gülüb-danışmaq səsi (6, s. 24).

Tövlələr evlərə bitişik tikilirdi ki, bu da həm heyvanların oğurlanmasının qarşısını almaq, həm də evləri soyuqdan qorumaq məqsədi daşıyırdı.

Evlərin qızdırılmasında əsas işlərdən biri də onların döşənilməsidir. Günümüzdə bu iş havaların soyuması ilə başlayarlar. Evin döşəməsi tərkibinə ilk növbədə saman, qəzil qatılmış gillə suvamağı qeyd etmək olardı. Bu iş evlər tikilərkən diqqət yetirilirdi. Evlər döşənərkən isti olsun deyə altdan saman, çayən, topalaq düzərdilər. Sonra döşəmə başdan-başa keçə ilə döşənərdi. Bu keçənin nəmliyi keçirməməyi xüsusiyyəti ilə bağlı olmuşdur. Keçənin üzərindən palaz salınardı. Evin yuxarı hissəsinə kilim yaxud xalça salınardı (4, s. 35). Onu da bildirmək istərdik, evlərin döşənməsində varlı, kasıb evlərin fərqi olurdu. Xalq arasında işlədilən bir ifadədə kasıb evləri haqqında deyilir: “Bir həsirdir, bir də ki, Məmmədnəsir”. Yəni ev tamamilə boşdur.

İnsanlar öz geyimləri barədə də düşünmüş, ilin hansı dövründə qalın və ya yüngül geyinəcəkləri haqqında fikirləşmiş və uzunmüddətli fenoloji müşahidələr aparmışlar. Xalq arasında bununla bağlı “tut yarpaqladı soyun, tut yarpağın tökdü geyin” kimi deyim də mövcuddur.

Yuxarıdakılardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qış evləri və evlərin qızdırılması məsələsini etnoqrafik cəhətdən araşdırarkən məlum olmuşdur ki, maddi mədəniyyətimizin bu sahəsi sosial-iqtisadi-mədəni amillərin təsiri nəticəsində mühüm inkişaf yolu keçmiş, insanların yaşayış səviyyəsi yüksəlmiş, müasir vəziyyətə gəlib çatmışdır. Eyni zamanda yanacaq ehtiyatının da fəsillərə, ilin müəyyən dövrlərinə uyğun yığılması, bunlara əməl edilməsi, insanların yaşam mücadiləsinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkünə türk folk inancları (Kaşqay, Karapapah, Şahsevən / Elseven, Karakoyunlu, Kiresunlu, Afşar, İsmaili / Hazara, Cafriler, Kengerli, Karamanlı / Çələbi / Nigari, Ayrım, Kekai, Şebek, Mavilli-Mavilli, Sarılı / Sarılı). II c., ikinci baskı, Ankara: Berikan yayın, 2007, 425 s.
2. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: m.ö. IV minillikdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
3. Qədirzadə H.Q. Naxçıvan: Nuh baba və Türk Atadan gələn yol. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 192 s.

4. Məmmədov Dağlar. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2006, 208 s.
5. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Yazıçı, 1982, 253 s.
6. Şəhriyar M. “Aman ayrılıq”. Bakı: Yazıçı, 1981, 106 s.
7. Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.
8. Zeynalov İ. Naxçıvanın maddi mədəniyyəti (XIX əsrin sonu XX əsrin birinci yarısı). Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2011, 120 s.

Асеф Оруджев

ЗИМНИЕ ДОМА И ПРОБЛЕМЫ ИХ ОБОГРЕВА

В статье рассматриваются зимние дома (казма, карадам) Нахчыванского региона, вопросы их обогрева и сбора топлива. Особо отмечается роль курсу – стула, который ставился на тендир для обогрева дома в зимних домах, построенных в Нахчыване. Кроме того, сообщается о каминах, которые в основном использовались в быту как один из основных элементов обогрева домов, также исследуется широкое использование каминов в других регионах Азербайджана.

Одновременно одними из главных работ по обогреву дома являлись сбор топлива на зиму и устилание дома коврами. Подробно изучены правила использования и сбора топлива и проводится сравнение с Анатолийским регионом.

Ключевые слова: *зимние дома, курсу, камин, дрова, устилание домов.*

Asaf Orujov

WINTER HOUSES AND PROBLEMS OF HEATING

Winter houses of Nakhchivan region, questions of their heating and fuel collecting are considered in the paper. The role of a kursu – a chair which was put on a tandir for house heating in the winter houses built in Nakhchivan is especially noted. Besides, it is informed about fireplaces which basically were used in everyday life as one of main elements of house heating; wide use of fireplaces in other regions of Azerbaijan also is investigated.

Simultaneously one of the main house heating works were collecting of fuel for the winter and carpeting of houses. Rules of use and collecting of fuel are studied in detail and comparison with Anatoly region is carried out.

Key words: *winter houses, kursu, fireplace, fire wood, carpeting of houses.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

ADİL BAĞIROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: bagirovadil@yahoo.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI” ƏSƏRİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ictimai və ədəbi fikir tarixində mühüm yer tutan mütəfəkkir ədiblərdən biridir. İndiyə qədər onun həyatı, bədii, publisist fəaliyyəti geniş və əhatəli tədqiq olunmuş, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı qiymətli araşdırmalar aparılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə sadə, aydın, xalq kütlələrinin başa düşəcəyi bir dildə yazmış, həyatı boyu Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi, onun qorunub saxlanması, ədəbi-bədii dilimizin milli əsaslar üzərində inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Açar sözlər: *Danabaş, onomastik vahid, antroponim, toponim, ləqəb.*

Böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı boyu müxtəlif dram, povest, hekayə və felyetonları, publisist yazılarında zəngin şəxs adları və coğrafi-toponimik adlardan bacarıqla istifadə etmiş, əsərlərinin məzmun və ideyasına uyğun dini-əfsanəvi, mifoloji adlar seçmiş, neçə-neçə ölkə, şəhər, kənd, şəxs, qəzet, jurnal, məscid, pir, dağ, çay və s. adlarını onomastik materiala çevirmiş, bədii əsərlərinin üslubi imkanlarını daha da artırmışdır. Bu baxımdan onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan, ədəbiyyat tariximizdə mövqeyi ilə seçilən «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərinin onomastik layının araşdırılması, buradakı xüsusi adların qruplaşdırılması, üslubi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi maraq doğurur. İndiyə qədər «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsəri həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik baxımından təhlil edilmiş, bu haqda qiymətli fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Bununla bərabər ayrıca olaraq əsərin onomastik layının təhlilə cəlb edilməsi, Azərbaycan dilinin xüsusi adlar sisteminin öyrənilməsi, ədibin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Əsərin lüğət fondundan aydın olur ki, müəllif xüsusi adları seçərkən xeyli düşünmüş, götür-qoy etmiş, öz ideyasını, fikir və düşüncələrini ifa-

də etmək üçün müxtəlif səpkili şəxs adları və coğrafi-toponimik adları bədii materiala çevirmişdir.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində onomastik vahidlər bir neçə növü ilə təmsil olunur. Əvvəlcə, Danabaş oykonimi haqqında. Bu ad ümumiləşmiş, qeyri-real, müəllifin bədii münasibətlə işlətdiyi, düşünərəkdən seçdiyi, süni yolla yaratdığı, dövrün geridə qalmış, avam, elmdən, mədəniyyətdən uzaq, mövhumatçı kəndlərinin ümumiləşmiş simvolu kimi işlətdiyi addır. Müəllif bu addan ədəbi-bədii priyom kimi istifadə etmişdir. Məlumdur ki, süni ad yaratmaq ədəbi-bədii priyomlardan biridir. Belə priyom coğrafi-toponimik adlarda da öz ifadəsini tapır.

Cəlil Məmmədquluzadə yaxşı bilirdi ki, tək-tək fərdləri ifşa etməklə cəmiyyəti islah etmək olmaz. Ona görə də o, Danabaş adını prototip kimi götürmüş, müşahidə etdiyi hadisələri bədii priyomla ümumiləşdirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ədib əsərlərinin ideya-məzmununun formalaşması, bədii sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün digər əsərlərində də ümumiləşmiş adlara üstünlük vermiş, bu məqsədlə “Qurbanəli bəy”də *Qapazlı*, “Poçt qutusu”nda *İtqapan*, “Quzu”da *Qurdbasar*, “Kişmiş oyunu”nda *Zurnalı*, “Oğru inək”də *Qaraqılçığ* kimi qeyri-real coğrafi-toponimik adlardan istifadə etməklə bədii əsərin məzmun və ideyasına uyğun ümumiləşdirmələr aparmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə Danabaş adını seçməklə həmin kənddə baş verən əhvalatların digər kəndlər üçün də xarakterik olduğunu demək istəmiş, ifşa edəcəyi kənddə baş verən hadisələrin mahiyyətini bu adda cəmləmişdir. Bu haqda danışan T.Hacıyev yazır ki, “Nə, yazıçının dediyi kimi, İrəvan quberniyasında “Sürməli”, nə də Naxçıvan vilayətində “İtqapan”, “Qurbağalı” və “Danabaş” kəndləri vardır. Lakin həm İrəvan quberniyasının, həm də Naxçıvan vilayətinin bütün kəndləri məktəb, müəllim, maarif cəhətdən həmin vəziyyətdədir. Deməli, yazıçı konkret kənd adını çəkməməklə demək istəyir ki, bütün kəndlər “Sürməli”, “İtqapan”, “Qurbağalı” və “Danabaş” timsalında təmsil olunmalıdır” (2, s. 123).

Əsərin antroponimik leksikası müxtəlif şəxs adları və ləqəblərlə təmsil olunmuşdur. Müəllif kəndin mənəvi və dini mühitinə uyğun obrazların daxili aləmini xarakterizə edən, ictimai mövqeyini müəyyənləşdirən, mənəviyyatını açıqlayan adlardan bir vasitə kimi istifadə etmiş və XX əsrin əvvəllərində mövcud olan antroponimik leksika haqqında dolğun təsəvvür yaratmışdır. Əsərdəki şəxs adları ictimai mövqeyinə, rütbə və vəzifəsinə görə müxtəlif boyalarla təqdim olunmuşdur. Müəllif istifadə etdiyi titullu şəxs adları vasitəsilə görmək istədiyi vəziyyəti canlandırmış, müxtəlif yollarla vəzifə yiyəsi olmuş Danabaş kəndinin kattası və Çərçiboğan kəndinin qlavasını “bəy” titulu ilə təqdim etmişdir. Əsərdə Çərçiboğan kəndinin qlavasını Xudaverdi bəyin adı çəkilir: “İkinci, ondan ötrü bu cavabı verdi ki, Kərbəlayı Heydər ölən kimi Zeynəbə iki ləyaqətli yerdən müştəri çıxdı. Biri Danabaş kəndinin mötəbəri və sayılanı Hacı Həmzə və biri də Çərçiboğan kəndinin qlavasını Xalıqverdi bəy” (3, s. 32). Gö-

ründüyü kimi əsərdə Xalıqverdi bəyin adı çəkilir, onun mənəvi keyfiyyətləri xarakterizə olunmur. Ancaq bundan fərqli olaraq Xalıqverdi bəy haqqında müəllifin demək istədikləri Xudayar bəy vasitəsilə açılır. Əsərdə Xudayar bəyin bədii boyalarla əks olunan xarakterik əlamətləri Xalıqverdi bəy üçün də səciyyəvidir. Məsələn: “Pəs görək bu şəxs kimdi və nəçidi? Bəli, xırda adam deyil bu eşşəyi istəyən şəxs. Bu, Danabaş kəndinin kattası Xudayar bəydi” (3, s. 12); “Xudayar bəy katta olan kimi lap dəyişildi. Əvvəl başladı libasından. Paltarını təzələyib və əlinə bir zoğal ağacı alıb, xəbər verdi ki, onun adı Xudayar deyil, Xudayar bəydi” (3, s. 13); “Hələ siz Xudayar bəyi yaxşı tanımırırsınız” (3, s. 34); “Xudayar bəy özgə kattalar kimi katta olmayıbdı” (3, s. 13); “Amma xalq bilirdi ki, bəylik ona oradan yetişib ki, qlava anasını siğə edib. İyirmi-otuz adamı Xudayar katta dama qatıb məhz o səbəbə ki, səhvən ona deyiblər Xudayar katta, deməyiblər Xudayar bəy” (3, s. 13) və s.

Fikrimizcə, müəllifin Xudayar bəyi bu şəkildə təqdim etməsi, onun daxili portreti ilə mənəvi aləminin üst-üstə düşməsi, Danabaş kəndinin mənəvi, ictimai həyatı, adamları haqqında çox şey deyir, kənd adının semantikasını tamamlayır.

b) Əsərdə dindar, nadan, cahil şəxslər Hacı, Kərbəlayı, Məşədi, Molla titulları daşıyan, qazı və yasavul vəzifələri olan şəxslər vasitəsilə ümumiləşdirilir, Məşədi Oruc, Kərbəlayı Cəfər, Kərbəlayı İsmayıl, Kərbəlayı Heydər, Kərbəlayı Qafar, Kərbəlayı Səbzəli, Kərbəlayı Zeynalabdin, Hacı Həməzə, Məşədi Əhməd kimi şəxslərin xarakterik cizgiləri, onların titulları, vəzifələri ilə əlaqələndirilir, dövrün dini mühiti, kənd adamlarının dünyagörüşü bu şəxslər üzərində cəmlənir. Məsələn: “– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən görək bu əhvalatı mənə deməyəydin. Sən mənim ürəyimə bir ox vurdun” (3, s. 23); “Qazı üzünü qapıya səmt tutub, nökrini çağırıb ona buyurdu ki, qəndi ortalıqdan götürsün, qəlyan doldursun və çay gətirsin” (3, s. 16); “Bunlar həmçinin danabaşlıdırlar. Əvvəlkinin adı Kərbəlayı Qafar və ikincisinin adı Kərbəlayı Səbzəlidir. Bunlar hər ikisi Xudayar bəyin sədaqətdi və köhnə rəfiqləridir” (3, s. 57); “Bu, Danabaş (kəndinin) qlavasının yasavulu və Xudayar bəyin rəfiqi Qasıməlidir ki, biz tanıyıırıq” (3, s. 57); “Bunlardan biri qırx beş, bəlkə də əlli sində, qırmızı saqqal, qara papaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sində köhnə qara papaq, qədək arxalıklı, ağ tuman, qara saqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin prixod mollası Molla Məhəmmədquludur” (3, s. 68); “Genə eşşək sahibi eşşəyə bir-iki dəyənək yendirib, istədi sürüb gedə, Məhəmmədhəsən əmi və Məşədi Oruc qoymadılar” (3, s. 73).

c) Müəllif əsərdə *qulu* komponentli adları da ustalıqla seçmiş, Molla Məmmədqulu, Molla Pirqulu, Vəliqulu kimi adlar vasitəsilə kənd əhalisinin Allaha məhəbbəti, dinə inam və sədaqətini ifadə etmişdir: “Bəli, əhd bağlandı və xəbər gəldi ki, Xudayar bəyin qızı oldu. Kərbəlayı Heydər oğlunun adını qoydu Vəliqulu, Xudayar bəy qızının adını qoydu Gülsüm. Haman gecə molla Pirqulu Gülsümün siğəsini oxudu Vəliquluya” (3, s. 31); “Vəliqulunun bu əh-

valatdan heç xəbəri yox idi, çünki o günü Vəliqulu çöldə idi, zəmiyə toxum səpirdi” (3, s. 31) və s.

Əsərdə Heydərqulu, Muradqulu kimi uşaq adlarının verilməsi də islama və tanrıya kor-təbii inamın mövcudluğunu göz önünə gətirir: “Xudayar bəyin iki oğlu – Heydərqulu altı yaşında və Muradqulu doqquz yaşında, – hər ikisi quru yerdə üzüstə uzanıb və iki əllərini bir-biri üstə qoyub, qıçlarını göyə qalxızıb, bir-birini qıçlarından vururdular” (3, s. 37);

ç) Povestdə adı çəkilən şəxslərin çoxu kasıb, mühitin dumanlı iqlimindən çıxıb bilməyən, ictimai ədalətsizliyə zorən baş əyən sadə kənd əhlidir. Ona görə də müəllif belə adlara heç bir əlavə etmir, onları titulsuz, bədii boyaqsız verir. Məsələn: “Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır. O yaqın Məhəmmədhəsən əmini də tanıyır; çünki Məhəmmədhəsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi. Məhəmmədhəsən əminin olar əlli dörd, əlli beş yaşı” (3, s. 8); “Əhməd evə girən kimi naxoş adamlar kimi divara dayanıb alçaq səs ilə dedi: – Vay, ana!” (3, s. 53); “İzzət bir qədər çörək və qatıq gətirib, qoydu oğlunun qabağına” (3, s. 54);

d) Müəllif qadın adlarına da üstünlük vermiş, müsəlman dünyası üçün xarakterik olan *Zeynəb*, *İzzət*, *Zəhra*, *Şəraf*, *Gülsüm*, *Ziba*, *Fizzə*, *Səkinə*, *Xoşqədam* kimi qadın adlarından istifadə etmişdir. Söz yox ki, bu adlar o dövrdə valideynlərin arzusuna, zövqünə, istəyinə uyğun seçilmiş, dövrün tələbi ilə səsləşən adlar olmuşdur. Bu adların mənasında din, mövhumat, gerilik, avamlıq və s. kimi mənalar əks olunur. Məsələn: “Zeynəb qırx-qırx iki yaşında, kök, dolu və qarabuğdayı bir övrətdir” (3, s.28); “Zeynəb bucaqda diz üstə oturub, əlində corab toxuyurdu. Zahirən çox qəmgin görsənirdi. Zeynəbin sol səmtində Fizzə qızı yanını verib yerə, diqqət ilə baxırdı anasının üzünə. Kənarda quru yerdə Ziba qızı öz-özünə bir zad oynayırdı” (3, s. 32); “Amma işlər belə gətirdi ki, Zeynəbin Xudayar bəyə yox cavabı gedən kimi Xudayar bəy cavab verdi ki, əvvəla, dəxi qızını vermək istəmir Vəliquluya və bir də Zeynəbə və Vəliquluya sifariş göndərdi ki, mərhum Kərbəlayı Heydərin ona, yəni Xudayar bəyə iki yüz manat həcətli borcu var, tezliklə düzəldib versinlər ki, dəxi şikayət-mikayət olmasın” (3, s. 32); “Bura gələn arvad Səkinə xala idi; Xudayar bəy göndərmişdi” (3, s. 33); “Gülsüm, yəni Vəliqulunun nişanlısı, Vəliqulunu görəcək çadırşəbə bürünüb, pambıq boğçası kimi çəkilib oturdu qaranlıq bucaqda» (3, s. 37) və s.

Əsərdə Danabaş adı və kəndin mənəvi həyatının qüsurlu cəhətləri ləqəbli adlar vasitəsilə də təsdiqlənir. Aydın olur ki, “bütün Qafqaziyyə vilayətində bizim Danabaş kəndi kimi məzəli kənd yoxdu”; “Sözüm orda deyil; sözüm orasındadı ki, bizim kənddə şəxs yoxdu ki, onun bir ayaması olmasın. Bizlər ayağa deyirik. Bilmirəm başa düşdünüz, ya yox? Ayama, yəni ləqəb. Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm, oğunub gedərsən. Məsələn: Gir-dik Həsən, Dəvə Heydər, Yalançı Səbzəli, Eşşək Muxtar, Doğan Qasım, müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdi” (3, s. 6).

Əsərdə Lağlağı və Qəzetçi ləqəblərinin yaranma yolları haqqında verilən məlumatlar da maraq doğurur: “Mənim yoldaşım Sadıqın adını qoyublar lağ-

lağı. And olsun bizi yaradana, bu ləqəb o kişiye heç yaraşmır. Doğrudur Sadıq çox danışır. Elə hər yanda oturubdu deyəcək. Deyir, deyir və yorulmaq bilmir. Amma neylim, bir belə şirinkəlam, mən deyərəm, yer üzündə yoxdu” (3, s. 6); “Pəs mənə niyə deyirlər qəzetçi? Bunun səbəbini ərz edim. Mənə o vaxt qəzetçi dedilər ki, mən Sadıq ilə müsahiblik başladım. Həqiqətdə mənim adımın qəzetçi qoyulmağına bais yoldaşım Sadıq olubdu” (3, s. 6); “Söz yox, mənim adımın qəzetçi olmağına bais yoldaşım olubdu, necə özünüz də görürsünüz və söz yox ki, mənə xoş gəlmir ki, atam-anam qoyduqları adımın yanına bir özgə ad qon-daralar; amma mən genə ürəyimi sıxmıram” (3, s. 7).

Əsərin yazıldığı dövrdə Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən ayama sözü geniş işləndiyi halda, “o taydan” gələn axund ərəb dilindəki ləqəb termininin işlədilməsini tövsiyə edir: “Sadıq səbəbini soruşandan sonra axund bizi başa saldı ki, Lağlağı Sadığın ayaması deyil, ləqəbidi. Ayama avam sözüdür, ləqəb ərəb sözüdür. Axırda axund bərkdən-bərk bizə tapşırırdı ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyə, ləqəb deyək. Biz hamımız razı olduq və “bəli” cavabından savayı bir söz demədik” (3, s. 7).

Müəllif bu ləqəblərdən istifadə etməklə müsəlman aləminin ləqəbəçilik adətini qamçılayır, bədii əsərdə ləqəblərin yaratdığı satirik üslubu imkanların rolunu açıqlayır.

Toponimlər. “Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərində mövzuya uyğun toponimlər seçilmiş, bu adların üslubi imkanlarından məharətlə istifadə olunmuş, Qafqaziyyə, Rusiyyə, İrəvan, Danabaş kimi ölkə, şəhər və kənd adları işlənmişdir. Məsələn: “Sonra bir qızınan sevişdi, həmin qızı aldı və bir neçə il gedib İrəvan tərəflərində qürbətlik çəkdi, bəlkə puldan-zaddan qazanıb gətirib əlində maya eləsin. Qərək, tutmadı işi, əliboş kəndə qayıdıb üç-dörd eşşək alıb, başladı çarvadarlığı” (3, s. 9); “Müxtəsər bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdi. Əgər duram hamısını ərz etməkliyə, bütün Rusiyyətin karxanalarında kağız qalmaz” (3, s. 6). Bu cümlələrdə Qafqaziyyə və Rusiyyət toponimlərinin bu variantda işlənməsinin əsas səbəbi o dövrdə sabit imla qanunlarının olmaması ilə bağlıdır.

Əsərdə Qıraxdın adı canlı danışiq dilində olduğu kimi Qıraxdın variantında işlədilir: “Kərbəlayılar üz qoydu Qıraxdın yoluna və camaat yavaş-yavaş, dəstə-dəstə və tək-tək üz qoydu kəndə” (3, s. 67); Burada Qıraxdın dedikdə el arasında Culfaya deyilmiş ad nəzərdə tutulur və “dindən uzaq, dindən kənar” mənasında işlənir.

Əsərin lüğət tərkibində iki məhəllə adı vardır. Bu adlardan biri Buxxana məhəllə adıdır. Buxxana Naxçıvan şəhərinin qədim məhəllələrindən birinin adıdır. Yaşlı nəslin nümayəndələri şəhərin bir neçə yerində Buxxana olduğunu təsdiqləyir, ancaq məhəllənin yerini xatırlaya bilmirlər. “Azərbaycan ərazisində “buxxana”ların ən böyüyü Naxçıvandakı İmamzadə kompleksi yaxınlığında” (4, s. 225) yerləşdiyini nəzərə alanlar isə məhəllənin həmin ərazidə olduğunu iddia edirlər. Ancaq axtarışlar sübut edir ki, Buxxana məhəlləsi adı çəkilən

Buzxanaya yaxın ərazidə yerləşməyib. Bu faktı aydınlaşdırmaq üçün əsərdən gətirdiyimiz nümunələrə diqqət edək: “Eşşəyi qatıb karvansaraya Xudayar bəy üz qoydu bazara. Yeddi girvənkəlik qəndlərdən bir kəllə alıb vurdu geyməsinin altına və bazardan çıxıb Buzxana məhəlləsini tutub başladı getməyi” (3, s. 14). “Xudayar bəy sevincək tez bazar məscidinin yanına yetişib, yeni bazar çayına, dəstəməz alıb girdi məscidə və namaz qılıb, üz qoydu bazara” (3, s. 20). Mirzə Cəlilin bu fikrini əsas götürüb belə təxmin edirik ki, Buzxana məhəlləsi keçmiş şəhər bazarına yaxın ərazilərdən başlamış və şəhərin mərkəzi hissələrində yerləşmişdir. Şəhər bazarı indiki Came məscidinin arxa hissəsi, Xədicəyi-Kübra məqbərəsi, Naxçıvan Dövlət Arxivinin binası arasındakı sahədə yerləşmiş və Buzxana məhəlləsinə də yol buradan başlamışdır. Buzxana məhəllədə yaşayanların məşğuliyyəti ilə bağlı yaranmış addır (1, s. 342).

Çaylax məhəllə adı Danabaş kəndinə aiddir. Bu məhəllə adı Naxçıvanın dialekt və şivələrində olduğu kimi, Çaylax variantında verilir: “Bütün kəndi dolanıb və hər züvvarın qapısının ağzında münacatını tamam edib və xələtini alıb, çavuş “Çaylax” məhəlləsinə daxil olub, əvvəl gəldi dayandı Kərbəlayı Zeynalabdinin qapısında və başladı münacatı” (3, s. 65).

Çaylaq məhəllə adı Naxçıvan MR-in şəhər və kəndləri üçün xarakterik addır. Hazırda Babək rayonunun Nəhrəm kəndində Çaylaq məhəlləsi, Çaylaq meydanı, Sirab kəndində isə Çaylaq məhəllə adları qeydə alınmışdır. Bu meydana və məhəllələrə ad coğrafi obyektlərin yerləşdiyi ərazinin relyef quruluşuna, ərazinin çaylaq yeri, daşlı, qumlu olmasına görə verilmişdir.

Əsərdən gətirdiyimiz nümunələrdə adı çəkilən Bazar çayı və Bazar məscidi də şəhərin mərkəzi hissələrində yerləşir. Bazar çayı XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvançaydan çəkilərək Xətai kəndi və Əlixan məhəlləsindən keçən və indiki Bazar gölü istiqamətində axan kanalın adıdır. Vaxtilə şəhərin təsərrüfat həyatında kanalın böyük rolu olmuş, suyu bol olduğu və bazarın yanından keçdiyi üçün ona Bazar çayı adı deyilmişdir. Kanalın suyu indi də borular vasitəsilə eyni istiqamətdə axıdılır. Əsərdə adı çəkilən Bazar məscidi indiki şəhər Came məscididir. Məscidin belə adlandırılması onun şəhər bazarının yanında yerləşməsi ilə əlaqədardır.

Əsərdə Heydər xan körpü adı da çəkilir: “A kişi, bu nə sözdü? Necə Heydər xan körpüsünə sal daşıyaqlar? Xa-xa-xa ... A kişi, doğrudu, Heydər xan körpüsünü qayırtırırlar, amma dəxi bir eşşək istəyirlər ki! Heydər xan körpüsünə Danabaş kəndindən yüz manat xərc istəyirlər” (3, s. 59). Yaşlı nəslin dediyinə görə Heydər xan körpüsü XIX əsrin sonlarında Naxçıvan şəhəri ilə Şəkərabad kəndi arasında Naxçıvançayın üzərində tikilmiş körpü adıdır. Körpü həmin dövrdən XX əsrin 30-cu illərinə qədər Heydər xan körpüsü adı ilə tanınmış, bir müddət sonra dəmir konstruksiyalar əsasında yenidən tikilərək 1932-ci ildə istifadəyə verilmiş və Naxçıvan-Culfa-Ordubad avtomobil yolunun əsas tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Körpünün tikinti materialı dəmirdən olduğu üçün ona Dəmir körpü deyilmişdir. Son zamanlar körpüdə yenidən ti-

kinti aparılmış və müasir ölçülərə cavab verən körpü salınmışdır. İndi həmin körpü Naxçıvançay körpüsü adlanır.

Əsərdə işlənən divanxana və karvansara adları da onomastik adlar sırasına daxildir. “Məhəmmədhəsən əmi divanxanaya girməkdə, nəçərnək də divanxananın balkonuna çıxmaqda” (3, s. 63); “Axşam azanına ancaq yarım saat qalırdı ki, Xudayar bəy gəlib çıxdı haman karvansaraya ki, eşşəyi qatmışdı” (3, s. 22).

Tədqiqat sübut edir ki, əsərdə adı çəkilən Kərbəlayı Cəfər karvansarası Naxçıvan şəhərində mövcud olmuş və indiki İdris Məmmədov küçəsi ilə M.Ə.Sabir küçələrinin kəsişdiyi ərəzidə, o vaxt üçün şəhərin qələbəlik olan hissəsində yerləşmişdir.

Əsərdə adı çəkilən “Prodski” qənd adı dilin ktematonimlər qrupuna aiddir. Müəllif bu adı işlətməklə üslubi çalar yaratmış, insan taleyini, hüquq və mənəviyyatını bir kəllə qəndə satan rüşvətxor şəhər qazısının riyakar obrazını yaratmışdır: “Karapet ağaya təzəlikdə yaxşı qənd gəlib, adına Prodski deyirlər. Səy elə haman qənddən al. Çayı da indi özün bilərsən, nə tövr olur-olsun” (3, s. 19).

Yekun olaraq demək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadə bədii və publisistik irsinə daxil olan əsərlərində fikrin obrazlı ifadəsi, yazıçı niyyətinin açılması məqsədilə müxtəlif şəxs adları və coğrafi-toponimik adların zəngin üslubi çalarlarından yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov A. Onomalogiya problemləri. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
2. Hacıyev T. Satira dili. Bakı: ADU-nun nəşri, 1975, 177 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1983, 311 s.
4. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.

Адилъ Багиров

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ПОВЕСТИ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ «СОБЫТИЯ В СЕЛЕНИИ ДАНАБАШ»

В статье анализируются стилистические возможности личных имен, прозвищ, обобщенных и нереальных ойконимов, урбанонимов и ктематонимов, используемых в повести Джалила Мамедкулизаде «События в селении Данабаш».

Ключевые слова: *стилистические возможности, прозвище, ойконим, урбаноним, ктематоним.*

Adil Baghirov

**ONOMASTIC UNITES IN JALIL MAMMADGULUZADEH'S
NOVELLA "DANABASH KANDININ AHVALATLARI" ("STORIES OF
THE BLOCKHEAD VILLAGE")**

Stylistic opportunities of person names, nicknames, generalized and unreal oykonims, urbanonims and ktematonims used in Jalil Mammadguluzadeh's novella "Stories of the blockhead village" are investigated in the article.

Key words: *stylistic opportunities, nickname, oykonim, urbanonim, ktematonim.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinr@yahoo.com.tr

NAXÇIVANLILARIN ETNOGENEZİ TARİXİNDƏ TUS TÜRKLƏRİ

Məqalədə indiyə qədər Azərbaycan və türk alimlərinin ümumtürk arealında tədqiq etmədiyi bir prototürk boyu Tus türklərindən, onların tarix səhnəsinə çıxışları dövr, və mənsub olduqları ərazilərdən söhbət açılır. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan, eləcə də ümumtürk coğrafiyasında "tus" şəklində məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması elmi dəlillərlə sübut olunmuşdur.

Açar sözlər: etnonim, turs, tirsən, Tirseniya, Tus.

Qədim Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində Tus türklərinin xüsusi yeri olmuş, onlar tarixşünaslığımızda tədqiqat obyektı olmadığından istər Azərbaycan və onun bir parçası olan Naxçıvan ərazilərində, istərsə də ümumtürk coğrafi arealında məskunlaşmaları, tarixləri və dilləri haqqında fikir söylənilməmişdir. Lakin qədim qaynaq və yazılı mənbələr, eləcə də ümumtürk toponimikasında adlardakı qədim dil elementləri onların türklər olduğunu göstərir. Tus türkləri, m.ö. minilliklərin qaynaq və salnamələrinə "tuskı", "turş", "tirsən" yazılışlarında düşmüşdür. Tusların tarixi qaynaqlarda proseslərə təsiri isə onların güclü bir prototürk boyu olduğunu sübut edir. Bunları nəzərə alaraq tusların tarixi dövrü, dili və əraziləri yönündən tədqiqi, fikrimizcə tariximizə və qədim dilimizə sahiblənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Yunan tarixçisi Herodot Tus tayfa adını "tirsən" kimi etrusklara aid olaraq göstərmiş, bunun, yunanlar tərəfindən belə adlandırıldığını, ərazi baxımından isə, pelasq boylarından cənubda yaşadıklarını, onların Tirseniya adlı ölkələri olduğunu yazmışdır (19, I, 57, 94, 166; VI 17). Adla bağlı izahda isə, ərazinin etrusklara mənsubluğu, onların İtaliya ərazilərinə köçləri, dillərini qorumaları, mənşəcə Kiçik Asiyalı olmaları və s. də vurğulanmışdır (19 s. 505). Bu məlumatlara baxmayaraq Tus boyları və onların qolu olan etrusklarının ərazidən elliklə, köçləri heç bir mənbədə qeydə alınmır.

Qədim Misirin Əs-Səbua vadisindən m.ö. XVIII əsrin ikinci yarısına aid tapılan salnamədə Misir fironu Merneptaxenin "dəniz xalqları" haqqındakı yazıları və Liviya ilə bağladığı müqavilədən danışılır. Bu müqavilədə iştirakı olan

digər tayfalarla bərabər Turş-Tus boylarının da adı çəkilir, onların Kiçik Asiya-nın cənub qərbində yaşayan etrusklar olduğu göstərilir (37; 38; 4, s. 415-421). Biz I cild “Ümumdünya tarixi”ndə də bu məlumata rast gəlirik. Lakin burada fi-ronun adı “Merenptaxe” kimi verilmiş, etrusklar isə Tus boylarının varisləri ki-mi təqdim olunmuşdur (33, I t., s. 384).

Tus varisləri etruskların tarixini geniş araşdıran A.İ.Nemirovski onların Kiçik Asiyadan İtaliyaya köçərək, Etruri ölkəsində məskunlaşdıqlarını, yunan-ların bu adı “Tirren” adlandırdıqlarını, Roma imperatoru Klavdinin isə “Etrusk tarixi” yazdığını qeyd edir. Daha sonra müəllif İtaliyada oxunması mümkün ol-mayan bütün yazıların Etrusk yazısı olduğunu, onların qədim Toskan ölkəsinin sakinləri olmasını göstərir (26, s. 47-51; 27, s. 3-5). Bir yazısında Toskan ölkə-sinin şimal ərazisindən aşkarlanan arxeoloji mədəniyyət nümunələrini diqqətə çatdıran müəllif, bu maddi-mədəniyyətin m.ö. IX-VII əsrlərdə etrusklara aid olduğunu yazmaqla, etrusk qrafitlərinin Monteric və Venel nümunələri ilə eyni-liyini də yazır (27, s. 237-244).

Qeyd edək ki, Etrusklar haqqında alimlərin “Şərq” və “Şimal” konsepsiyaları olmuş, onları **şərq və şimaldan gəlmə** variantlarında tədqiq etmişlər. Bu konsepsiyanın doğruluğunu müdafiə etməklə fərqli fikirlər söyləyən E.V.Be-lova, A.T.Fomenko, Q.V.Nosovski, S.Ferri və s. tədqiqatçıların ümumi fikrincə etruskların əcdadları olan Tus boyları m.ö. XV əsrlərdə Kiçik Asiyada məskun-laşmış, onların qolları olan etrusklar isə m.ö. VIII-VII əsrlərdə bu ərazilərdən İtaliyaya köçərək orada 300 ilə yaxın hakimiyyətdə olmuşlar. Burada etrusk-ların özlərini “Tusk-sabin-rasen” adlandırmaları, dillərinin latın və italyan dil-lərinə yad olması, slavyan dilinə uyğunluğu kimi mübahisəli fikirlər də yazıl-mışdır (6, s. 13-17; 18, s. 437-440; 11, s. 21-27, 139-141; 10, s. 137; 18, s. 39).

Şərq konsepsiyasını digər qrup üzvləri A.Çertkov, V.Modestov, V.Bran-denşteyn, Y.Burian, B.Mouxova kimi araşdırıcıların tədqiqatlarında da tusların varisləri etruskların dili və mənşəyi məsələsi ayrıca tədqiq olunmuş, onların Apennin yarımadasının əksər hissəsinə sahib olduqları, dillərində **türkizmlərin** çoxluğu, Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyanın şimal şərqinə, daha sonra isə İtali-yaya tarixi köçləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (4, s. 14, 72; 34, IV t. s. 14, 71, 287-293).

Tuslar və onların varisləri etrusklar haqqında maraqlı və elmi əhəmiy-yətli yazılara biz həmmüəlliflər M.L.Qasparova, V.Q.Boruxoviçin, eləcə də S.P.Markiş, A.F.Losevin yazılarında da rast gəlirik. Yunan tarixçisi Plutarxın yazılarına və antik qaynaqlara istinad edən müəlliflər, etruskların Romada Tark-vinlər çar sülaləsi yaratdıqlarını, Etrusk dövlətinin cənubunda “Tarkvin” şəhə-rinin mövcudluğunu da qeyd edirlər. Tədqiqatlarda etrusk yazılarında həqiqətən “Tarxun” şəxs adına rast gəlinməsi iki Tarkon çar adının olması, etruskların özlərini həm də “Tarxun” adlandırmaları, çar Attila dövründə onların “Hun”, “Xun” olmaları kimi məsələlər də xüsusi vurğulanmış, lakin Tus varisləri ol-ması qeyd olunmamışdır (32, s. 72, 163; 18; 14, s. 45-57; 23, s. 42-44, 123).

Plutarxın yazılarında isə biz Tarkvin nəslindən olan Kollatinin çar tərəfindən qovulması, Tarkvin Qordinın Kum şəhərindən keçmiş əks etdirən kitablar alması, burada Arqun (ər Hun – F.R.) adasının olması yazıları ilə də rastlaşırıq (28, I t., s. 191, 207, 311).

Göstərilən məlumatlarda tusların tarixi və etnik kimliyi haqqında araşdırıcıların fikirləri əsasən etrusk boyları ətrafında cəmlənsə də, “Orta Asiya xalqları” variantı tusların tarixini qədimləşdirir. Bundan başqa bu yazılarda etruskların özlərini “tusk” adlandırmaları **tusların** onların uluları, Kiçik Asiya xalqları olması fikirləri bu tayfaların Tus boylarının varisləri qənaəti və s. məsələlər tusların ayrıca tayfa olmasını onların mənşəcə türk boylarından gəldiyini orta-ğa çıxarır (F.R.).

Tusların eləcə də etruskların dili məsələsi də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Onların m.ö. I minilliklərdə yaşadığını yazan V.Qeorqiyeu, V.P.Neroznak, A.İ.Nemirovski, J.N.Rober, V.A.Çudinov kimi araşdırıcılar öz yazılarında etrusk dilini het-luvi, dravid, slavyan, hind-avropa, hürri və urartu dillərinə aid etmişlər (29, s. 226-230; 7, s. 146). Rus alimi A.Aleksey isə, Tus və etruskların dili haqqında A.Korneyevin yazılarına istinad edərək “...etrusk yazılarını araşdıranların gəldiyi yekun nəticədən bir şey daha kəskin olaraq aydınlaşdı ki, **etrusk yazıları rus dilində oxunmur!!!**”, deyərək fikrini qəti olaraq bildirir (38).

Bu məlumatların elmi əhəmiyyəti etruskların tarixinin m.ö. I minilliyə, Tusların tarixinin isə m.ö. II minilliyin əvvəllərinə və əgər Orta Asiya variantı nəzərə alınarsa m.ö. III minilliyin II yarısına aid edilməsidir. Bu halda etruskların tusların varisləri olması məsələsi öz təsdiqini tapmış olur, dillərində türkiizmlərin bolluğu məsələsi isə bu dilin əski türk dili olmasını təsdiq edir (F.R.).

Etruskların dili və tarixini araşdıran A.Caferoğlu, onların Anadoludan köçüb İtaliyada məskunlaşdıqlarını Etrusk və Lidiya dilində isim təsrifinin Altay dilləri ilə eyniliyini, qədim şumer, hürri, sak, etrusk dili və xalqlarının Altay, Ön və Orta Asiya xalqları və dilləri ilə eyni kökdən gəldiyini qeyd edir (5, s. 59-61). Bu fikrə şərik olan görkəmli alimimiz F.Ağasioğlu isə etruskların 7 yazılı mətnini araşdırmaqla onların türk dili variantlarını göstərir, Herodot, K.Tasit, Annales, V.Brandenşteyn kimilərin Tus və etrusklar haqqındakı məlumatlarına istinadən onların bir qolunun İtaliyada Roma şəhərini salaraq 250 il burada rəhbər olduqlarını, bu ittifaqa subar, mitan, tursa, saqa-qamərlərin də daxil olduğunu yazır. O, etruskların İtaliyada Qamer, Sibarisi, Tarki, Kasper kimi toponim və Alpan, Turan, Tartar, Uni kimi teonimləri (müqəddəs adları) yaratmış türklər olmasını da tarixi faktlarla əsaslandırır (9, s. 188-193). Müəllifin mətnlərdən nümunə kimi verdiyi sözlərin areal türk dilində olduğu kimi təkrarı və eyni mənaları daşması bu tayfaların türk olduğunu təsdiq edən dil faktlarıdır.

Tərəfimizdən R.Blok, L.A.İqorovski, M.Z.Zəkiyev, E.Maknamaranın yazılarından götürülmüş (3, s. 118, 122; 36, s. 85-86, 114-124; 24, s. 153) bəzi etrusk yazılarının üzərində apardığımız müqayisəli təhlillərin nəticəsi olaraq bu sözlərin bir qisminin bu gün də müasir türk dillərində işləndiyini görürük. Ant-

rorponim və teofor- müqəddəs adlarda **Tinq**-Tenqr, **Tarxan**-Tarxan, Tarkan, **Turan**-Turan – ümumtürk ərazisi və Turan antroponim, **Una** tanrıçası-Anu Altay mifində, Turmıs-Tomris, Azərbaycanın qadın massaget çarı, Kirin başını kəsən və s. adların etrusk dilində təkrarı təsadüf ola bilməz (F.R.). Biz bu dildə **turuce** – “vermək” və Osmanlı türklərində “tərziyə etmək” – “məsləhət vermək”, **lupuce** – lap ucda-sonda – “ölüm” **baltu** – bel tirməsi-şalı, **tupi** – təpilmək (alov təpti, su təpdi), **tin** – gün, **turan** – törən, **zar** – sır – “ışığı, od”, **zer** – “yer”, **tamasa**-“tamaşa”, **tamax** – “damaq”, **cus** – “quş”, **han** – “qan”, **set** – “süd” kimi sözlərlə də qarşılaşırıq (F.R.). Bundan başqa etruskların əlifba sistemində dilimizdəki **l, m, n, r** sonor samitləri də eynilə təkrarlanır və bir sıra səslərin səslənməsi də qədim və müasir fonetika ilə eynilik təşkil edir (22, s. 13, 41-47). Bu baxımdan Bütöv Azərbaycan ərazisindəki əlifba işarələrini Etrusk əlifba işarələri ilə qismən müqayisə etməyi də lazım bilirik.

AS TÜRK ƏLİFBASI

Λ A - a	Σ Z - z	N - a	M - m
Β B - b	Υ Y - u	Θ - b	N - n
Χ(κ) - - q/k	Ψ - - ü	Χ(κ) - q	Π - p
Δ - - d	Γ - v	Ρ - d	Δ - z
Ε E - e	Ι - - s	Ε - e	Ζ - z
Τ - - i/e	Θ - h	Ι - v	Τ - t
Κ K - k	Π 1 - p	Ι(κ) - z	Υ - u
Λ L - l	Τ 11 - t	Θ - h	Θ - f
Μ M - m	- 1 - i	Ι - i	Τ - l
Ν N - n	Θ Θ - f	Κ - k	Υ - ü
Δ D - z	Ο - - o		

BASTUL-TURDETAN ƏLİFBASI

Δ A - a	49Δ - z	1 - ba	Δ Δ Δ - to
7 8 9 10 - e	Μ Μ Μ - s	Υ Χ - b	Δ Δ Δ Χ Δ - tu
4 5 6 - z	7 8 9 10 - s	Ζ - bi	Δ Δ Δ Χ Δ - ca
0 1 2 - o	Σ Σ - m	Δ Χ Χ - bo	Δ Δ Δ Δ Δ - ke
4 5 - u, ü	4 5 6 7 8 - n	Δ 1:1 - bu	Δ Δ Δ - co
1 - l	4 5 6 7 8 - ti	+ Χ Χ - ta	Δ Δ Δ - cu
1 2 3 4 - xi		Δ Δ Δ - te	

Δ 4 - a	4 9 Δ - z	1 - ba	1 1 1 1 - to
7 8 9 10 - e	11 12 13 - s	14 15 - bi	Δ Δ 1 1 X 1 1 - tu
14 15 16 - z	17 18 19 - 3	20 21 - bo	1 1 1 1 - ca
22 23 - o	24 25 - m	26 27 - bu	1 1 1 1 1 1 1 - ke
28 29 - u, ü	30 31 32 - n	33 34 - ta	1 1 1 1 - co
35 - l	36 37 38 - ti	39 40 - te	41 42 - cu
43 44 - xi			

GƏMIQAYA İŞARƏLƏRİ

○ Υ 1 1 4 > T 1 2 X h 4 7 4 1 1 1

ŞAMAXI İŞARƏLƏRİ

Ш H 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

GƏNCƏ, TƏBRİZ, NÜVƏDİ, PİRALLAHI İŞARƏLƏRİ

ГЯНДЖИНСКИЕ ЗНАКИ			
Гянджа	Гяминга	Гянджа	Гяминга
1	X	X	X
2	X	X	X
3	X	X	X
4	X	X	X
5	X	X	X
6	X	X	X
7	X	X	X
8	X	X	X
9	X	X	X
10	X	X	X
11	X	X	X
12	X	X	X
13	X	X	X
14	X	X	X

ШЕМАХИНСКИЕ ЗНАКИ			
Шемаха	Гяминга	Шемаха	Гяминга
1	Ш	Ш	Ш
2	Ш	Ш	Ш
3	Ш	Ш	Ш
4	Ш	Ш	Ш
5	Ш	Ш	Ш
6	Ш	Ш	Ш
7	Ш	Ш	Ш
8	Ш	Ш	Ш
9	Ш	Ш	Ш
10	Ш	Ш	Ш
11	Ш	Ш	Ш
12	Ш	Ш	Ш
13	Ш	Ш	Ш
14	Ш	Ш	Ш
15	Ш	Ш	Ш

ТЕБРИЗСКИЕ ЗНАКИ		ЗНАКИ НЮВЕДИ	
Тебриз	Гяминга	Нюведи	Гяминга
1	h	h	h
2	Y	Y	Y
3	1	1	1
4	V	V	V
5	7	7	7
6	2	2	2
7	+	+	+
8			

ЗНАКИ ПИРАЛЛАХИ	
Пираллахи	Гяминга
1	П
2	К
3	С
4	О
5	У
6	Т
7	Н
8	Д
9	Л
10	Б
11	Ж
12	Ш
13	Х
14	Ц

18

İndi isə Etrusk əlifbasındakı işarələrə diqqət edək. Burada I sıradakı hərf işarələr m.ö. VII-V yüzilliklərə, II sıradakı hərf işarələr isə, bir qədər yeniləşdirilmiş formada sonrakı dövrlərə, m.ö. IV-III yüzilliklərə aiddir.

A	C	E	F	I	⊞	⊗	I
a	g	e	v, f	dz	ch	th	i
K	L	M	N	P	Q	R	S
k	l	m	n	p	sh	q	r
T	V	X	Φ	Υ	⊞F	8	
t	u	ks	ph	kh	f		

A	C	E	F	I	⊞	⊗	⊗	I
a	g	e	v, f	dz	ch	th		i
K	L	M	N	P	Q	R	S	
k	l	m	n	p	sh			
P	D	S	S	T	V	Φ	Φ	Υ
r	s			t	u	ph	kh	f

Bu işarələrdən Gəmiqaya işarələri ekspedisiya zamanı şəxsi müşahidəmizin nəticəsidir. Digər işarələr isə C.Cəfərovun və Ə.Fərzəlinin araşdırmalarından götürülmüşdür (5, s. 51, 89-98; 1, s. 17-19). As türk-Azərbaycan əlifbasına gəldikdə isə bu haqda məlumata Strabonun yazılarında təsadüf edirik. O, As və Bastul Turdetanların-türklərin ulu babalarının m.ö. VI minillikdə bu əlifbalara sahib olduqlarını qeyd edir (5, s. 92). Əgər diqqət etsək qədim Asak - As ər - Azərbaycan əlifba işarələri ilə Etrusk yazı işarələrində **A, E, F, İ, K, L, M, N, R, P, S, Ş, T, U, Ü** (cəmi 15) hərfləri As və Turdi hərf işarələri ilə tamamilə eynidir. Bu işarələrin əksəriyyəti Gəmiqaya, Şamaxı, Pirallahı, Gəncə, Təbriz, Nüvədi işarələrində də təkrarlanmaqla bu əlifba sisteminin eyni kökdən gəldiyini sübut edir. Bütün bunlar nəzərə alındıqda F.Ağasioğlunun öz fikirlərində yanlış olduğu və Tus-Tusk varisləri etrusqların bir türk boyu olması bir daha təsdiq olunur.

Bütöv Azərbaycan və ümumtürk arealında coğrafi adlar sistemində "tus" tərkibli adlar da "Tus" kökünün qədim bir türk tayfa adı olduğunu təsdiq edir. Cənub Azərbaycanda hələ XI əsrdə sənədlərdə öz əksini tapan Tus şəhəri və Tusmanlı, Tuyustan, Şahantes məntəqə adları (8, s. 176-177; 12, s. 4; 17, s. 469), Azərbaycanda eləcə də Naxçıvanda Tasmalı, Təsi, Tsur, Kütus, Tos kimi məntəqə adları (2, s. 91-94; 13, s. 181), Türkiyənin Doğu Anadolu bölgəsində Tosya, Tarsus, Tuzla adları, (32, s. 94, 101), areal türk toponimik sistemində Tasbuk, Tastı, Tisman, Tusovo, Tisil kimi məntəqə, qışlaq, aul adları (25, s. 34, 54-55) əski Tus boylarının yaratdığı yer adlarının yayım arealına sübutdur.

Yuxarıda qeydə aldığımız mənbə və araşdırmalardan ortalığa çıxan ümumi nəticə Tus boylarının bir prototürk tayfaları olduğunu və Naxçıvan ərazisində geniş məskunlaşdığını bir neçə elmi istiqamətdən təsdiq etmiş olur:

1. Antik mənbə, qaynaq və tədqiqatlar etrusqların türk Tus boylarının varisləri olduğunu təsdiq edir.

2. Tarixi baxımdan Tus tayfalarının Orta Asiyadan gəldikdən sonra Kiçik Asiyada m.ö. XVIII əsrlərdə qeydə alınması onların ən azı m.ö. III minillikdə tarix səhnəsində olmasına tarixi sübutdur.

3. Tus boylarının varisləri etrusqların dilində sözlərin formalaşma üslubunun türk-Azərbaycan dilinin istər fonetik, morfoloji, istərsə də qədim As, Turdetan və Mingəçevir, Nüvədi, Qobustan, Gəmiqaya əlifba işarələri ilə oxşarlığı və təkrarı bu dilin qədim Azərbaycan dilinin bir qolu olduğunu sübut edir.

4. Areal türk onomastikasında Tus tayfa adına qoşulan **man**– “ulu”, **tan** – “tən”, **us** – “zəka”, **ur** – “qur, qurmaq”, **ti** – tikmək, **ovo** – “oba”, **il** – “yurd, vətən”, **buk** – “bəy”, kimi isim, fel, sifət köklərinin bu gün də belə dilimizdə işlənməsi adların türk dili imkanları ilə formalaşdığını göstərir (30, s. 204-211; 31, s. 36-40; 20; 21).

5. Tus boylarının Doğu Anadoluda subar, mitan, hürri, kuti, lulubəy, saqa-qamər kimi boylarla birgə tarixi proseslərdə iştirakı və “Tus” tərkibli yer adlarının Naxçıvan ərazilərində qeydə alınması bu tayfaların ərazidə aborigen sakinlər olduqlarına da qeyd-şərtsiz sübutdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Фарзали А. Ноев Ковчег и Гямика-Гобустанский алфавит. Баку: Полиграф, 2005, 302 с.
2. Azərbaycan SSR-in qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE BR, 1986, 114 s.
3. Блок Р. Этруски. Предсказатели будущего. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2004, 189 с.
4. Буриан Я., Моухова Б. Загадочные этруски. Москва: Наука, 1970, 229 с.
5. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. I c., İstanbul: Alfa, 2001, 446 s.
6. Чертков А.Д. О языке пелазгов, населивших Италию, и сравнение его с древне-словенским // Временник Московского Общества истории древностей Российских. Книга 23, Москва, 1855.
7. Чудинов В.А. Вернем этрусков Руси. Расшифровка надписей древней цивилизации. Москва: Поколение, 2006, 664 с.
8. Gültəkin Q. Güney Azərbaycan doğusunda yer adları. İstanbul, 2001, 192 s.
9. Ağasıoğlu F. Azər xalqı. Bakı: Çıraq, 2005, 432 s.
10. Фоменко А.Т., Методы статистического анализа нарративных текстов и приложениях хронологии. Москва: Изд-во МГУ, 1990, 439 с.
11. Фоменко А.Т., Носовский Г.В. Начало Ордынской Руси. Основание Рима. После Христа. Троянская война. Москва: Астрель, 2005, 750 с.
12. Хасə Nəsrəddin Tusi. Əхлақи-nasiri. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
13. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
14. История древнего Рима / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 1994, 366 с.
15. История древнего Востока. Т. II, Москва: Госполитиздат, 1988, 563 с.
16. История всемирной литературы. Т. I. Белова Е.В., Воровская В.Ч. Москва: Наука, 1983, 584 с.

17. Иванов М.С. Очерк истории Ирана. Москва: Госиздат, 1952, 469 с.
18. Гаспарова М.Л., Борухович В.Г. Ораторское искусство древней Греции. Москва: Наука, 1994, 334 с.
19. Геродот. История. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
20. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 278 s.
21. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 552 с.
22. Латыпов Ф.Р. Исследование древних языков Средиземноморья на основе фоноэволюционной гипотезы и комбинаторно-частотных методов. Уфа: Гилем, 2003, 164 с.
23. Лосев А.Ф. Плутарх. Очерк жизни и творчества. Москва: Наука, 1999, 345 с.
24. Макнамара Э. Этруски. Быт, религия, культура. Москва: ЗАО Центр-полиграф, 2006, 192 с.
25. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
26. Немировский А.И. Идеология и культура раннего Рима. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1964, 228 с.
27. Немировский А.И. Археологические музеи Тосканы// Вестник древней истории, Москва: Русский язык, 1992, № 1, с. 237-244.
28. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. I, Москва: Правда, 1990, 592 с.
29. Робер Ж.Н. Этруски. Москва: Вече, 2007, 368 с.
30. Rzayev F.N. Qədim Şəhur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
31. Rzayev F.N. Naхçıvan toponimlərində əski dil elementləri // Humanitar elm-lərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı: Mütərcim, TM, NPM, 2006, № 2, s. 36-40.
32. Герберштейн С. Записки о Московии. Москва: Изд-во МГУ, 1988, 430 с.
33. Всемирная история. Т. I, Москва: Госизд., 1956, 746 с.
34. Всемирная история: эллинистический период. Т. IV, Москва: Литера-тура, 1997, 630 с.
36. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. Москва: ИНСАН, 2003, 496 с.
37. [ru.wikipedia.org/wiki/ Мернептах](http://ru.wikipedia.org/wiki/Мернептах).
38. www.numbernautics.ru/content/view/534/31/

Фирудин Рзаев

ТЮРКИ-ТУСЫ В ИСТОРИИ ЭТНОГЕНЕЗА НАХЧЫВАНЦЕВ

Статья посвящена тюркскому племени Тус. Темы, связанные с эти-ми племенами, до сих пор не были исследованы учеными. Автор статьи впервые первый раз коснулся этой проблемы и выявил, что слово «тус» — это имя одного древнетюркского племени. Также выявлено множество

интересных научных фактов, которые тесно связаны с общетюркской историей. Путём всестороннего анализа выявлено, что тюрки – тусы жили на древней Нахчыванской земле еще в III тысячелетии до н. э.

Ключевые слова: *этноним, турс, тирсен, Тирсения, Тус.*

Firudin Rzayev

TUS TURKIS IN THE HISTORY OF NAKHCHIVAN'S ETHNOGENESIS

Article is devoted to a Turkic tribe of Tus. Topics connected with these tribes, has not been investigated by scientists till now. The author of this paper has concerned this problem for the first time and revealed that the word «tus» is the name of one ancient Turkic tribe. Also the set of interesting scientific facts which are closely connected with all-Turkic history and distribution is revealed. By the all-round analysis it is revealed that Tus Turkis lived on the ancient Nakhchivan land as far back as III millennium BC.

Key words: *ethnonym, turs, tirsen, Tirsenia, Tus.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: reshadzulfugarov@yahoo.com

ORDUBAD DİALEKTİ VƏ CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ BİÇİN VƏ XIRMANLA BAĞLI İŞLƏDİLƏN TERMİNLƏR HAQQINDA

Məqalədə Ordubad dialekti və Culfa şivələrində biçin və xırmanla bağlı işlədilən bəzi terminlərdən bəhs olunur. Müəllif Ordubad dialekti və Culfa biçin və xırmanla bağlı işlədilən terminləri başqa türk dillərinin dialektləri və qədim türkdilli yazılı abidələrlə müqayisəli təhlil etmişdir. Göstərilmişdir ki, bu terminlərin əksəriyyəti qədim türkdilli yazılı abidələr və başqa türk dillərinin dialektlərində mövcuddur. Bütün bu terminlər türk dillərinin və onların dialektlərinin ən qədim dövrlərdən mövcud olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Türkiyə, dialektlər, biçin və xırman, termin.*

Əkinçilik ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qədim tarixi kökləri olan təsərrüfat sahəsidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində ibtidai əkinçilik təsərrüfatının yaranması bizim eradan VIII-VI min il əvvələ – Neolit dövrünə gedib çıxır. Erkən Tunc dövründə qədim insanların həyatında I İctimai əmək bölgüsü baş vermiş və nəticədə əkinçilik maldarlıqdan ayrılaraq müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir. Tarixi xronologiya göstərir ki, türk tayfaları əsasən su hövzələrində, çay vadilərində məskunlaşmışlar. Məhz Ordubad və Culfa rayonlarının da Araz, Əlincə, Gilan çayları boyunca yerləşməsi bu torpaqların ən qədim türk yurdu, eyni zamanda əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şəraitə malik yer olmasından xəbər verir.

Ta qədim zamanlardan ulu babalarımız əkinçilikdə istifadə etdikləri alət və əşyalara, əkin əkmə adətlərinə, əkinçilik təqvimlərinə müxtəlif adlar vermişlər. Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində əkinçiliklə bağlı çox zəngin terminlər mövcuddur ki, onlar günümüzədək geniş şəkildə öyrənilib tədqiq olunmamışdır. Əkinçiliyin insanların həyatında mühüm yer tutması və uzun zamanlardan bəri inkişaf etməsi nəticəsində bu sahə ilə məşğul olanların danışığında əkinçiliklə bağlı sözlər daha işlək xarakter almışdır. Ordubad rayonunun – Aza, Sabir Dizə, Əndəmic, Tivi, Dəstə, Biləv, Bührüd, Kotam, Culfa rayonunun – Saltaq, Bənəniyar, Əbrəqunus, Kırna, Gal, Xoşkeşin, Xanəgah və s. kəndlərində əkinçilik təsərrüfatı xüsusilə inkişaf etmiş və təbii ki, burada əkinçiliklə bağlı zəngin termi-

nologiya yaranmışdır. Əkinçilik termini geniş anlayış olub əsasən – taxılçılıq, bostançılıq və tərəvəzçilik sahələrini özündə birləşdirir. Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində hər üç sahənin inkişaf etdiyini qeyd etmək olar, lakin taxılçılıq hər iki rayonda xüsusilə inkişaf etmişdir. Burada əkinlə bağlı işlənən terminlər əkin üçün gərəkli olan müxtəlif əşya və alətləri, torpağın əkilmə dövrünü, əkinin suvarılmasını, torpağın məhsuldarlığını, əlamətini, rəngini, şum aparılması üçün lazım olan alət və əşyaları, cütə, xışa qoşulan heyvanların ad və sırasını, şumun növünü, taxılın əkilmə xüsusiyyətlərini, əkin işində iştirak edən insanların vəzifələrinə görə adlarını və ən nəhayət məhsulun biçilib yığılması ilə bağlı adları ifadə edir. Müasir Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin bir çoxunda olduğu kimi Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində də taxıl biçini, xırmanla bağlı zəngin terminlər mövcuddur. Onların bəzilərinə diqqət yetirək.

Çəllənən // çallanan dövr (ək.k.) – “Buğdanın yetişənə yaxın dövrü”. Məs.: Hə day taxıl çallanıb (Gal.). Bu sözə Culfa rayonunun əksər kənd şivəsində rast gəlinmişdir. Quruluşca düzəltmə söz olan *çallanmaq* feli *çal* sifəti, – lan adlarından fel düzəldən leksik şəkilçi və – an feli sifət şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmışdır. Çal sözü isə dilimizin dialekt və şivələrində həm “tək-tək, seyrək”, həm də “saçdakı ağ, ağarma” mənalarını ifadə edir. Məs.: Qara saçları artıx çallanmışdı (K.). Bu nümunədə çallanmaq sözü yaşlılığa, yaşlanmaya (yəni o insan yetkinləşib, yaşlaşıb – R.Z.) işarə vurur. Onda çəkinmədən demək olar ki, “taxılın çallanan dövrü” ifadəsi elə əslində “taxılın yetkinləşməsi, ağarması” deməkdir. Ocəx bağləmə // orax bağlamax (ək.k.) – “Bir neçə toxumun birgə cücərməsi; sünbülün çox gətirib bir-birinə dolaşması”. Sütül (Sal., G., Göy., K., Əbr.) –1. Tam yetişməmiş buğda; 2. Biçilmək vaxtına az qalmış zəmi. Məs: Buğda təzəcə ağaranda, hələm tam yetişməyində sütüldü de:llər (Əbr.).

Bəşşəğ // başşax (ək.k.) – “Biçin zamanı yerə tökülən sünbül; az miqdarda sünbüldən bağlanmış dəstə”. – Təxıl yığılannən so:rə bəşşəğ edərđiyh (Büh.). Bəşşəğ // başşax sözünün birinci mənada işlənməsi həm Azərbaycan dili dialektlərinin əksəriyyətində, həm də bir sıra türk dillərində mövcuddur. Bu söz Türkiyə türkcəsi və dialektlərində başak (3, s. 63), Başqırd dilində башак (17, s. 206), Tuva dilində можак (13, s. 273), Tatar dilinin şivələrində башак (19, s. 73), Türkmən dilinin dialektlərində баш // сунбул (6, s. 113; 18, s. 45), Kumık dilində баш (15, s. 340), Özbək dilində башак (20, s.85), Qaraqalpak dilində macak (14, s. 281), qədim türk dilində baş (16, s.86) şəklində işlənmişdir.

Vər (ək.k.) – “Sıra cərgə”. – Zəmi: biçəndə hərкүşдә:n öz vəri olardı (Qaz.). Vər sözü dilimizin dialekt və şivələrində əsasən eyni fonetik tərkib və yaxın mənalarda işlənir. Məs.: Gəncə dialektində bir nəfərin bir dəfəyə biçdiyi yer (5, s. 129), Bakı dialektində müəyyən miqdarda yeri biçmək (1, s. 206), Qazax dialektində, Culfa və Əlibayramlı şivələrində bir nəfərin bir dəfəyə biçdiyi yer və ya çevrilmiş torpaq, şırım, xətt (1, s. 255; s. 99), Gəncəbasar dialekt və şivələrində iki mənada; 1. Yerın şumланмасынın başlanması 2. Əkin və suvarılan yeri ikiyə ayırma (2, s. 20) mənalarında işlənir. Vər sözü eyni zaman

kartofçuluq sahəsində “kartof kolunun dibinin yumşaldılaraq torpaqla doldurulması” mənasında da işlənir.

Qırp (ək.k.) – “Taxıl kolunun yalnız sünbül hissəsinin qırılması, yığılması”. – Uşax vaxdı bı zəmilərdə birsən nə xətdəm qırp eliyərdix' (G.). Bu söz Gəncə dialekti və Mərzə şəvələrində qırba (1, s. 129), Quba dialektində qarba (8, s. 234), Şuşa şivəsində qırpım (1, s. 141), Qazax dialektində qırba (2, s. 261), Gəncəbasarda qırpba “əllə başı qoparılan sünbül” (5, s. 28) şəklində və mənələrdə işlənir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində qırp (1, s. 322) sözünün Salyanda qılçıq mənasında işləndiyi göstərilmişdir. Yolpa yolmaq (Sal) – Taxılın əllə yolunması.

Bəfə // bafa (ək.k.) – “Bir orağ ağzı tutana qədər biçilən küləş”. – Bafa bir orağın ağzı qədər biçilən taxıl dəstəsidir (Xan.). Söz Gəncə (5, s. 127), Qazax (2, s. 116), Şəki (11, s. 193), Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl, Gədəbəy, Füzuli, Zəngilan, Tovuz (9, s. 27) dialekt və şivələrində eyni məna və formada qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bafa Qazax dialektində dərz bağlamaq üçün kökündən qoparılan sünbül (2, s. 60) mənasında işlənmişdir ki, Ordubad dialekti və Culfa şivələrində bu məna bəndəm, Şahbuz şivələrində bəndəmlik sözləri ilə ifadə olunmuşdur.

Puşqurt // peşqurt (ək.k.) – “Vaxtından əvvəl döyülən dən”. – Bi də gö:rdü bıdı qırp eliyib dibəydəcə döyüb qəvirqə qəvir:rdix (Lək.).

Z.Xasiyev bu sözü fars mənşəli hesab edərək qərb qrupu dialekt və şivələrində pişxord – biçin vaxtı biçinçilərə, köç vaxtı çobanlara qabaqcadan verilən azacıq təzə taxıl (5, s. 83); dağa köçən maldarlara aran əkinçilərinin göndərdiyi taxıl (buğda və ya arpanın nübarı) (5, s. 63) mənasında işləndiyini göstərmişdir. Əli Cəfərli isə peşqurt (2, s. 22) sözünü maldarlıqla əlaqədar köhnə zaman anlayışı hesab edir. V.Mursaquliyev də *peşqurd* sözünü “taxılın nübarı” mənasında izah etmişdir. Bizim fikrimizcə, peşqurt sözü iki komponentli əkinçilik termini olmaqla *peş* // *puş* və *qurt* sözlərindən təşkil edilmişdir. Bu birləşmənin I komponenti müasir şivələrimizdə heyvandarlıq və üzümçülük termini kimi işlənən *peşarı*// *peşara*, *peşov* (*peş+av* (*ab*) az su – R.Z.) sözlərinin yaranmasında da iştirak edir. Həmin sözlərsə, şivələrdə “az olan süd və ya üzümün aranması” mənasındadır. II komponent “qurt” isə “qırp, qırp eləmək – taxılın sünbül hissəsinin qırılaraq yığılması (R.Z.)” əkinçilik terminin fonetik variantıdır. Onda deyə bilərik ki, *puşqurt* // *peşqurt* “az olan qırp, yəni az olan taxıl, ilk taxıl” mənasındadır.

Kazar // kozar (ək.k.) – “Vəlin altında döyülməmiş qalan sünbül parçaları”. – Hərdən o: vəl atda qalan sünbül döyülmür una kazar de:llər (Əbr.). Söz Qazax dialektində kozar // bozközar // qozar (1, s. 285; 343), Gəncə və Gəncəbasar dialekt və şivələrində keçəl // başkeçəl // başkozar (5, s. 31; 69), Naxçıvan dialektində kozar // gözəl (7, s. 34; 153), Cəbrayıl, Kürdəmir, Salyan, Mingəçevir, Zəngəzur, Zəngilan şivələrində köçəl (9, s. 186), İraq-Türkmən ləhcəsində közər // kozar / kozal (4, s. 274) şəklində qeydə alınmışdır. Bəndəm

// bəndəm (ək.k.) – Arpa və ya buğda gövdələri eşilərək bağlamaq üçün istifadə olunur. Bu söz Teyvaz şivəsində bəndəm şəklində “cil ot və ya çovdarın eşilərək ot bağlamaq üçün istifadə olunması” mənasında işlənir.

Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində biçin və xırmanla bağlı aşağıdakı terminlərdə işlədilir:

Gilə (Sal., Bən., Göy., K., Qız., G.) – “Tam yetişməyən buğdanın 10 dərzinin yığılaraq bağlanıb yetişmək üçün başı dik saxlanması”. Məs: Bala, o zamannar un dərzi bi yerə başı dix' yığdıx una gilə de:rdix' (Göy.). Cəmə bağ (Boy., Tey.) – “Açıq yığılan ta-xıl və ya ot bağı”, yux' (Tey.) – “əkiz bağdan ibarət ot, taxıl yığını”, qoduxlux (Tey., Lək.) – “dörd bağ taxıl və ya ot”, əlçim (ək.k.) – “bir ovucda tutula bilən balaca ot və ya taxıl dəstəsi”, xorum (ək.k.) – “ot dəstəsi”, pencə – “səkkiz və ya on bağdan ibarət dərzi”, bəğ // bağ – “bir neçə bafadan bağlanmış dərzi”, bəlım // bəlim – “saman halına düşməmiş küləş”, heşan // heşən – “tökülmüş küləş”, vəğənnəməy // vəğləmməy – “biçin vaxtı keçən zəmi”, dəşixçı // daşixçı – “dərzləri daşıyan”, səvrıx // savrıx // – əfsəməy, əvdiməy “toplamaq”, püfə – “samanın çox kiçilmiş parçaları”, binar – “vəlin altında parçalanmış, əzilmiş taxıl”, şüşdəməx' – “təpə kimi yığmaq”, dəjdəməx' – “nişanlamaq, nişana qoymaq” (Şahbuz şivələrində dəstələmək) mənasında işlənir. Şüşələməx' (Tey.) – taxıldan təmiz dəni ayırmaq. Məs: Taxıldan təmiz dəni ayırmağa şüşələməx' de:llər. Xoyum // taya (ək.k.) – “dərzlənmiş otların yığıldığı yer”.

Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində taxılın növünü bildirən terminlər də işlədilir. Məs.: yəzdıx // yazdıx “yazda əkilən buğda”, küzdüx' // güzdüx' – “payızda əkilən buğda”, yazlıx // yazdıx lümə (G., Sal., Bən., Üst., K.) – “yazda əkilən buğda növü”, dəvədiş // qərəqılçix // qaraqılçix (Göy., Sal., Y., A., Qız., Əbr.) – “payızda əkilən buğda növü”, güla:şar // gülavşar buğda (Sal., Bən., K., C.) – “un hazırlamaq üçün əla buğda növü”, kahraba // kəhrəbə buğda (Bən., Sal., G.) – “sarı rəngli, çox dadlı buğda növü”, qılıcı // qılıçı ərpə (Sal., Göy., G., Əbr.) – “yazda əkilən arpa növü”, güzləx' // güzdəy // şeşəli (Bən., Göy., G.) – “payızda əkilən arpa növü”, sübbəhət // sübrəhət – “yazlıq və payızlıq buğanın qarışığı”, gərdiyar // kərdiyar – 1. Şərik əkilmiş taxıl; 2. Qarışıq növlü taxıl, süməli dən // qərəçəli dən // qaraçalı dən – “içərisində qaraca olan dən”, xırdalı dən, vələmmir dən, gülullu dən, çət – dəni təmizlənmiş kozar və s.

Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində xırman və orada istifadə olunan alət adları da maraq doğurur. Məs.: cərcər // carcar – “taxılı döymək, dəni ayırmaq üçün işlədilən alət”. Bu sözün “*cancan*” fonetik variantına da Culfa rayonunun Gal kəndində rast gəlinmişdir. Gəm // gem – “vəl”, gəmçi – “vəli idarə edən adam”, yığən // muğən – “samanı, dəni bir yerə yığan alət”, ləmpərə – “xırmanda taxıl sovurmaq üçün alət”, şadəre // şadara – “irigözlü xəlbir”, xəlbir // xalbir // qəlbir, dəşgir // daşgir – “irigözlü, göndən hazırlanmış xəlbir”.

Ordubad, Culfa dialekt və şivələrində ot biçini ilə bağlı terminlər də olduqca zəngindir. Məs.: goza // gözəy // gözə – bulağın su tutan sahəsi, biçənəyh –

1. Təbii ot sahəsi. 2. Otu biçilən sahə, yəsdənə // yasdana // tala – dağ, dərə döşündə olan, otu biçilən sahə, çimən // çəmən – otu biçilən sahə, biçilmiş otun sıra ilə düzülməsi, biçilən ot sırası, təpil // tapıl – laydan bir yerə toplanmış ot koması, təpilçi // tapılçı – tapıl qoyan, otu komalayan, xorum – tapılın bükülərək komalanmış forması, xorumçu – tapılları bükən şəxs, qəşəxorum – iki xorumun bağlandığı bağ, yoncəlix // yoncalıx, xəşəlix' // qorungəlix'.

Kələnti // kərənti (ək.k.) // dəryaz (K., Qız., Ərz.)// mullağan // mələğan (T., Əy., Ənd.) – Ot biçmək üçün alət. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, “mallağan” “kərənti” ilə müqayisədə daha böyük ölçülüdür. Məs.: Mələğanı çəkməx' dəhə çətin o:r, una görə ki, yəkədi (Üst.). Bu söz Naxçıvan dialektində mallağan (10, s. 171) şəklində, eyni mənada qeydə alınmışdır. Dəryaz Azərbaycan dili dialektlərinin əksəriyyətində geniş yayılmışdır. Bu mənanı qazax dilində шалғы (19, s. 356), qırğız dilində чалгы (19, s. 839), başqırd dilində салғы (17, s. 214), türk dilində tirpan // orak (3, s. 344), tatar dilində чалгы (19, s. 472) ləksik vahidləri ifadə edir. Xotmə // qotmə // qotma (ək.k.) – “ot koması”, xorum-lamax // xorum-lamağ – “otu xorum etmək”, dərbə – “qışda mal-heyvana veriləcək yem”, əvdiməyh – “sahənin otunu ordan-burdan biçmək”, sulğür // sulğur // sulğuş – “kərəntini sapına birləşdirən dəmir halqa”, mərəndi – “əyri orağ növü”, səv // sav // kərənti daşı – “kəsicici alətləri itiləmək üçün xüsusi daş”, səvləməx // savlamax – “itiləmək”, qolcəğ // qolçax – “biçin vaxtı qola geyilən dəri”, dizdiy // dizziy // – “xorumçunun dizinə geydiyi dəri və ya qalın meşindən hazırlanan geyim”, mezər // məzər – “iş zamanı geyilən döşlük, önlük”, xərmənçilix' (ək.k.) – xırman üstünə gələnə verilən pay. El arasında “xərmən üstü” ifadəsi də “hər hansı bir şeydən pay almaq” mənasında işlənir. Savrux // sa:rux (ək.k.) – “xırmana yığılan taxılın sovrularaq dənin küləşdən ayrılması”, cehrə-ləməx' // cehrə vırmax (ək.k.) – “xırmandakı taxılın yatması üçün üstündə at və ya öküzlə gəzmək” və s.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Ordubad və Culfa rayonları ərazilərindən toplanılan, türk dilləri ilə müqayisəli tədqiq edilən termin səciyyəli ləksik vahidlərin əksəriyyəti sırf türkmənşəli dil vahidləri olmaqla Azərbaycan dilinin terminlər sisteminin zənginləşdirilməsində olduqca faydalı mənbəyə çevriləcəklər.

Məqalədə işlənən kənd adlarının ixtisarı: *Nüs.* – Nüsüs, *T.* – Tivi, *Dır.* – Dırnis, *Büh.* – Bührüd, *Dəs.* – Dəstə, *Nür.* – Nürgüt, *Üst.* – Üstüpu, *Əy.* – Əylis, *G.* – Gənzə, *Ənd.* – Əndəmic, *A.* – Aza, *Düy.* – Düylün, *Vən.* – Vənənd, *S.Dizə* – Sabir Dizə, *K.* – Kotam, *Kəl.* – Kələki, *Bil.* – Biləv, *Bən.* – Bənəniyar, *Boy.* – Boyəhməd, *Cul.ş.* – Culfa şəhəri, *Əbr.* – Əbrəqunus, *Ər.* – Ərəfsə, *Ərəz.* – Ərəzin, *Göy.* – Göydərə, *Xan.* – Xanəgah, *Xoş.* – Xoşkeşin, *K.* – Kırna, *Qaz.* – Qazançı, *Qız.* – Qızılca, *Lək.* – Ləkətağ, *Mil.* – Milax, *Sal.* – Saltaq, *Tey.* – Teyvaz, *Yay.* – Yaycı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: 2 cildə. I c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 374 s.
2. Cəfərli Ə. Qazax dialektində arxaizmlər // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, № 1, s. 47-60.
3. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
5. Xasiyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti. Bakı: Nurlan, 2000, 87 s.
6. Xudayberqenov J. Türkmən dilinin Əmrəli dialekti. Aşqabad: Elm, 1977, 127 s.
7. Quliyev Ə.A. Nahçıvan ağızlarının söz varlığı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 96 s.
8. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 281 s.
9. Şirəliyev M., Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 279 s.
10. Zülfüqarov R. Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikasına aid bəzi qeydlər // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2008, № 1, s. 169-172.
11. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: MEA-nın nəşri, 1968, 275 s.
12. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II. Москва: Изд. АН СССР, 1952, 544 с.
13. Батманов И.А., Кунаа А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск III. Тувинское книжное изд-во. Кызыл: Изд. АН СССР, 1965, 322 с.
14. Каракалпакско-русский словарь. Москва: Изд. АН СССР, 1958, 892 с.
15. Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. Баку: АДД, 1967, 40 с.
16. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва: Изд. АН СССР, 1951, 451 с.
17. Миржанова С.Ф. Кубалекский говор башкирского языка. Уфа: АКД, 1967, 200 с.
18. Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка. Ашхабад: Туркменгосиздат, 1936, 164 с.
19. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, Москва: Восточная литература, 1963, 968 с.
20. Решетов В.В. Опорный диалект при образовании узбекского национального языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд. АН АССР, т. 12, 1958, с. 22-35.

Рашад Зульфугаров

**ТЕРМИНЫ, СВЯЗАННЫЕ С МОЛОТЬБОЙ И ЖАТВОЙ, В
ОРДУБАДСКОМ ДИАЛЕКТЕ И ДЖУЛЬФИНСКИХ ГОВОРАХ**

В статье говорится о некоторых терминах, связанных с молотьюбой и жатвой, используемых в ордубадском диалекте и джюльфинских говорах. Автор произвел сравнительный анализ терминов, связанных с молотьюбой и жатвой, в ордубадском диалекте и джюльфинских говорах с диалектами других тюркских языков и древними тюркскими письменными памятниками. Большинство этих терминов встречаются в древних тюркских письменных памятниках и в диалектах других тюркских языков. Эти термины доказывают древность тюркских народов и их диалектов.

Ключевые слова: *Нахчыван, Турция, диалекты, жатва и молотьяба, термины.*

Rashad Zulfugarov

**TERMS CONNECTED WITH THRASHING AND REAPING IN
ORDUBAD DIALECT AND JULFA PATOIS**

It is told in the paper about some terms connected with the thrashing and harvest used in the Ordubad dialect and Julfa patois. The author has carried out the comparative analysis of the terms connected with the thrashing and reaping in the Ordubad dialect and Julfa patois with dialects of other Turkic languages and ancient Turkic written monuments. The majority of these terms are found in ancient Turkic written monuments and in dialects of other Turkic languages. These terms prove antiquity of the Turkic people and their dialects.

Key words: *Nakhchivan, Turkey, dialects, reaping and thrashing, terms.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

QEYRİ-TƏYİNİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQ OLUNMA SƏVİYYƏSİ

Məqalədə qeyri-təyini ismi birləşmələrin tədqiq olunma səviyyəsi araşdırılır. Mirzə Kazım bəydən tutmuş 1960-cı illərə qədər söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi, demək olar ki, ismi birləşmələrin araşdırılmasını əhatə etdiyi vurğulanır. Dilçilikdə qeyri-təyini ismi birləşmələrdən xüsusi danışılmadığı elmi mübahisə mövzusunə çevrilir.

Azərbaycan dilçiliyində bu barədəki elmi fikirlər tədqiqata cəlb olunmuş, qruplaşdırılmış və müəllif münasibəti bildirilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, söz birləşmələri, ismi birləşmələr, analitik, sintaktik problem.*

Türkologiyada söz birləşməsi probleminin tədqiqi tarixi çox qədimə getməsə də, bu sahədə müəyyən işlər görülmüş və qiymətli elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Ancaq bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Kazım bəydən (13) tutmuş, təxminən, 1960-cı illərə qədər söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi, demək olar ki, ismi birləşmələrin tədqiqi tarixini əhatə etmişdir. 1960-cı illərə qədərki bir dövrdə Azərbaycan dilçiliyində nə feli birləşmələrdən, nə də qeyri-təyini ismi birləşmələrdən xüsusi danışılmamışdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrə ümumilikdə, ismi birləşmələr fonunda üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərə malik birləşmələrlə bağlı qrammatik (sintaktik) əlaqələrdən söhbət açılarkən toxunulmuşdur (6; 5).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, izafət, təyini söz birləşmələri və ya ismi birləşmələr kimi adlandırılan bu birləşmələrin ismi birləşmələr olduğu inkar edilməzdir. Lakin “ismi birləşmələr” anlayışı daha geniş olub, “təyini söz birləşmələri” adı ilə verilən üç növ birləşmənin əhatəsindən kənara çıxır. Belə ki, “təyini söz birləşmələri” termini ilə adlandırılan birləşmələrdən bəhs edərkən ismi birləşmələrin bəzi növləri təbii olaraq kənarda qalır. Başqa sözlə, ismi birləşmələrin heç də hamısı təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlmir, onların hamısında birinci tərəf ikinci tərəfi təyin etmir. İsmi birləşmə isə daha geniş anlayış olub, mənə və formasından asılı olaraq əsas sözü adlardan ibarət olan bütün söz birləşmələrini əhatə edir. Amma bu ümumiləşdirilmə də bəzən doğru nəticə

vermir. Bir fakta nəzər salaq; Azərbaycan EA-nın buraxdığı “Müasir Azərbaycan dili” (8) adlı kitabın “İsmi söz birləşmələri” bölümü Aslan Aslanov və Zərifə Budaqova tərəfindən hazırlanmışdır (7, s. 89-124). Həmin kitabda “təyini söz birləşmələri” termini doğru olaraq “ismi birləşmələr”lə əvəzlənsə də, yenə də bu ad altında təyini söz birləşmələri araşdırılmış, onlardan kənara çıxılmamışdır. Yəni adı çəkilən dərslikdəki bu bölgü də yalnız ənənəvi dilçilikdəki təyini söz birləşmələrinin üç növünü əhatə etmiş və digər ismi birləşmə forması və modelləri diqqətə alınmamışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki ismi birləşmələri şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

1) Təyini ismi birləşmələr; 2) Qeyri-təyini ismi birləşmələr;

Yuxarıdakı qeydlərimizlə təyini söz birləşmələrinin ümumi mənzərəsini yaratmağa çalışdıq. Bu mənada qeyd edək ki, professor Yusif Seyidovun söz birləşmələrinə aid monoqrafiyasının hər üç nəşrində qeyri-təyini ismi birləşmələr haqqında müəyyən dərəcədə məlumat verilmiş, onların formalaşmasında rol oynayan dil faktları izah edilmişdir. Biz həmin əsərdəki təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr haqqındakı tədqiqatın əhəmiyyətini azaltmaq istəmirik; bununla belə xüsusi qeyd etməyi lazım bilirik ki, hər hansı dil faktının böyük problem ünsürü kimi tədqiqi ilə, onun müstəqil bir problem səviyyəsində tədqiqi eyni mahiyyət kəsb etmir və onlar arasında ciddi fərq var. Yeri gəlmişkən, bir cəhətə də aydınlıq gətirmək lazım gəlir. O da “qeyri-təyini ismi birləşmə” və ya “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” anlayışlarıdır. Dilçilikdə ikinci versiyadakı ifadədən termin kimi istifadə olunmuşdur. Əslində bunlar eyni dil faktlarına əsaslanan adlandırmalardır. Yəni eyni fakta müxtəlif baxışlarla əlaqədar anlayışlarla bağlıdır. Bu əsnada, professor Qəzənfər Kazımovun fikirlərinə nəzər salmaq istəyirik. O, professor Yusif Seyidovun bəhs etdiyi məlum monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq ismi birləşmələrin əhatə dairəsinin genişliyindən bəhs etməsini və dil faktları əsasında iki qrupa, yəni “təyini söz birləşmələri” və “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” kimi qruplara ayırmasını və ikinci qrup birləşmələr haqqında məlumatın dilimizin strukturunu öyrənmək baxımından yeni və əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Bu mənada alim məsələyə münasibətini bir başqa aspektdən də bildirərək yazır: “Təyini söz birləşmələri (“birinci növ təyini söz birləşmələri”, “ikinci növ təyini söz birləşmələri” və “üçüncü növ təyini söz birləşmələri”) və “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” terminləri həm həcminə, həm də anlayışı dəqiq ifadə edə bilmə imkanlarına görə o qədər də uğurlu deyildir. “Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” başlığının məntiqi-qrammatik çatışmazlığı göstərir ki, birləşmələrin çox işlənən bir qisminə ad verib, qalanını həmin birləşmələrə (adı olanlara) daxil olmayan birləşmələr kimi “ümumiləşdirmək” birləşmələrin sistem şəklində tədqiqinin ilk mərhələsinə aid ola bilər. Müəyyən ənənəyə malik olsa da, bunlar artıq vaxtını keçirmiş terminlərdir, birinci növ müstəsna olmaqla, birinci tərəflərin müstəqil təyin kimi çıxış edə bilməmələrinə görə də müvəffəqiyyətsizdir”

(6, s. 48). Sintaksisə həsr olunmuş indiyə qədərki ədəbiyyatlarda “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” adı altında adlandırmaya professor Qəzənfər Kazımov ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulan “Müasir Azərbaycan dili” dərslində öz münasibətini və iradını yuxarıdakı şəkildə bildirmişdir. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında bu dilçilik mövqeyi artıq kök salıb, orta və ali məktəb tədrisində qeyri-təyini ismi birləşmələrdən ismi birləşmələrin digər növləri və nümunələrdən bir neçəsi sadalanmaqla toxunulmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi aspektdə hərtərəfli inkişafını xeyli sayda dil faktları üzrə araşdıran nəhəng bir monoqrafik əsər AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda ortaya qoyulmuşdur. Dörd cildlik “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı fundamental vəsaitin ikinci cildində söz birləşmələrinin tədqiqi ilə bağlı qısa arayışda da Qəzənfər Kazımovun yuxarıdakı fikirləri təsdiqlənmiş və “...ilk dəfə olaraq söz birləşmələrini sintaktik əlaqələr üzrə təsnif etməyi” (6, s. 48) uyğun bilib, həmin mövqedən çıxış edilərək söz birləşmələrini sintaktik əlaqələr üzrə təsnif etməyi məqsəduyğun hesab etmişlər (2, s. 198). Yeri gəlmişkən alimin bu bərdəki mövqeyi haqqında deməyi lazım bilirik, araşdırmalarımıza görə, sintaktik əlaqələr üzrə aparılan bu tədqiqatlar sadəcə təyini söz birləşmələrinin ənənəvi dilçilikdəki üç növünü əhatə etmiş və adı çəkilən qeyri-təyini ismi birləşmələr tarixən dilimizdə təşəkkül edib formalaşmasına, mövcud olmasına baxmayaraq, tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin mühüm bir qrupunu qeyri-təyini ismi birləşmələr təşkil edir. İsmi birləşmələrin bir qisminə – “yaşıl meşə, uca dağ, həmin adam, incə tellər” və s. birinci tərəf ikinci tərəfi təyin edir. Sintaktik təhlildə tərəflərinə parçalanmayan “ana ürəyi, müəllim sözü, bayram sevinci, dənizlərin suyu, duyğuların ahəngi” və s. ismi birləşmələrdə isə təyinlik ümumi məna etibarını özünü göstərir. Ancaq tədqiqatlar göstərir ki, türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin hamısı təyini söz birləşmələrinin modellərinə uyğun gəlmir. Bu tip birləşmələri professor Yusif Seyidov ilk dəfə tədqiq etmiş və “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” adlandırmışdır (11, s. 194-228). Düzdür, professor Yusif Seyidova qədər həmin birləşmələrdən başqa-başqa məqsədlə bəhs edilmişdir. Ancaq sözügedən birləşmələrin ismi birləşmələrə daxil olması və linqvistik xüsusiyyətləri haqqında birinci dəfə məlumata professor Yusif Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında rast gəlirik (10, s. 185). Müəllif türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi probleminin tədqiqi tarixinə ətraflı nəzər salır və bu məsələnin qoyuluşunu müəyyənləşdirir. O, Azərbaycan dilindəki təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr haqqında məlumat verərkən, onların formalaşma yollarını, əlaqə üsullarını açıb göstərmiş, həmin birləşmələrin müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmişdir (10, s. 185-217). Həmin əsərdə Azərbaycan dilindəki söz birləşmələrinə aid bir çox problem məsələlər ya izah edilmiş, ya da onlara bu və ya digər dərəcədə

diqqət çəkilməmişdir. Müəllif tutarlı faktlarla Azərbaycan dilində “ismi birləşmə” termininin məsələnin mahiyyətini daha dəqiq ifadə etdiyini əsaslandırırsa da ondan bir il sonra nəşr olunan Q.Həsənovun “Dəhnamə”nin sintaksisi” monoqrafiyasında yenə də “təyini söz birləşmələri” məsələsi saxlanılmış və tədqiqat bu istiqamətdə aparılmışdır (4, s. 34).

1950-ci illərdən təyini söz birləşmələrinə aid (12, s. 5-28; 5, s. 3-39), sonralar ümumən söz birləşmələrinə, eləcə də ismi birləşmələrə aid tədqiqatlar (9, s. 3-144) söz birləşmələrini dilçiliyin ən mühüm problemləri sırasına çıxartmış və bu sahədə professor Yusif Seyidov sistemli və ardıcıl tədqiqatlara başlamışdır. Alimin bir-birinin ardınca xeyli sayda çap olunan əsərləri, daha sonra müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası, söz birləşmələrinə aid monoqrafiyası (1966, əlavələr edilərək ikinci nəşri 1992, üçüncü nəşri 2006) söz birləşmələrinin tədqiqi sahəsində bir dönüş yaratdı. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri ilə əlaqədar tədqiqatlar bütün türkologiya üçün bir stimül verdi. Bir qədər sonra bu tədqiqatların təsiri ilə 1974-cü ildə türkmən dilçisi eyni mövzuda türkmən dili materialları əsasında doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə etdi (14, s. 3-54).

Bu tədqiqatlarda xeyli araşdırma ənənəsi olan təyini söz birləşmələri ilə ismi birləşmələrin digər növləri də tədqiqata cəlb edildi, onların növləri ilə əlaqədar dil faktları toplandı, həmin faktlar elmi prinsiplər əsasında təsnif və təhlil edildi, ayrıca qrammatika kitablarında öz əksini tapdı. Belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, Azərbaycan EA-nın 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II hissə, sintaksis) kitabında söz birləşmələri adı altında ancaq təyini söz birləşmələrindən bəhs olunmuş, qeyri-təyini ismi birləşmələri və onun formalarının isə mövcudluğundan söz salınmamışdır (3, s. 12-40). Bu kitabdən iyirmi dörd il sonra 1985-ci ildə “Müasir Azərbaycan dili” adlı ali məktəb dərsliyində qeyri-təyini ismi birləşmələr “İsmi birləşmələr” adlı yarım sərlövhədə “Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” (1, s. 55-62) başlığı altında dörd qrupa ayrılaraq təqdim olunur. Biz ümumdilçilik prinsipinə (11, s. 194-227) uyğun olaraq Azərbaycan ədəbi dilinə aid toplanmış qeyri-təyini ismi birləşmələrə aid dil faktlarını beş qrupda birləşdirərək tədqiqata cəlb olunmasını elmi cəhətdən daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin təhlili birinci növbədə həmin qrupa daxil edilən birləşmələrin digər ismi birləşmələr içərisindəki mövqeyini izah etməyi qarşıya qoyur.

Qeyri-təyini ismi birləşmələrin bir qrup təyini söz birləşmələri kimi müxtəlif qrammatik vasitələrin – intonasiya, söz sırası və şəkilçilərin köməyi ilə qurulduğu halda, digər bir qrupu isə qoşma, əlavələr və say vasitəsi ilə əmələ gəlir. Onlar ümumilikdə ismi birləşmələr sistemində mühüm yer tuturlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 328 s.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. Sintaksis. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1959, 404 s.
4. Həsənov Q.M. "Dəhnamə"nin sintaksisi (Təyini söz birləşmələri). Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1967, 116 s.
5. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Bakı: Azərb. Universiteti nəşriyyatı, 1957, 96 s.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksisi. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. II kitab, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 184 s.
8. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: 3 cildə. III c., Bakı: Elm, 1981, 443 s.
9. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1961, 148 s.
10. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s.
11. Seyidov Y.M. Əsərləri: 15 cildə. I c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.
12. Seyidov Y.M. Əsərləri: 15 cildə. I c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.
13. Казымбек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, 454 с.
14. Сарыев К.С. Словосочетания в туркменском литературном языке (именные словосочетания). Ашхабад: АДД, 1974, 54 с.

Зульфия Исмаил

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАННОСТИ НЕОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ИМЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

В статье изучается уровень исследованности неопределительных именных словосочетаний. Подчеркивается, что история исследования словосочетаний, начиная с Мирзы Казым-бека и до 1960-х годов, можно сказать, включает в себя исследование именных словосочетаний. Говорилось ли при этом отдельно о неопределительных именных словосочетаниях – сейчас является темой научных дискуссий.

Привлечены к исследованию научные взгляды на эту проблему, существующие в азербайджанском языковедении, они сгруппированы и обозначено отношение к ним автора.

Ключевые слова: *Азербайджан, словосочетания, именные словосочетания, аналитические и синтаксические проблемы.*

Zulfiya İsmayil

**INVESTIGATION LEVEL OF NOT-ATTRIBUTIVE NOMINAL
WORD-COMBINATIONS**

Investigation level of not attributive nominal word combinations is studied in the paper. It is underlined that history of research of word combinations, since Mirza Kazym bey and till 1960 th years, it is possible to tell, includes research of nominal word combinations. Whether it was told thus separately about not-attributive nominal word combinations now is a theme of scientific discussions.

Scientific views on this problem, existing in the Azerbaijan linguistics are involved in research, they are grouped, and the author's opinion to them is passed.

Key words: *Azerbaijan, word combinations, noun word combinations, analytic, syntactic.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

XURAMAN HACIZADƏ

Naxçıvan Özəl Universiteti

E-mail: xuraman.hacizade@rambler.ru

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FONEM PROBLEMI

Dilimizin bir çox fonetik xüsusiyyətləri (ahəng qanunu, iki sait fonemin yanaşı işləmə bilməməyi və s.) mövcuddur ki, onların meydana çıxarılıb tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilində fonem probleminin düzgün həlli üçün zəruridir. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemini müəyyənləşdirərkən, dilin morfoloji quruluşunu da nəzərə almaq vacib şərtlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində Q.Ələkbərli, F.Kazımov, R.Sultanov, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, F.Veysəlov və başqalarının elmi araşdırmaları fonem probleminin həlli istiqamətində qiymətli materiallar verir.

***Açar sözlər:** ahəng qanunu, sait, samit, qapalı, açıq, danışiq səsi, heca, dil vahidi.*

Azərbaycan dilçiliyində fonem problemi keçən əsrin ikinci yarısından əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Bir qisim dilçilər (Q.Ələkbərli, R.Sultanov, A.Axundov) bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olmuş, həmin problem haqqında öz fikirlərini söyləmiş, digərləri isə (Ə.Dəmirçizadə, F.Kazımov, F.Veysəlov, H.Həsənov) fonem haqqında məlum fikirlərə əsaslanan mülahizələrini qeyd etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində ilk fonoloq Q.Ələkbərli olmuşdur. O, 1953-cü ildə nəşr etdirdiyi “Marksist-leninçi idrak nəzəriyyəsi əsasında fonem problemi” adlı məqaləsində fonem haqqındakı mülahizələrini geniş əks etdirmişdir. Məqalədə danışiq səsi və fonem anlayışı məsələləri əsaslı tədqiq olunmuşdur. Belə ki, fonoloq danışiq səsi və fonemi tamamilə biri-birindən ayırır və onlara ayrı-ayrı təriflər verir: “Danışiq səsi – müəyyən bir dilin səs quruluşunun qanunlarına əsasən tarixən əmələ gəlmiş, dilin səs materiyasının sözlərin qurulmasına (beləliklə, fərqlənməsinə) xidmət edən, fərdi və intonasiya qəbilindən olan ən müxtəlif akustik əlamətlərin özündən mücərrədləşdirilərək, təfəkkürümüzə əks etdirilən ən sadə (yəni müstəqil hissələrə bölünməyən) vahididir” (14, s. 378). Fonemə isə belə bir tərif vermişdir: “Fonem isə – danışiq səsinin onun özündə obyektiv olaraq mövcud olan ümumiliyi təmsil edən mahiyyətdir ki, onların daxili əsasını, daxili əlaqələrini, onların pozisiya (kombinator) dəyişmələrinin qanunauyğunluqlarını təşkil edir” (14, s. 378). Göründüyü kimi, Q.Ələkbərlinin danışiq səsinə verilən tərfi ilə fonemə verdiyi tərif arasında mahiyyətə oxşar-

lıq vardır. O, danışiq səsini də, fonemi də sözü fərqləndirən səs adlandırır. Halbuki sözü fərqləndirmək kimi xüsusiyyət fonemin əsas əlamətidir və bu da onu danışiq səsindən ayırır. Belə olmasaydı, konkret olaraq, fonemi danışiq səsindən seçə bilməzdik. Görkəmli fonoloq danışiq səsini fonemdən belə ayırır: “Danışiq səsi hecanın bölünməz hissəsi, fonem isə morfemin bölünməz hissəsidir, buna görə də sözlərin dəyişməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi prosesində fonem öz təzahüründən (danışiq səsindən) müqayisə edilməz dərəcədə sabitdir (14, s. 381) (yəni az dəyişkəndir)”. Hər iki məsələyə materialistcəsinə yanaşılmışdır: “Beləliklə, hər bir müəyyən səsi biz öz eşitmə duyğumuzla qavrayırıqsa, fonemləri isə ağılımızla dərk edirik” (14, s. 380).

Fonem probleminə toxunan növbəti Azərbaycan dilçisi R.Sultanovdur. R.Sultanov isə fonem məsələsində tam fərqli mövqedən çıxış edir. Onun məqaləsindən çıxan əsas nəticə olduqca maraqlıdır. Belə ki, o, fonemin məna fərqləndiricilik xüsusiyyətinə malik olduğundan bəhs etmir və onun dörd xarakterik cəhətindən danışır. O, hesab edir ki, fiziki səs fonemin maddi əsasını, onun birinci xarakterik əlamətini təşkil edir, ikinci xarakterik əlaməti həm də onun müəyyən keyfiyyət və kəmiyyətə malik olan mütəşəkkil səs olmasıdır. Üçüncü xarakterik cəhəti onun ictimai və ümumi səs olması, dördüncü əlaməti isə onun dil vahidi olması hesab olunur. R.Sultanov fonemə belə bir tərif verir: “Fonem tarixən əmələ gəlmiş, ictimai, ümumi, mütəşəkkil səsdən ibarət olan dil vahididir” (9, s. 136).

F.Kazımovun fonem haqqındakı mülahizələri isə Avropa və rus dilçilərinin fikirlərindən kənara çıxmır. O, fonemin tərifini bu cür verir: “Müəyyən bir dildə dilin ən kiçik məna vahidləri kimi morfemləri eyniləşdirməyə və fərqləndirməyə xidmət edən ən kiçik səs törəməsinə fonem deyilir” (15, s. 295).

Ə.Dəmirçizadənin də mövqeyi maraqlıdır: “Fonemlər bu və ya digər dildə olan sözlərin maddi qabığı təşkil edən və bir sözü başqasından nitq vahidi kimi, yəni ictimai mənalı vahid kimi fərqləndirən səslərdir” (6, s. 31). O, fonemin əlamətdar xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Alim hesab edir ki, fonem dil sisteminin müstəqil bir həlqəsidir, fonem dildən ayrı deyil, ancaq söz daxilində ola bilən mənalı vahiddir, fonem dilin məna fərqi yarada bilən ən kiçik vahididir, fonemlər sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir, bir fonem bir, iki, üç səsdən ibarət olur, fonemlər fonem variantlarını formalaşdırır, fonemlər sistemi qarşılıqlı cütlükdən ibarət olur (6, s. 31). Göründüyü kimi, Ə.Dəmirçizadə burada Azərbaycan dilinin fonemlərini xarakterizə etmişdir: “Səslərin fonem halında formalaşmasını müəyyənləşdirən daha bir sıra əlamətdar cəhətlər də vardır. Lakin qeyd etdiklərimiz, xüsusən Azərbaycan dilindəki fonemləri müəyyənləşdirmək üçün birinci dərəcəli əlamətlərdəndir” (6, s. 32). Onu da qeyd edək ki, dilimizdə monofonq (bir səsli), diftonq (iki səsli) fonemlər olduğu halda, trifonq (üç səsli) fonemə rast gəlinmir və alimin özü də bunun izahını vermir.

Azərbaycan dilçiliyində fonem problemi ilə bağlı bir çox suallara A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” əsərində cavab tapa bilərik. Əsər dilimizin fonemlər sisteminə həsr olunmuş hələ ki, ən sanballı məxəzdir. A.Axundov İ.A.Boduen de Kurtenedən başlamış N.V.Kruşevski, L.V.Şerba, L.R.Zinder, A.A.Reformatski, R.İ.Avanesov, Y.D.Polivanov və s. kimi görkəmli fonoloqların müddəalarını elmi ardıcılıqla şərh edərək, onlarla cəsarətli elmi polemikaya girir və tutarlı elmi mühakimələrə istinad edir. Moskva fonoloji məktəbinin fonem konsepsiyalarına əsaslanan dilçi alim Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə əlaqədar olaraq, bir çox anlayışları da əlavə etməklə dilimizin fonemlər sistemini, onun qanunauyğunluqlarını işləyib hazırlamışdır.

A.Axundov fonem, fonem variantı, variasiyaları, onun tərkibini, fizioloji-akustik xüsusiyyətlərini, fonem əvəzlənmələri və s. kimi problemləri tədqiqatə cəlb etmişdir. O, fonem haqqında mülahizələrinə belə başlayır: “1. Dil vəzifəsi olan danışq səsləri, yəni leksik və ya qrammatik mənası olan dil vahidlərini (belə dil vahidləri morfem adlandırılır) bir-birindən fərqləndirən danışq səsləri. 2. Dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və ya qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışq səsləri. Birinci qismə daxil olan danışq səslərinə fonem deyilir” (2, s. 12).

Fonoloq Azərbaycan dilində 44 fonem olduğunu sübut edir ki, bunlardan da 18-i sait, 26-sı isə samit fonemlərdir. Maraqlısı budur ki, alim “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında isə dilimizin fonem tərkibinə 40 müstəqil fonem (15 sait fonem, 25 samit fonem) daxil edir. Əvvəlki kitabında haqqında bəhs etdiyi, yalnız şəkilçilərdə işlənən “ou”, “öü”, “qapalı sait və açıq sait”, “qarışıq samit” fonemlərindən ikinci dəfə danışmamışdır. O, bunu belə izah edir ki, həmin fonemlərin müstəqil səs cildi olmadığından onları müstəqil fonemlər siyahısından çıxarmışdır.

Beləliklə, fonem yalnız fizioloji-akustik bir vahid deyildir. Fonem birinci növbədə öz linqvistik vəzifəsinə görə fərqlənən dil vahididir.

Fonemlərin müəyyənləşdirilməsi də dilçiliyimizdə əsas problemlərdəndir. Bu baxımdan V.Veysəlovun elmi araşdırmaları olduqca maraqlıdır. F.Veysəlovun “Fonetika və fonologiya məsələləri” kitabında fonem problemləri kontrastiv şəkildə tədqiq olunmuşdur. Əsərin ikinci fəslində dilimizin fonetik qurumu və fonoloji sisteminin məziyyətləri sadalanır, onun alman və rus dilləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri cədvəllər və ümumiləşdirmələr şəklində göstərilir. Burada fonetika elminin obyektı, predmeti, məqsədləri, vəzifələri və fonetik vahidlərin səciyyəsi açıqlanır, eyni zamanda fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqların öyrənilməsinin vacibliyindən də danışılır. Görkəmli fonoloq bir səsəsin fonem olub-olmadığını onun morfoloji funksiya daşımağında görür: “Səslərin fonoloji müstəqilliyini müəyyənləşdirmək üçün ən yararlı meyar morfoloji kriteridir. Məlum olduğu kimi fonoloji statusu məlum olmayan vahidin mövqeyindən danışmaq elmi cəhətdən düzgün deyildir” (12, s. 69). Fonoloqun bu fikri olduqca əhəmiyyətlidir. Bizcə də fonemləri müəyyənləşdirmək üçün hə-

min dilin həm morfoloji, həm də fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazım gəlir.

Müxtəlif dillərin fonemlərini müəyyənləşdirərkən, adətən, birinci növbədə fonemin güclü mövqeyini təyin edirlər. Fonemlər hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bir-birindən fərqlənən iki qrupa: saitlər və samitlərə ayrılır. Bu səbəbdən də saitlərin və samitlərin mövqeyini ayrı-ayrı qeyd etmək lazımdır. A.Axundov F.Kazımovun fikirlərini təsdiqləyərək, saitlər üçün güclü mövqe söz kökü, samitlər üçün güclü mövqe sait əvvəli götürmüşdür.

F.Veysəlov fonemlərin mövqeyi məsələsinə bu cür aydınlıq gətirir: “Türk dillərində sinharmonizm sözün fonetik təşkilinə xidmət edir. Odur ki, söz fərqlənməsində o, yardımçı rol oynayır” (12, s. 72). Fonoloq ahəng qanununun əsas rol oynadığından danışsa da, təəssüf ki, bunun izahını verməmişdir. Demək, buradan belə bir nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilində istər sait, istərsə də samit üçün zəif mövqe şəkilçi mövqeyidir. Şəkilçi sözdən sonra gəldiyinə görə, istər şəkilçinin saitləri, istərsə də şəkilçinin ilk samiti kökdən asılı olur. Şəkilçilərdəki saitlərlə, söz kökündəki saitlər arasındakı əlaqə əmələ gəlmə yerinə və dodaqların vəziyyətinə görə olur. Bu dilimizdəki ahəng qanununun tələbidir.

Bütün bu deyilənlər Azərbaycan dilinin fonemlər sistemini müəyyənləşdirərkən, ahəng qanununun nəzərə alınmasının xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində bir sıra başqa dillərdən fərqli olaraq, iki sait yanaşı işləmə bilmir. Dilimizdə birdən artıq saitin yanaşı işlənməsi imkan xaricindədir. A.Axundov bu fonetik xüsusiyyəti belə izah edir: “Birdən artıq danışmaq səsinə təşkil olunmuş söz və ya sözformada sait o zaman işləmə bilər ki, ondan əvvəl və yaxud sonra samit gəlsin” (1, s. 41). Xalis Azərbaycan sözlərinə aid olub, etimoloji cəhətdən başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçmiş bəzi leksik vahidlərə aid olmayan bu qanun müxtəlif morfemlərin sərhədində, daha doğrusu, kök və şəkilçi arasında istisnasız olaraq gözlənilir. Qeyd olunanları aşağıdakı misallarla izah etmək olar. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində yönlük halın şəkli əlaməti -a, -ə morfemləridir. Saitlə qurtaran sözlərin yönlük halını düzəltmək üçün bu morfoloji əlamətdən əvvəl y samiti əlavə edilir. Bu ismin yiyəlik və təsirlik halı üçün də xarakterikdir. Yiyəlik halın morfoloji əlaməti ilə (-ın, -in, -un, -ün), təsirlik halın morfoloji əlaməti (-ı, -i, -u, -ü) ilə saitlə bitən söz arasına n samiti artırılır. Göründüyü kimi, burada y və n samitlərinin linqvistik vəzifəsi yalnız dilimizin fonetik quruluşunun malik olduğu xüsusiyyətlərdən birini təmsil edən sait-samit növbələşməsini gözləməkdən ibarətdir. Beləliklə, dilimizdə birləşdiricilik vəzifəsində çıxış edən y və n samitləri linqvistik vəzifə etibarlı ilə bir-birindən fərqlənmədiklərinə görə eyni bir fonemin müxtəlif variantları hesab oluna bilər.

Azərbaycan dilində birləşdirici vəzifəsində çıxış edən daha bir samit – s samiti də vardır. Məlum olduğu kimi, bu samit sonu saitlə bitən söz köklərinə üçüncü şəxsin morfoloji əlamətləri (-ı, -i, -u, ü) artırılan zaman onların arasına

əlavə olunur. Göründüyü kimi, burada da s samitinin linqvistik vəzifəsi sait-samit növbələşməsi qaydasını gözləməyə xidmət edir, birləşdirici xüsusiyyət daşıyır. Lakin s samitinin göstərilən mövqedə birləşdiricilik vəzifəsindən başqa, bir də üçüncü şəxsin nisbət şəkilçisini təsirlik hal şəkilçisindən fərqləndirmək vəzifəsi daşıyır: yazını-yazısı, meşəni-meşəsi və s.

Demək, y və n samitləri fərqləndiricilik xüsusiyyətinə malik olmadıqları halda, s samitinin fərqləndiricilik xassəsi vardır.

Beləliklə, hər bir dildə fonem problemindən danışarkən, bu və ya digər bir dilin fonem tərkibini və fonem sistemini müəyyənləşdirərkən, onun ümumi fonetik və morfoloji quruluşunu nəzərdə tutmaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 302 s.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
3. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1996, 276 s.
4. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 2004, 504 s.
5. Çobanov M.N. I Türkoloji qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. Bakı: AzAtaM, 2006, 150 s.
6. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika. Orfoqrafiya. Orfoepiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256 s.
7. Kontrastiv fonetika (Elmi əsərlərin mövzu toplusu). Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986, 92 s.
8. Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 416 s.
9. Sultanov R. Dil vahidləri və onların xarakterik xüsusiyyətləri haqqında //ADU-nun Elmi əsərləri, 1956, № 1, s. 128-136.
10. Tağızadə Z.X. Eksperimental fonetikaya giriş. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1970, 80 s.
11. Verdiyeva Z. Eksperimental fonetika. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1981, 100 s.
12. Veysəlov (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.
13. Алекперов А.Г. Фонематическая система современного Азербайджанского языка. Баку: Елм, 1971, 100 с.
14. Алекберли Г. Проблема фонемы в свете марксистско-ленинской теории познания // Изв. АН СССР, 1953, т. 12, вып. 4, с. 378-383.
15. Кязимов Ф. Система гласных фонем азербайджанского языка // Изв. АН СССР, 1952, т. 11, вып. 4, с. 295-301.

Хураман Гаджизаде

ПРОБЛЕМА ФОНЕМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Исследование множества фонетических особенностей нашего языка (закон гармонии, невозможность использования в слове последовательности двух гласных и т. д.) необходимо для правильного решения проблемы фонем азербайджанского языка. При определении системы фонем азербайджанского языка следует учитывать и морфологический строй языка.

Научные исследования Г.Алекберли, Ф.Кязимова, Р.Султанова, А.Демирчизаде, А.Ахундова, Ф.Вейселова и других дают ценный материал для решения проблемы фонем в азербайджанском языкознании.

Ключевые слова: закон гармонии, гласная, согласная, закрытая, открытая, звук, слог, единица языка.

Khuraman Hajizade

PHONEMATIC PROBLEM IN AZERBAIJAN LINGUISTICS

Research of many phonetic features of our language (the harmony law, impossibility of use of two vowels sequence in a word and etc.) is necessary for a correct solution of the phonematic problem in the Azerbaijan language. By determination of phonematic system of the Azerbaijan language it is necessary to consider also the language morphological system.

Scientific researches of G.Alekberli, F.Kazimov, R.Sultanov, A.Demirchizade, A.Ahundov, F.Veyselov and others give valuable material for a solution of the phonematic problem in the Azerbaijan linguistics.

Key words: *harmony law, vowel consonant, closed, open, sound, syllable, language unit.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, filol.e.d. A.N.Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURAY ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: naliyeva22@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ BU PROSES DƏ MEYDANA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Məqalədə Azərbaycan dialektologiyasının öyrənilməsi sahəsində görülən işlərdən, ali məktəblərdə bu sahənin tədrisi və bu sahədə tədqiqat aparan zaman meydana çıxan çətinliklərdən bəhs olunur. Burada dialektoloji material toplanması işindəki problemlər və tələbələrin bu işdəki rolu öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *dialektologiya, tədris, materialın toplanması.*

Müstəqil Azərbaycan Respublikasını hərtərəfli öyrənmək, ona bu günün tələbləri səviyyəsində yaşamaq elmin bütün sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyinin də qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu baxımdan dialektologiyamızın öyrənilməsi indi də bütün dövrlərdə olduğu qədər aktualdır. Bu proses isə ilkin mərhələdə ali məktəblərdə başlayır.

Qeyd edək ki, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi uzun əsrlərin məhsuludur və burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti və s. ilə bağlı olan çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələri müşahidə edirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında ilkin məlumatlara hələ 1839-cu ildə Mirzə Kazım bəyin Qazan şəhərində çap olunan “Грамматика тюрко-татарского языка” əsərində rast gəlirik (4, s. 15). “Ümumiyyətlə, türk şivələrinin mövcudiyyəti haqqında çox əski zamanlardan qalmış olduqca qəvi və açıq izlər və dəlillərə malik olmaqla bərabər, bu şivələrin mahiyyəti, genişliyi, başqa şivələrlə olan münasibəti haqqında əlimizdə bulunan ədəbiyyat pək ziyadə fəqirdir. Lakin bu dediklərimizə ən canlı və qüvvətli şahid “Divani-lüğət-it-türk”dür” (3, s. 165). Mahmud Kaşgari bu fundamental əsərində böyük müvəffəqiyyətlə türk-tatar şivələrinin on birinci əsrdəki vəziyyətini canlı və ətraflı surətdə göstərmişdir. Burada eyni zamanda bu şivələrin bir-birinə olan qarşılıqlı münasibəti də açıq təsvir edilmişdir. Daha sonralar XV-XIX əsrlərdə Cığatay və Osmanlı türklərinin ləhcələri əsas olmaq üzrə bir sıra tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır.

1926-cı ildə N.İ.Aşmarinin “Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи” adlı əsəri ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin bölgələr üzrə öyrənilməsinin əsası qoyuldu və tədricən Azərbaycanın bütün rayonlarının şivələri tədqiq olunmağa başladı. Sonralar bu sahədə bir çox işlər görülmüş və aparılan tədqiqatların, bölgələrə təşkil olunan dialektoloji ekspedisiyaların nəticəsi olaraq M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri” və s. kimi olduqca qiymətli əsərlər meydana çıxmışdır ki, bunlar da dialektologiyamızın tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edən dərs vəsaitləri hesab oluna bilər. Qeyd edək ki, bu əsərlər Azərbaycan dialektologiyası tarixində tamamilə yeni bir mərhələ təşkil edir. Burada müqayisəli-tarixi üsuldan istifadə edilmiş və bir çox materiallar qohum dillərin materialları, türk dillərinə aid qədim yazılı abidələr və Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə müqayisə edilmişdir. Bu fundamental əsərlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsinin və öyrədilməsinin əsasını qoydu və bu iş bu gün də davam etdirilməkdədir. Müasir dövrümüzdə də regionların tarixinin, dilinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi bölgənin inkişafı və digər bölgələrə inteqrasiyası baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə də bu işə bu gün də böyük əhəmiyyət verilir. Dialekt və şivələrimiz də günün tələbləri baxımından, müasir tendensiya uyğun olaraq ciddi tədqiqata cəlb olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimiz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir və onların tədqiqi günümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyin lazımlı məsələlərindən biridir. Azərbaycan dialektologiyasında aparılmış ənənəvi bölgüyə əsasən coğrafi prinsip üzrə, məhəlli fərqlərin ümumi və oxşarlığı əsasında dialekt və şivələrimiz dörd qrupda toplanmışdır. Şərq qrupu – buraya Bakı, Şamaxı, Quba dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri daxildir; qərb qrupu – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayrım şivəsi; şimal qrupu – Şəki və yaxud Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax və Dağıstan ərazisindəki Azərbaycan şivələri; cənub qrupu – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivəsi (4, s. 19). Lakin dialekt və şivələrin coğrafi prinsip üzrə qruplaşdırılması o qədər də dəqiq və elmi deyil. Bu bölgü, şübhəsiz nisbi və şərtidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri bu günə qədər həm ümumi şəkildə, həm də ayrılıqda, konkret regionlar, məhəllələr üzrə də öyrənilmiş, hətta bəzən bir kəndin şivəsi də araşdırma obyektinə olmuşdur.

1977-ci ildə Azərbaycanda pedaqoji institutların tədris proqramına iki həftəlik “Dialektologiyadan çöl təcrübəsi” daxil edildi. Bu təcrübə dialektologiyasının tədrisi prosesinin bir hissəsi idi və tələbələrə dərslərdə öyrəndiklərini əyani surətdə görmək, faktlar toplayaraq analiz aparmaq, şivələrdəki məhəlli xüsusiyyətləri birbaşa müşahidə edib bu sahə üzrə biliklərini genişləndirmək imkanı verirdi. Çünki bildiyimiz kimi, dialektoloji tədqiqatın əsasını həmin ərazidən

toplanan materiallar təşkil edir. Əlimizdə tədqiqat apardığımız regiona aid material olmadan heç bir tədqiqatdan söhbət gedə bilməz. Dialektoloji təcrübə zamanı biliyini praktikada yoxlayan tələbələr apardıqları müşahidə və qeydlər əsasında ümumiləşdirmək, seçmək, ayırmaq vərdişləri qazanır.

Dialektoloji təcrübə zamanı tələbələr bu sahə üzrə nəzəri məlumatlarını şivə obyektləri üzərində sınaqdan çıxarmaq imkanı əldə edirlər və nəticədə dilin daxili qanunlarla inkişafı, ədəbi dillə şivələrin ayrılan və birləşən cəhətlərini ayırd edə bilirlər. Eyni zamanda onlar qədim dövrlərə aid dil faktlarının şivələrdə yaşadığını da əyani şəkildə müşahidə edirlər.

Bu gün tələbələrin dialektoloji material toplaması işində müəyyən qədər problemlər vardır. Bu isə məlumatların yalnız kitablardan alınması ilə nəticələnir ki, bu da tədris prosesini çətinləşdirir. Həm də nəzərə alsaq ki, dialekt və şivələrimiz yavaş-yavaş ədəbi dil qarşısında öz xüsusiyyətlərini itirir, ədəbi dillə şivələr arasında olan fərqlər azaldıqca onları müşahidə etmək, meydana çıxarmaq da çətinləşir. Bunun üçün artıq canlı ünsiyyət mütləq hal alır.

Dialekt və şivələrin öz xüsusiyyətini tədricən itirməsi onların məhz bu gün ciddi tədqiqata cəlb olunmasını aktuallaşdırır. Çünki şivələrlə ədəbi dil arasındakı həm fonetik, həm leksik, həm də sintaktik fərqlərin get-gedə azalması onların öyrənilməsində çətinlik yaradır. Dialekt və şivələrimizin fonetika, morfolojiya və leksikasının öyrənilməsi sintaksisə nisbətən daha asandır. Çünki Azərbaycan dilinin demək olar ki, bütün dialekt və şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə, fonetik, leksik və morfoloji fərqlərə nisbətən sintaktik fərqlərin azlığı təşkil etdiyini görmək mümkündür. Bu xüsusiyyət – yəni sintaktik fərqlərin azlığı tədqiq olunmuş bütün dialekt və şivələrimizdə özünü göstərir. Dialektoloji əsərlərdə, müdafiə olunmuş dissertasiyalarda bu və ya digər dialektin, şivənin sintaktik xüsusiyyətlərinə az yer verilməsinin səbəblərindən biri də məhz budur.

Ünsiyyət vasitəsi, fikrin gerçəkliyi vəzifəsini həyata keçirmək baxımından dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən qrammatikanın, xüsusən qrammatikanın bir hissəsi olan sintaksisin müstəsna əhəmiyyəti məlumdur. Şübhəsiz ki, sistemdə hər bir dil vahidi digəri ilə bağlı-əlaqəli olmazsa fikrin gerçəkliyi də mümkün olmaz. Dilin və ya nitqin vahidləri olan danışığ səsi+söz+söz birləşməsi+cümlə+mətn bunların hər birinin fikrin gerçəkləşməsində – ifadə olunmasında yeri və əhəmiyyəti var. Belə ki, bunların biri olmadan digəri yarana bilməz. Deməli cümlədən əvvəlki vahidlər cümləni, cümlələr isə mətni əmələ gətirir. Sintaksis həm ədəbi dilimizdə, həm nitqimizdə söz birləşmələrinin, cümlənin və mətnin əmələ gəlməsinin qayda və qanunlarından və onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əlbəttə, ədəbi dilin sintaktik quruluşundan – normalaşmış xüsusiyyətlərindən ədəbi dilin sintaksisi bəhs edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dillə müqayisədə normadan fərqli görünən sintaktik quruluşundan isə dialekt və şivələrin sintaksisində bəhs olunur.

Dialekt və şivələrimizdə sintaktik fərqlərin azlığı məsələsinə Azərbaycan dialektoloqları öz mülahizələrini bildirmişlər. Akademik M.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı ali məktəblər üçün dərs vəsaitində yazır: “Dialektlərin sintaksisi fonetika və morfolojiyaya nisbətən az işlənmiş sahələrdən biridir. Bunun başlıca səbəbi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərinin gözə çarpmamağıdır” (4, s. 296). Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimizdə sintaktik xüsusiyyətlərin azlığını vurğulamaqla biz heç də həmin fərqlərin varlığını inkar etmirik. Bu fərqlər isə məhz material toplanan zaman canlı ünsiyyət nəticəsində və dialekt və şivələrimizin müqayisəli təhlilində meydana çıxır, aydınlaşır.

Əvvəlki dövrlərdə toplanan mətnlərlə müqayisədə bugünkü materiallarda məhəlli xüsusiyyətlərin az olmasının səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, əvvəllər tələbələr dialektoloji material toplayan zaman eşitdiklərini əl yazısına köçürürdülər. Lakin bu gün elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq dialektoloji materiallar da diktofona yazılır. Nəticədə səsin yazıldığını görən informator sərbəst ola bilmir və daha çox ədəbi dildə danışmağa cəhd edir. Bu da həmin şivənin xarakter xüsusiyyətlərin müşahidəsinə mane olur və işin keyfiyyətini aşağı salır. Buna baxmayaraq səsin yazılmasının müsbət cəhətləri də vardır. Belə ki, bu, danışığı sonralar təkrar-təkrar dinləməyə şərait yaradır ki, bu da faktları dəqiq qeydə almağa imkan verir.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də dialekt və şivə anlayışı dilçilik baxımından ədəbi dildən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən regional xarakterli canlı xalq danışığı dilidir. Ədəbi dil dialekt və şivələrlə sıx əlaqədədir və onların hesabına da buraya müəyyən qədər yeni sözlər daxil olur. Ədəbi dil əsas etibarilə yerli şivələrin hesabına formalaşdığına baxmayaraq, müasir dövrdə şivələr ədəbi dilə o qədər də böyük təsir edə bilmir. Lakin bu o demək deyildir ki, dialekt və şivələrlə ədəbi dili eyniləşdirmək olar. Belə ki, dialekt və şivələr ədəbi dilə böyük təsir göstərsə də, onları ayıran bir çox cəhətlər vardır. Bununla belə şivələr ədəbi dilin, xüsusilə onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd edək ki, vaxtilə yerli şivələr böyük müstəqilliyə malik idi, lakin ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar kütləvi savadlanma və ümumi mədəni səviyyənin bütün əhali arasında sürətlə artması nəticəsində də yerli şivələr öz xüsusiyyətlərini müəyyən qədər itirməyə başlamışdır (2, s. 70). Müasir dövrümüzdə yaşanan informasiya bolluğu, əhəlinin kütləvi informasiya vasitələrinə olan münasibəti də buna təkan verməkdədir.

Ona görə də indi dialekt və şivələrimizin tədrisi məsələsi olduqca aktualdır. Dialektologiyanın öyrənilməsi türk dilinin qədimliyini, vahidliyini, zənginliyini və eyni zamanda başqa dillərlə əlaqəsini üzə çıxarır. Nəzərə alsaq ki, tədris prosesi bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatın ilkin mərhələsidir, o zaman tələbələrimiz dialekt və şivələrimizdə hələ də qorunub saxlanan ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxarmaq bacarığına məhz bu mərhələdə yi-

yələnməlidirlər ki, bu da onlarda ilkin elmi tutuşdurmalar aparmağa, ciddi araşdırmalar haqqında müəyyən bir fikrin formalaşmasına təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

Нурай Алиева

ПРЕПОДАВАНИЕ ДИАЛЕКТОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ТРУДНОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ

В статье говорится о трудах в области азербайджанской диалектологии, о преподавании этого предмета в высших учебных заведениях и трудностях, возникающих при исследованиях в этой области. Здесь нашли свое отражение проблемы, возникающие при сборе диалектологического материала и роль требований, предъявляемых к этой работе.

Ключевые слова: *диалектология, преподавание, сбор материала.*

Nuray Aliyeva

TEACHING OF DIALECTOLOGY OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE AND INCIPIENT DIFFICULTIES IN THIS PROCESS

In this paper it is told about works in the field of the Azerbaijan dialectology, about teaching of this subject in higher schools and the difficulties arising during researches in this field. The problems arising during collection of dialectological material and the role of requirements shown to this work are reflected here.

Key words: *dialectology, teaching, collection of material.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SAMİRƏ HƏSƏNOVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

E-mail: hsamire@yahoo.com

“ŞƏRQİ-RUS” QƏZETİNDƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Dilin terminoloji sisteminin inkişafında mətbuat mühüm rol oynayır. XX əsrin ilk mətbu orqanı olan “Şərqi-Rus” qəzetində terminologiya məsələləri xüsusi yer tutur. Həmin məqalə “Şərqi-Rus” qəzetində dilimizdə termin yaradıcılığının müxtəlif məsələlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Açar sözlər: *M.Şahtaxlı, “Şərqi-Rus” qəzeti, terminologiya, Azərbaycan dili.*

Azərbaycan mətbuatı tarixində ən mühüm ictimai hadisələrdən biri XX əsrin ilk mətbuat orqanı olan “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşridir. “Əkinçi”, “Kəşkül” və “Ziya” kimi mətbuat orqanlarından sonra “Şərqi-Rus” Azərbaycan maarifçiliyinin, mədəniyyət, ədəbiyyat və dilinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Amma bu mətbuat orqanının, eləcə də onun nəşri böyük maarifçi, publisist, jurnalist və ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxlının xidmətləri elmi ictimaiyyətimiz tərəfindən kifayət qədər öyrənilməmiş, öz həqiqi qiymətini almamışdır. Belə ki, hələ XX əsrin 60-cı illərində nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildində Mətbuat bölməsini işləmiş prof. Əziz Mirəhmədov “XX əsrin əvvəllərindəki demokratik mətbuatın ilk nümunəsi”(1, s. 396) adlandırdığı “Şərqi-Rus” qəzetinin fəaliyyəti haqqında ötəri şəkildə bir neçə cümlə ilə bəhs etməklə kifayətlənmişdi. Çox yaxşı haldır ki, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında “Şərqi-Rus” qəzeti (2), XXI əsrdə isə böyük ədib və publisist Məhəmməd ağa Şahtaxlının zəngin həyat yolu və geniş ədəbi-publisistik yaradıcılıq fəaliyyəti (3) tədqiqat obyektinə çevrildi.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində dilimizə dövlət səviyyəsində xor baxıldığı üçün bu dilin işlənmə dairəsi çox məhdud idi, demək olar ki, məişət dili dairəsindən kənara çıxa bilmirdi. Amma “Əkinçi” ilə başlayan mətbuat fəaliyyətinin genişlənməsi dilimizdə mətbuat üslubunun formalaşmasına, beləliklə də dilimizin istifadə imkanlarının inkişafına gətirib çıxardı. “Əkinçi” dilimizin lüğət tərkibini genişləndirmək istiqamətində xeyli iş gördü. Qəzet məqalələrin ifadəsi üçün yeni terminlərin yaradılması istiqamətində böyük xidmətlər göstərdi. Dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi yer tutan bu təcrübə, bu

ənənə digər mətbuat orqanları tərəfindən də uğurla davam etdirildi. Bu sahədə “Şərqi-Rus” qəzeti xüsusi yer tutur. Qəzet elə ilk nömrəsində dil məsələsinə ciddi fikir verəcəyini bəyan edirdi. Qəzetin I nömrəsindəki “Dilimizdən bir qəç söz” məqaləsi də “Şərqi-Rus”un dil siyasəti, onun bu sahədəki izləyəcəyi yol haqqında aydın fikir yaradır. Bu məqalə əslində böyük demokrat ədibin türkoloji görüşlərinin əsas prinsiplərini təşkil edir. Burada ədib hər şeydən əvvəl, türkoloq V.Radlova əsaslanaraq Çindən Misirə qədər bir ərazidə yayılmış türklərin vahid bir dildə danışdığını vurğulayaraq bu dilin Azərbaycan ləhcəsinin İran və Qafqazda yaşayan türklərin dili olduğunu göstərir. Azərbaycan türkcəsinin mövqeyindən bəhs edərək onun çox yaygın olduğunu qeyd edərkən bunu bu dilin Anadolu türklərininki ilə eyni olması ilə əsaslandırır. Azərbaycan və Anadolu ləhcələrinin müxtəlif dialekt və şivələrə ayrıldığını göstərərək dilin inkişafı nəticəsində bunlardan birinin ədəbi dil kimi seçildiyini qeyd edir. Bununla əlaqədar alim İstanbul dilinin (Osmanlı ədəbi dilini nəzərdə tuturdu – S.Həsənova) süni bir dil olduğunu və türklüyə daxil olmadığını, ərəb, fars leksik vahidləri ilə zibilləndiyini önə çəkir, hətta bunun qrammatik quruluşa da sirayət etdiyini nəzərə çarpdırır, bir türkün bir Avropa dilini öyrənməsinin İstanbul dili öyrənməkdən asan olduğunu yazır.

Müəllif türk sözləri dura-dura onun yerinə ərəb-fars sözlərini işlətməyi tənqid edir və qəzetdə buna qətiyyənlə yol verilməyəcəyini və bunların türk tərkibilə işlədilməyəcəyini oxucularına xəbər verir. Bir bədəndə iki ruh ola bilmədiyi kimi bir dildə iki qrammatik qanunun olmadığını vurğulayır (6, 1903, 30. 03. № 1).

Dilçilikdə terminə, terminologiyaya aşağıdakı şəkildə izahat verilir: “Termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, təkmənalılığa daha çox meyl göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işlənə bilən söz və ya söz birləşməsidir. Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır. Terminologiya leksikanın bir hissəsidir, bu və ya digər elm, yaxud texnika sahəsinə aid terminlər sistemidir” (5, s. 23)

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində terminlərin yaranması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Ancaq uzun müddət dilimizin termin yaradıcılığı mənbəyi ərəb-fars dilləri olmuşdur. XIX əsrdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizin özünəməxsus terminoloji sisteminin formalaşması zərurəti də qarşıya çıxmışdır. Realist Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundzadə dövrün tələblərinə uyğun termin yaradıcılığı məsələsində böyük xidmət göstərmiş, anlaşılmayan ərəb-fars terminlərinin yerinə Avropa dillərindən alınmış terminlərin işlədilməsini məqsəduyğun hesab etmişdi. Bu sahədə görkəmli maarifpərvər, ilk Azərbaycan qəzetinin nəşiri H.b.Zərdabi bu sahədə daha səmərəli fəaliyyət göstərmiş, terminlərin anlaşılması, ana dilinin tələblərinə uyğunlaşdırılması və beləliklə, dilimizin terminlər sisteminin formalaşması istiqamətində çalışmışdır (4). “Əkinçi” qəzeti elmi terminlərin yaradılmasında Azərbaycan dilindən əsas mənbə kimi istifadə olunmasının tərəfdarı idi və burada istifadə

olunan terminlərdə də bu meyl açıq şəkildə nəzərə çarpır. Bununla belə, qəzet rus və Avropa mənşəli terminlərin də işlədilməsinə qəzetdə müəyyən yer ayırırdı. Qəzetdə Avropa dillərinə məxsus terminlər əslində olduğu kimi deyil, rus dilində işlədildiyi kimi verilirdi ki, bu da düzgün yol idi. "Əkinçi" qəzeti vaxtilə ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdən yeni mənaları ifadə edən bir çox terminlər yaratmışdır. Həsən bəy Zərdabi Mirzə Fətəli Axundzadə kimi alınma terminlərin başa düşülməsini asanlaşdırmaq məqsədilə onlardan bəziləri haqqında izahat vermişdir. H.b.Zərdabi termin yaradıcılığında hətta Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrindən də istifadə etmiş, bir çox sözləri məhdud məhəlli dairədən çıxarıb ədəbi dilə gətirməklə möhkəmləndirmişdir. Qarayara, qarğaduzu, ağıl (qoyunlar saxlanan yer), xəzri, mala, çaydaşı, qırov, qarabaş (taxılda olan xəstəlik), mərgümüş, su quşu, şoran və s. sözlər buna misal ola bilər. O müxtəlif peşə və sənətlərə, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə, idarə işlərinə, siyasətə, iqtisadiyyata, maliyyə məsələlərinə, hərbi işlərə və sairəyə aid işlədilən bir çox sözləri mətbuata keçirməklə, elmi terminologiya yaradılmasının ilk nümunələrini vermişdir (5, s. 55).

Böyük ədib Məhəmməd ağa Şahtaxtı da termin yaradıcılığında özünü təcrübədə təsdiq etmiş bu uğurlu ənənəni davam etdirmiş, xalqı maarifləndirmək, elmi və ictimai-siyasi bilikləri təbliğ etmək, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə ilkin olaraq Avropa dillərinə aid olan siyasi və ictimai terminləri, məfhumların məna və məzmununu izah edir, xalqa çatdırır. Bəzi məfhum və terminlərin izahı üçün bir neçə abzas şərh verməkdən belə çəkinmir. Məs.: "Şərq əhlinə Qərb və ya Qərb əhlinə Şərq əfkarından, əxlaqından danışanda bəzi ən mütədavil kəlmələrin mənalarından dəxi danışmaq lazım gəlir ki, oxuyanın fikrində iştibah vaqe olmasın. Çün əksəriyyəni bu mütədavil kəlmələrin mənaları arasında şərqililər ilə qərblilər arasında böyük təfəvüt və fərq olur. O cümlədən millət kəlməsidir. Biz müsəlmanlar islam dinində olan müvəhhidinin ümumi heyətinə millət deyiriz. Yevropalılarda isə natsiya və ya fransızların yumşaq tələffüz ilə Nasion kəlməsi var ki, həməzban olan qövmə, cinsə deyilir ki, bu qövmün dini və ya məzhəbi bir və ya mütəəddid olsun.

Şimdi osmanlıcada yevropalıların nasion kəlmələrini əksərən millət kəlməsi ilə tərcümə edib bəzən də qövm və cins kəlmələrini onun yerinə işlədirlər. Bunların amma heç biri nasion kəlməsinin əsl mənasını ifadə etməyir. Ona görə bəndəniz lazım görürəm ki, tamam Yevropada müstəməl olan və mənasını yuxarıda zikr etdiyimiz nasion kəlməsini şimdilik eynən istemal edək. Sonradan tibqi Nasion mənasına olmaq üzərə öz sözlərimizdən birini onun yerinə qoymaq güc olmaz. Nasıl ki, bu qayda hamı mədəni Yevropa lisanlarında caridir" (6, 1904, № 84).

Göründüyü kimi, görkəmli nəşir və ədibimiz beynəlmiləl termin kimi nasion (fransızca) kəlməsinin qarşılığının türkçə millət sözü olduğu qərarına gəlir, amma bu məfhumun dil və etnik birliyi daha çox ehtiva etdiyini təsbit edir. Müəllif nasion termini vasitəsilə millətin milli varlığının əsasını onun dili təşkil

etdiyini və bu milli-mənəvi dəyərin qorunub inkişaf etdirilməsini vacib bir amil kimi irəli sürür. O yazır: “Doğrusu heç birimizdə dil dərdi, qeydi yoxdur. Çünki bir-birimizə əl verib ümumi heyətimizi saxlamaq hissi, nəslimizi dünyada var saxlamaq dərdi yoxdur ki, nəslimizin varlığının məbülqəvamı olan dilimizi saxlamağa və yaxşılaşdırmağa çalışaq.... Biz tək-tək yaşayan insannüma məxluqlarıq. Diri bir nasionun qövm və cinspərvər əfradı deyilik. Tək-təkdə, fərdən-bəfərd biz diriylə də heyəti-ümumiyyətə nasionca biz ölüyüz. Dil isə dirilərə lazımdır. Ölülərin nəyinə yarar?”

Bizim qəzetimizin xaricində Rusiya mülkündə türk dili ümumi işlərdə, ədəbiyyatda, siyasətdə, fənnində heç işlənmir? Əgər işlənməzsə ancaq insanların heyvani həyətlərinin ifasına xidmət edən bir dil dünyada baqı olub onu danışan nasionun elm və məarifinə xidmət edə bilərmi? Əgər edəməzsə bir qövm, bir nasion elmsiz, maarifsiz, ədəbi dilsiz nasıl yaşar? Türk nasionunun həyatı türk dilinin vücuduna, bu isə “Şərqi-Rus”un rəvacına mütəvəqqifdir” (6, 1904, № 84).

Naşir beynəlxalq miqyasda işlədilən “intelliqensiya” terminini aydınlaşdırmaq, xalq kütləsinə anlatmaq üçün hər şeydən əvvəl qəzetdə bu məqsədlə sözün geniş izahını verir: “Axirət kargüzarları olan üləmadan dünya işini ummaq sərəpa (başdan ayağa) qələt (səhv) bir arzudur. Dünya işlərimizi dünya alimlərimiz yapmalıdır ki, bu qism alimlərin həyatına yevropalılar intelliqensiya deyirlər” (6, 1904, № 78). Bundan sonra naşir həmin terminin dilimizdəki qarşılığını da mötərizədə verməyi unutmur: “Millətlərin irəli getməsinin səbəbləri, vasitələri o maarif ərbabıdır ki, onların həyatına ruslar da intelliqensiya deyirlər. Hər millətin zamanın icabına görə bir milli məqsədi olur. İntelliqensiya (ziyalılar) o məqsədi anlar və ona vasil olmaq üçün lazım olan əsəb və vəsilələri hazırlar. İntelliqensiya millətin ən nüfuzlu sinfindən, sözləri millətləri tərəfindən ən ziyadə eşidilən təbəqələrdən çıxar” (6, 1904, № 79).

“Rusi olsun, müsəlmani olsun, məmləkətimizin maarifməndanının ən mümtazlarından. Hekayə və roman təsnifində ki, ədəbiyyatın bu şöbəsinə belletristika deyirlər, əhli-qələm içində məşhurdur” (6, 1904, 20 fevral, № 20).

Naşir tolerans termini haqqında belə bir izahat verir: “Bu əlacın adı fransızca (tolerans), rusca (veroterpimost)dır ki, bizim dilimizə (əqaidə-riayət) ləfzi ilə tərcümə edirik” (6, 1904, № 187).

M.Şahtaxtı XX əsrin dilimizdə çıxan ilk mətbu orqanında “Əkinçi” qəzeti kimi beynəlxalq səciyyəli bəzi alınma terminlərin ümumiyyət tərəfindən geniş şəkildə işlədildiyini və anlaşıldığını nəzərə alıb onları izahatsız-filansız qəzetdə istifadə edirdi. Məs.: Üləmanın, cahillərin və avamın təəssüb və *fanatizminin* qorxusundan bir kərə rəylərini belə açıq söyləyə bilməmişlər (6, 1903, № 2); Yevropalılardan aldıkları məmləkət idarəsinə aid olan *liberal* və fəlsəfi fikirlərini səfəstə edib.... Yevropa əfkarını cansızlaşdırmışlar (6, 1903, № 2); ...o şəxsin təklifinə görə böyük bir *kapital* yığıblar ki, Qafqazda bir qəzet çıxarıb illərcə ziyanına ucuz qiymətdə xalqa paylayıb əhalini oxumağa öyrətsinlər

(6, 1903, № 12)..... evini şəhər əmanəti səkkiz min manat qiymət elədiyi halda Hacı niyə *protest* edib azaltmaq istəyir (6, 1903, № 12); İndi Mərdan bəy məni təhti-mühakiməyə alıb Ağayevi *prokuror* təyin edib... (6, 1903, № 12); Mərdan bəy və Əhməd bəy kimilərdə *prinsip*, məslək nə gəzir (6, 1903, № 24); Binəvanı Tiflisə gətirib əz cümlə binəvanın mərzəi üçün dəxi xüsusi dairəsi və ixtisas əhlindən *spesialist* təbibi olan Mixail mərixxanasına qoydular (6, 1904, № 20); Bizim mühərrirlərimiz də, ədib və *pedaqoqlarımız* da müntəzəm təlim və tərbiyə görmüş üsul və nizamlı darüttəlimlərdə kamalat təhsil etmiş zatlar deyil, bəlkə kəndilərini min bəla və yüz dürlü qeyrətlər ilə mədrəsə bataqlığından və *sxolastik* dəryasından qurtarıb bir tənəffüs edər-etməz qələmə sarılmış adamlardır (6, 1904, № 30); “Şərqi-Rus” idarəsində müsahibə əməlinə (buğalteriya) aşına bir *kantorçuya* və türki və rusi yaxşı bilən mütərcimə və Qazan türkcəsi ilə Azərbaycan ləhcəsinin hər ikisini mükəmməl bilən bir mütərcimə ehtiyac var (6, 1903, № 27); Əgər müştərilər şəhərlilədirsə *adreslərin* yazın ki, özümüz onlara nüsxələrimizi rəhrast (birbaşə) göndərək (6, 1903, № 7, 16 aprel); Peterburqdan *prins* İstanbul səfəratə əliyyəsinə göndərildilər (6, 1904, № 102); Tiflisdə çox müddət İranın general-konsulu olub (6, 1904, № 88) və s.

Bəzən nəşir alınma terminin yanında dilimizdəki termini işlətməklə onun başa düşülməsini asanlaşdırmağa çalışır. Məs.: İsmayıl bəy pək zəkidir, işi duyub məğlublar ordusundan ki, orada sərdar idi, qaliblər ordusuna fərariilik, *dezertirlik* ediyor (6, 1903, № 80); Əgər müştərilər şəhərlilədirsə *adreslərin* yazın ki, özümüz onlara nüsxələrimizi *rahrast (birbaşə)* göndərək (6, 1903, № 7, 16 aprel).

M.Şahtaxtlı qəzetdə, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, əsasən o dövrün Osmanlıcası ilə müştərək olan klassik ədəbi dilimizdən istifadə edirdi. Məlumdur ki, bu ədəbi dil üslubunda ərəb və fars sözləri üstünlük təşkil edirdi. Müəllif bu çoxluq qarşısında onları oxucuya anlatmaq üçün mötərizədə türkcəsini yazmaq üsulundan da istifadə edirdi. Məsələn: Əgər müştərilər şəhərlilədirsə *adreslərin* yazın ki, özümüz onlara nüsxələrimizi rəhrast (birbaşə) göndərək (6, 1903, № 7, 16 aprel); Həmd olsun ki, Bakı qubernatoru kardan (işbilən) və rəhmdil bir rəis olduğundan xalqı Ağayevin fitnəsindən zərərsiz xilas etməyin çarəsini bulmuşdur (6, 1903, № 12, 27 aprel); Qonşu millətlərin... yövmi (gündəlik) çıxan mütəəddid qəzetləri var (6, 1903, № 115, 31 dekabr); Çün qəzet nə olduğunu və həm mənim nə yolda mütəarif və əhli-süluk adam olduğumu rəna (gözəl) bilir (6, 1903, 12, 27 aprel); Yuxarıdan sayılan mabədi (qalan) həzərat isə onlar barəsində heç bir rəy nə xüsusda olursa olsun, verməmişiz (6, 1903, № 24, 28 may); Əlbəttə, böyük mühərririn nəzəri hər kəs ilə mücalisə və müzakirədə müsavat üzrə olub məqalatı hər növ iğrazdan bəid (uzaq) olacağına şübhə yoxdur (6, 1903, № 85, 19 oktyabr); Fars nahiyyəsində Qoçqayı köyündə iyun ayının 21-də şiddətli dolu yağmış 150 qoyun, 55 qavsale (bızav) və əkinlər tələf olmuş (6, 1903, № 42); Yuxuda(röyada) görmüş ki, guya bir oğlan doğmuş (6, 1903, № 43).

Naşir rus və Avropa terminlərinin də qarşılığını verməyə səy göstərmişdir: “Şərqi-Rus” idarəsində müsahibə əməlinə (buğalteriya) aşına bir kantorçu-ya və türki və rusi yaxşı bilən mütərcimə və Qazan türkcəsilə Azərbaycan ləhcəsinin hər ikisini mükəmməl bilən bir mütərcimə ehtiyac var” (6, 1903, № 27); “...məktəb və mədrəsələrin səhhəti (gigiyena) xüsusunda təşkil olunmuş beynəlmiləl şurası açılır” (6, 1903, № 35); “Çin dövləti tərəfindən elan olunmuş bi-tərəfliyi (neytrallıq) yox və hökmsüz hesab edəcəkdir” (6, 1903, № 24); “...103 nömrəli yük poyezdi (dəmir yol qatarı) dəmir xətdən (relsdən) çıxıb” (6, 1903, № 23); “Bu əlacın adı fransızca (tolerans), rusca (veroterpimost)dır ki, bizim dilimizə (əqaide-riayət) ləfzi ilə tərcümə edirik” (6, 1904, № 187); “Konqresçi xanımların rəyi o idi ki, arvadlara parlament intixabları üçün siyasi və şəhər idarələri üçün mülkiyyə (qrajdanski) hüququ verilməlidir” (6, 1904, № 74); “Xolera (vəba) naxoşluğunun halətinə dair xəbər soruşmuşdu” (6, 1904, № 119); “Ədliyyə vəzaratində Batum şəhərində məhkəməyi ədliyyə (okrujnoy sud) təsis etmək xüsusunda müzakirə olunur” (6, 1903, № 42).

“Rus və fransız *deklarasiyasıyla* (bəyannamə) ki, bağlanmışdır martin üçündə...” (6, 1904, № 18); “Bu gün sübhədən “Yaponiya” eskadrası (gəmilər firgəsi) gözə göründü” (6, 1904, № 19); “Rus dəmir yol xidmətində əhəmiyyətli bir injiner (mühəndis) xidmətində olan...” (6, 1904, № 88); “...bir politika tutan böyük hökumətə nisbət vermək nə qədər cəhalətdir” (6, 1904, № 188); “Şərqi-Rus” məntiqincə bu dinsizlik və qövmsizlik qosmopolitizm olmaq iqtiza edir” (6, 1904, № 188); “Şiələrin mühafizəkarlarına və ya konservatorlarına mütəşərrein deyirlər” (6, 1904, № 188); “Siyasi və ekonomi davaların isə dinə heç dəxli yoxdur” (6, 1904, № 188). “Həm də diplomat və siya-siyun aləmində ki, zəka və qarşınaslıqlar ilə məşhuri-afaqdırlar”(6, 1904, № 187).

Bəzən qarşılıq tapa bilmədiyi üçün birbaşa alınma termini işlətmək məcburiyyətində qalır: “Əmim oğlu İsasultan Şahtaxtinski ki, Qars qubernatorunun konservatoriya *provotili* idi” (6, 1904, № 188); “Sünniləri *bukser* etmək xüsusunda Rusiyanın xaricindəki müsəlman dövlətlərini dolaşan nəqliyyatla sizin nəqliyyatınız arasındakı rabitə haradan başlanır” (6, 1903, №:12); “Bu gün cümə günü Xarpuxda fəqərə mələyi olan *priotda* doktor Boqdan Qriqoroviç Ağasarovun tərəfindən türk dilində xolera xüsusunda nitq və ya şərh-i-əhvalı ki rusca krait deyirlər oxunacaq” (6, 1904, № 101); “...bu *mikroblardan* çox maneələr toxunur” (6, 1904, № 86); “Bizim üçün *mexanika, fizika, tematika*, filan fənləri öyrənib, bizə təzə elmlər tədris etməlidirlər” (6, 1904, № 78); “Həkimlik, *advokatlıq, maşinistlik*... kimi bir çox məşğuliyyətlərdə arvadlar bu halkı halda xidmət edirlər” (6, 1904, № 74); “Konqreni şöbələrə təqsim etmişlər (6, 1904, № 74); Çün şəşəəli şan və şöhrətli karyeralarının əvayilini Qafqazda keçirmişlər”(6, 1904, № 102); “Afrikadan Amerikaya gətirdikləri qara rəngli neqərləri öyrədirlər”(6, 1904, № 88); “...agentləri vasitəsilə” (6, 1904, № 187) və s.

M.Şahtaxtlı termin yaradıcılığı ilə bağlı fəaliyyətini yaradıcılığının sonrakı dövrlərində daha da genişləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c., Bakı: Azərnəşr, 1960, 670 s.
2. Novruzov Ş. “Şərqi-Rus”un çağırışı. Bakı: Yazıçı, 1988, 160 s.
3. Məhəmməd ağa Şahtaxtılı. Seçilmiş əsərləri / toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 432 s.
4. Əkinçi (1875-1877). Bakı: Azərnəşr, 1979, 464 s.
5. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
6. “Şərqi-Rus” qəz., 1903-1905-ci illər.

Самира Гасанова

ВОПРОСЫ ТЕРМИНОЛОГИИ В ГАЗЕТЕ «ШАРКИ-РУС»

В развитии терминологической системы языка особую роль играет печать. В газете «Шарки-Рус», являющейся первым азербайджанским печатным органом XX века, терминологические вопросы занимают важное место. Данная статья посвящена вопросам изучения международных терминов в газете «Шарки-Рус».

Ключевые слова: *М.Шахтахтлы, газета «Шарки-Рус», терминология, азербайджанский язык.*

Samira Hasanova

TERMINOLOGY QUESTIONS IN THE NEWSPAPER OF “SHARGI-RUS”

In the development of a language terminological system the special role is played by the press. In the newspaper of “Shargi-Rus” which was the first Azerbaijanian printed matter in the XXth century terminological questions take an important place. The given paper is devoted to questions of studying of multilateral terms in the newspaper of “Shargi-Rus”.

Key words: *M.Shahtakhtly, newspaper of “Shargi-Rus”, terminology, Azerbaijan language.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

ALXAN BAYRAMOĞLU

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: alkhan_m@mail.ru

ABBAS SƏHHƏT BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ VACİBLİYİ HAQQINDA

Görkəmli romantik şair Abbas Səhhət həm də poetik tərcümələrin, elmi-nəzəri və publisistik məqalələrin müəllifi kimi tanınır. Məqalədə onun bədii tərcümə sahəsinə aid elmi-nəzəri görüşləri nəzərdən keçirilir, XIX əsrin 80-ci illərində xüsusi yaradıcılıq sahəsi kimi formalaşmış bədii tərcüməni sistemləşdirən, onun elmi-nəzəri əsaslarını hazırlayan müəllifin xidmətlərinə qiymət verilir.

Məqalədə eyni zamanda ilk dəfə Cəlal Ünsizadənin “Kəşkül” jurnalında əksini tapan bədii tərcümə sahəsindəki xidmətləri də tədqiq və təhlil olunur.

Açar sözlər: *Abbas Səhhət, bədii tərcümə, ədəbiyyat, dil, “Kəşkül” jurnalı.*

Bəşər övladı sivil cəmiyyətə doğru irəliləyərkən öz intellektinin yüksəldilməsi qayğısını xüsusi diqqət mərkəzində saxlamağa çalışır. Həmin problemin əsas həlli yolu isə dünya xalqlarının bir-birləri ilə istənilən sahədə qarşılıqlı əməkdaşlıq və faydalanma bacarığıdır. Xalqlararası fayda və kömək olmadan mənzil başına çatmaq mümkün deyil. Elmi, mədəni və bədii-estetik faydalanma, mənəvi zənginləşdirmə üçün tərcümə ən optimal yoldur. Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovun yazdığı kimi: “İnsan cəmiyyətinin ibtidai-icma dövründən bugünkü atom əsrinə qədər keçdiyi yol öyrəniş yoludur, insanların, xalqların bir-birindən nə isə öyrəndiyi yoldur, maddi və mənəvi sərvətlərin qarşılıqlı mübadiləsi yoludur... Axı, bunsuz inkişaf, irəliləyiş çox çətinləşərdi. Xalqlar arasında mənəvi əlaqələrin məhz bu rəşadətli-faydalı cəhətləri ilə yanaşı fikri, mənəvi, əxlaqi, estetik cəhətdən də zəruri olmuşdur və bu gün bizim əsrimizdə onlar misilsiz əhəmiyyət kəsb etmişdir”. Ona görə digər xalqlar kimi Azərbaycan alim və ədibləri də tərcümə işinə, başqa xalqların elmi, ədəbi və mənəvi uğurlarının ayrı-ayrı cəhətlərini özündə əks etdirən əsərləri öz dilimizə çevirərək soydaşları arasında yaymaq qayğısına qalmışdır.

Azərbaycanda tərcümə, o cümlədən bədii tərcümə sənətinin tarixi qədimdir. Ancaq XIX əsrin sonlarına doğru bu sahəyə diqqət artmağa başlayır. Xüsusilə “Kəşkül” jurnal-qəzetinin səhifələrində Cəlal Ünsizadənin səyi ilə Qərb və Şərq ədəbiyyatından bədii nümunələrin tərcümələri çap edilir. Həmin tərcümələri dünyanın qabaqcıl görüşlü tarixi və ədəbi şəxsiyyətləri haqda yazılan və ya tərcümə edilən məqalə və xəbərlər də müşayiət edirdi. Çünki, C.Ünsizadənin həyat və ictimai-mənəvi fəaliyyət amalinın mərkəzində Qərbin maarifçilik ənənələrinin həm ədəbi-ictimai fikrimizdə intişar tapması nöqteyi-nəzərindən, həm də əməli fəaliyyət baxımından Azərbaycanda yayılması təşkil edirdi. Lakin o, Qərb maarifçiliyini Azərbaycan ictimai-ədəbi fikir axarına mexaniki şəkildə köçürmək mövqeyindən uzaq olmuşdur. C.Ünsizadə Azərbaycanda maarifçi ictimai-bədii düşüncənin Şərq kontekstində və milli zəmində formalaşaraq dövrün tələblərinə uyğun inkişafı qayğısı ilə məqalələr yazmış, tərcümələr etmişdir. O dövrdə Ana dilindən başqa dil bilməyin əhəmiyyətini və faydalılığını Səid Ünsüzadə, S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, H.Vəzirov və başqaları da dərk edərək bu sahədə müəyyən fəaliyyət göstərmişlər. Bununla belə Azərbaycanda bədii tərcümə işini müstəqil yaradıcılıq sahəsi kimi qəbul edib, onu sistemli nəzəri və təcrübi şəkildə geniş ictimaiyyətə çatdıran Abbas Səhhətdir.

Məlumdur ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, M.T.Sidqi, H.Vəzirov, M.Ə.Sabir, M.Hadi və başqaları ara-sıra bədii tərcümə və təbdillə də məşğul olurdular. A.Səhhət isə 1912-ci ildə ilk dəfə olaraq “Məğrib günəşləri” adlı bədii tərcümə toplusu çap etdirdi. O, həmin toplusunun müqəddiməsində mədəniyyətə nə qədər zəngin olsa belə, heç bir xalqın bəşər mədəniyyətindən təcrid olunmuş şəkildə yaşayıb inkişaf etməsini mümkün hesab etmirdi. Qərb ölkələrinin bütün sahələrdə tərəqqi tapmasını da onların digər xalqların əsrlər boyu əldə etdikləri uğurları dərindən və sistemli, məqsədyönlü şəkildə mənimsəmələrində görürdü. Odur ki, mövqeyini əsaslandırmaq məqsədilə avropalıları öz soydaşlarına nümunə göstərib yazırdı: “Qərbin tarixi-ədəbiyyatı bizə göstərir ki, onların ədəbiyyatda bu dərəcəyi-kamala yetişməsinin səbəbi qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarını öz dillərinə tərcümə etmələri olmuşdur...”

Avropalıların öz ədəbiyyatı o qədər vaxt olduğu halda yenə ərəb və farsın məşhur ədib və şairlərinin əsərlərini öz dillərinə tamamilən tərcümə etmişdir. Belə olan surətdə biz nə üçün avropalıların əsərlərini lisanlarımıza tərcümə etməyək? Bilmədiyimizi nə üçün öyrənməyək?”

A.Səhhət milli-mədəni geriliyimizin əsas səbəblərindən birini bizdə tərcümə işinin, digər xalqların, bütövlükdə bəşəriyyətin əldə etdiyi uğurlardan bəhrələnmə meylinin zəifliyində, özümüzdə qapanıb qalmağımızda görürdü. Bu vəziyyətin bizi ümumi inkişafdan tərəqqi etmiş xalqlarla ayaqlaşmaq qabiliyyətindən qoyduğunu dərk edən şair vətəndaş yangısı ilə Avropalıları nümunə göstərib yazırdı: “...Bizlər isək, hər şeydə olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da haman qüruni-vüsatəyə yavuyq bir halda qalmışıq”. O, sözünə davam edərək bədii tərcümə

cümə işinin geriliyinin səbəblərini belə izah edirdi: “Bunun yeganə səbəbi odur ki, Avropa lisanlarına aşina olanlarımız türkcə (Azərbaycanca – A.B.) bilməyə tənəzzül etməmişlər və həmçinin türkcə kamil bilən * şairlərimiz əcnəbi lisanlarını öyrənməyi etina etməmişlər. Odur ki, haman məhdud bir dairədən kənara çıxma bilməmişik”.

Göründüyü kimi, A.Səhhət milli-mədəni və elmi geriliyimizin, inkişafdan qalmağımızın səbəbini ziyalı və ədiblərimizdə qabarıq nəzərə çarpan çatışmazlıqda, daha doğrusu, onların bir qrupunun xaricə aludə olub milli zəmindən uzaqlaşmasında, digərlərinin isə ancaq özünə qapanıb kənarda, başqa ölkələrdə və xalqlarda baş verən yeniliklərdən xəbərsiz olmalarında axtarırdı. O, hər iki halı qeyri-məqbul hesab etməklə, vəziyyətdən çıxış yolunu bədii tərcümə işini inkişaf etdirib qüvvətləndirməkdə, onu ədəbiyyat və mədəniyyətimizin inkişafında mühüm rol oynayan bir yaradıcılıq sahəsinə çevirməkdə görürdü. Ona görə yazırdı: “Elm heç millətin malı deyildir! Hər kəs yiyələnmək istəsə onundur. Bu mətləb məni vadar etdi ki, Qərb ədəbiyyatından bəqədri-qüvvə öz dilimizə tərcümə etməklə əhalimizi onların asarına aşina edim tainki o şümsü-elmü ürfanın ənvari əşuasilə bizim də zülmətdə qalan duyğularımız işıqlansın. Xarici lisanlarına aşina olmayan şairlərimiz onlara nəzirə yazmaqla yeni-yeni, gözəl-gözəl əsərlər meydana gətirsin. Bununla bizim də ədəbiyyatımız dövlətlənsin və tərəqqi etsin”.

Qeyd edək ki, A.Səhhətin tərcümələri əsl sənət nümunələridir. Çünki burada hərfi, mexaniki tərcümə, nümunələrinə rast gəlmək, demək olar ki, mümkün deyil. Həmin tərcümələrdə orijinalın ideya-estetik ruhu saxlamaqla Azərbaycan dilinin zəngin imkanlarından sənətkarlıqla yüksək bilik, zövq və peşəkarlıqla bəhrələnilmişdir. A.Səhhətin yüksək poetik istedadı dilimizin imkanlarından istifadə bacarığı həmin bədii tərcümə nümunələrini əsl sənət əsəri səviyyəsinə çatdırmışdır. Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə bədii tərcüməyə qoyulan tələblərdən danışarkən A.Səhhətin tərcümələrini nümunə göstərərək yazırdı: “Bu şairin (A.Səhhətin – A.B.) tərcümələrini diqqətlə gözdən keçirdikdə görürük ki, o, qətiyyən mexaniki tərcümə etmir, yəni yalnız sözlərin tərcüməsi ilə məşğul olmur, o, əsərin ruhunu, əsas fikrini ideyasını alır, onu düzgün və orijinalına müvafiq bədii qüvvətlə ifadə etməyi bacarır”. Başqa sözlə desək, A.Səhhət bədii tərcümə zamanı dilin təkcə qrammatik xüsusiyyətlərindən və qanunlarından deyil, həm də leksik-semantik ifadə imkanlarından ustalıqla bəhrələnmə bilir. Eyni zamanda o, əsərini tərcümə etdiyi müəllifin ruhi aləminə daxil ola bilir. Bu da ona həmin müəllifin mövcud əsəri yazarkən keçirdiyi ruhi-mənəvi duyğuları hiss etmək imkanı verərək başladığı tərcüməni uğurla başa çatdırmağa şərait yaradır.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin lüğəvi, zənginliyi, leksik-semantik xüsusiyyətləri, qrammatik qayda və qanunları və sair istənilən dildən istənilən əsəri yüksək səviyyədə tərcümə etməyə imkan verir. Sadəcə olaraq bunun üçün dilimizin imkanlarına dərinlən bələd olmaq, onu tələb olunan səviyyə

yədə mənimsəməyi bacarmaq lazımdır. Bu yerdə məşhur elm, mədəniyyət və ictimai xadim, poliqlot alimlərimizdən olan Məhəmməd ağa Şahtaxtlının Azərbaycan dili barədə söylədiyi aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi. O öz ana dilini yetərincə bilməyib özünün bu qüsurluğunu ört-basdır etmək üçün dilimizin “kasıblığına” bəhanə gətirən üzdənirəq ziyalılarımızı töhmətləndirərək 1919-cu ildə yazırdı: “Bir kaç sənə bundan əvvəl Avropa lisanına şünasları içində küll cahan üçün ümumi və yeganə lisandan istifadə olunması məsələsi ortaya atıldığı vəqt şərqsünaslardan bir alim o fikri verdi ki, ümum növbəşər üçün yeganə bir lisan olmaq üzrə türk (Azərbaycan) lisanı qəbul olunsun. Çünki türk lisanının qəvaidi hamı lisanlardan ziyadə müntəzəm və mütərəddiddir.

Heç insafdır ki, böylə cahanpəsənd lisanımız olduğu halda əfkarımızı yabançı bir millətin qəvaidi hamıdan çətin olan bir dildə bəyan edək? Böylə bir müamiləmizdə nə hüv vətən var, nə aqili-salim”.

M.Şahtaxtlı sözünə davam edərək, ana dilimizdə öz fikrini tam ifadə etməyi bacarmayan və bunu şənində sığışdırmayan savadlılarımız haqqında fikrini belə tamamlayırdı: “...O adam isə ki, mən filan fəndə mütəxəssisəm ədasında bulunur və türkdür və türkcə qonuşur, amma öz elmini öz dilində tədrisdən ishəri-iciz ediyor, onun alim olduğuna inanmayınız. Belələri aliməm deyə xəlqi aldadıyor. Alim olmaz ki, ... öz dilində elmini bəyanda heç bir güclülük çəkməz”.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, A.Səhhət də, ədib və alimlərimizi birtərəfli inkişafa, daha doğrusu, xaricə ifrat aludəliklə yanaşı, ifrat milli məhdudluğa görə qınayırdı. Bununla yanaşı o, xarici ədəbiyyat, mədəniyyət və adətlərin kor-koranə, mexaniki surətdə qəbul edilməsinin də yolverilməzliyini diqqətə çatdırırdı. Oxumuşlarımız arasında bu cür meylləri müşahidə edən A.Səhhət həyəcanla yazırdı ki, digər xalqlara aludəçilik, onların təsiri altına düşüb təqlidçiliyə uymağımız bizi mədəniləşməyə yox, milli məhvə aparır. O xəbərdarlıq edirdi ki: “Biz bununla mədəniləşmirik, fəqət, avropalılara bir nəfər də avropalı qazandırırıq, “biz” isə yox oluruq!”

Milli dilə və digər mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizə yüksək həssaslıq və milli təəssüb duyğusu tələb edən A.Səhhət bunları görmədikdə dərin kədər və yanğı ilə yazırdı:

“Ziyalılar, ariflər böylə olduğu halda bəs millətimiz nə ilə qayım olar? Onu istiqbala götürəcək, yaşadacaq kim qalır? Milləti kiçik görən insanlar yaşamağa deyil, ölməyə məhkumdurlar:

Heç yaşarmı böylə millət, olurmu payidar,

Millətin əfradı tədricən edirkən intihar?”

Deyilənlərdən aydın olur ki, Abbas Səhhət bədii tərcümə işinə müstəqil yaradıcılıq sahəsi və vətəndaşlıq vəzifəsi kimi baxmış, öz fəaliyyətində bədii tərcüməçiliyin bütün tələblərinə əməl edərək Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bu sahədə kamil bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Səhhət A. Əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1976.
2. Bayramoğlu A. Abbas Səhhətin "Bizdə millət duyğusu olur" məqaləsi // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1998, № 3-4, s. 67-69.
3. Şahtaxlı M. Azərbaycanda darülfünun / Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003, s. 222-226.
4. Arif M. Bədii tərcümə / Tərcümə sənəti: məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1990, s. 17-40.
5. İbrahimov M. Müqəddimə / Tərcümə sənəti: məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1990, s. 5-10.

Алхан Байрамоглу

АББАС САХХАТ О ЗНАЧЕНИИ И НЕОБХОДИМОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Выдающийся поэт-романтик А.Саххат известен также как автор поэтических переводов, научно-теоретических и публицистических статей. В данной статье рассматриваются его научно-теоретические воззрения в области художественного перевода, дается оценка заслугам поэта, который систематизировал художественный (поэтический) перевод, ставший в 80-е годы XIX столетия отдельной творческой областью, и подготовил его научно-теоретическую основу. В статье впервые анализируются заслуги Джалала Унсизаде в области художественного перевода, нашедшие свое отражение в журнале «Кешкюль».

Ключевые слова: *Аббас Саххат, художественный перевод, язык, литература, журнал «Кешкюль».*

Alxan Bayramoglu

ABBAS SAHHAT ABOUT IMPORTANCE AND NECESSITY OF LITERARY TRANSLATION

Outstanding poet-romanticist A.Sahhat is known also as the author of poetic translations, scientific-theoretical and publicistic papers. In the given paper his scientific-theoretical views in the field of literary translation are considered, the appraisal is given to services of the poet who has systematized the literary (poetical) translation, which became in 80th years of XIX century a separate area of creative work, and prepared its scientific-theoretical principles. Jalal Unsizadeh's merits in the field of the literary translation, found reflection in the magazine of "Kashkul" for the first time are analyzed in the paper.

Key words: *Abbas Sahhat, literary translation, language, the literature, magazine of "Kashkul".*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDA DİN MƏSƏLƏSİ

Məqalədə dinin milli-mənəvi dəyər və ictimai problem kimi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında təqdimindən bəhs olunur. Göstərilir ki, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında din milli-mənəvi dəyər kimi təqdim olunur. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında din yox, ictimai inkişafa maneçilik törədən qatı dindarlıq və din xadimləri tənqid edilir.

***Açar sözlər:** Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı, milli-mənəvi dəyər, ictimai problem, din, fanatizm, din xadimləri.*

Görkəmli ədib, istedadlı publisist, dramaturq, yazıçı, ictimai, siyasi xadim Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) adı Azərbaycan milli intibahının səhifələrində, milli oyanış və azadlıq ruhunun yüksəlişində, maariflənmə və müasir inkişaf yolu seçmədə əbədi bir ünvan qazanmış sənətkardır. Onun yaradıcılığında hər cür mövhumat, cəhalət və gerilikdən xilas, oyanışa və özünüdərəkə çağırış həmişə aparıcı yeri tutmuşdur. Bəlkə də buna görədir ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı və müasir dövrün bəzi adamları bu görkəmli ədibin yaradıcılığında din və şəriətin tənqid edildiyi haqda fikirlər irəli sürmüşlər. Halbuki milli ədəbiyyatımızın böyük öndəri olan Cəlil Məmmədquluzadənin əsas yaradıcılıq missiyası Azərbaycan xalqının azadlığı, milli oyanışı və ruhunun yüksəlişi, özünüdərək və müasirləşmə məsələsi idi. Onun yaradıcılığında tənqid hədəfləri isə sadə, savadsız xalqın başına corab hörməyə çalışan yerli və işğalçı məmurlar, üzdənirəq ziyalılar, cəhalət, mövhumat, fanatizm və ətalət yayan din xadimləri və b. idi.

“Günü-gündən millətlər qımılداşıb özləri üçün hökumətdən növ-növ azadlıq tələb” edən (9, s. 150) bir vaxtda, “belə bir gülünc zamanda, belə qulibiyabani insanların tarixini yazmaq üçün, əhval və ətvarını təsvir etmək üçün məgər “Molla Nəsrəddin”in yaranmağı təbii deyil?” (9, s. 156) deyən Mirzə Cəlil yaradıcılığında “ictimai satira vasitəsilə cəmiyyəti dəyişmək, yeniləşdirmək, məmləkəti irəli aparmaq, milli-mənəvi özünüdərək proseslərini dərinləşdirmək” (4, s. 10) və bütün bunlar üçün real imkanlar müəyyənəşdirmək əsas bədii

məqsəd, milli amal, ictimai məfkurə idi. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə kimi bir maarifçi, realist bir ədib üçün əsərlərində şəxsiyyət daha çox dünyaya, mühitə, yeni dəyərlərə, inkişafa, elmi-texniki tərəqqiyə, elmə, biliyə münasibətdə müəyyənləşən bir məzmun kəsb edirdi. Hətta indiyə qədərki ədəbiyyatşünaslıqda din və mövhumat əleyhinə yazılmış “baltanı dibindən vuran”, ən mükəmməl əsər kimi bəhs edilən “Ölülər” əsərində belə mətnin özü başqa həqiqətlər açır. Maraqlıdır ki, “Ölülər” əsərində günün günorta çağının qulduru kimi bəhs olunan Şeyx Nəsrullah bütün əməllərini iki qüvvənin – bir öz ayıqlığını itirmiş, heysiyyətini və aqlını mövhumata qurban verən Hacı Həsən əmi kimi qatı din-darların və ziyalılığı hərf oxumaqla yekunlaşan kütübeyin ziyalıların, bir də ona öz maraqları ilə nöqərsə kimi xidmət nümunəsi göstərən Şeyx Əhməd kimi yançıların hesabına həyata keçirmə imkanını qazanır. Təsədüfi deyil ki, əsərin özündə Şeyxin otağa daxil olma səhnəsini təqdim edərkən ədib özü də belə yazır: “Hacı Həsən bir tərəfdən və Şeyx Əhməd bir tərəfdən Şeyx Nəsrullahı qoltuqlayıb gətirirlər içəri...” (6, s. 399). Yəni Şeyx Nəsrullahın “cəfəngiyat elmi” ictimai mühitdə böyük hörmət və nüfuz sahibi, hamının özünə meyar götürdüyü Hacı Həsənin və bütün bu planları quran, camaatın psixologiyasını yaxşı bilən və dəyərləndirən Şeyx Əhməd tərəfindən inanış haqqı qazanır. Birmənalı surətdə demək mümkün deyil ki, mühit başdan-başa mənəvi ölülüyə məhkum olmuş mühit idi. Çünki əsərin özündə də Şeyx Nəsrullahın “möcüzələrini” şübhə ilə qarşılayan camaat təsvir olunub. Özü etiqad və ibadət sahibi olsa da, Hacı Həsən əmi hələ də şübhə içində və heyrdədir ki, “insan öləndən sonra necə dirilə və necə bizim kimi ağıllı-başlı adam ola bilər?": “Çünki çox qərribə işdir, insan məəttəl qalır. ...Vallah dünyanın işlərinə məəttəl qalmışam. Yəni həqiqətdə bu bir möcüzədir ki, insan öləndən sonra dirilə və bizim kimi ağıllı-başlı adam ola” (6, s. 389, 392). Və yaxud: “Mənim özümün də aqlım çaşıb, heç bilmirəm nə cür dirildəcək” (6, s. 394). Hacı Həsənin şübhələrinə fanatizmə qapılmış mühit – kütlə psixologiyası qınaqedici nəzərlə yanaşır. Mühitdə adamların bir-birindən etiqad kasadlığı adı ilə qorxu duyması cəfəngiyata inanmaq məcburiyyəti yaradır: “Hacı Həsən ağa, sən elə sözləri buyurmayasan. Allahın hikmətinə görə əl aparmaq olmaz...” (6, s. 392). Hacı Həsən əmi inanmamaq istəsə də, ətrafındakı adamların etiqad dolu nəzərləri ona xof gətirir və inama məcbur edir. Çünki bu mühitdə etiqad kasadlığı böyük nöqsandır. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, inanan insanların hamısının nəzərləri bir Şeyx Nəsrullahı və onun yaradacağı möcüzəyə dikilmir, əslində, ilahi hikmətə inam möhkəmliyi sona qədər Şeyx Nəsrullahı inanmağa vadar edir. Asif Əfəndiyevin də fikirlərinə istinad etsək (1), Şeyx Nəsrullah adiliyi ilahi hikmətin fonunda qeyri-adilik – möcüzə heyreti qazanır. Şeyx Nəsrullah aktyorluğu isə, sadəcə buna təkan verir və itirdikləri üçün burnunun ucu göynəmiş, onları qaytarmaqdan ötrü içi keçən insanları inanmağa və etiqad bəsləməyə yönləndirir. Əsərdən götürülən ayrı-ayrı detallar onu göstərir ki, Hacı Həsən kimi möhtərəm zatlar heç də indiyə qədər ədəbiyyatşünaslıqda deyilən kimi mənəvi ölü deyillər. Bir tərəfdən ondakı şübhə

hə Hacı Həsənə insanlıq haqqı qazandırır, digər tərəfdən atalıq hissləri ilə də diqqəti cəlb edir. Hələ ölməmiş, sönməmiş, mənəviyyatının dərin qatlarındakı inam və ləyaqət hisslərilə cəfəngiyata şübhə və etirazını ifadə edir. Əvvəlcə qızı Nazlının Şeyxə ərə getmək etirazını böyük vəhşətlə, sərt qarşılayan Hacı Həsən əminin qəlbini dərinliklərindən gələn və cəfəngiyata müqavimət göstərən dəruni bir hisslə qızını dilə tutmaq, könlünü almaq, qəlbini qırmamaq istəyir: “Yox, qızıma degilən ağlamasın. Mən razı olmanam ki, o ağlasın. Dur gedək, mən də onu dilə tutum. Yox, yox, Nazlı qızım ağlamasın, dur gedək” (6, s. 422). Bu mənada Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev indiyə qədərki mübahisələrə sanki son qoyaraq qətiyyətlə böyük ustadımız Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin timsalında bütün yaradıcılığında din məsələsilə bağlı son nöqtəni qoyaraq belə deyirdi: “Din mənəvi mənbələrimizdən biridir. İslam dininin, Qurani-Kərimin Azərbaycan xalqı üçün açdığı yol davam edəcək... Ancaq biz Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindən indi də bəhrələnməliyik. Çünki bu gün də dini təhrif edənlər, dindən öz məqsədləri üçün istifadə edənlər, dindən istifadə edərək xalqımızı cəhalətə uğratmağa çalışanlar az deyil. Mirzə Cəlil isə belələri ilə o vaxt mübarizə aparıbdır və “Ölülər” əsəri ilə bizə bu vəsiyyəti edibdir” (2, s. 93). Bu baxımdan görkəmli ədib Bakı axundu Əbütürab Axundoglundun “Həyat” qəzetindəki “dinməmək və danışmamağın fəziləti barəsində vəz və nəsihəti haman tarixi bir əsirdə heç kəsin xəyalına gəlməyən və yersiz nəsihət idi. Elə bir zamanda ki, Rusiya hökuməti yapon davasında sınıdan sonra öz laxlamış məqamında bir qıldan asılı idi və Rusiyanın əsrlərcə əzilmiş tayfaları vaxtdan istifadə edib üsyana hazırlaşdılar ki, özlərinə bir gün ağlayalar... Bir belə əsrdə müsəlman camaatının ruhani rəhbəri qəzetlər vasitəsi ilə camaatı dəvət edirdi nəyə? – sükuta və danışmamağa. Nədir danışmamaq? Danışmamaq zahiyədə oturub Allahı çağırmaqdır. Nədir danışmamaq? Lal və kar oturub mövtə və fəvtə müntəzir olmaqdır. Nə mənə azadlıq lazımdır, nə mənə hüquq lazımdır, nə mənim üçün qabağa çıxıb qonşularla ədavət əvəzinə ülfət və ittihad bağlayıb ümumi hesab olunan düşməni, müstəbid hökumətini yıxmaq və sonra məmləkətdə qardaşlıq üsuli-idarəsi qurub yaşamaq lazımdır və bunların hamısının əvəzində Axund Əbütürabın vəz və nəsihətinə görə dinməmək və danışmamaq lazımdır” (10, s. 172-173), – deyə nəsihətinin timsalında, etiqad və iman sahibləri olan sadə insanları lal-dinməzliyə, təvəkkülə dəvət edən ruhaniləri təəssüflə milli mücadilənin əngəllərindən biri kimi kəskin surətdə tənqidlə yad edirdi. “Köhnəyə qələm çəkib yeni yaşayış yaratmaq”, “məişətin hər bir sahəsində inqilab törətmək” üçün, Mirzə Cəlilə görə, “camaatın bəsirət gözünü açmaq”, “dost ilə düşməni tanımaq” ən əhəmiyyətli, vacib məsələ idi.

Ədib “Traktor və Əli şiaisi”, “İran meyvələri”, “Qəzalarda yol məsələsi”, “Leylətül-qədr”, “VI Şuralar qurultayı”, “Namaz qılan və tramvay çəkən”, “Heç vecinə deyil” və s. felyeton və məqalələrində dünyanın elmi-texniki tərəqqi və inkişafından müsəlmanları geri salan səbəblərə diqqət çəkərək yazırdı: “Traktor ibarətdir elə maşından ki, onun dalına bir neçə kotan dəmirini bağlayırsan, bir

saatın müddətində az qalır bir desyatin torpağı əkib çıxsın başa. Əli şiaəsi də ibarətdir elə bir yaranmışdan ki, onun gecə-gündüz fikri-zikri cənnətin qəbzini mollalardan yalvarıb istəməkdir. İndi mən istəyirəm... bir belə sual verəm: – Aya, bir kəs ki, fikrində qoya ...iki şeyi bir-birilə yapışdır, yəni traktor ilə Əli şiaəsinə qonşu edə, aya, bunlar bir-birinə yapışar, ya yox? Mən deyirəm yapışmaz” (8, s. 319). Və yaxud “Namaz qılan və tramvay çəkən” felyetonunda yazır: “Birisi gedib zəhmət çəkib namaz qılmaq öyrənib, birisi də gedib zəhmət çəkib tramvay elmini öyrənib. ...İndi mənə bir belə məsələ ərz olub ki, aya, namaz qılmaq və tramvay işini bilmək – bunların hansı əfzəldir? Əgər desək ki, tramvay elmi bir qəpiyə dəyməz, onda bəs biz niyə tramvaya minib əhli-qəbur ziyarətinə gedirik? Əgər desək ki, tramvay elmi namaz “elmindən” (nəzibillah) çətinidir və lüzumludur, onda Fazili-Dərbəndi həpəndə nə cavab verərik?...” (8, s. 435-436) “Qəzalarda yol məsələsi” felyetonunda da: “Bizə nə araba yolu lazımdır, bizə nə avtomobil yolu lazımdır, bizə nə dəmir yolu lazımdır. Bizi hidayət elə haman yola ki, siratəlləzinə ənəmtə əleyhümi o yolu göstər ki, iman əhlərinə göstərmisən. Yoxsa bizə traktor yolu lazım deyil” (8, s. 336) deyər, mövhumatın və savadsızlığın yaratdığı ictimai təəssüratları əks etdirirdi. Bu tipli məsələlər – müasirlik və köhnəlik, dünya işi və şəriət vacibətləri, elmi-texniki tərəqqi və müsəlmanlıq kimi məsələlərdən “Dünya və axirət”, “Beynəlxalq qadınlar günü və şəriət”, “Oktyabr inqilabı və şaxsey” və b. yazılarında bəhs edən görkəmli ədib müasirliklə şəriətçiliyi, qatı dindarlığı qarşılaşdırmış, müsəlmanları elmi-texniki tərəqqidən, maarif və mədəniyyətdən, müasirlik və dünyaya işlərindən uzaq salan səbəblərə diqqəti cəlb etmişdir. Əslində böyük ədibin “Münacat”, “Dost”, “Gözəl millət”, “İnsan və heyvan”, “Əsrimizin möcüzələri”, “Bir qətrə göz yaşı”, “Allah vardır”, “Allahı çistka etmək olarmı?”, “Allah təalanın sifətləri”, “Müsəlmançılıq”, “Rişə” və s. kimi məqalə və felyetonlarında müsəlman fanatizminin əsasını təşkil edən əsaslardan bəhs olunur. Cəlil Məmmədquluzadə bu kimi yazılarında heç də sovet ədəbiyyatşünaslığının qabartdığı kimi qatı ateist və dinsizlik mövqeyi nümayiş etdirmir. Fikrimizcə, ədib sadəcə olaraq felyetonlarında yazdığı kimi, mövhumat, cəhalət və fanatizm qalalarını uçurmaq, onların insan şəxsiyyətində özünə yer tutan sütunlarını yıxmaq, insanları müasirliyə və inkişafa, elmi-texniki tərəqqiyə qoşmaq üçün dindən və şəriətdən bir qədər qoparmaq və bununla da, şəriət, mövhumat tiranlığına son qoymaq məqsədlərini güdmüşdür. Çünki ədibin özü də yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin”in məqsədi nə dinə sataşmaqdır, nə də təzə bir məzhəb icad etməkdir, “Molla Nəsrəddin”in qəsdı vəhşi adətləri ortalıqdan götürmək yolunda çalışmaqdır” (8, s. 152). Bu baxımdan görkəmli mirzəcəlişünas alim akademik İsa Həbibbəyli də tamamilə doğru yazırdı: “Cəlil Məmmədquluzadə heç də indiyədək yazıldığı kimi, “islamın düşməni” deyildi. Ədib islam pərdəsi altında xalqı soyan, aldadıb fanatizmə aparən, heysiyyətinə toxunan yalançı din xadimlərinin bəd əməllərini pisləyirdi. ...C.Məmmədquluzadə ...yalandan “ölü diriltmək” məharəti göstərən Şeyx Nəsrullah kimi “İsfahan lotularını” məsxərəyə

qoymaqla özünün mənsub olduğu xalqın mənəvi oyanışı ilə bağlı real, həyatı məqsədlərinə çatmaq niyyətini izləyirdi” (4, s. 277). “Cəlil Məmmədquluzadəyə görə “milli intibah dövrü kimi” səciyyələnən bir vaxtda yalnız qatı islamçı mövqe ilə qabağa getmək çətindir. Bunu Mirzə Cəlilin ateist olması kimi başa düşmək də yanlış meyildir. Böyük ədib, sadəcə olaraq, dirçəliş, fırtına və tərəqqi dövrünün tələbləri ilə itaətçiliyin, moizəçiliyin, ətalət və ədəbə çağırışın, axirət xülyalarının uyğun gəlmədiyini aydın şəkildə dərk edirdi” (4, s. 275). Böyük maarifçi ədib Cəlil Məmmədquluzadə özü də “Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz” adlı felyetonunda: “Zəmanəmizin təqazasından belə məlum olur ki, dünyanı axtaran gərək ibadəti də bir az yumşaq eləsin ibadətlə gecə və gündüz məşğul olan gərək dünyaya dəxi aşıq olmasın. Yoxsa bir əldə iki qarpızı saxlamaq olmaz” (7, s. 394) – deyərək dünyanın inkişaf sürətinə qoşulmaq mənasında ibadətçilik və dindarlığı yumşaltmağın, dünya işlərinə qarışdırmamağın tərəfdarı kimi çıxış edərək maarifə, elmə, təhsilə üstünlük verməyin əhəmiyyəti barədə başqa bir yerdə yenə də yazırdı: “Tarix bunu bizə göstərir ki, maarif artıqca ruhanilər hörmətdən düşür..., elm və fənn meydana gələn kimi ruhanilər aradan çıxırlar... Yaşasın maarif, puç olsun cəhalət!” (7, s. 473). Göründüyü kimi, görkəmli ədib dinə qarşı mübarizə qəsdini həyata keçirmək məqsədi güdmürdü. Çünki yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə “Din və millət” adlı məqaləsində də: “Ən qabaqda dindir. Sonra millətdir. Qabaqca din icad olubdur. Sonra millət əmələ gəlibdir” (8, s. 424) – deyərək, əslində dinin ictimai strukturdakı vacib yerini bir sosioloq kimi təyin edir və heç də dinin cəmiyyətdəki vacib, olduqca əhəmiyyətli mənəvi rolunu təkzib etmək, ləğv etmək qəsdini güdmür. Əksinə, böyük ədib “Azadəyi-viddan” məqaləsi ilə də bu niyyətdə olmadığını tam təsbit edir, sadəcə etiqad azadlığı tələbində olduğunu nümayiş etdirir. “Azadəyi-viddanın ilk mənası var: biri budur ki, mənim aləmində mən gizlicə hiss elədiyim şeyləri nə cür ki öz aqlım kəsir və insafım qəbul edir, o cür də qanıram və ona görə də əməl eləyirəm... Allahu tanımaq və ona sitayiş etmək həmçinin mənim gizli hissimdir, yəni mənim viddanım nə cür ki mənə yol göstərir, ona görə də mən Allaha ibadət eləyirəm, dəxi bu barədə mənə həmçinin güc və hökm yoxdur və ola da bilməz” (8, s. 32-33) deyən ədib insanları, o cümlədən təsvir və təqdim etdiyi obrazlarını da bu baxımdan etiqad və Allaha ibadət nöqtəyi-nəzərindən qımaq yerinə çevirmir və belə bir amala da xidmət göstərmir. Sadəcə insan şəxsiyyətini təhdid və zorakılıq altına ala biləcək ictimai stereotip və düşüncə tərzinə çevrilən dini fanatizm və mövhumatçılığa qarşı çıxır. “Çox vaxt görürsən ki, millət və dini elə qarışdırırlar ki, heç baş açə bilmirsən. Soruşursan ki, “sən nə millətsən?” Cavab verir ki, “əlhəmdülillah, mən müsəlmanam”. ...Beləliklə, nə qədər ki, dünyada din və dindarlıq varsa, o qədər də millətçilik davam edəcəkdir” (8, s. 425) deyərək, ədib dini millətçiliyə çevirmənin əleyhinə olduğunu, milli mənsubiyyəti təyin etmənin vasitəçisi olmasına etirazını bildirir, şəxsiyyət və insan azadlığı üçün bunun bir maneə olduğunu göstərirdi. Bu mənada maarifçi ədib şəriət qaydala-

rının insan şəxsiyyətinin münasibət formasına çevrilməsinin ziyanlı olduğunu göstərərək “Dünya və axirət” adlı felyetonunda yazırdı: “Dünya və axirət məsələsi bu biçərə mömin müsəlmanları lap çaşdırıbdır. Bilmirsən kimə inanasan, hansını atıb, hansını tutasan. Bir tərəfdən baxıb görürsən ki, bu gün-sabah ölüb gedəcəksən. Bəs necə olsun? Hara gedəcəksən və öləndən sonra qəbir evində başıya nə iş gələcəkdir? Məgər İnkir-Minkir yalandır? Məgər o zalım oğlanlarının sual-cavabından qurtara biləcəksən? Bu tərəfdən də dünyanın işlərinə baxanda görürsən ki, dünyasız da dolanmaq mümkün olmur. Görürsən ki, istəyirsən ki, yerdən durub dəstəmaz alasan, bir də görürsən ki, qocalıqdan belin və ya qıçın quruyub və ya başın gicəlləndi, məcbur olursan filan professorun yanına gedəsən və onların murdar dərmanlarını içəsən. Xülasəyi-kəlam, insan bilmir hansının dalınca getsin: dünyanınmı, axirətinmi? Mollanınmı, professorunmu? Məscidəmi gedəsən, darülfünamı gedəsən? Namazmı qılasan, fənn kitabımı oxuyasan?.. Əgər dünyanı tullasam, bəs bu gözəl dünyanın nemətlərindən mən nə səbəbə məhrum olum? Və tibb elminin feyzlərindən nə səbəbə istifadə etməyim? Bəs dədə Molla Ruhullahın duası necə olsun? Bəs mollanın istixarəsi necə olsun? Bəs Kərbəla ziyarətinə müşərrəf olmaq necə olsun?.. Bəs cənnət-cəhənnəm, huri-qılman, bunlar necə olsun?” (8, s. 440-441). Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə kimi bir maarifçi, realist bir ədib üçün əsərlərində tənqid hədəfi insanların qəlbindəki etiqad və milli-mənəvi dəyər olan din deyildi. Bu dəyərlərdən və xalqın etiqadından sui-istifadə edib, onu cəhalət və mövhumat, ətalət və qaranlıq yaymaqda faydalanan adamlar, geniş mənada ictimai qüvvələr idi. Ədib sadəcə dünyaya, mühitə, yeni dəyərlərə, inkişafa, elmi-texniki tərəqqiyə, elmə, biliyə münasibət göstərməyi və bu istiqamətdə ibadəti bir az yumşaldıb dünya işlərinə də baş qoşmağı, bir sözlə inkişaf etməyi və günün tələblərinə cavab verməyi vacib hesab edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev A. Müdriklik səlahiyyəti. Bakı: Gənclik, 1976, 192 s.
2. Hacıyev T.İ. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1980, 175 s.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998, 178 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
5. İsmailov H.Ə. Ölülər. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1966, 460 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. III c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə. IV c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 276 s.
10. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə. VI c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 311 s.

Рамиз Касымов

ВОПРОС ВЕРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В статье говорится о представлении веры в творчестве Джалила Мамедкулизаде как национально-духовной ценности и общественной проблемы. Указывается, что в творчестве видного литератора Джалила Мамедкулизаде вера представлена как национально-духовная ценность. В творчестве Джалила Мамедкулизаде критикуется не вера как таковая, а ярый фанатизм, мешающий общественному развитию, и религиозные деятели.

Ключевые слова: *творчество Джалила Мамедкулизаде, национально-духовные ценности, общественные проблемы, вера, фанатизм, религиозные деятели.*

Ramiz Gasimov

FAITH QUESTION IN WORKS OF JALIL MAMMADGULUZADEH

It is told in the paper about representation of faith in works of Jalil Mammadguluzadeh as national-spiritual value and one of the public problems. It is underlined that in works of eminent writer Jalil Mammadguluzadeh the faith is presented as national-spiritual value. In works of Jalil Mammadguluzadeh the faith isn't criticized by itself, only the ardent fanaticism, preventing social development, and religious figures are attacked.

Key words: *works of Jalil Mammadguluzadeh, national-spiritual value, public problems, faith, fanaticism, religious figures.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ

AMEA Naxçıvan bölməsi

E-mail: ekrem.h@mail.ru

NUHTABAN VƏ NUHLA BAĞLI ADLAR, MƏRASİMLƏR, RƏVAYƏTLƏR

XVI əsrin görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünas Əl-Şərifî nəinki Nuh peyğəmbərin qəbrinin, hətta gəmisinin də qalıqlarının Naxçıvanda olması barədə məlumat verib. Yəhudi alimi İosif Flavi də öz tədqiqatlarında Naxçıvan torpağını Nuhun gəmisinin dayandığı ilk ərazi hesab edib.

“Nuh Peyğəmbərin yaşadığı “Köhnə Qala”da, “Nuhtaban” deyilən yerdə Nuh peyğəmbərin özü, anası, xanımı, qızı və Ham, Sam, Yafəs adlı oğulları yaşamışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Nehrəm, Nəhəcir, Nəsirvaz kimi inzibati ərazi adlarını və o cümlədən Naxçıvan toponiminin özünü də Nuhun adı ilə əlaqələndirirlər. Naxçıvan folklor mətnlərində “Nuhun gəmisini”, “Nuhun tufanı”, “Nuhdaban” kimi xeyli əfsanə və rəvayətlər, atalar sözü və zərbi-məsəllər vardır.

Açar sözlər: Nuhtaban, Gəmiqaya, Köhnə Qala, Mərənd, Ana abidəsi, Göynük.

XVI əsrin görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünas Əl-Şərifî nəinki Nuh peyğəmbərin qəbrinin, hətta gəmisinin də qalıqlarının Naxçıvanda olması barədə məlumat verib. Yəhudi alimi İosif Flavi də öz tədqiqatlarında Naxçıvan torpağını Nuhun gəmisinin dayandığı ilk ərazi hesab edib.

Rus alimləri İ.M.Dyakonov Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərindən danışarkən Naxçıvanın Nuhla bağlı tarixinə də toxunub, K.İ.Smirnov isə Nuhun qəbrinin Naxçıvan şəhərinin cənub hissəsində olduğunu göstərib. Nuh peyğəmbərin qəbrinin, eləcə də məzarüstü türbəsinin Naxçıvanda olması artıq sübuta yetirilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərin adı ilə əlaqələndirirlər. Deyə bilərik ki, burada Nuhtaban yer adı olubdur. Bu faktı rus alimlərindən Smirnov və Nikitin də öz əsərlərində göstəriblər. Qədim türk dilində “Tau” dağ deməkdir. Bu gün də Altaylarda, Orta Asiyada, Amudərya hövzəsində bu cür səslənən dağ adları vardır. Məsələn, Alatau. «Ban» isə qədim türk dilində uca yer, “varis”, “nəsil” mənasını daşıyır. Beləliklə də bizə aydın olur ki, Nuhtabanın mənası uca yerdə yerləşən Nuhun dağı və ya övladı, varisi deməkdir. Bu, tam etimologiyaya uyğun olan addır. Bundan başqa, mux-

tar respublikamızdakı Nehrəm, Nəhəcir inzibati ərazi adlarını, o cümlədən Naxçıvanın özünü də Nuhun adı ilə əlaqələndirirlər. Naxçıvan folklor mətnlərində “Nuhun gəmisi” (13, s. 49), “Nuhun tufanı” (13, s. 62), “Nuhdaban” (13, s. 71) kimi əfsanə və rəvayətlər, atalar sözü və zərbi-məsəllər vardır. Ordubad rayonunda qeydə alınmış bir mətn “Nuhdaban” adlı rəvayətdə deyilir ki, Nuhun gəmisi Gəmiqayada quruya oturmuşdu. Nuh dayandığı yerdən bir addım irəli atanda pəncəsi yox, dabanı yerə dəydi. Oğulları həmin yerdə yurd saldılar, adına da Nuhdaban dedilər (13, s. 72).

Göründüyü kimi, bu mətnə toponim Nuhun dabanı ilə əlaqələndirilir.

Prof. Məhərrəm Cəfərli bölgədə Nuhla bağlı mətnlərin eyni bir silsilə ətrafında mərkəzləşdiyindən bəhs edərək yazır ki, həmin mətnlər bu torpaqda yaşayan etnosun şüurundakı xronotop (məkan-zaman) parametrlərinin çox əskiliyindən xəbər verir (36, s. 11).

Bir sıra tarixi mənbələrdə göstərilir ki, türklər Nuh Peyğəmbərin oğlu Yafəsin nəslindən törəmişlər. Nuhun da Naxçıvanda yaşaması, qəbrinin də Naxçıvanda “Köhnə Qala”da, “Nuhtaban” deyilən yerdə olması tarixi mənbələrdə göstərilir. Görkəmli realist rəssam Bəhrüz Kəngərli (1892-1922) Nuhun qəbrini bir neçə variantda çəkmişdir (158, 20, 21, 23).

Azərbaycan MEA-nın Naxçıvan Bölməsində elmi işçi kimi çalışarkən Nuhun məzarının yerini dəqiqləşdirmək üçün Naxçıvan MR Ali Məclisi komisiya yaratmışdı. Akad. İsmayıl Hacıyev, akademiyanın əməkdaşı, piktoqraf alim Nizami Aliyev, “İstiqlal” ordenli, əməkdar müəllim, 103 yaşında qocaman müəllim, tədqiqatçı alim babam Lətif Hüseynzadə (2008-ci ildə 106 yaşında dünyasını dəyişdi) və mən bu komissiyanın tərkibinə daxil idik. Nuhun məzarı olan Naxçıvandakı Köhnə Qalanının yanına yaxınlaşarkən babam Nuhtaban mərasimləri, Nuhun qəbri ilə bağlı şahidi olduğu və tariximiz üçün çox əhəmiyyətli xatirələrini danışdı. O, deyirdi:

“Nuh Peyğəmbərin yaşadığı “Köhnə Qala”da, “Nuhdaban” və ya “Nuhtaban” deyilən yerdə Nuh peyğəmbər özü, anası, xanımı, qızı və Ham, Sam, Yafəs adlı oğulları ilə birlikdə yaşamışdır. Nuhun anası Mərənd şəhərində vəfat etmiş və oradakı “Mandakarna” deyilən yerdə “Nuhun anasının məzarı” mənasını ifadə edən türbədə dəfn edilmişdir. Cənubi Azərbaycanda Mərənd şəhəri Nuhun anasının adı ilə bağlıdır. Nuhun xanımı – həyat yoldaşı Əlincə dağının ətəyində dəfn edilmişdir. Qızı Naxçıvanda, şəhər kənarında ucaldılan “Ana abidəsi”nin yanında dəfn edilmişdir. Bu abidənin üzərində gözəl bir türbə də vaxtilə ucaldılmışdır ki, birinci cahan müharibəsində – 1914-cü ildə əsgər yataqxanası tikilən zaman sökülüb, dağıdılmışdır.

Nuhun arvadının da məzarı Naxçıvandır. 1960-cü ildə Naxçıvanda İslam Səfərli adına məktəbin binası tikilərkən təpədəki torpaq altından içərisində qadın uzanmış daş məzar aşkar olunmuşdur. Qiymətli tapıntı Leninqrada (indiki Sankt-Peterburq) Ermitaj muzeyinə aparılmış və bu barədə mətbuatda “Yatmış

gözəlin sirri” sərlövhəli məqalə yazılmışdır. Mütəxəssislər daş məzardakı qadının Nuh peyğəmbərin arvadının olduğunu bildirmişlər.

Nuhun övladları da Naxçıvanda olmuşlar. Nuh oğullarını – Hamı Hindistana, Samı Ərəbistana göndərmiş, ən çox sevdiyi oğlu Yafəsi isə ömrünün sonuna qədər yanında – Naxçıvanda (Nuhtabanda) saxlamışdır. Yafəs Nuhtaban yaxınlığında Əshabi-Kəhfə gedən yolda Yafəs adlı şəhər inşa etdirmişdir. Buraya Əfsus, Afasos, Əfəs və ya Yafəs adları verilir. Bu gün Culfa rayonundakı Ərəfsə kəndinin adı, çox güman ki, “Ər Əfəs” adından irəli gəlmişdir. Nuhun həyatının son zamanları gəldiyində oğlu Yafəs atası Nuha demişdir: “Səndən sonra bu ölkəni qorumaq üçün mənə bir hikmət ver. Bir neçə gündən sonra Nuh peyğəmbər yerdən bir daş lövhə götürmüş, üstündə “Türk” sözünü yazaraq Yafəsə vermiş və demişdir: ”Bu adı Tanrı özü mənə təlqin etdi və dedi ki, mən Yafəsə bir oğul verəcəyəm, adını da mən verirəm. O, Türk olacaq. Türk yalnız sənin ölkəni deyil, bütün dünyanı zülmədən, əsarətdən xilas edəcək, insanlığa səadət yolunu o göstərəcək və dünyanı işıqlandıracaqdır”. Zaman keçdi Yafəsin oğlu dünyaya gəldi və adını Türk qoydu.

Yafəs oğlu türklə fəxr etmiş və Türkün də oğlu olmuş adını Əlincə qoymuşdur ki, Əlincə də Naxçıvandır. Nuhla bağlı Naxçıvanda xeyli yer adları – Nəhrəm, Nəhəcir, Göynük, Nəsirvaz kimi yer adları və zəngin folklor nümunələri vardır ki, o nümunələrdən biri belədir ki, onu da babamın dilindən eşitdim:

Əzizinəm Nuhtaban.
Günəş doğar buradan.
Ona dedi Nuhtaban,
Yeri-göyü yaradan.

Müqəddəsdir Nuhtaban,
Salam olsun Nuhtaban
Daşa yazmış türk adın
Buyurmuşdur yaradan.

Gəmiqaya yaddaşı
Əlincənin sal yaşı
Nuh Nəbinin ad daşı
Ucadır hər vaxt başı (10).

Babam Nuhla bağlı öz gözləri ilə görüb xatırladığı bir mərasimi belə təsvir etdi: “Hər il mart ayının əvvəllərində Novruz bayramı ərəfəsində Nuhtabanda üç gün davam edən izdihamlı mərasim olurdu... Nuh Peyğəmbərin “Türk” adı yazdığı müqəddəs daş lövhə Əlincə qalasında saxlanılırdı. Mərasim əvvəlində bu daş lövhə təntənəli şəkildə Əlincə qalasından Nuhtabana gətirilirdi. Mərasim daş lövhənin Nuhun məzarı üzərinə qoyulması ilə başlayırdı”.

Mərasim “Nuhtaban” və ya “Həzaranpir” adlanırdı. “Nuhtaban” Nuhun məzarına işarə olaraq “İşıq saçan” deməkdir. Mərasimin “Həzaranpir” deyimi də

mühüm bir semantik anlama malikdir. “Həzar” farsca min (1000) deməkdir. “Həzaran” minlər mənasında işlənir. “Həzaran” – yəni 1000 “yaşlıların” 1000 “yaşlısı” mənasını ifadə edir. “Pir” isə “Qoca”, “Mürşid”, “Rəhbər” “Peyğəmbər” mənalarına malikdir. Həzaranpir – deyəndə, yəni 1000 yaşlıların 1000 yaşlısı qoca Nuh Peyğəmbər nəzərdə tutulur.

Quran-i Kərimdə Allah buyurur: “Biz Nuhu öz tayfasına Peyğəmbər göndərdik. Nuh onların arasında 1000 ildən əlli-əksik, (950) il yaşadı, qaldı” (“Kəbut” surəsi 29, 14-cü ayə). Deyə bilərik ki, xalq arasında işlənən “Həzaranpir” yəni 1000 yaşlıların 1000 yaşlısı kəlməsi, Quran-i Kərimin adı çəkilən ayəsindən qaynaqlanır.

...Mart ayının ilk günlərində Nuhtabanda min yaşlıların min yaşlısı mərasiminə başlanılır. Naxçıvan şəhər məscidinin baş ruhanisi, qazi Əbdül Kərim ağa Qazızadənin başçılığı ilə din xadimlərindən, şəhərin mötəbər şəxslərindən, xan və bəylərdən, müəllim və ziyalılardan ibarət bir heyət Əlincə qalası ətəyindəki Nəiminin türbəsi yanında məsciddə mühafizə olunan Nuh Peyğəmbərin üstündə “Türk” adını yazdığı daş lövhəni gətirmək üçün Nuhtabana gedərdi. Bu daş Nuh Peyğəmbərin nəticəsi Əlincə xanın iqamətgahında, onun buradakı xəzinəsində saxlanılmışdır. Əlincə xandan sonra gələn bir çox türk xaqanlarının, Atabəylərin saray xəzinəsi də burada olmuşdur. Onlar da bu tarixi daşı, qiymətli sərvət kimi hər zaman qoruyub saxlamışlar. Təsadüfi deyil ki, Teymurləng Naxçıvanda olarkən məhz bu qalanı – Əlincəni almaq istəmişsə də, (1385-1398) ona nail ola bilməmişdir. Belliklə, Köhnə qaladan Əlincəyə gedən heyət oradan o müqəddəs daş lövhəni Nuhtabana gətirərdilər. Bu müqəddəs daşı görmək, ona nəzir, niyələr etmək, hədiyyələr vermək üçün insanlar yollara toplanardılar.

Heyət Nuhtabana daxil olduğu zaman davulun gur səsi səslənərdi. Həm sevinc, həm həyəcan doğuran bu davul səsləri bütün ətraf kəndlərə də yayılırdı. Əlincədən gələn heyətin başçısı bu müqəddəs daşı Nuhtabanda, məzarın önündə nümayiş etdirər, Nuh Peyğəmbərin Tanrı qarşısındakı xidmətlərindən danışardı. Quran-i Kərimin Əl-Səffat (cərgədə duranlar) surəsindən Nuha göndərilən mükafata dair ayələri gözəl və uca səslə oxuyardı. Bu surədə deyilirdi: “Cənabi Allah buyurmuşdur: Bütün adamlar bəşər əhli içərisində Nuha salam olsun. Həqiqətən biz yaxşı əməl sahiblərini belə mükafatlandırırıq. Şübhəsiz o bizim mömin bəndələrimizdən idi” (95 və 37-ci surə Əl Səffat, ayə 79-81). Oraya toplaşanlar da salavat çevirər, dualar oxuyar, “Nuh Peyğəmbərə salam olsun”, “Məhəmməd Peyğəmbərə salam olsun” xorla deyərdilər.

Bundan sonra heyət Nuhun məzarı olan türbəyə – sərdabəyə daxil olar, Quran-i Kərimdən “Yasin” surəsini oxuyub fatihə verərdi. Bu mərasimdə el şənlikləri, xalq oyunları keçirərdilər. Bura ziyarətə gələnlər qurbanlar kəsər, ehşanlar, ziyafətlər verərdilər. Burada dadlı şərbətlər, sərin ayranlar paylanardı. Bu ziyafətə, bu mərasimə Şölən deyərdilər. Bu sözün mənə və mahiyyətini yaxşı bilənlər bu mərasimlər dövründə doğulan övladlarına “Şulan” və hətta “Şö-

lən” adlarını verərdilər. “Şulan” adı yalnız Naxçıvan şəxs adları üçün səciyyəvidir. Bu ad, bəlkə də, yalnız Naxçıvanda qoyulur...

Nuhun məzarı 1,5 m. hündürlüyündə olmuşdur. Məzar qırmızı bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. Görünür bu məzar əvvəlki əsrlərdə təmir olunmuşdur. O zaman Lətif müəllimə Nuhun qəbrinin yerini dəqiqləşdirmək üçün oradakı bir neçə daş, kərpic nümunələrini göstərdilər. Lətif müəllim qırmızı, dörd bucaq, bişmiş kərpic görən kimi Nuhun qəbrinin də elə bu kərpiclər olduğu yerdə olduğunu bildirdi. Beləliklə, bu müqəddəs məzarın yeri dəqiqləşdirildi.

Bu tarixi yerin bərpası, qorunması, abadlaşdırılması haqqında Naxçıvan MR Ali Məclisin Sədri cənab Vasif Talıbovun 28 iyun 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə bu yer abadlaşdırıldı. Nuhun məzarı üzərində Naxçıvan memarlıq məktəbi Əcəmi sənətkarlığı üslubunda böyük, yaraşqlı bir məqbərə ucaldıldı.

Nuhla bağlı qədim Şumer dastanı ilə Naxçıvan rəvayəti arasında çox yaxınlıq və paralellər nəzəri cəlb edir. Belə ki, “Bilqamis” dastanında iki formada Nuh peyğəmbərin adı çəkilir. Birincidə Untapişti, ikincidə isə Utnapişti. Öz dostunun ölümünü görən Bilqamis ölmək istəmir və ölümsüzlüyə çatmaq üçün Nuhu-Utnapiştini axtarır. Bilqamis indiki Naxçıvanın yerləşdiyi əraziyə doğru hərəkət edir və bu zaman onun keçdiyi yerlərin adları çəkilir. Maraqlıdır ki, Bilqamis keçdiyi ərazilərdə yerləşən hər bir xalqla öz dilində danışır. Bu zaman sual yaranır, o hansı dildə danışır ki, digər dövlətlərdə yaşayanlar onu başa düşürlər? Məsələ burasındadır ki, bu ərazilərin hamısı türk xalqlarının nəzarətində olduğundan türk dilində danışan Bilqamısı hamı başa düşür və ona Untapiştinin yerini tapmaqda köməklik edirlər. Türk şumeroloqları bildirirlər ki, Şumerlər özlərinə Kəngər demişlər.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan, Nuhtaban, Nəhəcir, Nəsirvaz, Nehrəm adları və Gəmiqaya ətrafındakı ərazi adları Bilqamis dastanında adıçəkilən toponimlərə çox uyğundur.

Nuhun türbəsi ilə bağlı qəbul edilən qərar son dövrlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixinin, etnoqrafiyasının, onomastikasının, milli mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində görülən böyük uğurlu işlərdən biridir. Regionumuzda aparılan arxeoloji qazıntılar, tapılan maddi və mədəniyyət abidələri Altay mədəniyyəti, Skif mədəniyyəti, Manna və Midiya mədəniyyəti ilə üst-üstə düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Əfsanələr diyarı. Bakı: Elm, 2001.
2. Baxşəliyev V.B., Seyidov A. Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 62 s.
3. Bağirov A. “Naxçıvanda Oğuz tayfa adları əsasında yaranan oykonimlər” / Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı: API-nin nəşri, 2002.
4. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nurlan,

- 2004, 236 s.
5. Cəfərli M.A. Folklor və etnik milli şüur. Bakı: Nurlan, 2005, 109 s.
  6. Hacıyev İ.M., Məmmədov Ş.A. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
  7. Həbibbəyli İ.Ə. Yaşayış yerləri adlarının dəqiqləşdirilməsi proqramı. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərlər bülleteni, 2003, № 8, s. 8-17.
  8. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
  9. Hüseynzadə L.T. Nuhtaban Naxçıvandır / "Nuh yurdu" qəz., 1999, 22 iyun, № 4.
  10. Hüseynzadə Ə.R. Folklor mətnlərində adların semantikasısı (Naxçıvan folklor mətnləri əsasında) mövzusunda təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan: Qeyrət, 13 yanvar 2012, 25 s.

Акрам Гусейнзаде

НУХТАБАН И СВЯЗАННЫЕ С НОЕМ НАЗВАНИЯ, ОБРЯДЫ, ЛЕГЕНДЫ

Аль-Шарифи, выдающийся арабский ученый-географ 16-го столетия, сообщал о существовании в Нахчыване не только могилы пророка Ноя, но также и остатков его ковчега. Еврейский ученый Иосиф Флави также полагал, что Нахчыван был первым местом, где ковчег Ноя сделал остановку.

Сам пророк Ной, его мать, жена, дочь и сыновья Сим, Хам и Иафет жили в местах, называемых «Нухтабан» и «Старая крепость».

Названия административных единиц в Нахчыванской Автономной Республике таких, как Нехрам, Нахаджир, Насирваз, а также сам топоним «Нахчыван» связывают непосредственно с именем Ноя. В фольклоре Нахчывана существует множество басен, легенд, пословиц и высказываний, таких как «ковчег Ноя», «потоп Ноя», «Нухтабан» («пятка Ноя»).

Ключевые слова: *Нухтабан, Гемигая, Старая крепость, Маранд, Гойнук, памятник Матери.*

Akram Huseinzadeh

NUHTABAN AND NAMES, RITUALS AND LEGENDS CONNECTED WITH NOAH

Al-Sharifi, the outstanding Arabian scientist, geographer of the 16th century, reported that not only Prophet Noah's tomb but also remains of his Ark

had been located in Nakhchivan. Jewish scientist Joseph Flavi also considered Nakhchivan to be the first place where Noah's Ark had stopped.

Prophet Noah himself, his mother, wife, daughter and sons Ham, Sim and Japheth lived at the places called "Nuhdaban", "Old Tower".

They relate the names of administrative areas in Nakhchivan Autonomous Republic, such as Nehram, Nahajir, Nasirvaz, including the toponym of "Nakhchivan" itself, with Noah's name. Nakhchivan folklore texts are full of fables and legends, proverbs and sayings such as "Noah's Ark", "Noah's storm", "Nuhdaban" (Noah's heel).

Key words: *Nuhdaban, Gamigaya, Old Tower, Marand, Mother statue, Goynuk.*

(Redaksiya heyətinin üzvü M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AYGÜN ORUCOVA

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orucovaaygun@box.az

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ÇOBANLAR” ŞEİRİ HAQQINDA

Məqalə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin başçısı, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” dramında çobanların dilindən verilmiş bir lirik şeirinin ədəbi təhlilinə həsr olunmuşdur. Şeirin, xüsusilə, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yaxından bağlılığı, sənətkarlığı, ideya-məzmun, dil, üslub xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: lirik, şifahi xalq ədəbiyyatı, üslub, sənətkarlıq, dil.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, tənqidi realizminin görkəmli nümayəndəsi, istedadlı dramaturq, böyük novator ədib, əvəzolunmaz redaktor və publisist Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalında həm də satirik şeirlərlə çıxış etmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Abbas Zamanov onun on dörd, akademik İsa Həbibbəyli isə daha iyirmi bir şeirini müəyyənləşdirərək müxtəlif illərdə nəşr etdirmişlər. Əksəriyyəti satirik şeir hesab olunan bu nümunələrin içində “Anamın kitabı” dramında çobanların dilindən verilmiş şeir lirik məzmunu və xalq ədəbiyyatı ilə yaxından bağlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vətənpərvər ziyalılar mətbuat və ədəbiyyat vasitəsilə xalqın etnik-mənəvi özünüdərkini, milli və siyasi şüur tərbiyyəsinə çalışır, milləti müstəqillik uğrunda mübarizəyə hazırlayırdılar. Mirzə Cəlil bu mübarizənin ən ön sırasında addımlayanı və ona rəhbərlik edəni idi. “Cəlil Məmmədquluzadə yalnız dramaturgiyada deyil, ədəbiyyatımızda ideya-fəlsəfi cəhətinə, funksiya və səciyyəsinə görə təkrarsız olan xalqın bütöv, müsbət, monumental-simvolik obrazını ilk dəfə “Anamın kitabı”nda yaratmışdır” (4, s. 15). Əsərdə ümumiləşdirilmiş “ziyalı” obrazlarında vətənə biganəlik, milli varlıq və ideallara yadlıq, milli simasızlıq kimi keyfiyyətlər aydın nəzərə çarpır. Onlar “... milli kimliyini unudaraq yada, özgənin pərəstişkarına, manqurt ziyalıya çevrilərək bir yığın lüzumsuz kitabla Vətənə dönmüşlər (4, s. 14). İstedadlı dramaturq Mirzə Məhəmmədəli, Rüstəm bəy, Səməd Vahid, Hüseyn Şahid kimilərin simasında xalqın dilindən, mənəviyyatından uzaqlaşan, hətta öz ailəsinə, doğmalarına belə yadlaşan ziyalıları ümumiləşdirmişdir. Zəhrabəyim ana və onun bayazı xalqın özünəməxsus dəyərlərini, keçmişini, müasir gərgin vəziyyətini, arzularını, Gülbahar millətin gələcəyini, milli dəyərlərə bağlı olan fə-

dakar gəncliyi, çobanlar isə xalqın sadə və anlaşqlı dilini, zəngin mənəviyyatını, əməksevərliyini əks etdirir. Bu üç obraz isə birlikdə ümumiləşdirilmiş rəmzi bir xarakteri – xalqı, onun qədim və zəngin varlığını, birlik və müstəqillik amalını, müdriklik və faciəsini canlandırır. Ədib milli zəmindən uzaqlaşan ziyalılardan yoxsul mənəviyyatını da hərtərəfli canlandırır. Belə ki, xeyriyyə məclisinin yığıncağında quru, boş müzakirələrlə vaxt keçirən, ancaq heç bir əməli işlə məşğul olmayan bu ziyalılar qapıya gəlmiş aclara pul ayırmağı hələ sonraya buraxdığı halda, kasıb olsa da, insani xüsusiyyətlərini itirməyən, mərd olan çobanlara yemək verirlər. Əsərdə sadə xalqı təmsil edən çobanlar xalqa heç bir faydası olmayan bu kimi ziyalılardan üstün tutulur. Çobanların şirin, aydın dili isə oğlanlarının dərdindən ürəyi qara qanlarla dolmuş, huşunu itirərək özündən getmiş ana vətənin simvolu olan Zəhrabəyim anaya dərman təsiri bağışlayır. Bununla Mirzə Cəlil demək istəyir ki, “vətənin, doğma ana dilinin sahibi, onu qoruyan və yaşadan uydurma dil xəstəliyinə tutulmuş ... ziyalılar olan Səməd Vahidlər deyil, sadə xalq kütlələri – fəhlələr, kəndlilər, çobanlardır” (2, s. 181). Əsərdə çoban Zamanın tütəkdə çaldığı “Çoban bayatı” saz havasının müşayiəti altında Qənbərin oxuduğu mahnının xüsusi təhlilə ehtiyacı olduğunu düşünürük. Çobanlar tarixən dünya xalqlarının məişətində və folklorunda hörmətli peşə sahibi kimi yer tutmuş, təsvir və tərənnüm olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Qaraca Çoban, “Bilqamis” dastanındakı ala qollu, sapandlı Enkidu, “Astıyaq” əfsanəsindəki Çoban Mitridat sadə, əməkçi xalqın nümayəndəsi kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malikdirlər. Həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən güclü, dürüst, mərd, namuslu, elin-obanın qeyrətini çəkən, vətənpərvər bu obrazlar uydurma və ya şişirtmə olmayıb, reallığı əks etdirirlər. Dastan və nağıllarımızda xanlardan, bəylərdən, hökmdarlardan üstün tutulan çobanlara bu ümumxalq sevgisi də şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Məlum olduğu kimi, folklorun lirik növündə əmək nəğmələrinin sırasında sayaçı sözləri, holarlarla yanaşı xüsusi bir janr da “çoban nəğmələri” adlanır. “Maldarlıq nəğmələri içərisində heyvanı oxşayan mətnlərlə yanaşı, onu sərt təbiətdə bəsləyən, qoruyan sağlam və dözümlü çobanlar da idealizə olunur. Belə nəğmələrdə şişirtmə və mübaliğə güclüdür... Burada göz önündə yağışa-yağmura baxmadan çöldə bərkimiş igid, ayıq-sayıq bir çoban surəti canlanır” (3, s. 14). Əslində, “Çoban bayatı” aşiq havasında oxu materialı kimi, adətən, bayatılardan istifadə olunur. Hərfi mənası çoban oxu tərz, səs-avaz biçimi olan bu hava uca səslə oxunur, onu oxumaq üçün zil, şaqraq səsin, güclü nəfəsin olması vacibdir. Böyük novator şair Mirzə Cəlil isə bayatıdan yox, heca vəzninin digər bir janrından istifadə edir.

Biz çobanıq, dağdı, daşdı yerimiz,
Yoldaşımız qoyun-quzu sürümüz.
Dərs almayıb, haqdı ki, heç birimiz,
Amma zövqü səfəlidı çobanlar,
Qardaşlıqda vəfəlidı çobanlar.

Gözəl olur çöldə çəmənlər, çaylar,
Qışda arandayıq, dağda da yaylar,
Çoban südü sağar, hamıya paylar,
Niyyəti çünki alidir çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar.

Sürü kəndə dönəndə axşam-səhər,
Qoyun mələr, quzu mələr, hey mələr,
Səsə-küyə düşər, köpəklər hürər,
Vallah, zövqü səfalıdı çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar (1, s. 471).

Hər bəndi beş misradan, hər misrası isə on bir hecadan ibarət olan bu şeir beşlik formasında yazılmışdır. Bəndin üç əvvəlinci misraları bir, sonuncu iki misrası isə bir qafiyələnir. Birinci bəndin son misrası bütün bəndlərin beşinci misrası kimi təkrar edilir. “Çobanlar” şeiri ta uşaqlıqdan yaddaşımıza əbədi həkk olunan məşhur çoban nəğmələrini yada salır:

Göydəki göy buludlar
Yorğanıdı çobanın.
Yastı-yastı təpələr
Yastığıdı çobanın.
Yumru-yumru qayalar
Yumruğudu çobanın.
Yanıdakı boz köpək
Yoldaşıdı çobanın.
Ağzı qara canavar,
Düşmənididi çobanın.

Mirzə Cəlilin şeiri ilə bu nəğmə nəinki ideya-məzmunu ilə, hətta söz- ifadə tərkibi baxımından da yaxından səsləşir: təpələr, qayalar-dağ-daş, yol-daş-ıdı-yoldaşımız, boz köpək-köpəklər və s. Həm də böyük novator şair əməkçi insanın zahirî portretini yaradan və onu vəsf edən nəğmələrdən sadə, böyük insanın tək xarici yox, həm də daxili keyfiyyətlərini, müsbət insani xüsusiyyətlərini bir-bir sadalayan şeirə keçid etmişdir. Bu şeirin lirik qəhrəmanı, ən azı Rəsul Rzanın böyük hərflə yazılan insan obrazı qədər bitkin, canlı, real, böyük, təmiz ürəyə malik, “ali niyyətli”, hamıya eyni gözlə baxan, əliaçıq və mərddir. Bu mənada deyə bilərik ki, böyük şairimiz Rəsul Rza və ümumilikdə, altmışıncılar nəsli insanın daxili aləminə nüfuz etmək və onu böyük ustalıqla açmaq məharətini sələfi Cəlil Məmmədquluzadədən öyrənmişdir. “Dərs almayıb, haq- dı ki, heç birimiz” – misrası orta və ya ali təhsili olmayan bu çobanları real bir dövrdə, məhz əsərin yazıldığı tarixlərdə – XX əsrin əvvəllərində təsəvvür etməyə əsas verir. Çox qədim tarixə malik, nə zaman yarandığı bəlli olmayan çoban nəğmələrində onun təhsil almağından söhbət belə getmir və gedə də bil- məzdi. Belə demək mümkündürsə, bu, heç kimə lazım da deyildi. Çobanın dərs

almağının lazımlığı, vacibliyi məhz böyük maarifpərvər şair Mirzə Cəlilin tələbi kimi meydana çıxmışdır. Şifahi ədəbiyyatdan fərqli olaraq, Mirzə Cəlil çobanları həm müsbət cəhətləri, həm də qüsurları (heç birinin dərslər almamağı – A.O.) ilə göstərməklə, onları ideallaşdırmaq meyindən uzaq olduğunu göstərir. Həmçinin, əsərdə çobanlar düşmənlə – “ağzı qara canavar”la da mübarizə yolunu artıq tapmışlar: “Həkim ağa, yaraynan sənə işin yoxdur, yaranın dilini biz özümüz bilirik. Keçən həftə qumral kərə qoyunu canavar yaralamışdı, bax, yarası belə kalafa kimi idi. Qara nöyüt sürtdük, iki gündə yaxşı oldu” (1, s. 457). Əsərdə diqqətçəkən məqamlardan biri də Zamanın tütəyi necə böyük məharətlə çalmağını Qənbərin “nağıl eləməyi”dir. O, “elə çalır ki, qoyunlar getdikləri yerdə dayanıb, geri qayıdırlar” (1, s. 470). Musiqi, heykəltəraşlıq və bədii ədəbiyyatın təsir gücünə ürəkdən inanan Mirzə Cəlil hətta heyvanları belə əsaslı dönüş etməyə təhrik edən incəsənət əsrin şüurlu insanların taleyinə müsbət təsirsiz qala bilməz. Çobanların səmimiliyi, dillərinin sadəliyi, şirinliyi, milli musiqimizin, zəngin xalq ədəbiyyatımızın orijinallığı, füsunkarlığı Gülbaharı sanki sehrli bir aləmə aparmışdır, o, bu aləmdən ayrılmaq istəmir: “Qənbər, sən Allah, o sözləri sən özün bir də de” (1, s. 471).

Şeir dilinin, üslubunun aydınlığı və sadəliyi, inversiyalardan, həmçinin üzvlərdən, sinonim və antonimlərdən, çox uğurlu peyzajlardan, təkrirlərdən istifadə, son dərəcə saf və səmimi hisslərin tərənnümü, dərin lirizm, yüksələn intonasiya əsərin mühüm məziyyətlərindən hesab olunur. Cəmi üç bənddən ibarət olan bu şeirdə sinonim və antonimlərin birlikdə sayı on beşə çatır. Bu, oxucunu qətiyyənlə yormur, çünki istər təkrirlər, istərsə də yaxın və əks mənalı sözlər tamamilə yerli-yerində işlənmişdir.

Əməkçi xalqın nümayəndələrindən olan çobanların həyat və məişətinə aid ən adi detallar əsərdə çox böyük uğurla öz bədii əksini tapmışdır. Son olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, Cəlil Məmmədquluzadənin “Çobanlar” şeiri Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, milli soykökünə, xalqın dilinə, folkloruna qırılmaz tellərlə bağlılığı, bədii sənətkarlığı, humanizmi ilə təkrarsız, yazılı ədəbiyyatda çobanlar haqqında qələmə alınan şeirlər içərisində isə xüsusi çəki və dəyərə malik olan bir ədəbi nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə: Əsərləri. I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
2. Xəlil Əlimirzəyev. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 184 s.
3. Şəmsiz Mikayilov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 2002, 191 s.
4. Tələ İsmayilov. Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” dramı. Fil. Elm. Nam. Dis. ... avto-ref. Bakı, 2005, 27 s.

Айгюнъ Оруджева

**О СТИХОТВОРЕНИИ «ЧОБАНЛАР» ДЖАЛИЛА
МАМЕДКУЛИЗАДЕ**

Статья посвящена литературному анализу лирического стихотворения, исходящего из уст чабанов в драме «Книга моей матери» видного писателя Джалила Мамедкулизаде.

Ключевые слова: *лирика, устное народное творчество, стиль, мастерство, язык.*

Aygun Orujova

**ABOUT THE POEM “CHOBANLAR” OF JALIL
MAMMADGULUZADEH**

The paper deals with the literary analyses of the lyrical poem retold by the shepherds in the play of “My mother’s book” of Jalil Mammadguluzadeh, the founder of literary school of “Molla Nasraddin”.

Key words: *lyric poetry, folklore, style, mastery, language.*

(Redaksiya heyətinin üzvü M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİ HƏŞİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: lihsimov@ymail.com

ƏKRƏM ƏYLİSLİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ KƏND MÖVZULARI

Məqalədə XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan yazıçı, dramaturq Əkrəm Əylislinin yaradıcılıq yoluna qısa nəzər salınmış, yazıcının hekayə yaradıcılığı haqda ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Əkrəm Əylislinin kənd həyatından bəhs edən hekayələrinin mövzu və ideyalar aləmi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, dil, üslub keyfiyyətləri öyrənilmiş, uyğun materiallar əsasında müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: *Əkrəm Əylisli, hekayə janrı, sənətkarlıq, kənd nəsr, "May günü".*

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan nəsrinin istedadlı nümayəndələrindən biri də Əkrəm Əylisli. Əkrəm Əylisli ədəbiyyat tariximizdə yazıçı, dramaturq, publisist və müəyyən qədər də ədəbiyyat tənqidçisi kimi tanınmaqdadır. O istər bədii nəsrində, istərsə də dramaturgiyasında doğulub boya-başa çatdığı Azərbaycan kəndinin bədii mənzərəsini yaratmışdır. Vətəndaş, yazıçı qəlbini narahat edən sosial-mənəvi problemlərdən bəhs edən orijinal, oxunaqlı əsərlər müəllifi kimi tanıdığımız Əkrəm Əylislini professor Abbas Zamanov "əsərləri ilə müasir həyata müdaxilə edən" (6, s. 304) yazıçı kimi qiymətləndirmişdir. Ümumiyyətlə onun qələmindən çıxan böyüklü-küçüklü əsərlər ədəbi mühitdə maraqla qarşılanmış, özünə geniş oxucu, tamaşaçı auditoriyası qazanmışdır. Yaradıcılığa şeirlə başlayan, iyirmi yaşlarında "Qəşəm və onun kürəkəni" hekayəsi ilə nəsr sahəsində qələmini sınayan yazıçı qısa müddətdə nəinki Azərbaycan, postsovet məkanında tanınmış, əsərləri dünyanın bir çox dillərində dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Mirzə Cəlil stilli şirin təhkiyə məharəti ilə yaradılmış Qədir, Səltənət, Mədinə bibi, Sadıq obrazları Azərbaycan ədəbiyyatında hadisəyə çevrilmiş, yazıçıya nəsr sahəsində uğurlar qazandırmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov yazıcının yaradıcılığı haqqında yazır: "Xeyrə məhəbbətinin dərəcəsi bizə Əkrəm Əylislini Mirzə Cəlilin və o tipli sənətkarların layiqli xələfi saymağa haqq verdiyi halda, şərəf nifrətinin dərəcəsi bu haqqı vermir" (4, s. 6). Bu fikrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, aradakı fərq Əkrəm Əylislinin özünəməxsusluğunun göstəricisidir.

Əkrəm Əylislinin yaradıcılığında hekayə janrının xüsusi çəkisi vardır. Belə ki, o, bu kiçik janrın imkanlarından məharətlə istifadə edərək cəmiyyəti narahat edən ictimai, sosial-mədəni problemlərə toxunmaqla yüksək sənətkarlıq nümunələri ortaya qoymuşdur. Şair İsa İsmayilzadə Əkrəm Əylisli yaradıcılığı haqqında deyir: “Onun özü kimi qəhrəmanları da həmişə narahat, hisli-həyəcanlı, kövrək və emosionaldır, bir sözlə canlı insanlardır” (3, s. 86). Həqiqətən də Əkrəm Əylislinin hekayələrində duyulan sentimental ovqat onun bir yazıçı kimi narahat düşüncələrindən xəbər verir.

Əkrəm Əylislinin yaradıcılığına, konkret olaraq hekayələrinə aid edilən “kənd nəsr” ifadəsi zaman-zaman onun yaradıcılığına birtərəfli münasibət formalaşdırmışdır. Amma professional ədəbiyyatşünaslıq onun yaradıcılığındakı kənd, yaxud şəhər problemini doğuran səbəbləri görmüş, yaradıcılığını obyektiv şəkildə dəyərləndirmişdir. Ümumazərbaycan prizmasından yanaşdığı hadisələrin fonunda tarixi keçmişə sayğı, mənəvi dəyərlərə hörmət, cəmiyyəti narahat edən sosial-ictimai və qlobal problemlər əhatəli şəkildə bədii həllini tapmışdır. Onun yaradıcılığını xarakterizə edən aşağıdakı fikir dediklərimizi doğrultmaqdadır. “Əkrəm Əylislinin nəsr o tipli nəsrdir ki, biz onu şərti olaraq “kənd nəsr” adlandıırırdıq, eposla lirikanın vəhdəti... yazıçı hisslərinin gərginliyi, keçmişlə indinin qarşılaşdırılması... onun janr xüsusiyyətləridir” (5, s. 92).

Diqqət yetirdiyimizdə Əkrəm Əylislinin nəsrində, dramaturgiyasında mövzu və ideyanın bağlı olduğu hadisələrin cərəyan etdiyi məkan etibarı ilə müəyyən sistemləşdirmələr aparmaq olar. Cərəyan edən hadisələrin birbaşa kəndlə bağlı olması, bəhs olunan məkanın şəhər mühiti olması, bir də, şəhərlə kənd arasındakı əlaqələrdən, problemlərdən bəhs etməsi ilə seçilən əsərlər vardır.

Onun yaradıcılığında hekayə janrı hər zaman müraciət olunan ədəbi forma olmuşdur. Amma onun qısa və məzmunlu özünüifadə vasitəsi kimi seçdiyi hekayə janrına ən çox müraciət etdiyi illər 1969-78-ci illərdir, desək, yanlışdır. Yazıçının bu illərdə yazdığı “Kiçik qardaş”, “Tarçı”, “Ağır daş”, “Qara dəniz”, “May günü”, “Dəyirman əhvalatı”, “Əncirsiz payız”, “Ürək yaman şeydir” kimi hekayələrində Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi vəziyyəti, mənəvi dünyası, ənənələrə bağlı inkişafı, qayğı və problemləri müxtəlif şəkildə öz əksini tapmışdır. “Şanlı məktub”, “Yaz havası”, “Büllur külqabının nağılı”, “Bir gecəlik ay işığı”, “Güllü paltar mövsümü” kimi hekayələrin bir çoxunda isə şəhər mühitindən, daha doğrusu kənddə yetişib şəhərdə təhsil alan, işləyən insanların həyatından, yaşam səviyyəsindən bəhs olunmuşdur.

Əkrəm Əylisli yaradıcılığının ideal məkanı Buzbulaq kəndidir. “Tarçı” hekayəsində Buzbulaqlı tarçı Vəlinin timsalında sovetlər dönmində, bir zamanlar nəğməkar şair Mikayıl Müşfiqin qahmar çıxdığı milli musiqi alətimiz olan tara ögey münasibətdən yaranan biganəliyin kənddə doğurduğu təəssüfedicəli mənəzərindən bəhs olunur. Vəli tara ilə bağlıdır, tarı ilə şövqlə çalır ki, sanki tarla nəfəs alır. Amma kənd adamları tara qulaq asmaq istəməirlər bununla “göyün üzündən işıq da çəkilib gedir” (1, s. 317). Bu detal və sonda Rüstəm kişinin qonşusu

Vəlini tapa bilməməyi ilə müəllif hər birimizi milli keçmişimizə sahib çıxmağa çağırır. Həcm etibarı ilə kiçik olmasına baxmayaraq əsərdə müəllif Buzbulağın gözəl təbiət mənzərəsini, həyat şəraitini, kəndin adət-ənənəsini sənətkarlıqla əks etdirə bilmişdir. Kənddəki qonşuluq münasibətləri, toy adətləri, insanların təbiətə, torpağa vurğunluğu, kənd insanlarının saf, təmiz mənəvi dünyası həssaslıq və dəqiqliklə qələmə alınmışdır. Milli yaddaşımızdan gələn təbiətin sehirli gücünə inam tarçı Vəlinin sənətinə biganəlik gördüyü zaman təbiətə üz tutmasında özünün ifadəsini tapmış olur.

Yazıcının ümumi yaradıcılığına hakim kəsilən nağılvarı təhkiyə bacarığının güclü olduğu, müharibə illərindən bəhs edən maraqlı hekayələrindən biri də “Qara dəniz”dir. Buzbulaqlı Niyaz müəllimin ailəsinin timsalında xoşbəxtlik, səadət dolu günlər müharibə xəbəri ilə öz yerini qayğılı, məhrumiyyətlərlə dolu günlərə verir. Bu sadə insanların düşüncəsində, psixologiyasında müharibə dəhşətlərinin açdığı dərin izlər təsirli dillə təsvir olunur. Mənzərin xoş günündə, qızı olduqda sevinən qonşular Niyazdan xəbər gəlmədikdə onun qədər narahat olur, onu taleyin ümidinə təkbaşına buraxmırlar ki, bu da kənd insanının mənəvi ucalığından xəbər verir. Mənzərin keçirdiyi psixoloji sarsıntılar yazıcının digər povestlərindəki obrazlardan bizə tanışdır. Qayğıkeş ana, sədaqətli həyat yoldaşı, yaxşı qonşu, mənəviyyatlı insan olan Mənzər sarsıntılar keçirir, bir zamanlar xoş günləri paylaşdığı Niyazın vuruşduğu Qara dəniz sahillərinə xəyalən səfər edir. Kimliyi barədə dəqiq informasiya ala bilmədiyimiz balaca uşağın “Mənim o dənizdə üzüb getməyim gəlirdi” (2, s. 51) sözləri Mənzərin faciəsinin böyüklüyünü göstərməklə bərabər, müharibə dəhşətlərini görmüş yeni nəslin yetişdiyi mühitin cizgilərini müəyyən edir.

Buzbulaq kəndinə “vaxtsız gələn yazın” təsiri ilə köhnə dəyirmanı işə salmaq istəyən, icazə almadığı üçün məsuliyyətə cəlb olunan Qəribin başına gələn maraqlı əhvalatı mövzu alan “Dəyirman əhvalatı” hekayəsini oxuyarkən yadımıza böyük Mirzə Cəlilin hekayələri düşür. Belə ki, əsərdə şirin təhkiyə, yumor altında gizlənmiş mətləblərdən bəhs etməklə, müəllif maraqlı ədəbi forma seçmişdir. Qərib yaxşı ailə başçısı, vicdanlı, mərhəmətli, əqidəli, kütlə mənafeyini düşünən olduğu qədər də sadələvhüdür. Müharibədən sonra gedən dəyişikliklər, kənddə gedən ümumi inkişafı görə bilməməyi onun sadələvhlüyündəndir.

Qəribin arvadı Süsənbər də öz simasında Azərbaycan qadınının mənəvi ucalığını daşımaqla müsbət planda təqdim olunur.

Hekayədə Qəriblə bərabər dəyirman sövdasına düşən Mirəli dayı obrazı da hadisələrin açılışında əhəmiyyətli rol oynayır. Beş oğlunu müharibədə itirmiş Mirəli kişi dəyirman işində Qəribə köməklik etdiyi kimi, onun azad olunması üçün də əlindən gələni edir ki, bu da onun ağsaqqallıq missiyasından irəli gəlir. Onun rayona gedərək “şəhid atası” adından istifadə etməsi faktını göstərməklə bərabər, müəllif idarələrdəki özbaşınalığa göz yummalara da toxunur.

Əsərdəki maraqlı surətlər sırasında işyarıtmazlığı ilə yadda qalan kolxoz sədri Cümşüd, kolxozun sürücüsü Möhsün, müharibə xofunu hələ də üzərindən ata bilməyən pessimist Qulu, köhnə kişilərə məxsus əzəməti ilə xatırlanan Məşədislam kişi və başqalarını misal göstərmək olar.

Müəllif bu hadisələrin timsalında müharibədən sonrakı süstlük, pozulmaqda olan ünsiyyət mühiti, qonşuluq münasibətləri kimi məsələlərdən bəhs etməklə oxucunu tarixi keçmişimizi unutmamağa səsləyir.

Həm mövzu, həm də problematika baxımından seçilən əsərlərdən biri də “May günü” hekayəsidir. Hekayədə dünya və Azərbaycan ədəbiyyatında zaman-zaman müraciət olunan heyvan surətlərinin bədii ədədəbiyyata gətirilməsi kimi maraqlı ədəbi formadan istifadə olunur. Dünya təcrübəsində C.London, Q.Q.Marke kimi yazarların yaradıcılığında bu forma uğurlu şəkildə alınmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında itlərdən bəhs edən əsərlər içərisində yazıçı Elçinin “Ölüm hökmü” romanı bu istiqamətdəki axtarışların ən uğurlu nəticəsi sayıla bilər. Haqqında danışacağımız “May günü” hekayəsi də bu səpkili əsərlərdəndir.

Mərdanın bir may günü qonşu kənddən alıb gətirdiyi it zamanla onun ən yaxın dostuna çevrilir. Sevdidi Zəhranı ona vermədiyi üçün itinə Zəhranın atası Məhəmmədin adını qoyan Mərdanın simasında hardasa bir Qədirlilik var. Xatırlasaq, “Kür qırağının meşələri” povestində Qədir də ikiüzlü, satqın insanları ilbiz şəklində görürdü. Qədir kimi Mərdan da ferma müdiri ilə yola getmədiyi üçün həbsə alınır. Əslində onu itə bağlayan insanlardan gördüyü dönüklükdür. Mərdan Qədirdən fərqli olaraq azad olduqdan sonra köhnə xislətində qalır, yenə də səhvlər etməyə başlayır ki, bu onun daxili dünyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Mərdan itə acıdığı qədər ona ana qayğısı göstərən, himayə edən bacısı Səfurənin oğlu Fərruxa acımır, onu itin zəncirinə bağlayır. Mərdan həm də mərddir, sözübütövdür, bəzi məqamlarda ədalətlidir və heyvanlara qayğılı, məhəbbətlidir. Qədirdən fərqli olaraq Mərdan Zəhranın məhəbbəti yolunda qarşılaşdığı problemlərlə zamanla dəyişir, ictimai mühitdən uzaqlaşır, mənfi keyfiyyətlər qazanır.

Əsərdə müəllif itin simasına yerləşdirdiyi qadınları tutmamaq, cavan qızları saymamaq, qorxaq oğlanlardan zəhləsi getmək kimi keyfiyyətlərlə insanlar arasında müşahidə etdiyi nöqsanlara toxunur, paralellər aparır. Kənd adamları Mərdana və itinə “havayı çörək yeyir” (2, s. 57) deməklə, sovet quruluşunun Azərbaycan cəmiyyətinə gətirdiyi sosial bərabərlik adı altındakı bərabərsizlik, mənəvi aşınma, dəyərlərdən uzaqlaşma kimi ictimai problemlərə toxunurdu.

Əsərdəki maraqlı surətlər sırasına üzərinə düşən bacılıq missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirən Səfurə, işıqlı gələcəyi təmsil edən, maarifpərvərliyi ilə yadda qalan Fərrux, mühitə nəzərən passivliyi ilə diqqətçəkən Zəhranı aid edə bilərik. Mənfi planda təqdim olunan Məhəmməd qızını Mərdana verməməklə düşündürücü olduğu halda qızı tanımadığı birinə verməklə, Mərdandan ala bilmədiyi heyfini itdən alması ilə oxucuda əbədi nifrət qazanır.

Haqqında danışdığımız və danışa bilmədiyimiz hekayələri ilə birlikdə Əkrəm Əylisli yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ən mükəmməl nümunələrindəndir. Onun əsərləri yazıldığı dövrdə də, bu gün də geniş oxucu kütləsinin diqqət mərkəzində olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əylisli Ə. Gilənar çiçəyinə dediklərim. Bakı: Yazıçı, 1983, 438 s.
2. Əylisli Ə. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Azərnəşr, 1987, 415 s.
3. İsmayılzadə İ. İnsan ömrü-söz ömrü // Azərbaycan, 1987, № 5, s. 82-89.
4. Mirəhmədov Ə. Gülün ətri, gülün sevinci. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1979, 27 yanvar s. 6.
5. Starikova E. Buzbulağın yaşıl gözləri // Azərbaycan, 1987, № 5, 91-97.
6. Zamanov A. Sabir bu gün. Bakı: Gənclik, 1985, 347 s.

Али Гашимов

СЕЛЬСКАЯ ТЕМА В РАССКАЗАХ АКРАМА АЙЛИСЛИ

В художественной прозе Азербайджана второй половины XX века творчество Акрама Айлисли в жанре рассказа занимает значительное место. Рассказы писателя, посвященные сельской теме, по художественному мастерству и красочности являются образцами совершенства.

Ключевые слова: рассказ, художественная проза, мастерство, деревня, «Майский день».

Ali Hashimov

COUNTRY THEME IN STORIES OF AKRAM AILISLI

In the belles-lettres Azerbaijani prose of the second half of XX-th century works of Akram Ailisli in the story genre occupies an important place. The stories of the writer devoted to country theme in art mastery and beauty are examples of perfection.

Key words: story, belles-lettres prose, mastery, village, «May day».

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

ŞEYX MƏHƏMMƏD RASİZADƏ VƏ NAXÇIVAN TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİ

Məqalədə, Azərbaycanın işıqlı şəxsiyyətlərindən biri, Şeyx Məhəmməd Rasizadədən və onun Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətindəki fəaliyyətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Şeyx Məhəmməd Rasizadə, Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti.*

Azərbaycanın işıqlı şəxsiyyətlərindən biri olan Şeyx Məhəmməd Rasizadə filosof şair-dramaturq Hüseyn Cavid əfəndinin böyük qardaşıdır. Hələ 1910-cu ildə Cavid İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktubunda Şeyx Məhəmməddən “fəzilətpərvər qardaşım” (3, s. 228) deyə bəhs edirdi.

15 mart 1878-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuş Şeyx Məhəmməd Hacı Abdulla oğlu Rasizadə ömrünü xalqının rifahına, millətinin gələcəyinə həsr edib.

Müəllim, şair, jurnalistliyi ilə yanaşı, həm də öz vətəninə sevinən əsl vətəndaş olan Şeyx Məhəmməd həmçinin, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvan şöbəsinin tarix, ədəbiyyat bölməsinin rəhbəri olub, Naxçıvan tarixinin araşdırılmasında böyük xidmətlər göstərib.

Bu baxımdan, filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilovun Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazılmış 21 May 1925-27 avqust 1928-ci illərə aid protokolları toplayıb kitab şəklində ərsəyə gətirdiyi “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabı çox dəyərlidir. Bu protokollarında Şeyx Məhəmmədin adına da tez-tez rast gəlinir.

Beləliklə, Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Şeyx Məhəmmədin adı keçən bir neçə protokoluna: 1, 4, 6, 9, 10, 24, 28, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41 və b. Onun cəmiyyətdəki fəaliyyətini izləmək məqsədi ilə nəzər salaq.

21 May 1925-ci il Protokol №4-dən məlum olur ki, Mərkəzi Cəmiyyətin nümayəndəsi Məhəmməd Baharlının da iştirakı ilə keçirilən bu iclasda Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti yaradılıb, sədr Vahab Həsənzadə, elmi katibi isə Mirbağır Mirheydərzadə seçilib. Cəmiyyətin yaradılmasında əsas məqsəd respublikanın maddi-mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiya və tarixini, iqtisadiyyatını və təbiətini planlı bir şəkildə öyrənmək və bu vəzifəni yerinə yetirmək məqsədi

ilə müzakireyi-yövmiyyənin ikinci məsələsi cəmiyyətin 3 seksiyaya təqsim olunması məsələsi olmuşdur: 1. İqtisadi-ictimai və təbii seksiya. 2. Arxeoloji seksiya. 3. Etnoqrafi, türkoloji, tarix və ədəbiyyat seksiyası.

Göstərilmiş seksiyalar qəbul olunub, hər seksiya 3 nəfərdən ibarət bir heyət (büro) intixab olunur. İqtisadi-ictimai və təbii seksiyaya [M.] Xasayev, A.Musazadə və Əli Hüseynzadə, Arxeoloji seksiyasına Y.Qazızadə, Xəlil Hacılarov və Əsgərov, etnoqrafi və türkoloji seksiyasına Vahab Həsənzadə, Məhəmməd Rasizadə və Həsən Səfərli intixab olunur. Hətta “Cəmiyyətin Ordubad və Şurda özləri, Naxçıvan Darülmüəllimində isə dərnişini yaradılıb” və bu məsələlər 1925-ci sənənin 3 oktyabrında Naxçıvan Tədqiq və Təəbbü Cəmiyyətinin üzvlərinin və seksiyalarının Vahab Həsənzadənin sədarəti və M.Mirheydərzadənin katibliyi ilə vəqə olan iclas protokolunda (№ 5-də) aşağıdakı şəkildə öz əksini tapır: 1. Bölmələrin heyət intixabı. 2. Şərur və Ordubad qəzalarında özək təşkili. 3. Nəhrəm məktəb müdirinin “Ölü şəhər” haqqında yazdığı məktubun oxunması. 4. Xaraba Gilana hava müsaidkən iki fənni-səyahət yapılması. 5. Darülmüəllimin nəzdində tədqiq və təəbbü dərnişininin təşkili. 6. Dekabrda Bakıda çağırılmış Türkoloji qurultayı haqqında gələn məktubun qiraəti. 7. Cari məsələlər.

1-ci məsələ haqqında yoldaş Vahab Həsənzadə məlumat verir və qərar qəbul edilir ki, Bölmələrə heyət intixab etmək üçün [M.] Xasayevə, V. Həsənzadəyə və Xəlil Hacılarova təliqə yazmalı ki, hər kəs öz bölməsini çağıraraq büro heyəti intixab etsin.

2-ci məsələ: Ordubad və Şərura gedilib özək təşkil etmək haqqında yoldaş M.Mirheydərzadə məlumat verir. Tapşırıqlar Cəmiyyət idarəsinə Şərur və Ordubad müvəkillərini seyyiq-əlaqə edib müvəkkil vasitəsi ilə özək təşkil etdirdir.

3-cü: Nəhrəm məktəb müdirini “Ölü şəhər” haqqında yazdığı məktub oxunur. Xaraba Gilana gəldikdən sonra “Ölü şəhər”ə də gedilməsi təəbbüə alınır.

4-cü: Xaraba Gilana fənni-səyahətə getmək haqqında müfəssəl danışılır və oraya fənni-səyahət etmək lazım görülüb qərar olunur ki, onun üçün plan və layihə hazır edilsin. Layihəni hazır etmək üçün beş nəfər komissiyon seçilir ki bunların içərisində də yenə Şeyx Məhəmməd Rasizadə də var:

Protokol № 9. 1925-[ci] ilin noyabr ayının 10-da Azərbaycanın Tədqiq və Təəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin növbəti iclası vəqə olur. Bu dəfə gündəlikdə duran məsələlərdən biri; Asari-ətəqə və türkoloji bölməsinin pişnihadlarıdır. 3-cü: türkoloji seksiyanın Bakıda çağırılmış qurultayına hazırlıq etmək üçün bir neçə müəhazirələr edilməsi haqqında olan pişnihadı oxunur. Məzkur seksiyanın etdiyi pişnihad qəbul olunur və göstərilən maddələr zeyldəki qərar üzrə paylanılır:

6 noyabrda birinci maddə və 13 noyabrda ikinci maddə haqqında müəhazirə vermək tapşırıqlar M. Rasizadəyə, 3-cü maddənin birinci hissəsi, yəni “Türk dilinin mənşəyi və tarixi inkişafı” barəsində H.Səfərli, 6-cı hissəsi, yəni “Türk tayfalarının ibtidai tarixi və ibtidai dini təəvvürləri” barəsində yoldaş Əlisəttar Qılmanov, 4-cü maddə haqqında “Türk millət və tayfalarının əlifbaları, türk

dilinin imlası və üsuli-tədrisi” haqqında N.Əfəndizadə, 5-6-cı maddələr “Türk dilinin bugünkü vəziyyəti və ərəb, ya latın əlifbaları ilə islah və tovsih” barəsində yoldaş Əbdüləzim Rüstəmovə həvalə olundu.

Göründüyü kimi, cəmiyyətin ilk tədbirlərindən biri Bakıda keçiriləcək I Ümumittifaq Türkologiya qurultayına hazırlıqla bağlıdır. Bu məqsədlə cəmiyyətin iclaslarında Azərbaycan dili və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra məruzələr oxunmuş, “Dillərin tulu və qurubu” mövzusunda isə Şeyx Məhəmməd məruzə etmişdir. Protokol № 10-a nəzər salaq:

“Azərbaycanda dekabr ayında çağırılmış türkoloji qurultayının yaxınlaşması və ona hazırlıqlar görülməsi barəsində Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin türkoloji bölməsinin etdiyi pişnihada görə və Cəmiyyətin idarəsinin 10 noyabrda qətnamə və dəvətnaməsinə mütabiq 1925-[ci il] 13 noyabrda Cəmiyyətin ümumi iclası Vahab Həsənzadənin sədrliyi, Mirbağır Mirheydərzadənin katibliyi ilə 50 nəfər üzvün və bir çox bitərəflərin, tələbələrin iştirakı ilə gündüz saat 11-də Dövlət teatrosunda vaqe olur.

Qarşıda duran məsələlər: 1. 1-2 noyabrda Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin ikiillik yubileyinin (bayramının) təbrik olması və Naxçıvan şöbəsi bu bayramı gec bildiyindən həmin bu iclasda təbrik etməsi.

2. 10 noyabr 3 nömrəli protokolda göstəriləni vəchlə 2-ci maddəyə dair M.Rasizadənin məruzəsi.

1-ci məsələ haqqında sədr məclisə müfəssəl bir məlumat verir. İclas bu qərara gəlir ki, mərkəzi Cəmiyyətin iki sənəlik bayramını təbrik edib, əlavə Cəmiyyətin idarəsi iclasın təbrikini şöbə namından Mərkəzi Cəmiyyətə yazıb bildirsin. Və öz məktubunda əlavə etsin ki, Mərkəzin bu bayramı Naxçıvan şöbəsinə qabaqca xəbər verməməsi barəsində giley və izhari-təəssüf yazsın və bu cür mühim və lazımı mövqelərdə qabaqca olaraq şöbəyə ittilaat verməyi xahiş etsin.

2-ci məsələ barəsində söz verilir yoldaş M.Rasizadəyə (mühazirəçiyyə).

Mühazirəçi sözə başlayır. Birinci, dillərin tulu və qurubu barəsində müfəssəl mühazirə oxuyur. Mühazirəçi ümumi dillərin ibtidası barəsində deyir: Əsasən, dillərin mənşəyi əsvatdandır. Bu barədə təkyə edir Şarl Diprosun sözünə və bəzi ərəb alimlərinin (dələləti-əlfəzzatidir) demələrinə və bu barədə müfəssəl məlumat verir. İkinci, dillərin inqirazı barəsində danışır bu inqiraza başlıca üç səbəb dəlil olduğunu göstərir: 1) Siyasət. 2) Mədəniyyət. 3) Din, iqtisad və çoxluq.

Buna dəlil misallar deyir. İki saata yaxın danışır məruzəsini bitirir.

Sədr təklif edir: mühazirəçinin sözlərinə hər kimin sualı varsa, təhriri sədarətə versin. Mühazirəçiyyə 12-yə qədər yazı ilə sual verilir.

Sual 1. Birinci dəfə hansı lisan fənni-şəkil almış? Lisanların dəyişməsinə mühitin təsiri var, ya yox?

Cavab: Əvvəlinci dəfə lisanların hind və Avropa budağı tədqiq edilib fənni-şəklə girmiş.

Əvət, az bir millətin dili çox bir millətin və camaatın arasında dəyişilib ən sonda müzməhill də ola bilər. Türk dilinin macarcaya, fars satların türkcəyə təbdili kimi.

Sual 2. Mədəniyyət ən əvvəl hansı millətdən başqa millətlərə keçmişdir?

Cavab: Əski misirlilər, yunanlar və iranlılar tarix və mədəniyyətdə böyük bir mövqe tutub. Mədəniyyətin qeyrilərə keçdiyi bunlardan tarixən göstərilirsə də, qürün əvvəli tarixi qaranlıq olduğundan buna müfəssəl cavab vermək imkan xaricindədir. Avropa ədəbiyyatı çoxdan başlayıb fənni-şəklə salındığı üçün bəlkə də irəlidədir.

Sual 3. Dillər gəldikcə artır, ya azalır?

Cavab: Yazı ədəbiyyatına malik olmayan dillər azalıb məhv ola bilər. İndiki mətbuat və maarifin genişlənməsi sayəsində yeni bir lisanın tülu müşkül isə də təbəddülə uğraması mümkündür. Amerikaya köçmüş ingilislərin dilinin təbəddülü kimi.

Sual 4. Lisan və ədəbiyyatımızın inkişaf və tərəqqisi üçün Naxçıvanda nə kimi bir elmi müəssisənin, sizcə, olması lazımdır?

Cavab: Bəncə, lisan və ədəbiyyatımızın tərəqqisi üçün Tədqiq və Təbəbbü Cəmiyyətini gücləndirmək və maarifə doğru qoşulmaq lazımdır.

Sual 5. Türk dilinin içərisində daxil edilmiş əcnəbi kəlmələrin duxulunu necə bilmək olar ki, bu sözü türk başqasından, yaxud başqası türk millətindən alıbdır?

Hər dili bilmək və öyrənmək üçün insanlarda təbii hazırlıq var, ya yox?

Cavab: İqtibas məsələsində tarix və lisanın bir taqım sübutlarına istinad etməklə məlum olar ki, hansı millət hansı millətdən iqtibas etmişdir.

Hər dili öyrənməyə insan fitrətində qabildir.

Sual 6. Dilin əsasının Nuhun 3 oğlundan olması fəqət nəzəriyyədə, yaxud fənni-sübutlar var?

Cavab: Dillərin quruluşu xüsusunda danışılan sözlər həp nəzəridir.

Sual 7. Dillərin iqtibası barəsində hamı dillərdə qarışıqlıq var. Ərəb, firəng dillərində də, ya fəqət türk dilindədir?

Cavab: Madam ki, insanlar biltəb mədənidirlər, hamı dillərdə iqtibas məsələsi də bədihidir.

Sual 8. Bəzi insanlar tamamilən biri-birindən ayrı olduğu halda, onların yazıları birdir. Məsələn, yaponlar, Kitaylar, tibetlər danışdığı dilləri tamamilən ayrı olduğu halda, danışdıqları zaman bir-birini anlamadıqları halda, nə üçün yazı yazdıqda bir-birini anlayırlar?

Cavab: Bir çox dil sahiblərinin yazıları və ədəbiyyatı bir ola bilər. Onun üçün də yazıda bir-birlərini anlayıb düşünə bilərlər. Amma ümumi danışığı və tələffüzdə yekdigərini düşünməzlər” (2, s. 27).

Və beləliklə, Şeyx Məhəmmədə bu kimi suallara yaxın bir neçə də sual verilir və cavab alınır. Mühazirəçi sözlərini qurtardıqda iclas tərəfindən alqışlanır.

Bu gün Məhəmməd Rasizadənin Naxçıvan Dövlət teatrosunda etdiyi iki saatlıq bu məruzə mətni əlimizdə olmasa da, verilən suallar və alınan cavablar məruzənin və onu edən şəxsin sanbalından xəbər verməkdə və onun nə qədər hərtərəfli, səviyyəli bir ziyalı olduğunu göstərməkdədir.

Protokollarda həm də Cəmiyyətin ədəbiyyat sahəsindəki iki mühüm xidməti ilə tanış oluruq. Məsələn: Protokol № 28-dən məlum olur ki, “1926-cı sənə sentyabr ayının 3-də Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin ümumi iclasında Müzakirə olunacaq məsələlərdən biri də, Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin şöbəsini Naxçıvanda təşkil etməkdir. Bu məsələ haqqında müəllim Ə.Sadiqzadə məruzə edərək Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Naxçıvanda şöbəsini təşkil etməyi təklif edib Nizamnaməsini oxuyur və şöbənin təşkil olunması haqqında qərar qəbul edilir. Şöbənin 9 nəfərdən ibarət heyəti-rəyasətinə seçilənlər arasında Mehdi bəy Hacınski, Vahab Həsənzadə, Mirbağır Mirheydərzadə, Qəzənfər Hacı, müəllim Şərif Əfəndizadə, Əbülfəzl Sadiqzadə, Rza Paşazadə, Həsən Səfərli ilə yanaşı, Məhəmməd Rasizadə də var. Bundan başqa, Məhəmməd Rasizadə Cəmiyyətin fənni-katibi M.Mirheydərzadənin Naxçıvan ölkəsinin tədqiqi və tarixi haqqında yazdığı risalənin təb və nəşr edilməsi haqqında birinci dəfə olaraq kitabı təfsilli surətdə nəzərdən keçirmək üçün 7 nəfərdən ibarət xüsusi seçilən komissiyonda da yer alır: Mərkəzin təsvib və icazəsindən sonra məzbur kitabın Cəmiyyət tərəfindən təb və nəşr edilməsi əsasən qəbul olunur. Zimnən qeyd olunur ki, Vahab Həsənzadə, Qəzənfər Hacı, Mehdi bəy Hacınski, Əbülfəzl Sadiqzadə, Rza Paşazadə, Mirbağır Mirheydərzadə və M.Rasizadə kitabın təb və nəşr olunması üçün xərc və məsarifin Xalq Komissarlar Şurası tərəfindən buraxılmasını Cəmiyyət idarəsi istida etsin” (2, s. 490). Protokol № 34-dən məlum olur ki, 1927-ci ilin fevral ayının 25-də Cəmiyyətin Vahab Həsənzadənin sədrliyi, Ə.Sadiqzadənin katibliyi ilə açılan Kitab və Mətbuat Komissiyonunun iclasında M.Mirheydərzadə tərəfindən yazılmış kitabın oxunub təsvib və təbi müzakirəyi-yövmiyyə verilir. Kitab haqqında Cəmiyyətin sədri Vahab Həsənzadə danışır. Mirbağır Mirheydərzadənin əsəri iclas tərəfindən təqdir və təsvib edilib təb və nəşr edilməsi lazım görülüb qərar verildi. Mirbağır Mirheydərzadə kitabı oxuyub bəzi izahat verdi. Xalq Komissarları Şurasından əsərdə göstərilmiş bəzi tarixi binaların fotoqrafı əkslərini almaqdan ötrü ümumiyyətcə, kitaba lazım əksər və təb üçün tezlikdə para buraxılması xahiş olunsun. Əsərin hamısının təb olunması maddi cəhətdən mümkün olmasa, əqəllən onun tarixi hissəsi gərək təb və nəşr olunsun. Əsəri imla cəhətdən uyğunlaşdırmaq və lazımı səhifələrə bölməkdən ötrü Ə.Sadiqzadə, M.Rasizadə, Mirbağır Mirheydərzadədən ibarət bir üçlük komissiyonu seçilir” (2, s. 57). Protokol № 38-də bu işin başa çatdırılması ilə əlaqədar 1928-ci sənənin mart ayının 14-də “Cəmiyyətinin heyəti-idarə üzvləri və bölmə rəhbərlərinin növbəti iclasının materiallarından məlum olur ki, Müzakirəyi-yövmiyyə Naxçıvan haqqında yazılmış kitab haqqında Cəmiyyətin sədri məruzədə bulunaraq bunun çap edilməsinin lazım olduğunu qeyd edir. Kitabın çap edilməsi üçün dörd yüz manat məbləğin verilməsi

mümkün olduğunu söyləyib həmin məbləğin təqribən hazır olduğunu anladır. Kitab çap edilməsi müttəfiq olaraq qəbul olunub bunun ikinci dəfə olaraq nəzərdən keçirilməsi üçün bu dəfə beşlik komissiyon seçilir: Əbdüləzim Rüstəmov, Həsən Səfərli, M.Əhmədov, Məhəmməd Rasizadə, Mirbağır Mirheydərzadə. Seçilmiş komissiyonun yaxın zamanda işə başlaması və kitabın Naxçıvanda çap edilməsi lazım görülüb biittifaq qərara alınır” (2, s. 60-61).

Nəzər saldıığımız protokollardan da göründüyü kimi, Naxçıvan Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin idarə 1928-ci sənənin aprel ayının 10-da və may ayının 13-də keçirilən iclaslarında və ümumiyyətlə, bütün iclaslarında Şeyx Məhəmməd Rasizadə çox fəal iştirak edib, təşkil edilən komissiyonlarda yer alıb, məruzələr söyləyib. Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Naxçıvandakı şöbəsinin 9 nəfərdən ibarət heyəti-rəyasətinə seçilənlər arasında Məhəmməd Rasizadə də olub.

Təəssüf ki, cəmiyyətin gördüyü işlərin bu gün yalnız bir qismi qorunub saxlanılmışdır, ancaq bu materiallar belə bu gün cəmiyyətin gördüyü işlərin böyüklüyünə, dəyərinə, o cümlədən, Şeyx Məhəmmədin cəmiyyətdəki geniş fəaliyyətinə işıq tutmağa az da olsa yetir.

Şeyx Məhəmməd tez-tez tələbələrini də başına yığıb kənd-kənd, oba-oba gəzərək şifahi xalq nümunələrini toplamış, yavaş-yavaş “tarixin qaranlıqlarına gömülmək üzərə olan abidələri” də arayıb axtarıb, ərsəyə gətirmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şeyx Məhəmmədin (Şərur qəzasında aparılmış ibtidai tədqiqat haqqında) məqaləsi “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalında dərc olunub.

“Keçmişini unudanın gələcəyi olmazmış” deyimində nə qədər böyük həqiqət gizlənir. Doğruları və yanlışlarıyla xalqının oğlu olan Şeyx Məhəmməd də bizim keçmişimizdir və gələcəyi olanlardandır. Biz bu gün Şeyx Məhəmmədə ancaq yazdığı şeirlərə görə qiymət versək, ona qarşı haqsızlıq etmiş olarıq, çünki bir tək Şeyx Məhəmmədin deyil, XX əsrin əvvəllərində yazıb, yaradan bir çox şairin yazdıqlarına bu nöqteyi-nəzərdən yanaşılsa, o zaman onların adları ədəbiyyat səhifələrindən silinməlidir.

Şeyx Məhəmməd isə hər şeydən əvvəl, “dövrünün maarifçi ziyalılarının diqqət mərkəzində olan” (1, s. 12) rövşəxan olmaqla yanaşı həm də əsl ziyalı Hacı Molla Abdulla Rasizadənin oğludur. Rasizadələr nəslisi isə “Azərbaycanın sıradan, adi, ötəri bir hadisəsi deyil, milli özünüdərkini formalaşmasında çox parlaq işlər görmüş, ədəbiyyat tariximizin qızıl səhifələrini yazan Cavid əfəndini yetirmiş bir nəsildir. Eyni zamanda, Şeyx Məhəmmədin, Ərtəğrolun, Tahirin, Turanın mənsub olduğu nəsildir. Üstəlik, tariximiz üçün hədsiz məsuliyyətli bir dövrdə hökumətin etibar edildiyi Artur Rasizadənin – milliyyətçi türk aydını Tahir Rasizadənin yadigarı olan bir dövlət adamının nəslidir” (1, s. 53).

Bu mənada, bu gün Şeyx Məhəmmədə xalqın maariflənməsində böyük xidmətlər göstərən, əsl ziyalı, əsl maarifpərvər kimi yanaşaraq, onun işlərini ob-

yektiv dəyərləndirməliyik, çünki hər kəsin haqqında gördüyü işlər danışır. Güman edirəm ki, Şeyx Məhəmməd haqqında da onun işləri danışa biləcək qədərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Turan A. Rasizadə. Tahir Rasizadə. Bakı: Vektor, 2005, 94 s.
2. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 194 s.
3. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Bakı: Yazıçı, 1986, 410 s.

Лютвия Аскерзаде

ШЕЙХ МУХАММЕД РАСИЗАДЕ И НАХЧЫВАНСКОЕ ОБЩЕСТВО ИССЛЕДОВАНИЙ И ИЗЫСКАНИЙ

В статье освещается деятельность одной из выдающихся личностей Азербайджана – шейха Мухаммеда Расизаде в Нахчыванском обществе исследований и изысканий.

Ключевые слова: *Шейх Мухаммед Расизаде, Нахчыванское общество исследований и изысканий.*

Lutviya Asgarzadeh

SHEIKH MUHAMMAD RASIZADEH AND NAKHCHIVAN'S RESEARCHES AND INVESTIGATIONS SOCIETY

Activities of one of outstanding persons of Azerbaijan – sheikh Muhammad Rasizade – in the Nakhchivan's Researches and Investigations Society are elucidated in the paper.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELXAN MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

EYNƏLİ BƏY SULTANOV AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TOPLAYICILARINDAN BİRİ KİMİ

Məqalədə XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yaşamış E.Sultanovun Azərbaycan xalq ədəbiyyatının toplayıcısı kimi gördüyü işlərdən söz açılır, məqalələrində folklorşünaslıq elminin bugünkü qanun və qaydalarından bəhs edən fikirləri tədqiq olunur.

Həmçinin topladığı materialları rus dilinə tərcümə edərək dövrün qəzet və jurnallarında nəşr etdirməsi, Qafqazda yaşayan rusdilli xalqlar arasında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin təbliği sahəsində gördüyü işlər məqalədə öz əksin tapıb.

Açar sözlər: *Eynəli bəy Sultanov, folklor, rus dili, rusdilli mətbuat, Azərbaycan atalar sözləri.*

XIX əsrin birinci yarısında Qafqaz xalqları arasında başlanan maarifçilik hərəkatı, şübhəsiz bölgənin böyük xalqlarından olan Azərbaycan türklərindən də yan ötə bilməzdi. Həmin dövrdə Qafqazın mədəni mərkəzi rolunu oynayan Tiflisdə bu cür maarifçilik xüsusilə diqqət çəkirdi. İstər mədəniyyət, istər mətbuat, istər teatr, istər ədəbiyyat, istərsə də elm sahəsində həqiqi mənada bir intibah, inkişaf-canlanma hökm sürürdü. Bu cür canlanma xalq yaradıcılığı sahəsinə də öz təsirini göstərdi.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq o dövr mətbuatında xalqımızın zəngin folkloru, xalq yaradıcılığı ayrı-ayrı toplayıcılarının təqdimatı ilə nəşr olunmağa başlandı. Həm rusdilli, həm də türkdilli mətbuat orqanlarında – qəzet və jurnallarda, müxtəlif toplularda folklor nümunələrimiz çap olunaraq digər xalqlar arasında da təbliğ olunurdu.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın toplanmasında, nəşr olunmasında və təbliğində əlindən gələni əsirgəməyənlərdən biri də 1866-cı ildə Naxçıvanda anadan olan Eynəli bəy Sultanov idi.

1872-1880-cı illərdə Naxçıvan şəhər məktəbində, 1880-1886-cı illərdə isə İrəvan kişi gimnaziyasında (bəzi mənbələr onun Tiflis klassik gimnaziyasında oxuduğunu iddia edirlər. Amma akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatları onun Tiflis klassik gimnaziyasında yox, İrəvan kişi gimnaziyasında oxuduğunu təsdiq edir. (3, s. 91-92) oxuyan E.Sultanov təhsil illərində rus, latın, yunan,

fransız dillərini öyrənmiş, müxtəlif dillərdən dilimizə tərcümələr etmiş (2, s. 165) bu yolla da həm dünya ədəbiyyatı nümunələrindən xəbərdar olmuş, həm də mütaliə yolu ilə öz dünyagörüşünü zənginləşdirmişdir.

Sonrakı illərdə doğulduğu məkanda – Naxçıvanda teatrın əsasını qoyan, bədii yaradıcılıqla məşğul olaraq pyes və hekayələr yazan, müxtəlif qəzetlərlə əməkdaşlıq edərək publisistik məqalələr çap etdirən E.Sultanov folklor nümunələrimizin toplanması, nəşri və tədqiqi ilə də mütəmadi məşğul olmuşdur.

“Müəyyən zaman və məkan daxilində baş verən hadisələrin hissi ifadəsi olan, yalnız ədəbiyyatımızın öyrənilməsi üçün deyil, xalqımızın sosial-iqtisadi və siyasi həyatının müxtəlif sahələrini, mifologiyasını, dünya haqqında təsəvvürlərini araşdırmaq üçün də mühüm əhəmiyyətə malik olan folklorumuz” (4, s. 3) dövrün mütərəqqi ziyalı kimi E.Sultanovu daim narahat etmiş, düşündürmüşdür. Məhz bu səbəbdən də özündə xalqımızın tarixini, adət-ənənəsini qoruyan ata-babalarımızın, nəslələrimizin saxlanıb boğçası olan şifahi xalq ədəbiyyatımızı toplamağa, topladığı materialları nəşr etməyə, tədqiqata cəlb etməyə E.Sultanov bir ədəbiyyatçıdan daha çox, öz xalqını sevən Azərbaycan türkü kimi yanaşmışdır. Naxçıvanda yaşadığı dövrdə, mədəni-maarif tədbirlərinin əsas təşkilatçılarından biri olan ədib Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrində yayılmış folklor nümunələrini, daha çox isə atalar sözlərini, toplamış həmçinin dövrün aşiq yaradıcılığı ilə maraqlanmışdır.

XIX əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərindən mətbuat orqanları ilə əməkdaşlığa başlayan E.Sultanov həmin qəzet və jurnallarda təkcə publisistik məqalələrlə kifayətlənmir, folklorumuzun nəşri və təbliğinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Onun 1891-ci ildə “Новое обозрение” qəzetində çap olunan “Tatar atalar sözləri” (9, s. 3), “Arxı keç, sonra bərəkallah de” (8, s. 3) və digər məqalələrində topladığı folklor nümunələri özünün rus dilinə tərcüməsi əsasında oxuculara təqdim olunmuşdur.

E. Sultanov “Tatar atalar sözləri” məqaləsində üzünü oxuculara tutaraq belə deyirdi ki, “Mənim topladığım tatar atalar sözlərinin bir çoxunda bu xalqın həyata bu və ya digər baxışını xarakterizə edən külli miqdarda aforizmlərə rast gəlinir. “Новое обозрение” oxucuları ilə müsahibə üçün bu dəfə etnoqrafik cəhətdən maraqlı olan və tatar qadınlarının həyatını özündə əks etdirən bir neçə atalar sözünü gətirmək istəyirəm” (9, s. 3).

Yuxarıdakı sözlərdən də göründüyü kimi E.Sultanov topladığı atalar sözlərini nəşr etdirməklə kifayətlənməyərək onların hərtərəfli izahını verməyə, atalar sözlərinin daxili məna qatını rusdillə oxucular üçün də açmağa çalışırdı. Və budəfəki məqaləsində azərbaycanlıların xalq yaradıcılığında qadına münasibəti bir janrın nümunələri – atalar sözləri ilə açıb göstərirdi.

Özünün doktorluq dissertasiyasında bu məqalədən söz açan professor Paşa Əfəndiyev Eynəli bəy Sultanovun təqdim etdiyi atalar sözlərinin əhəmiyyətindən danışır və həmin atalar sözlərinin ideya-bədii cəhətdən izahının verilməsinə də ehtiyac duyulduğunu bildirərək belə qeyd edir: “Göründüyü kimi

müəllifə görə bu nümunələrin etnoqrafik cəhətdən mühüm əhəmiyyəti vardır. Misal çəkilən atalar sözlərində o, Azərbaycan qadınlarının həyat tərzini, ailə münasibətlərinə dair bir sıra maraqlı nəticələr çıxarmağa çalışır. Etnoqrafik cəhətdən doğrudan da çox maraqlı, rus oxucuları üçün çox əhəmiyyətli olan bu xalq ədəbiyyatı nümunələrinin ideya-bədii izahatının üstündən sükutla keçilirdi” (1, s. 29-34).

E.Sultanov həmin məqalədən bir il sonra “Кавказ” qəzetində çap olunan digər bir məqaləsində bədiiliyi ilə seçilən atalar sözlərinə üstünlük verir. Və bu dəfə atalar sözlərini izahını vermədən oxucuların ixtiyarına buraxır. Həmin məqalədə E.Sultanov belə qeyd edir: “Mənim təqdim etdiyim materialın etnoqrafik baxımdan maraqlılığı məsələsinə gəlincə deməliyəm ki, azərbaycanlıların atalar sözləri daxili mənası ilə yanaşı rus oxucusu üçün az məlum olan tərəfini, öz xalqının xarici cəhətini də çox gözəl və doğru təsvir edir” (7, s. 4).

Yuxarıdakı fikirlərdən sonra ədib əlavə edir ki, o, 1887-1891-ci illər arasında Erivan Quberniyası və Naxçıvan qəzasından üç minə qədər atalar sözü toplamışdır. Elə təkcə bu faktın özü Eynəli bəy Sultanovun xalqına nə qədər bağlı bir insan olduğunu göstərir. Eləcə də onun xalqının ədəbiyyatına, zəngin söz yaddaşı olan, xalqının keçmişini, tarixi adət-ənənəsini, yaşam tərzini özündə əks etdirən folkloruna həssaslığını ortaya qoyur.

Eynəli bəy Sultanov folklorun toplanması məsələsinə də toxunur. O bildirir ki, bu işə çox diqqətlə yanaşılmalıdır, çünki bu iş məsuliyyət tələb edən bir işdir.

“Dan yıldızı” jurnalında çap olunan məqalələrinin birinə E.Sultanov bu sözlərlə başlayır: “Nə qədər ki, biz Azərbaycan türklərinin el ədəbiyyatını toplamaq, qaydaya salmaq və onu yaxşıca öyrənib, ondan istifadə etmək işi mütəxəssislərin əlində deyil, bu iş nə tərəqqi edəcək, nə də ondan bir xeyir görəcəyik” (6, s. 24).

Göründüyü kimi, xalq yaradıcılığına – el ədəbiyyatımıza bu cür həssaslıqla yanaşan E.Sultanov folklorumuzun əsl toplayıcılarından, nəşr edənlərindən və təbliğçilərindən biri olmasına baxmayaraq yenə də özünü sadə bir xalq nümayəndəsi kimi aparır və bəlkə də bununla dövrünün hər bir ziyalı nümayəndəsinə üstüörtülü şəkildə olsa da öz xalq ədəbiyyatlarını toplamağa həvəs oymağa çalışırdı. Həmçinin toplanan materialların mütəxəssis laboratoriyasından keçməsinin vacibliyinə işarə edirdi.

Adıçəkilən məqalənin digər bir parçasında E.Sultanov fikrinə belə davam edir: “El ədəbiyyatını toplamaq və onu öyrənmək – böyük və ağır bir vəzifədir. Hər adamın işi deyil. Hal-hazırda mütəxəssis adamlarımız yox (bu yerdə müəllif mütəvazilik edir. Çünki onun özü xalq ədəbiyyatını toplamaq və öyrənmək baxımından həqiqi bir mütəxəssis idi – E.Y.), alimlərimiz də ki, چراق ilə axtarsan tapılmazlar... Bəs nə etməli? Ayə işi bilmərrə boşlamalı mı?” (6, s. 24). Özünün sualına özü də lazımlı cavab verərək davam edir: “Xeyr, – onu da demək olmaz! Hər necə olsa, iş görmək lazımdır. Fəqət bu iş ancaq xam ma-

terialları toplamaqdan ibarət olasıdır və heç kəsin ixtiyarı olmamalıdır ki, toplanan materialları özü bəyəndiyi təhərə salsın. Bu materialları işlətmək və onlardan istifadə etmək gələcəkdəki alimlərin və mütəxəssislərin vəzifəsidir” (6, s. 24).

Son iki cümlədəki sözlərlə E.Sultanov özündən sonrakı folklorşünas alimlərimizə həm öz tövsiyə və tapşırıqlarını verir, həm də bizlərin – bu sahədə fəaliyyət göstərən gənclərin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Bununla da E.Sultanov demək istəyir ki, folklor xalqın malıdır. Xalq onu əsrlər boyu min bir fikir süzgəcindən keçirib, sınaqlardan çıxarıb öz söz xəzinəsinə daxil edib. Ona görə də toplanan həmin xam materiallara fərdi və şəxsi təfəkkürün nəticəsi kimi yox, xalqın ümumi düşüncəsinin məhsulu kimi, xalqın ruhuna xələl gətirmədən qiymət vermək lazımdır.

E.Sultanov folklorumuzun aşığı yaradıcılığı sahəsi ilə də yaxından maraqlanmış, bir neçə aşığın qoşma, gəraylı, bayatı və təcnislərini toplayaraq ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında nəşr elətdirmişdir. Xüsusilə Ordubadlı Aşıq Abbas Dəhri haqqında daha geniş toplayıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, aşığın yaradıcılığı ilə yanaşı həyatı haqqında da ətraflı məlumat toplayaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir (6, s. 24).

Eynəli bəy Sultanovun ətraflı tədqiqatçılarından biri olmuş ədəbiyyatşünas alim İzzət Maqsudov ədibin aşığı yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətindən bəhs edərkən bildirir ki, “E.Sultanov aşığı yaradıcılığı ilə də maraqlanmış, bir sıra aşıqların, o cümlədən Tufarqanlı Abbasın, Yerevanlı Alının, Ordubadlı Aşıq Abbasın, Mərəndli Allahyarın və başqalarının əsərlərini toplamışdır” (5, s. 4).

Xalqının folkloruna biganə qala bilməyən E.Sultanov daim xalq yaradıcılığı ilə təmasda olduğu üçün özünün bədii əsərlərində də folklor nümunələrimizdən bəhrələnmiş, istər mövzu seçimində, istərsə də mətn daxilində fikrin ifadəsi zamanı həmin nümunələrdən – atalar sözlərindən, məsəllərdən, bayatılardan, aşıqların şeirlərindən, dastan və əfsanələrimizdəki folklor motivlərindən istifadə etmişdir. Ədibin bəzi hekayələrinin “nağılvarı təhkiyə” (İsa Həbibbəyli) ilə başlaması fikrimizi bir daha təsdiq edir.

Bütün bunlar E.Sultanovun folklorumuza sevgisinin göstərməklə yanaşı, xalq yaradıcılığının toplayıcısı, tədqiqatçısı və təbliğatçısı kimi tanınmasında böyük rol oynamışdır. Buna görə də qətiyyətlə deyə bilərik ki, E.Sultanov Azərbaycanın ilk folklorşünaslarından biri və bəlkə də birincisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi: Filol. Elm. Dok. ... dis. Bakı, BDU-nun əsaslı kitabxanası, 1973, 389 s.
2. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
3. Həbibov İ. Eynəli Sultanovun dünyagörüşünün formalaşma dövrü / Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1987, s. 91-92.

4. Xalq yaddaşının izləri. Bakı: Elm, 2005, 144 s.
5. Maqsudov İ. Eynəli Sultanov və xalq ədəbiyyatı. "Şərq qapısı" qəz., 1959, 7 aprel, № 68.
6. Султанов Э. El ədəbiyyatı // Dan yıldızı, 1927, № 9, s. 24.
7. Султанов Э. Образчики азербайджанской народной мудрости. "Кавказ" qəz., 1892, 11 noyabr, № 247.
8. Султанов Э. Перейди реку, а потом хвались. "Новое обозрение" qəzeti, 1891, № 2667.
9. Султанов Э. Татарские пословицы. "Новое обозрение" qəz., 1891, № 2547.

Эльхан Мамедов

ЭЙНАЛИ-БЕК СУЛТАНОВ КАК ОДИН ИЗ КОЛЛЕКЦИОНЕРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА

В статье говорится о коллекционере азербайджанского устного народного творчества Э.Султанове, жившем в конце XIX-начале XX столетий в Нахчыване, анализируются современные закономерности фольклористики как науки.

В статье также нашла отражение деятельность Э.Султанова в сфере пропаганды образцов азербайджанской устной народной поэзии среди русскоязычного населения Кавказа путем перевода произведений на русский язык и опубликования на страницах газет и журналов того времени.

Ключевые слова: *Эйнали-бек Султанов, фольклор, русский язык, опубликованные произведения, азербайджанские пословицы.*

Elkhan Mammadov

EINALI BEY SULTANOV AS ONE OF COLLECTORS OF AZERBAIJAN FOLKLORE

It is told in the paper about E.Sultanov, a collector of the Azerbaijan folklore who lived in the end of the XIX-beginning of XX centuries in Nakhchivan, modern regularities of folkloristic as a science are analyzed.

Also in the paper are elucidated E.Sultanov's activities in the sphere of popularization of specimens of the Azerbaijan oral national poetry among the Russian-speaking population of Caucasus by translation of these works into Russian and publication on pages of newspapers and magazines of that time.

Key words: *Einali bey Sultanov, folklore, Russian, published works, Azerbaijan proverbs.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: S.ibrahimov @yahoo.com

ƏLYAZMA MƏTNLƏRDƏ NAXÇIVAN ATABƏYLƏR DÖVRÜNÜN TİBB ELMİ

Məqalədə, Orta əsr Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin tarixini araşdırıb xəbər verən Sədrəddin Əbul Həsən Əli ibn Əbul Fəvaris Nasir ibn Əli əl-Hüseyninin “Səlcuq əmir və hökmdarlarından xəbərlər verən tarixlərin qaymağı” adlı əlyazma əsəri olduqca maraqlı və Naxçıvan üçün əhəmiyyətli olan bir mənbədən istifadə edilmişdir. Həmçinin Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin siyasi hadisələri haqqında bizə gərəkli olan əsas məlumat qaynağını verən İzzəddin Əbül Həsən Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsirinin Şərq aləmində məşhur olan çoxcildlik əsəri – “Mükkəmməl tarix” kitabından müəyyən qaynaqlar əldə edilmişdir.

Bununla belə, Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də o olmuşdur ki, tibb elminin inkişafı naminə əvəzədlənməz addımlar atılmış və nəticədə də lazımı nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Buna bariz nümunə olaraq onu qeyd etmək olar ki, orta əsr tibb elmində sayılıb seçilə bilən əsərlərdən biri məhz “Müxtəsər tibb” əsəridir ki, şəxsən Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin hökmdarı Qızıl Arslanın tapşırığı ilə yazılmışdır. Bu baxımdan əlyazma mətnlərdə Naxçıvan Atabəylər dövrünün tibb elmi kəifyyət qədər inkişaf etmiş və böyük təkamül yolu keçdiyi haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, əlyazma, tarix, tibb, müalicə.*

Məlumdur ki, zəngin dövlətçilik tarixinə malik olan orta əsr Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin əsas xüsusiyyətlərini əldə etmək üçün bəzi məxəzlərdən materialların araşdırılması və onların tədqiqatı bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Tarixi hadisələrin cərəyanını bərpa etmək üçün ərəb, fars dillərində yazmış orta əsr müəlliflərinin əlyazma mətnlərinin bir biri ilə müqayisə etmək, onları numizmatika və epigrafiyanın dəlilləri ilə yoxlayıb dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Bu vaxta qədər Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin siyasi tarixindən və tibb elminə göstərdiyi qayğıdan, ələlxüsus o dövrün müalicə üsullarından və həmçinin ayrı-ayrı hadisələr dəqiq surətdə öyrənilməmiş, ümumi vəsaitlərdə isə oxucu bu dövlətin yalnız qısa ümumi öçerkinə rast gələ bilərdi. Ona görə də tədqiqatın əsas məqsəd və istiqaməti orta əsr Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin tibb elminə göstərdiyi qayğı, təbii üsullarla müalicə qaydaları, məhz həmin dövrdə Azərbaycanda mədəni inkişafın çoxcəhətli təzahürünə yalnız qısa nəzər salmağa imkan verir.

Orta əsr Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin tarixini araşdırıb xəbər verən

Sədrəddin Əbul Həsən Əli ibn Əbul Fəvaris Nasir ibn Əli əl-Hüseyninin “Zubdat ət-təvarix fi əxbar əl-umara vəl-muluk Əs-Səlcuqiyyə” (“Səlcuq əmir və hökmdarlarından xəbərlər verən tarixlərin qaymağı”) adlı əlyazma əsəri olduqca maraqlı və Naxçıvan üçün əhəmiyyətlidir.

Daha bir tədqiqatçı alim XII əsrin ikinci yarısında baş verən Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin siyasi hadisələri haqqında bizə gərəkli olan əsas məlumat qaynağını verən İzzəddin Əbül Həsən Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsiri (1160-1233) olmuşdur. Onun Şərq aləmində məşhur olan çoxcildlik əsəri – “Əl-Kamal fit-tarix” (“Mükəmməl tarix”) olmuşdur.

İbn əl-Əsir tarixi hadisələri qiymətləndirərək elmə, təhsilə, mədəniyyətə, həmçinin o dövr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən təbii üsulların müalicəsini ətraflı verməklə və onları birmənalı düzgün qiymətləndirməkdə orta əsr ərəbdilli tarixçilər, o cümlədən öz müasirləri arasında başqalarından daha çox tanınır.

Şərq dünyasında tanınmış alim – adət ənənələri dərinədən bilən, tarixçi, Əbül Fərəc Əbdürrəhman ibn əl-Cövzinin (1114-1200) “Əl-Muntəzəm fi tarix əl-muluk vali umam” (“Hökmdarların və millətlərin tənzimləşdirilmiş tarixi”) əsərində, maraqlandığımız dövrün hadisələrinin həddən artıq yığcam verilməsinə baxmayaraq, bizim üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu əsər əsasən xilafətin 1179-cu ilə qədərki tarixini illər üzrə ardıcıl təqdim edir. Hər ildə baş verən hadisələr ardıcıl göstərilməklə yanaşı, həmin ildə vəfat etmiş tanınmış elm adamların haqqında da yığcam məlumat verilir.

Bu bir həqiqətdir ki, Naxçıvan Atabəylər Dövləti tarixində hər bir sahədə olduğu kimi elm sahəsində də böyük intibah dövrü olmuşdur. Bu elm sahəsində əsasən tibb elmi böyük inkişaf etmişdir. Təbii üsullarla müalicə demək olar dövrün ən böyük inkişaf mərhələlərindən biri olmuşdur. O, dövrdə Azərbaycanın müalicə suları çox məşhur idi. Əlbəttə, orta əsr müəllifləri həmin suların real təsiri haqqında öz müşahidələrini təsvir etmir, yalnız müasirlərinin fikirlərini bildirir. Lakin, şübhəsiz ki, onların bir çox məlumatları çoxillik təcrübəyə əsaslanmışdır.

“Bəzddə və Ərdəbildə qoturluğu (keçəlliyi) və kök salmış qızdırma xəstəliyini müalicə edən isti bulaqlar olmuşdur. Salmasda qoturluğu və cüzamı müalicə edən bulaqlar var imiş. Əbu Dulaf və Yaqut belə bulaqlardan biri – Zəravənd haqqında yazırlar: “Üstü örtülmüş və bitişmiş yarası olan adamı və ya heyvanı həmin bulağa salsalar, altında zəifləmiş sümüklər, gizlənmiş şüşə qırıqları və dərinə batmış tikan olan yaraların ağızları açılır və oradan irin, çirk axmağa başlayır. Təmizlənmiş yaralar qovuşur və insan bu bələdan xilas olur. Mən bir adam tanıyırdım, onu həmin bulağa aparmaq istəyirdim. Onun xəstəlikləri keçəllik, xənazir, sancı, dəmirov, baldırlarında ağrı və daima onu narahat edən və qızdırma gətirən oynaqlarındakı zəiflik idi. Bundan əlavə onun bədənində ox qalmışdı. Oxun ucu ətə batmışdı. Biz qorxurduq ki, bir gün səhər və ya axşam ox onun qara ciyərini deşəcək. O, üç gün (bulağın suyunda) oldu və ox onun böyründən çıxdı” (1, s. 207).

Həmin dövrdə müalicəvi suların əhəmiyyəti olduqca zəruri idi. Çünki tibb elminin bir o qədər də inkişaf etməməyi ərfədə müalicə olunmaq ancaq təbii üsullarla aparılmış və insanlara ilk tibbi yardım edilmişdir. Bununla əlaqədar “Əbu Dulaf həmçinin qeyd edir ki, bu bulağın yanından soyuq su axır və əgər adam onu içsə, özünü boğaz iltihabından, dalağın nazik damarlarının genişlənməsindən təhlükəsizləşdirilmiş olar və asanlıqla öd kisəsini yaxşılaşdırar. Əgər görmə qabiliyyəti pis olan adam həmin bulağın soyuq suyu ilə gözlərini islatsa, onda o, yaxşı görəcək, həmin bulağın gilini (palçığını, lilini) iyləyən adamın gözləri isə qar korluğu (qara baxa bilməmə) xəstəliyinə məruz qalmayacaqdır. Əgər bu bulağa heyvan girsə, onda nə o, nə də balaları qoturluq tutmayacaqlar” (1, s. 208).

Naxçıvan Atabəylər Dövlətində atabəy Şəmsəddin Eldənizin daimi yaşayış yeri olan Naxçıvan vilayətinin torpaqları tac (xass) torpağı idi. Həmçinin atabəyin ixtiyarında olan Rey öz ətrafı ilə, Həmədan vilayəti, Gəncə, Beyləqan, Şəmkur və Şutur, Ərdəbil, Salmas, Urmiya, Xoy əyalətləri də onun xass torpaqları sırasında idi. Bu torpaqların hər birində fərqli-fərqli müalicəvi sular mövcud idi. “Xoy yaxınlığında Qotur adlı bulaq var idi, onun suyu qızdırma xəstəliyinə kömək edirdi. Burada, Vəşələ kəndi yaxınlığında isə bulaq vardır, kim onun suyunu içsə, dərhal qarnı işləyər və onun mədəsində nə varsa, hamısı boşalar. Əgər o, hətta azacıq çörək yeyib həmin sudan içsə, yenə də dərhal qarnı işləyəcək” (1, s. 208).

“Marağada çoxlu isti bulaqlar vardır, şillər və əlillər çimmək üçün ora gəlirlər” (1, s. 208).

O cümlədən Naxçıvanın Culfa ərazisində yerləşən “Darıdağ” dağı ətəyində yerləşən “Şorsu” deyilən bulağın isti şəkildə qaynayıb daşması böyük müalicəvi əhəmiyyətə malik idi. Ayaq arğılarının, duzlaşmanın, hər hansı bir oynaq xəstəliklərinin müalicəsi üçün olduqca yararlı idi. Həmçinin dağın digər bir tərəfində, yəni qərb hissəsində yerləşən “Narzan” mineral suyu mədə və mədəaltı vəzələrin müalicəsi üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur.

“Təbrizin yaxınlığında kükürd hamamları vardır ki, onların heyrətamiz faydalı xassələri vardır. Xəstələnenlər və xroniki xəstəliyi olan adamlar ora gedirlər. Təbriz kəndlərindən birində bulaq var imiş. Əgər onun suyunda bir şey bişirib, həlimi içsələr, onda bişmişin suyu işlətmə vəsaiti kimi mədəyə əla təsir edirdi” (1, s. 208).

Həmçinin Azərbaycanın digər bölgələrində də belə müalicəvi suların mövcud olması inkaredilməzdir. “Gəncənin yaxınlığındakı dağlarda mövz və yaxar (tut) adlanan bitki var idi. O, Suriya tutuna oxşayır və qara ciyər ağrısını sakitləşdirir. Gəncə və Şirvandan başqa o heç yerdə yoxdur” (1, s. 208).

Ən önəmlisi budur ki, ot bitkilərindən, otların yarpaqlarından, xaşalarından, çiçəklərindən və zoğlarından olduqca çox istifadə olunub. “Şirvanda “tülkü xayası” (enliyarpaqlı səhləb) adlanan qərribə bitki var idi. Bitki iki yumurtacığa oxşayır: biri solğun, digəri təzə. Solğun cinsiyyət potensialını zəiflədir, təzə isə onu qüvvələndirir” (1, s. 208).

Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, tibb elminin inkişafı naminə əvəzedilməz addımlar atmış və bunlara da lazımı səviyyədə nail olmuşlar. Buna bariz nümunə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, orta əsr tibb elmində sayılıb seçilə bilən əsərlərdən biri məhz “Müxtəsər tibb” əsəridir ki, şəxsən Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin hökmdarı Qızıl Arslanın tapşırığı ilə yazılmışdır. Müəllif əsəri əsas etibarilə iki böyük hissəyə bölmüşdür:

1. Təbabətin nəzəri cəhətləri.
2. Təbabətin əməli cəhətləri.

Əsərdə təbabətin nəzəri cəhətləri 7 bəhsdən ibarət olub, hər bir bəhs bir neçə fəsillərə bölünmüşdür.

Birinci bəhsdə havanın əhəmiyyəti, ilin ayrı-ayrı mövsümündə hansı yeməklərin faydalı olması, insanın sağlam yaşaması üçün təbii şərait, geyim üsulları, içməli suyun növləri, şərabın orqanizmə müsbət və mənfi təsiri, yuxu və yuxusuzluq haqqında, hərəkət və sakitliyin əhəmiyyəti, işlətmə dərmanları və sair vasitələrlə istifadə etmək, hissiyyatdan əmələ gələn xəstəliklər və onların müalicəsindən danışılır.

Burada həmçinin qocalıq və bu zaman səhhətin hifz olunma yolları və nəhayət, müsafirlər haqqında qanunlar və məsləhətlər qeyd olunmuşdur.

II bəhs 7 fəsildən ibarətdir. Bu bəhsdə xəstəliyi təyin etmək, xəstəliyi törədən amillər, xəstəliyin böhranı, xəstəliyin qabaqcadan müəyyən edilməsi və onun əmələ gəlməsini əvvəldən bildirən əlamətlər, nəhayət, xəstəliyin ölüm hadisəsilə nəticələnəcəyini müəyyənləşdirmək hallarından danışılır.

Bunlardan başqa, bu bəhsdə baş və beyin, göz, qulaq, burun, ağız, diş, zökəm, nüzlə, ciyərlərin iltihabı; ürək, ciyər, mədə, ishal, qulunc, məqəd, dalaq, sarılıq, istisqa; dəri-zöhrəvi xəstəlikləri, qadın xəstəlikləri, yel, isitmə, yara, şiş, sümük sınması və zəhərlənmənin müalicəsindən danışılır.

Əsərin həcmi heç də çox olmayan 125 vərəq olmasına baxmayaraq cəlbəedici və böyük əhəmiyyətə malikdir.

Həmçinin o dövr tibb aləmi üçün qiymətli sayılan Əbu Əli ibn Sina əsərləri diqqətdən kənar deyildi. Onun “Qanun”, “Əl-mücəllidüs-sani min -əl-qanun fi-t-tibb” tibbə aid olan əsərləri tam geniş mənada işıqlandırılmış və istifadə edilmişdir. Naxçıvan Atabəylər Dövləti tarixində böyük nüfuz qazanmış filosof və təbib Nəcməddin Əhməd ibn Əbubəkr Naxçıvani məhz tibb elminin bilicisi olmuşdur. O, Naxçıvanda fəlsəfənin və təbiət elmlərini dərinlən öyrənməklə mənimləmişdir. İbn Sinanın əsərləri ilə yaxından tanış olan Naxçıvani “Tənasüx” təliminə güclü meyl göstərmişdir. “Filosofun “Məntiqin məğzi və fəlsəfənin xülasəsi” (“Lübab əl-məntiq və xülasət əl-hikmət”) traktatının bir əl-yazması Nəcəf (İraq) şəhərində mühafizə edilir. Onun İbn Sinanın “Tibb qanunu” (“əl-Qanun fi-t-tibb”) kitabına yazdığı şərh Parisdə, “İşarələr və qeydlər” (“əl-İşarət vət-təlbihat”) kitabına yazdığı şərh İstanbulda saxlanılır” (2, s. 303).

Naxçıvanın böyük tanınmış filosof və təbib, həmçinin böyük mütəfəkkir aliminin qədim Naxçıvan torpağında dünyaya göz açması haqqında Məhəmməd

məd Baqir Xansari yazmışdır. O qeyd edərək deyir: “O, böyük şəxsiyyət Naxçıvan şəhərindən idi və ibn Sinanın əsərlərinə şərhlər yazırdı” (3, s. 36).

Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin hakimiyyəti dövründə ölkədə bir çox görkəmli həkimlər işləyərək fəaliyyət göstərirdilər. Hətta bunların bəziləri barəsində mənbələr çox maraqlı məlumatlar mühafizə edib saxlamışdır. Onlardan biri, islam dinini qəbul etmiş Samuil ibn Yəhya ibn Abbas əl-Məqribi əl-Əndəlusidir. Bağdadda həkimlik sənətinə yiyələnməklə təbiblik edir. Sonra isə o, Naxçıvana köçür və Atabəy Pəhləvanın sarayına və onun dövlətinin əmirlərinə xidmət göstərir.

O dövrün tanınmış görkəmli həkimlərindən biri də Cəlaləddin Təbib idi. O, dünyanın misilsiz həkimlərindən biri olmuşdur. Naxçıvan atabəyi Özbək ibn Məhəmməd ibn Eldənizin yanında layiqli xidmət edir və heç vaxt ondan ayrılmır.

Atabəy Özbək onun haqqında deyirdi: “Mənim həyatımı saxlayan bu adamdır. O, yalnız xəstələnlərin möcüzəli şəfəvericisi deyil. O, xəstəliyi əvvəlcədən təyin edir və o dərəcədə dava-dərman hazırlayır ki, onlar tam mənasında müalicə edir. Onun varlığı insanlara hədsiz xeyir verir və sonralar ona bənzər heç bir həkim yetişməmişdir” (1, s. 229).

Həmin dövrün görkəmli tanınmış həkimlərindən biri İbn Habal ləqəbi ilə məşhur olmuş Əli ibn Əhməd Əbdül-Hüseyn olmuşdur ki, o, da öz növbəsində Naxçıvana köçmüş və təbiblik etmişdir.

Orta əsr Naxçıvan Atabəylər Dövləti tarixində məşhur təbibliyi ilə tanınan Naxçıvan torpağının yetirməsi həkim Fəxrəddin Əbu Abdulla Əhməd ibn Ərəbşah ibn Əli ibn Cəbrail ən-Naxçıvani fəaliyyət göstərirdi.

Sözsüz ki, Xaqani Şirvanini də müalicə etmək üçün atabəy Qızıl Arslan Naxçıvandan ona görkəmli tanınmış həkim Fazil Rəşidəddin Məcd əl-Hükəma Şərəf əş-Şirvan Mahmud ət-Təbibini göndərmişdir.

Həmçinin Naxçıvan Atabəylər Dövləti tarixində mühüm nailiyyətlər əldə etmiş, tibb elminin bilicisi, görkəmli həkimlərdən biri də Mövlana Cəlaləddin ər-Ruminin yaxın dostu və eyni zamanda müalicə həkimi Əkmələddin ən-Naxçıvani idi. Hətta həkim Əkmələddin ən-Naxçıvanini orta əsrlərdə yazılmış əsərlərdən birinin müəllifi onu “Müdrəklərin ağası, dünya həkimlərinin rəisi” və bir çox başqa təmtəraqlı ləqəblərlə adlandırmışlar. Həqiqətən o, öz növbəsində təbabətin sirlərini öyrənmiş və layiqincə həyata keçirmişdir.

Ümumiyyətlə orta əsr tibb elmi intibahının yararlanması bir başa Naxçıvan Atabəylər Dövlətinin qayğısı və sayğı göstərməyi nəticəsində həyata keçirilmişdir. Ona görə də orta əsr təbiblərinin əsərləri və xalq təbabətinə aid Azərbaycan, fars və ərəb dillərində təxminən 350-dən çox əlyazma mətnləri və çap kitabları mövcuddur ki, bunların əksəriyyətinin yazılış tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Bu da öz növbəsində Naxçıvan Atabəylər Dövləti tarixində orta əsr tibb elminə, təbabətin gerçəkliyinə, təbii müalicə üsullarının müxtəlifliyinə və təbiblərin gələcək inkişafı naminə yaratdığı mühüm əhəmiyyətin olması deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər Dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 258 s.
2. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Müəllif kollektivi, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997, 520 s.
3. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı: Elm, 1986, 176 s.
4. Müxtəsər tibb. Əlyazması. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Şifri: A-576. 10963, 125 vərəq.
5. İbn Sina. Qanun. Əlyazması. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Şifri: M-136. 17026, 537 h.q. (miladi 1142), 190 vərəq.

Сабухи Ибрагимов

МЕДИЦИНСКАЯ НАУКА ПЕРИОДА НАХЧЫВАНСКИХ АТАБЕКОВ В РУКОПИСНЫХ ТЕКСТАХ

В период Нахчыванского государства Атабеков большое значение имели методы лечения, так как медицина находилась на стадии развития и лечение проводилось естественными способами. Известные нахчыванские лекари пользовались в своей практике минеральными водами и лекарственными растениями.

Ключевые слова: *Нахчыван, рукопись, история, медицина, лечение.*

Sabuhi Ibrahimov

MEDICAL SCIENCE OF THE PERIOD OF NAKHCHIVAN ATABEYS IN TEXTS OF MANUSCRIPTS

In the period of Nakhchivan state of Atabeys treatment methods had great importance as the medicine was at the development stage and treatment was carried out by natural ways. Known Nakhchivan healers used in their practice mineral waters and herbs.

Key words: *Nakhchivan, manuscript, history, medicine, treatment.*

(AMEA müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail:eylazov@yahoo.com

“GÜLŞƏNİ-RAZ” ƏSƏRİNİN ŞƏRHÇİSİ BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Dünyanın ən möhtəşəm mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Naxçıvan diyarı zaman-zaman dünya mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir. Bu qəbildən olan şəxsiyyətlərdən biri də sufi ədəbiyyatının incisi sayılan "Gülşəni-raz" əsərinin şərhçisi Baba Nemətullah Naxçıvanidir.

Açar sözlər: *Baba Nemətullah, Naxçıvan, mətnşünaslıq.*

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan tarixin müxtəlif dövrlərində, o cümlədən orta əsrlərdə Şərqi iri elm, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır.

Bəşər sivilizasiyasının ilk mərkəzlərindən olan Naxçıvan dünya mədəniyyətinə müxtəlif sahələrdə bəxş etdiyi dəyərli töhfələr inkar olunmaz bir faktır.

Bu mədəniyyət ocağının məşhur elm xadimləri, sərkərdələri, bəşəri dəyərləri açıb xalqına bəxş edən övladlarından yalnız ulu öndər Heydər Əliyev irsini izləmək bütün dünya mədəniyyətinə yetər (1, s. 14).

Naxçıvan diyarının qədim və dünyanın möhtəşəm elm mərkəzlərindən biri olduğu müxtəlif qaynaqlarda göstərilmişdir (2, s. 9). Bu diyarın alimlərinin maddi mədəniyyət nümunələri, əlyazma və əsərləri onun sərhədlərindən kənarda da öz məşhurluğunu qoruyub saxlamışdır. Bu qəbildən olan şəxsiyyətlərdən biri də Baba Nemətullah Naxçıvanidir.

Orta əsrlərə aid təzkirələr, tarixi və ədəbi əsərlər, müxtəlif səpkili çağdaş sorğu kitablarında Baba Nemətullah Naxçıvaninin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi qeydlər yer almışdır.

Aparılan araşdırmalardan bu nəticəyə gəlinir ki, Baba Nemətullah Naxçıvani hicri qəməri IX (XV) əsr ariflərindən və tanınmış ilahiyyatçı filosoflarından olmuşdur. O, Şeyx Mahmud Naxçıvaninin oğlu idi. Atası Şeyx Mahmud Naxçıvani barədə əlimizdə olan qaynaqlarda heç bir məlumat yoxdur.

دانشمندان آذربایجان Danəşməndani-Azərbaycan (Azərbaycanlı alimlər) əsərinin müəllifi Məhəmmədəli Tərbiyəti (3, s. 133) və Məfəxir Azərbaycan

(Azərbaycan fəxrləri) əsərinin müəlifı Dr. Əqiqi Bəxşayışi, Baba Nemətullahın həyatı haqqında yalnız onun XV əsrdə yaşadığını qeyd edirlər (4, s. 501). Baba Nemətullahın əsərlərinin yazılma tarixinə nəzər saldıqda müəllifin yaşadığı dövrü təqribi olsa da müəyyənləşdirmək olar. Baba Nemətullah təxminən hicri qəməri 900 (1493)-cu ildə Beyzavinin Quran təfsirinə və Möhiyyədin Ərəbinin *فصوص الحکم* Fususul-hikəm (Hikmətin qiymətli daşları) əsinə haşiyə və əlavələr yazmışdır. O, hicri qəməri 901 (1494)-ci ildə Qurani-Kərimə (dövrünün heç bir təfsir və izahatından istifadə etməyərək) iki cildli *الفواتح الالهيه و المفاتيح الغيبية* “Əl-fəvatihul-ilahiyyə vəl-məfatihul-qeybiyyə” “İlahiyyatın başlanğıcı və sirlərin açarı” adlı dəyərli izah yazmışdır. Əsər dəfələrlə Misirdə çap edilmişdir. Müəllifin digər qiymətli əsəri onun Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “گلشن راز” “Gülşəni-raz” (Sirlı Gülşən) əsinə yazmış olduğu dərin mənalı şərhidir. XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın məşhur ariflərindən orta əsr müsəlman Şərqində fəlsəfi fikrin xüsusilə də sufizmin inkişafında mühüm xidmətləri olan ən görkəmli parlaq simalardan biri də Şeyx Mahmud Şəbüstəridir. O, Keyxatuxanın şahlığı zamanı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olmuş, Sultan Məhəmməd Xudabəndənin və Əbu Səid Bahadur xanın zamanında Təbrizdə alimlərin və fəzilət sahiblərinin rəhbəri kimi qəbul olunmuş bir şəxsiyyət idi. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin vəfat tarixini “Ərəfat” əsinin müəllifinə görə hicri-qəməri 718 (1318)-ci ildə, “Şahidi-sadiq” əsinə görə hicri-qəməri 719 (1319)-cu ildə, “Məcalisül üşşaq” əsinə görə hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə və “Həft iqlim” əsinə görə hicri qəməri 725 (1324)-cu ildə baş verdiyini göstərməkdədir. Onun qəbri Şəbüstər qəsəbəsində Gülşən adlanan bağçanın içərisində müəllimi Bəhaəddin Yəbub Təbrizi ilə bir məqbərədədir. Hacı Mirzə Ağası tərəfindən 1267 (1850)-ci ildə Şeyx Mahmudun qəbrinin üstünə iki böyük mərmər daş qoyulmuşdur. Bu daşların birinin üstündə aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Yüksək rütbəli Şeyx hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında fani dünyadan əl çəkib əbədi dünyaya köçmüşdür”.

Göstərilən mətnə və digər mənbələrə əsasən Şeyx Mahmud Şəbüstərinin 687 (1287)-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olduğunu və 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında vəfat etdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmiş bir çox alim və ariflərlə görüşmüş, onlarla məktublaşmışdır. Gənc yaşlarında Misir, Suriya və Hicaza səfərlər edərək bu yerlərdə bir sıra məşhur alimlərlə görüşmüş və bunların nəticəsi olaraq bir neçə elmi əsərini qələmə almışdır (5, s. 43).

Mövcud mənbələrdən məlum olur ki, M.Şəbüstərinin bir çox əsərləri vardır. Onlar fars dilində olub aşağıdakılardan ibarətdir: “Səadətnamə”, “Həq-qul-yəqin fi mərifəti rəbbil-əl-aləmin” (Aləmləri yaradanı tanımaq üçün gerçək həqiqət), “Miratu-əl-mühəqqiqin” (Həqiqət arayanların güzgülü) və “Gülşəni-raz” əsərlərini göstərmək olar. Ş.M.Şəbüstəri əsərlərinin əsas mövzusunda təsəvvüflə yanaşı qədim yunan fəlsəfəsi və məntiqə daha çox üstünlük vermişdir.

M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisi Şərqdə fəlsəfi fikrin və sufizmin inkişafında mühüm rol oynamışdır. M.Şəbüstəri vəfatından 3 il öncə (hicri 717-ci ildə) yazdığı “Gülşəni-raz” məsnəvisi sufizmdə önəmli yer tutan “Vəhdət-vücut” nəzəriyyəsinin əsaslarını bütövlükdə bir inanc olaraq qəbul etmişdir. Mütəfəkkir şairə böyük şöhrət qazandıran “Gülşəni-raz” yazıldığı dövrdən başlayaraq, sufi eşqini və sufilərin məcazi mənada işlətdiyi bir sıra anlayışları açıqlamaq baxımından ən dəyərli və klassik kitablardan biri sayılaraq geniş yayılmışdır. Əsərin çoxlu əlyazmalarının mövcudluğu buna əyani sübutdur (5, s. 52).

Sufi anlayışları və rəmzləri haqqında ilk mötəbər qaynaqlardan biri sayılan “Gülşəni-raz”ın yazılmasının maraqlı tarixçəsi vardır. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”a yazdığı “Səbəb-e nəzm-e kitab” (kitabın yazılması səbəbi) başlıqlı ön sözündən aydın olur ki, hicri 717-ci ilin Şəvval ayında (1317-ci ilin dekabrında) Xorasanın nüfuzlu alimlərindən biri (onun adı ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda Mir Hüseyni Səadət, Seyid Hüseyni və Əmir Hüseyni Hərəvi kimi qeyd olunur) müəllifin yanına öz nümayəndəsini göndərərək ona şeirlə yazılmış bir məktub verir.

Məktub müəllifin də iştirak etdiyi məclisdə oxunur və məlum olur ki, Xorasanlı alim Şəbüstəridən onu düşündürən 15 suala şeirlə cavab verməsini xahiş edir. Şəbüstəri əvvəlcə həmin suallara cavab vermək istəməyərək bu qərarını onunla əsaslandırır ki, soruşulan məsələlər onun nəsrilə yazdığı risalələrində döənə-döənə şərh edilmişdir. Müəllif onu da bildirir ki, indiyədək qələmini şeirdə sınınamamışdır və söz-mənanın əruza, qafiyəyə sığacağına inanmır. Bununla belə məclisdə olan bir nəfər dünyagörmüş şəxs (həmin şəxs Şeyx Bəhaəddin Yaqub Təbrizi və ya Şəbüstərinin ustadı Şeyx Əminəddin Təbrizi olması güman edilir) ondan xahiş edir ki, Xorasan aliminin nəzm şəklində olan suallarına nəzmlə də cavab yazsın. Şəbüstəri həmin şəxsin xahişini nəzərə alaraq ona ünvanlanan suallara nəzmlə cavab yazır (6, s. 30).

Bir müddətdən sonra Şəbüstərinin ustadı ona ikinci dəfə üz tutaraq sözü gedən suallara daha geniş və ətraflı cavab yazmasını xahiş edir. Beləliklə Şəbüstəri bu məsələyə yenidən qayıdır və təxminən 1000 beyt həcmində “Gülşəni-raz” məsnəvisini yazır (5, s. 11-13).

“Gülşəni-raz” təxminən yetmiş beytlik dibaçə (ön söz) ilə başlanır. Burada müəllif ilk öncə Allahın qüdrət və birliyini mədh edərək, “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsindən qısaca söz açır, daha sonra isə əsərin yazılma səbəbini açıqlayır.

Baba Nemətullahın “Gülşəni-raz”-a yazmış olduğu şərhin nüsxələrindən biri İstanbulun Həmdiyyə kitabxanasında saxlanılır. Nüsxə aşağıdakı sözlərlə başlanır.

هو يقول الحق و يهدي السبيل و ما توفيقي الا بالله. آغاز سزاوار عندليب خوش الحان گلشن
يقين و عرفان و سرداستان قمریان بلند أشیان روضه تحقيق و بيان و ابتدائي مقال پر ذوق و حال
طوطيان شیرین زبان عرصه كشف و عيان حمد و ثنای پادشاهی لایق و سزاوار است که پرتو آفتاب
عالمتاب جمال از چهره هر ذره نمایان و هویداست ولمعه رخساره غرای اوست که بر صفحات
جهان ظاهر و پیداست
والله نور السموات و الارض .

Ancaq o haqdır və düz yola rəhbərlik edən odur. Mənim müvəffəqiyyət əldə etməyim ancaq Allahdandır. Sarsılmaz inam və irfan gülşəninin xoş nəğməli bülbüllərinin ilk sözü, izah və axtarış bağının yüksəkliklərində yer salan qumruların baş dastanı, kəşf və aydınlaşdırmalar sahəsində yerləşən şirin dilli tutuların zövqlü, könülə yatan ilk söhbəti o padşahın şükür və sənasına, mədhiyə həsr edilmişdir ki, camalı aləmi işıqlandıran günəşin hər zərrədə özünü göstərir. Onun parlaq nuru dünyanın bütün ucqarlarında görünür. Yerlərin, göylərin işığı Allahdandır.

الشقايق النعمانية “Əş-Şəqayiqun-nomaniyyə” əsərinin müəllifi Baba Nemətulları Sultan Bəyazid xan ibn Məhəmməd xan Qazı zamanəsinin (hicri qəməri 886-918 (1481-1512) şeyxləri sırasında qeyd edərək yazır:

الشيخ العارف بابا نعمت الله كان رحمت الله افتخار الفقر والغناء و كان يخفي نفسه وكان متبحرا في المعرفة الربانية و غريقا في بحر الاسرار الالهيه وقد كتب تفسيرا للقران العظيم بلا مراجعه الي التفاسير و ادرج فيها من الحقايق و الدقايق ما يعجز عن ادراكها الكثير من الناس مع الفصاحة في عباراته و البلاغت في تعبيراته و شرح گلشن راز شرحا مقبولا عند اهله و كان متوطنا ببلده أقشهر من ولايت قارامان و توفي و دفن بها نور الله قبره .

“Allah yolunda xidmət edən ariflərdən biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri olan Baba Nemətulla özünü xalqdan gizlədirdi. O, rəbbani (ilahi) elmlərdə dərin bilikli olmuşdur. O, Quranın digər təfsirlərinə müraciət etmədən ona təfsir yazmış, orada bir çox şəxslərin dərk etmədiyi incəlikləri və həqiqətləri fəşahətli ibarələr və bəlağətli ifadələrlə aydınlaşdırmışdır. “Gülşəni-raz” əsərinə təsəvvüf təriqəti əhalinin hüsni-rəğbətini cəlb edən bir izah yazmışdır. O, Qaraman vilayətinin Ağ şəhər şəhərində yaşamış və orada vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir (Allah onun qəbrini nurani etsin)”.

“Əş-Şəqayiqun-nomaniyyə” əsərinin müəllifi öz qeydində Baba Nemətullahın əsərlərinin adları ilə yanaşı onun yaşadığı yerə də diqqət çəkərək göstərir ki, Baba Nemətullah Naxçıvani Türkiyənin Qaraman vilayətinin Ağ şəhər şəhərində yaşamış və hicri qəməri 902 (1495)-ci ildə vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan qədim Azərbaycan diyarıdır. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2004, 169 s.
2. Mahmudov Y., Şükürov K. Naxçıvan. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007, 129 s.
3. Məhəmmədəli T. دانشمندان آذربایجان Daneşməndani-Azərbaycan, Tehran: Mədəniyyət Nazirliyi nəşriyyatı, 1378, 605 s.
4. Bəxşayışi Ə. Məfəxir Azərbaycan. I c., Təbriz: Azərbaycan nəşriyyatı, 1374, 608 s.
5. Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. Баку: Элм, 1966.
6. Gölpınarlı A. Şəbüstəri “Gülşəni-raz”. İstanbul, 1989.

Фахреддин Эйлазов

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ТОЛКОВАТЕЛЕ СОЧИНЕНИЯ
«ГЮЛЬШАНИ-РАЗ» БАБА НЕМАТУЛЛАХ НАХЧЫВАНИ**

Исследование истории и культуры древнего Нахчывана, являющегося неотъемлемой частью Азербайджанской Республики, занимает большое место в нахчывановедении. Статья посвящена некоторым моментам жизни и творчества ученого-богослова, философа Баба Нематуллах Нахчывани, жившего в XVI веке.

Ключевые слова: *Баба Нематуллах, Нахчыван, текстоведение.*

Fakhraddin Eylazov

**SOME NOTES ABOUT BABA NEMATULLAH NAKHCHIVANI – AN
INTERPRETER OF THE WRITING OF “GULSHANI-RAZ”**

Nakhchivan is a constituent part of Azerbaijan Republic and we believe that investigation of the history and culture of unopened layer of this ancient land will make way to the new horizons. We try to elucidate some problems of the life and activities Baba Nematullah Nakhchivani, wise man, theologian and philosopher of XV century.

Key words: *Baba Nematullah, Nakhchivan, textual criticism.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZEYNƏB MƏMMƏDOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeqis@mail.ru

HEYRAN XANIMIN ƏSƏRLƏRİNİN VƏZNİ

Bu məqalədə Azərbaycanın tanınmış qadın şairələrindən olan Heyran xanımın əsərlərinin vəznə haqqında bəhs edilir. Baxmayaraq ki, onun yaradıcılığı müxtəlif dövrlərdə müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır, ancaq bu günə qədər tam və sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Şairənin öz yaradıcılığında əruz kimi mürəkkəb metrik sistemdən bacarıqla istifadə etməsi onun məharət və istedadlığından xəbər verir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Heyran xanım, qəzəl, vəzn, əruz.*

Aşıqlar arasında “barmaq hesabı”, adı ilə məşhur olan heca vəznə Azərbaycan şeirinin dil xüsusiyyətlərinə və təbiətinə uyğun gələn, onun öz doğma, milli vəznidir. Bununla bərabər, əruz da Azərbaycan şeirinə yabançı hesab etmək olmaz. Müasir dövrün ədəbiyyatında heca vəznə və sərbəst vəznə hakim mövqə tutsa da, əruz vəznində yazan şairlərimiz də çoxdur. Xüsusilə qəzəl yazan şairlər yalnız bu vəzndən istifadə edirlər.

Uzun illər boyu nəinki Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani kimi fars dilində yazan şairlər, hətta ana dilimizdə gözəl və ecəzkar şeirlər yaradan Füzuli, Nəsimi, Qazi Burhanəddin, Sabir və b. Sənətkarlar da əruz vəznindən istifadə etmişlər.

Əruz vəzninin əsası və onun bəhrləri ilə dərindən tanış olduqda bu vəznə təşkil edən vahidlərin hətta musiqi hissələri ilə uyğun gəldiyini görmək mümkündür. Lirikanın qəzəl növü özü də musiqilidir. Professor E.Bertels qəzəlin yaranma tarixindən bəhs edərkən yazmışdır: “... qəzəl artıq musiqi sənətinə aiddir, onu qəsidədə olduğu kimi, ravi deyil, mütrüb-müğənni və oynayan icra edir” (1, s. 185).

Heyran xanımın əldə olan əsərləri içərisində heca vəznində yazılmış bir şeiri belə yoxdur. Əsasən qəzəl şairi olduğu üçün o, öz şeirlərini əruz vəznində yazmışdır. Lakin şairə əruz vəzninin bütün bəhrlərindən istifadə etməmişdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri odur ki, bəzi bəhrlər yalnız ərəb dilinə bəhrlərindən istifadə etmişdir. Əlbəttə, şairə Nəvai və ya Füzuli kimi cildlərlə divanlar, müxtəlif lirik əsərlər yazmamışdır. Lakin onun əlimizdə olan az miqdarda

şeyrləri vəzn və ahəng etibarilə çox rəngarəngdir. Bu göstərir ki, şairə öz lirik əsərlərinə cürbəcür melodik avazlar verməyə, onların musiqi ahəngi cəhətdən müxtəlifliyinə xüsusi qayğı göstərmiş və həssas yanaşmışdır.

Heyran xanım əsas etibarilə əruzun heca vəzninə və demək olar ki, Azərbaycan dili ahənginə yaxın oynaq formalarından istifadə etmişdir. Bu bəhlər klassik Azərbaycan ədəbiyyatında çox yayılmış və bir növ vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Buradan da bir daha aydın olur ki, Heyran xanım şeyrlərinin çoxunu fars dilində yazsa da, Azərbaycan dilindəki klassik şeyrin ənənələri ilə daha çox bağlı olmuşdur. Nəsimiyə nəzirə kimi yazdığı:

Boyun sərvə-səhi, zülfün müənbər,
Camalın Yusifi-Kənana bənzər (2, 45 b),

mətləli qəzəl, həmçinin:

Şəvi gər rəhbərəm çon hər şəb emşəb.
Begirəm dərbərəm çon hər şəb emşəb (2, 31 a).
(Hər gecəki kimi bu gecə əgər rəhbərim olsan,

Hər gecəki kimi bu gecə də ağuşuma alaram), –

beyti ilə başlanan müxəmməs yuxarıda dediklərimizə misal ola bilər.

Şairə əruzun hecaya yaxın oynaq bəhlərindən çox məharətlə istifadə edə bilmişdir. O, şeyri ritmik şəkllə salan daxili qafiyələr yaratmaqla əruzun oynaq bəhlərindən elə istifadə etmişdir ki, ilk baxışdan bunların vəznini təyin etmək bir qədər çətinlik törədir. Bunlara əsasən demək olar ki, Heyran xanım heca vəznində şeyr yazmışdır. Təəssüf ki, onun əldə olan əsərləri içərisində bir şeyri belə heca vəznində deyildir.

Heyran xanımın işlətdiyi əruz vəzni formalarına diqqətli, tələbkər münasibəti aydın göstərir ki, şairə ümumiyyətlə, şeyr nəzəriyyəsi, əruz elmi və bu mürəkkəb metrik sistemin bədii yaradıcılıq təcrübəsində tətbiqi üsullarına bələd olan məlumatlı, bacarıqlı və qabil bir söz ustası olmuşdur.

Heyran xanım əruzun 9 bəhrindən istifadə etmişdir. Şairənin məlum şeyrlərinə diqqətlə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, o, həzəc bəhrində 226, rəməldə 120, müzəredə 52, müctəssdə 22, xəfifdə 20, səridə 3, münşərihdə 3, mütədərində 2 və mütəqarib bəhrində 1 şeyr yazmışdır. Deməli şairə ən çox həcəz bəhrinə rəğbət bəsləmişdir.

Ərəbcə “xoşagələn avaz, ürəyəyatan söz” mənası daşıyan həzəc qəzəl janrına daha uyğun vəzn hesab edilir. Ümumiyyətlə, həzəc bəhri ən çox işlənən bəhrdir və lirik şeyrlər, mahnılar əsasən bu bəhrdə yazılmışdır. Həzəc bəhrinin otuz qədər növü olmasına baxmayaraq şairə onun ancaq 8 növündən istifadə etmişdir. Həzəc bəhrinin üçbölümlü növlərindən qəzəl janrında az istifadə olunmuşdur. Bu növlər ən oynaq vəznində olduğundan şeyrin məsnəvi janrı üçün daha əlverişlidir. Lakin Heyran xanım həzəcin məhz bu bəhlərindən daha çox istifadə etmişdir. O, həzəcin calim dördbölümlü “MəfAİlün, MəfAİlün, MəfAİlün, MəfAİlün” təfiləsinin birinci növündən daha çox üçbölümlü 8, 9 və 10-cu növündə şeyr yazmışdır ki, bunların da bir neçəsi istisna edilərsə qalanları qəzəl

janrında olan əsərlərdir. Aşağıdakı misralarla başlanan isə həzəcin üçbölümlü növünə misal ola bilər. Şeir həmin bəhrin 10-cu növündə yazılmışdır:

MəfUlü	MəfAlün	MəfAil
Bir bülbü	ləm, eyləmiş	zəmanə
Qəm oxla	rına sinəm	nişanə (2, 124 b).

Heyran xanımın 70 qədər rübaisi isə həzəcin “a” variantı hesab edilən dördbölümlü növündə yazılmışdır. Deyildi ki kimi, şair həzəcin birinci salim növündə də çox şeir yazmışdır. Aşağıdakı təqti edilmiş beyt bu qəbildəndir.

MəFAİlün	MəFAİlün	MəFAİlün	MəFAİlün
Bu nə rüxsə	ri-zibadır	bu nə zülfi-	pərişandır
Məgər xuriş	di-rəxşan əb	ri-nisan iç	rə pünhandır (2, 47 b).

Şair Azərbaycan dilində olan şeirlərinin çoxunu həzəc və rəməl bəhrlərində yazmışdır. 43 şeirdən 1 səri, 1 müctəs, 4 müzare bəhrihdədirsə, 17 rəməl və 20 həzəc bəhrində yazılmışdır. Əgər fars dilindəki qəzəllərin əksəriyyəti həzəcin dördbölümlü birinci növündə və üçbölümlü 8, 9, 10-cu növündə yazılmışdırsa, azərbaycanca olanların əksəriyyəti arhəzəcin dördbölümlü 5-ci növündədir. Bunlardan birinin tətqi belədir:

MəfUlü	MəFAİlü	MəFAİlü	fəUlü
Eşqi-rü	xi canan ge	nə tüğyan e	ləyibdir,
Ğəlbim o	dunu atə	işə suzan e	ləyibdir (2, 53 b).

Heyran xanımın yaradıcılığında həzəcdən sonra ən çox rəməl bəhri işlənilmişdir. Azərbaycan, 103 isə fars dilindədir. O, ərəb poeziyasında 17 növü olan bu bəhrin 9 Azərbaycan dilində rəməl bəhrində yazdığı şeirlərin çoxu dördüncü dördbölümlü növdədir.

FailAtün	failAtün	failAtün	failün
Ey fələk, dər	dü qəmişər	hini cana	nə yetir
Səbt qıl mül	k xəracim	i osulta	nə yetir (2, 24 a).

Heyran xanımın rəməl bəhrinə müraciətinin müəyyən səbəbi var. Əgər ən incə, lirik şeirlər həzəc bəhrində yazılırsa, dövrədən şikayət, hicran, qəm, ifadə edən qəzəllər çox vaxt rəməl yazılır ki, şairin əsərlərinin müəyyən hissəsini təşkil edən də məhz belə əsərlərdir. Deməli, şair əruzun bəhrlərindən istifadə edərkən onları öz şeirlərinin məzmunu, əhvali-ruhiyyəsi ilə əlaqələndirmişdir.

Heyran xanım həzəcə, münəsrühə bənzəyən və ərəb poeziyasında on ikiyə qədər növü olan müzare bəhrinin 1-ci və 2-ci növündən də istifadə etmişdir. Bu bəhrin ikinci dördbölümlü növündə yazılmış müləmmənin bir beytini təqti edək:

MəfUlü	failAtü	məfUlü	failAtün
Qoftəm ki,	arizi-to	qofta ki,	ayə bənzər
Dedim ki,	əbrəvanət	qofta ki,	yayə bənzər (2, 18 a).

Şair öz nikbin ruhlu şeirlərindən bir neçəsini ahəngində xüsusi axıcılıq və oynaqlıq hiss olunan münəsrüh 1-ci növündə yazmışdır. Aşağıda təqti edilmiş beyt bu bəhrli şeirdən misaldır.

Müftəlün	failün	müftəlün	failün
Baz tolu	mikonəd	mehr ze xa	vər negər
Ya ke fta-	də neqab	əz roxe del-	bər mægər (2, 92 a).

Heyran xanımın ən çox istifadə etdiyi bəhlərdən biri də rəcəzdir. Ərəbcə izzirab və sürət mənası daşıyan bu bəhrin 20 qədər növü olmasına baxmayaraq, şair əsasən onun 1, 2, 3 və 4-cü növlərində yazmışdır. Heyran xanım bir çox şeirlərində öz kədər və izzirablarını ifadə etmişdir ki, bu növ şeirlər də rəcəzin ahənginə uyğun gəlir.

Müstəfəlün	müstəfəlün	müstəfəlün	müstəfəlün
Ey sarban	rəhm bekon	bər mən ke ya-	rəm mirəvəd
Əz rəftənə	an sərv qədd	səbr o qəra-	rəm mirəvəd (2, 92 a).

Rəcəzin 1-ci dördbölməli salim növündə yazılmış şeirin həmin təqti edilmiş beytindən məlum olur ki, şairədə əruzun bəhlələrini öz ruhunun, psixoloji halının, mövzunun təsiri altında, öz konkret daxili vəziyyətinə müvafiq seçmişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Heyran xanım şeir texnikasına bələd və poeziya qayda-qanunlarını dərinlən mənimsəmiş şairələrdən olmuşdur. Lakin o, heç də öz şairlik məharətilə qürrələnməmiş, böyük təvazökarlıqla şeirinin zəifliyindən sanki ehtiyat etmişdir. Mənzum bir məktubda müxatəbin onun şeirini bəyənməyəcəyini güman edərək yazır: “Görəsən o nazlı canan Heyranın yazıb-pozduğunu, zəif şeirlərini mərhəmət göstərib bəyənəcəkmi? Yaxud deyəcəkmi ki, dünya onun kimi danışan görməyib? Bu şeirlər nə şeirlərdir?.. Onlarda mənadan bir nişan yoxdur. Birinci misra qısa ömrə bənzəyir, sonuncu misrada vəzn, ölçü yoxdur. Bir misra yarın vəsli kimi qısadır, o biri hicran kimi uzundur. Xəbər edin Heyrana bir də belə mənasız söz qələmə almasın” (2, 18 a).

Şeirin hər hansı növü olursa-olsun – istər qəzəl, istər qəsidə, rübai, – məzmun, məna keyfiyyətindən başqa texniki cəhətdən, sənətkarlıq nöqtəyindən də müəyyən qayda, ölçü, vəzn, vurğu və ahəngə malik olmalıdır. Cəsarətlə demək olar ki, Heyran xanımın şeirlərinin əksəriyyəti bədii əsərdən tələb olunan mühüm şərtlərə cavab verə bilən əsərlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağıyeva C. Heyran xanım (həyat və yaradıcılığı). Bakı: Yazıçı, 1989, 190 s.
2. Nağıyeva C. Heyran xanım. Divan (fotofaksimillə nəşri). Bakı: Mütərcim, 2002, 320 s.

Зейнаб Мамедова

СТИХОТВОРНЫЙ РАЗМЕР ПРОИЗВЕДЕНИЙ ХЕЙРАН-ХАНУМ

Одной из азербайджанских поэтесс XIX в. Является Хейран-ханум. Хотя ее многостороннее творчество в определенной мере и было изучено

в различных периодах, но все-таки в полной системной форме еще не исследовалось.

Теория стиха, наука аруза и употребление такой сложной метрики в своем творчестве дает право считать поэтессу талантливым и одаренным мастером слова.

Ключевые слова: *Нахчыван, Хейра-ханум, газель, размер, аруз.*

Zeynab Mammadova

METRE OF HEYRAN KHANIM'S WORKS

One of the Azerbaijan poetesses of XIX century is Heyran khanim. Though her versatile works in some measure has been studied during the various periods, but all the same in the full system form it is not investigated yet.

The prosody theory, science of aruz and the use of such difficult metrics in her works – all these give the right to consider the poetess one of talented and creatively gifted masters of word.

Key words: *Nakhchivan, Hejran khanim, gazelle, metre, aruz.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

CEYHUN ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cealaz@gmail.com

XIX ƏSR MÜSƏLMAN ƏLYAZMA KİTABLARININ ÜMUMİ QURULUŞU

Bu məqalədə keçmiş özündə gizlədən əlyazma kitabının quruluşu haqqında açıqlama verilmişdir. Əlyazma kitabları elm sahələri üçün daim orijinal mənbə hesab olunmuşdur. Bu baxımdan onların sistemli şəkildə öyrənilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. Məqalədə əlyazma kitabını (əsasən XIX əsr) tədqiq edərkən ortaya çıxacaq problemlərin müəyyən həlli verilmişdir.

Açar sözlər: *Əlyazma, mətnşünaslıq, kitabın quruluşu, Naxçıvan.*

Azərbaycan alimləri, ədibləri və mütəfəkkirləri bütün orta əsrlər ərzində Azərbaycan, ərəb və fars dillərində əsrarəngiz əsərlər yazmaqla həm Azərbaycan, həm də dünya elm xəzinəsinə böyük töhfə vermişlər. Azərbaycan müsəlman mədəniyyətinin kökləri VII əsrə gedib çıxır. Həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq, xilafətin müxtəlif elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində məskunlaşan və həmin yerlərdə təhsil alıb geriye qayıdan alimlər öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almışlar (1, s. 5-33). Bu o demək deyil ki, Azərbaycanda mədəniyyət məhz bu dövrdən başlanılır, ondan çox-çox əvvəllərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət dövrünə görə inkişaf etmişdir. Məsələn, “VI əsrin əvvəllərinin bir Suriya xronikasında göstərilir ki, VI əsrin 20-ci illərində alban yepiskopu özünün üç şagirdi ilə hun-savirlərin yanına getmiş, onların arasında xristianlığı yaymış, savirlərin dilində yazı yaratmış və İncili bu dilə tərcümə etmişdir... əlbəttə ki, türk-savirlərin dilini bilmədən alban yepiskopları heç cür onların arasında xristianlığı yaya bilməzdi. Göründüyü kimi bu ərazilərdə həm türk dili, həm də yazısı əvvəllərdə mövcud olubmuş” (2, s. 6-7). Sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsinə, türk dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərində yazılmış ədəbiyyatın meydana gəlməsinə prosesi baş vermişdir. Sadəcə olaraq, İslamdan qabaq yazılmış belə abidələr dövrümüzə gəlib çatmamışdır.

Müasir elm isə yalnız zamanəmizə çatmış real abidələr üzərində işləyir və Azərbaycan əlyazmaları ona bu istiqamətdə külli miqdarda faktlar verir.

Azərbaycan müsəlman əlyazma kitabının tarixi, onun Azərbaycan və Şərq mədəniyyətindəki yeri haqqında təsəvvür yaratmaq üçün təkcə bunu demək kifayətdir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan əlyazma kitablarının ümumi sayı milyona çatmışdır. Belə ki, təkcə Marağa akademiyasında (XIII əsr) 400 min əlyazma kitabı olmuşdur (3, VII, s. 6-7). Bütün əlyazma kitabları “əlyazma” anlayışına daxildir, ancaq heç də bütün əlyazmalar kitab sayıla bilməz. Məsələn, A.A.Qrexçevin funksional baxımdan əlyazma kitablarını üç növə bölür;

1. Praqmatik təxsisatlı kitablar – işgüzar sənədləşdirmələr....

2. İdraki təxsisatlı kitablar – bədii və elmi ədəbiyyat...

3. Sosial – idarə təxsisatlı kitablar – dini kitablar, kitabxanalardakı kitabların siyahısı və müxtəlif məcmuələr (4, s. 35-36).

Göstərilən istiqamətdə D.N.Alıştsin fikirləri diqqəti cəlb edir. O göstərir ki, siyasi cəhətdən təsir etmək, təhsil zamanı oxumaq, bədii və ya dini qiraət, hüquqi qaydaları əsaslandırmaq və statistik mənzərəni qurmaq məqsədi ilə yaradılmış yazılı abidələr əlyazma kitabı hesab olunur. Bir qayda olaraq, əlyazma kitabı kodeks formasında olur. İctimai münasibətlərin konkret məqamlarını ya təbəçilik, ya da müqavilə və müamilə xətləri ilə müəyyənləşdirən və təsbit edən yazılı abidələr akt hesab edilir (5, s. 89-90).

“Kitab” anlayışının özünə gəlincə, bunun həm əlyazma və həm də nəşr üçün ortaq parametrləri vardır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Kitabın formal əlamətləri;

2. Kitabın daxili əlamətləri;

3. Kitabın formal növləri;

4. Kitabın quruluşu.

Biz burada yalnız kitabın quruluşu bəndini açıqlamaq istəyirik. Quranın ilk nüsxələrinin kitab kimi tərtibi müsəlman kitab mədəniyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Məhz Quranın fəth olunmuş və islamı qəbul etmiş yerlərə kitab şəklində gətirilməsi və əcəmi müsəlmanlarının ərəb kitabı ilə yaxından tanış olması, onu öyrənməsi və ondan öyrənməsi kitabın dünyanın həmin regionlarda yayılmış cahiliyyə dövrü formalarını sıradan çıxarmış, kodeks formasının üstünlük qazanmasına səbəb olmuşdur.

Kodeks formalı müsəlman kitabının əsas atributları cild, vərəq və yazıdır. Kitabın daxilində bir əsər, əsərin bir cildi və ya bir neçə əsər yerləşdirilirdi.

Özünün bütün komponentlərini əhatə edən, cildlə açılıb cildlə qapanan əlyazma kitabının quruluşunu bəzi müəlliflər aşağıdakı kimi sıralamışlar (6, s. 98):

1. titul səhifəsi,

2. frontispis,

3. ünvan,

4. bəsmələ,

5. müəllif başlanğıcı,

6. əsərin əsas mətni,

7. müəllif kolofonu,

8. katib kolofonu.

Müəllif verdiyi bölmələri tam açıqlamamışdır. Allaha müraciəti, Peyğəmbərə salavatı, əsərin mövzusu və yazılma səbəbi ilə bağlı təqdimatı və s. müəllif başlanğıcı bölməsində vermişdir. Amma qeyd etmək yerinə düşər ki, “əmma bəd” sözü ayırıcı rol oynadığından bu bölmələr bir-birindən ayrılır.

Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, müsəlman əlyazma kitablarında yuxarıda verilmiş bəndlərdən əlavə bölümlər də var. Bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Zahiriyyə – Bəzi əlyazmaların iç qapağı vəziyyətində olan səhifədir. Vərəqin (1a) üzüdür. Burada kitab adı, müəllifin adı və bəzən də əsərin kimin adına yazılmış olduğu qeyd edilir.

2. Sərlövhə – Bəzi yazılarda mətnin başlandığı səhifənin (1b) üst qisminə olan, ümumiyyətlə, dik dördbucaqlı və ya üçbucağa bənzəyən şəkildə (məhrabiyyə) bəzəkli bölmədir. Burada bismillah və ya kitabın adı yer alır.

3. Təməllük qeydi – Kitabın kimin malı olduğu haqqında olan qeyddir. Ümumiyyətlə kitabın (1a) vərəqində olur.

4. Səmia qeydi – Əsərin müəllifə oxunduğu və müəllif tərəfindən düzəliş verilən qeydlərdir. Kitabın sonunda olur.

5. Müqabələ qeydi – Müəllifin xətti olan əsas nüsxə başqa tam və ya bir nüsxə ilə qarşılaşdırılmış olduğunu bildirən qeyddir.

6. Bəsmələ – Mətn bu sözlə başlayır.

7. Həmdələ – Allaha həmd və şükran bölümü.

8. Salavat – Peyğəmbərə dua və mədhiyyə bölümü.

9. Dibacə və ya müqəddimə – Əsərə giriş. Müəllif burada əsəri nə üçün yazdığını, öz adını, əsərin adını və yazılma tarixini qeyd edir.

10. Fihrist – Kitabın bölümləri olan cüz, bab və fəsillər qeyd edilir.

11. Əsərin mətni – Əsərin əsas hissəsi.

12. Xatimə – Sonluq.

13. İstinsah qeydi – Bu bölümə istinsah tarixi, yeri qeyd edilir. Bəzilərinə isə müəllifin adı, kitabın adı, yazılma tarixi də verilir. Müstənsih adından əvvəl “əl-fəqir”, “əl-həqir” kimi mütəvazi sifətlər yazılır.

Bütün bunlar bütövlükdə müsəlman əlyazma kitabına xas ümumi quruluş olsa da, məlumatların məzmununa görə verilən informasiyadan kitabın hansı xalqa məxsus olduğu bilinir. Məsələn, Azərbaycan kitablarında kitabın bitməsi haqqında ərəbcə verilən məlumatda əksər hallarda ərəb cümləsinin qrammatik uzlaşması pozulur. Katibin adından, nisbəsindən kitabın milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək olur. Kitabın yazılma yeri haqqında məlumat isə məsələni biryolluq həll edir. Məhsulun Azərbaycan kitabı olduğunu katibin zirvə bucağı aşağıya endirilmiş şəkildə yazılmış kolofonun sağ və sol tərəflərində əlavə etdiyi misralara əsasən də müəyyən etmək mümkündür.

Azərbaycan əlyazma kitabı anlayışını anlamaq üçün aşağıdakı prinsiplərə diqqət etmək lazımdır:

1. Azərbaycan əlyazma kitabı müasir dövrə gəlib çatmış (Keçmişi özündə gizləyən) faktdır.

2. Azərbaycan əlyazma kitabı fərdi və ya kollektiv yolla müfəviq mütəxəssislər tərəfindən yaradılmış kitabdır.

3. Azərbaycan əlyazma kitabının müəyyənləşdirilməsi zamanı əlyazmanın yalnız paleoqrafik xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir: müəllif milliyyəti və əsərin hansı dildə yazılması heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

4. Azərbaycanda yaradılmış bütün əlyazma kitabları Azərbaycan əlyazma kitabıdır. Burada saxlanılan məkanın fərqi yoxdur.

5. Azərbaycanlı müəllif yaratdığı əsər Azərbaycan əlyazmasıdır. Burada da məkanın fərqi yoxdur.

Bütün orta əsrlər ərzində ərəb qrafikalı Azərbaycan yazısı ümumi islam mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi tanınmış, Azərbaycan və Naxçıvan alimlərinin, ədiblərinin və mütəfəkkirlərinin yazdığı əsərlər müsəlman dünyasının hər yerinə yayılmış və beləliklə, Azərbaycanın öz milli mədəniyyətinin həddləri islam mega-məkanında əriyib-itmişdir. Bu gün Azərbaycanşünaslıq elmi bu həddləri bərpa etməyə, Azərbaycan milli mədəniyyət tarixinin sərhədlərini axtarır-tapmağa çalışır. Buna görə də, Azərbaycan əlyazma kitabı həm araşdırılmalı, həm də axtarılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 1983, 224 s.
2. Гуксан В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. ААД, Баку, 1973, 156 с.
3. Əlyazmalar xəzinəsində. III-VIII cildlər. Bakı: Elm, 1972, 147 s.
4. Голубкина Т.И. Еще одна албанская надпись из Мингечаура // Доклады АН Азерб., т. 5, 1949, 450 с.
5. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 1981, 255 с.
6. Axundov S.Ş. Həsənin “Yusif və Züleyxa” poemasının paleoqrafik, qrafik və tekstoloji tədqiqi. Bakı: NDA, 1995, 185 s.

Джейхун Алиев

**ОБЩАЯ СТРУКТУРА МУСУЛЬМАНСКИХ РУКОПИСНЫХ
КНИГ XIX ВЕКА**

В статье дано исследование общей структуры мусульманских рукописей XIX в. Здесь слово «мусульманский» дано не как религиозный термин, а использовано в значении местности. Это исследование может стать одним из методов для исследователей рукописных книг.

Ключевые слова: *рукопись, текстоведение, структура, книга, Нахчыван.*

Jeyhun Aliyev

**GENERAL STRUCTURE OF THE MUSLIM MANUSCRIPT
BOOKS OF XIX CENTURY**

Research of the general structure of Muslim manuscripts of XIX century is given in the paper. Here the word “Muslim” isn’t given as a religious term, but used in the meaning of district. This research can become one of methods for researchers of manuscript books.

Key words: *manuscript, textual criticism, structure, book, Nakhchivan.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MƏHƏRRƏM CƏFƏRLİ,

E-mail: mehereemceferli@yahoo.com

RAFİQ BABAYEV

E-mail: rafiqbabayev@gmail.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

KOSMİK DƏYƏR: MƏSƏLƏNİN BƏZİ TƏRƏFLƏRİ

Məqalədə kosmik dəyər olmaqla butadan söz açılır, diləkdiləmə, doğuluş, buta semiotik vahidlər kimi tədqiq edilir.

Belə bir nəticə əldə olunur ki, semiotik vahidlər olaraq diləkdiləmə, doğuluş, butavermə məhəbbət dastanlarında bir-biri ilə işarə baxımından bağlı motivlərdir və geniş tədqiq perspektivlərinə malikdir.

Açar sözlər: *Transformasiya, buta, aşiq-məşuq kompleksi, kosmik dəyər, struktur, motiv.*

Aşiq-məşuq münasibətlər kompleksi dastan strukturunda bəzi motivləri fəallaşdırır, mütləq süjet hadisəsinə çevirir. Mahiyyət kosmik dəyərdə – butadadır. Haqq aşığı statusunu şərtləndirən buta müxtəlif semantemləri təqdim edir, bu müstəvidə müəyyən mərhələlər reallaşır.

Buta – qəhrəmanların doğuluşu, bu mənada doğuluş isə diləkdiləmə ilə əlaqələnilir.

Epik ənənədə qəhrəmanların adi olmayan yolla (diləkdiləmə, dərvişin köməyi ilə) dünyaya gəlməyi mühüm faktordur: buta kompleksi dastanda doğuluş süjetindən başlanır. Doğuluş süjeti isə diləkdiləmə ritualını aktivləşdirir. Deməli, buta epik-semantik kompleksi təkcə məhəbbət semantemi yox, həm də doğuluş və diləkdiləmə semantemidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda göstərilir ki, bir gün İç Oğuz və Dış Oğuz bəyləri Qam gan oğlu Bayandır xanın məclisinə yığılmışdı. Məclisdə birdən hörmətli oğuz bəylərindən olan Baybörəni ağlamaq tutur.

“Bunu görən Qalın Oğuzun arxası, Bayandır xanın kürəkəni Salur Qazan qaba dizi üstünə çökdü. Baybörə bəyin üzünə qıyqacı baxdı. Dedi: “Baybörə bəy, niyə ağlayıb-zarıyırsan?” Baybörə bəy dedi: “Qazan xan, necə ağlamayım, necə zarımayım?” Oğuldan dayağım yox, qardaşdan sayılmağım! Al-

lah-təala məni qarğayıbdır... Bəylər, taxtım-tacım üçün ağlayıram. Bir gün ola, düşəm ölüm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmayacaq”.

Qazan dedi: “Arzun elə budurmu, Baybörə bəy?” Dedi: “Bəli, budur. Mənim də oğlum olsun, Bayandır xanın xidmətində durub, qulluq eləsin, mən də baxıb güvənim, sevinib-fərəhlənirəm...”.

Belə dedikdə Qalın Oğuz bəyləri göyə üz tutdular. Əl qaldırıb dua elədilər. “Allah-təala sənə bir oğul versin!” – dedilər.

O zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları yerini tuturdu. Baybican bəy də yerindən durdu, dedi: “Bəylər, mənimçün də bir dua eləyin Allah-təala mənə də bir qız versin”, – dedi. Qalın Oğuz bəyləri əl qaldırdılar, dua elədilər: “Allah-təala sənə də bir qız versin”, – dedilər” (2, s. 150).

Göründüyü kimi, burada Oğuz bəyləri Allahdan Baybörəyə oğul, Baybicanə qız diləyirlər. Bu, istəkdiləmə mərasimidir. S.Rzasoy Allahdan bu övladdiləmə mərasimini eposun birinci boyundakı övladdiləmə mərasiminə əsasən “hacətdiləmə” mərasimi adlandırmışdır (3, s. 86).

Eposun “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda göstərilir ki, Dirsə xanın övladı yox idi. Bayandır xan ildə bir dəfə mərasim keçirər və bu mərasimdə oğlu olanı ağ çadırdə, qızı olanı qırmızı çadırdə, oğlu-qızı olmayanı qara çadırdə yerləşdirərdi. O, bunu belə əsaslandırır: “Bir adamın ki, oğlu-qızı olmaya, onu Allah qarğayıbdır, biz də qarğayırıq” (2, s. 133).

Qarğışa tuş olmuş Dirsə xan evinə dönür, arvadının məsləhəti ilə çoxlu ehsan verir: “Əl götürdülər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının alqışı ilə Allah-təala bir əyal verdi. Xatunu hamilə oldu. Bir neçə müddətdən sonra bir oğlan doğurdu. Oğlancuğunu dayələrə verdi, saqlatdı” (2, s. 35).

Məhz bu məqamda övladın dünyaya gəlməsi nəticədir. Əsas məsələ isə səbəbdədir. Səbəb isə Tanrı qarğışına gəlməklə bağlıdır. Tədqiqat göstərir ki, bəylər övladlarının dünyaya gəlməməyini özlərinin Tanrı qarğışına tuş olmalarında görürlər və məhz həmin ilahi qarğışdan qurtulmaq istəyirdilər. Bunu Baybörə və Baybicanın simasında görürük.

İlk baxışda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hər üç bəy (Dirsə, Baybörə və Baybican) övladsızdır. Lakin belə deyildir. Dirsə xanın heç bir övladı – nə oğlu, nə də qızı yox idi. Lakin prof. Kamal Abdullanın göstərdiyi kimi, Baybörə sonsuz deyildi: qızları (Beyrəyin bacıları nəzərdə tutulur – M.C., R.B.) var idi. Baybicanın isə oğlu var idi (Dəli Qarcar – M.C., R.B.), qızı yox idi (1, s. 100).

Bu hadisəyə Bayandır xanın ildə bir dəfə ağ, qırmızı, qara çadırların qurulması ilə təşkil etdiyi ritual baxımından yanaşdıqda, bu halda Baybörənin qızıl otaqda, Baybicanın isə ağ otaqda yerlərinin olduğunu təsəvvür edə bilərik. Lakin buna baxmayaraq, qızları olsa da belə Baybörə özünü Tanrı qarğışına tuş gəlmiş sayır.

Demək, məsələnin bütün mahiyyəti Tanrının nəzərindən düşə bilmək və beləliklə, onun qarğışına gələ bilməklə bağlıdır. Oğuzlar həyatlarında baş verən bu taleyüklü hadisələrin hamısını Tanrının münasibəti ilə əlaqələndirdikləri üçün

Dirsə övladsızlığını, Baybörə oğulsuzluğunu, Baybican isə qızı olmamağını Tanrı qarğıışı hesab edir. Məsələyə bu yöndən yanaşdıqda “hacətdiləmə” mərasiminin əsl mahiyyətində, nüvəsində Tanrı qarğıışının insanın üstündən götürülməsi məsələsi durur.

Qazanın, Baybörə və Baybicanın Tanrı qarğıışına fərqli münasibətləri dərin qatlarda reallaşır.

Qazan üçün: “Bir adamın ki, oğlu-qızı olmaya, onu Allah qarğayıbdır”. Oğlu, qızı olmayan Dirsə xandır, deməli, Tanrı qarğıışına tuş gələn odur və Qazanın Dirsə xana münasibətində bu çox ciddi faktora çevrilir. Nə Qazan, nə də bəylər Dirsə xan üçün göyə üz tutmur, əl qaldırır dua etmirlər ki, Tanrı ona övlad versin. Yəni əslində bu, heç kəsin Dirsə xana soyuq münasibəti, düşmənçiliyi kimi qəbul edilməməlidir. Sadəcə onların Tanrı qarğıışına qarışmaq funksiyaları yoxdur.

Baybörənin qızları, Baybicanın isə oğlu var. Qazan xana görə, onlar Tanrı qarğıışına tuş gəlməyiblər. Baybörənin fikrincə, Tanrı ona qız verib, oğul vermədiyinə görə qarğııbdır.

Bu fərqli münasibət də diləkdiləmənin müxtəlif formalarını funksionallaşdırır: Baybörə, Baybican üçün bəylər əl qaldırır dua edirlər – hacətdiləməni onlar reallaşdırırlar.

Dirsə xan isə bu missiyanı özü həyata keçirir. Bəlkə buna görə də, qeyri-adi yolla dünyaya gəlməyin sonrakı mərhələləri də bir-birindən fərqlənir.

“Buta” elementi, əslində, məhəbbət dastanları ilə qəhrəmanlıq dastanları arasında başlıca poetik-semantik diferensiasiya əlaməti – işarəsi kimi çıxış edir. Bunun belə olduğu ondan görünür ki, məhəbbət dastanları yaranandan sonra belə qəhrəmanlıq dastanlarının “qəhrəmancasına elçilik” motivi öz fəaliyyətini bu mətnlərdə davam etdirir. Prosesin məhz belə olduğu, yəni qəhrəmanlıq dastanlarından məhəbbət dastanlarına keçidin baş verməsi məşhur dastanşünas alimimiz M.H.Təhməsinin dəqiq müşahidəsindən də açıq görünür. O, məhəbbət dastanlarımızın bir qrupunu “məhəbbət dastanları ilə qəhrəmanlıq dastanı həddlərində dayanan dastanlar” adlandıraraq yazır ki, belə dastanlar bizdə çoxdur.

Məlum olduğu kimi, qəhrəmanlıq dastanlarının bir qisminin məhəbbət dastanlarına transformasiyası çox geniş amillərlə şərtlənir. Qeyd etmək istərdik ki, burada təsəvvüf amili də mühüm rol oynayır. Ona görə ki, türk təsəvvüfçüləri islamı türklərin ana dilində yaymışlar və onlar bunun üçün ozan-aşıq sənətindən məharətlə istifadə etmişlər. Təsəvvüfi irfani cərəyanlarının çox sürətlə artması, təsəvvüfi dünyagörüşün mədəniyyətin, idrak və fəlsəfi düşüncənin başlıca laylarından biri olması yazılı ədəbiyyatı, o cümlədən aşığı sənətini çox güclü təsirə məruz qoydu. Bədii yazılı düşüncə özünün ədəbi obrazları olan Aşıq-Məşuq kompleksini yeni irfani düşüncə layından çox sürət və coşğunluqla keçirməyə başladı. Ədəbi obrazlar irfani dəyər daşımağa, məhəbbət ilahi məhəbbətin rəmzi kimi tərənnüm edilməyə başladı.

Məhz bu yönümdən aşiq-məşuq kompleksində buta kosmik dəyər kimi özünəməxsusluq qazanır, ayrı-ayrı semantik vahidləri birləşdirir.

Buta bir tərəfdən sevgilini bildirir, o biri tərəfdən Allahı simvolizə edən obrazdır, başqa tərəfdən dastan qəhrəmanının əldə etməyə çalışdığı dəyər – kosmik dəyərdir. Bütöv süjet butaya çatmaq şəklində qurulur. Haqqa aşıqlıq butadan başlanır. Nə qədər ki, buta yoxdur, haqq aşiqi də yoxdur. Butavermə ilə qəhrəman “haqq aşiqi”nə çevrilir. Əgər bütöv mətn boyu qəhrəman özünün haqq aşığı olduğunu sübut etməyə çalışırsa, bu sübutda məqsəd butaya çatmaqdır.

Əslində, bu poetik kompleks dastanın strukturunu bütün diskret (semantik kəsiklər) istiqamətlərindən çevrələyir. Yəni buta kompleksi dastanın bütün inkişaf istiqamətlərində var. Bu mənada buta kompleksi dastanın strukturunu bütövlükdə əhatə edir. Məntiqi baxımdan buta kompleksinin başlanğıcı və sonu ilə dastanın süjet strukturunun başlanğıcı və sonu üst-üstə düşür. Yəni buta kompleksi dastanda doğuluş süjetindən başlanır.

Bu isə adi doğuluş deyil, sakral bir aləmlə bağlı olduğundan burda diləkdiləmə, dərvişin köməyi mühüm amilə çevrilir. Diləkdiləmə də, dərvişin köməyi də Tanrıya, onun mərhəmətinə inamla əlaqələnilir. Yəni:

Tanrı qarğıışı varsa, övlad yoxdur.

Diləkdiləmə, dərviş köməyi ilə övlad doğularsa, Tanrı qarğıışı üstündən götürür.

Bu yolla doğulanlar Tanrı himayəsində olurlar.

Butavermə motivində Dərviş-Ağa-Şah Mərdan-İmam Əli qəhrəmanları bir-birinə buta verir. Doğuluş süjetində də qəhrəmanları bir övlad olaraq məhz həmin dərviş valideynlərinə buta verir. Başqa sözlə, butavermə təkcə sevgi vermə, məhəbbət taleyi vermə deyil. Butavermə ümumiyyətlə, sakral qüvvələr tərəfindən müsbət dəyərin verilməsidir.

Hələlik dərviş kimi tanıdığımız bu obrazın dastan mətnində iştirakı axıradək davam edir. Çünki o, sakral dünyanın nümayəndəsidir. Dərvişin dastandakı iştirakının öyrənilməsi, əslində buta elementinin semantikasını aydınlaşdırmış olur. Sxematik planda nəzərdən keçirmə göstərir ki, dərviş oğlan və qızı valideynlərinə buta verir. Butavermə motivində o, oğlan və qızı bir-birlərinə buta verir. Həmin dərviş qəhrəmanları ölümdən qurtarır, neçə günlük yolu onlara “bir göz qırpımında” qət etdirir.

Butavermə motivi qəhrəmanın doğuluşu motivindən ayrı təsəvvür olunmur. Əslində istər doğuluş, istərsə də butavermənin hər ikisi məhəbbət dastanlarında bir-biri ilə işarə baxımından bağlı motivlərdir. Onların əlaqəsinin məhz işarə səviyyəsində olması bu motivləri mətnin struktur tədqiqi baxımından semiotik vahidlər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bunun belə olduğu ondan görünür ki, məhəbbət dastanlarının başlıca kütləsində əgər gələcək Aşiq-Məşuqların doğuluşu təsvir olunursa, onda onlar göbəkkəsmə nişanlanırlar. Bu halda qəhrəmanların bir-birinə verilməsi olur. Beləliklə, doğuluşun və onunla

bağlı göbəkkəsmə nişanlanmanın olub-olmaması butavermə motivinin olub-olmamasının işarəsi kimi çıxış edir.

Butanın tarixi əskilərdən gəlir. Qəhrəmanın sevgilisi sakral dünyaya mənsub olur. Oğuzun arvadlarının heç birisi yer qızları deyildilər. Eləcə də arxaik mətnlərdəki sevgili-qızların əksəriyyəti (xüsusilə sehrli nağıllarda) qeyri-adi qızlardır. Bu baxımdan arxaik mətnlərdəki sevgililər qəhrəmanların deyikliləridir. Bu deyikli-nişanlı sonralar məhz təsəvvüfi-irfani zəmində buta-sevgiliyə çevrilir və bunun da əsasında haqq aşiqliyi durur. Məhəbbət dastanlarımızın əksəriyyətində Məşuqə obrazı təsəvvüfi təsəvvürlərdəki Məşuqə-Allahın təcallası olan bir obrazdır.

Bu yönümdən də haqq aşiqi statusunun müəyyənləşməsində diləkdilmə, doğuluş və butavermə çox əhəmiyyətli mərhələlər kimi diqqəti cəlb edir.

Göründüyü kimi, semiotik vahidlər olaraq diləkdilmə, doğuluş, butavermə məhəbbət dastanlarında bir-birilə işarə baxımından bağlı motivlərdir və geniş tədqiq perspektivlərinə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Gizli “Dədə Qorqud”. Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud / F.Zeynalov və S. Əlizadə nəşri. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
3. Rzasoy S. “Kitabi-Dədə Qorqud” süjetlərinin ritual-mifoloji semantikasından (eposun ilk boyu əsasında) / “Kitabi-Dədə Qorqud” (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s. 83-96.

Магеррам Джафарли, Рафик Бабаев

КОСМИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ: НЕКОТОРЫЕ СТОРОНЫ ПРОБЛЕМЫ

В статье говорится о суженой (невесте), анализируются суженая, пожелания, рождение как семиотические единицы.

В результате исследования можно прийти к выводу, что суженая, пожелания, рождение как семиотические единицы в любовных эпосах являются взаимосвязанными мотивами и перспективной темой для исследования.

Ключевые слова: *трансформация, суженая, космические ценности, структура, мотив.*

Muharram Jafarli, Rafiq Babayev

SPACE VALUES: SOME SIDES OF THE PROBLEM

It is told in the paper about a betrothed girl as a space value. Wishing, birth, are investigated as semiotic units.

As the result of investigation the authors draw a conclusion that wishing, birth, betrothing as semiotic units in love eposes are interrelated motives and have great prospects for investigation.

Key words: *transformation, betrothed, space values, structure, motive.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİAĞA CƏFƏROV
AMEA Folklor İnstitutu

AŞIQ HÜSEYN BOZALQANLININ REPERTUARINDA İLK QOLLAR

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı "Koroğlu" dastanının ilk söyləyicilərindən olmuşdur. Məqalədə onun bu sahədəki fəaliyyətindən geniş söhbət açılır. Müəllif faktlara əsaslanaraq onun repertuarındakı iki qolun – "Toqat səfəri" və "Bağdad səfəri"nin ifa xüsusiyyətlərindən və sənətkarlıq məsələlərindən danışır. Bu ifalar dastanının sonrakı variantlarındakı uyğun qollarla müqayisə edilir, sonrakı təsvir və şəkli xüsusiyyətlər aşkara çıxarılır. Müxtəlif toplayıcıların Aşıq Hüseyn Bozalqanlıya münasibətləri də məqalədə öz əksini tapır.

Açar sözlər: *dastan, qol, ifa, variant, repertuar, Koroğlu, Keçəl Həmzə, Qırat.*

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının repertuarı çox geniş olmuşdur. Bu repertuarda "Koroğlu" dastanı da mühüm yer tutur. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq onun ifasındakı "Koroğlu" dastanının qolları yazılmağa başlanmışdır. 1927-ci ildən başlayaraq onun söylədiyi ilk qollar dastanın formalaşmasında əsas rol oynamışdır.

Məqalədə əsas məqsəd görkəmli aşığın ifasındakı ilk qolların – "Toqat səfəri", "Bağdad səfəri", "Bolu bəy", "Ərəb Reyhan", "Arzurum səfəri" qollarının onun repertuarında tutduğu yeri müəyyənləşdirmək, dastanın sonrakı nəşrlərində bu qolların təsir məsələsini öyrənməkdir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Vəli Xulufunun yazdığı kimi, Gəncə və Qazax mahallarında ən qabil aşıqlardan sayılmışdır. "Koroğlu" dastanının yazıya alınmasında iştirak edən aşıqlardan biri olmuşdur. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı 1880-ci ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olmuşdur. O, aşıq şeirinin bütün növ və şəkillərində yazıb-yaratmışdır. Folklorşünaslıq tarixinə Aşıq Hüseyn Bozalqanlı "Koroğlu" dastanının mahir söyləyicisi kimi də daxil olmuşdur. Vəli Xulufu 1927-ci ildə "Koroğlu"nın iki qolunu – "Toqat səfəri" və "Bağdad səfəri" qollarını onun ifasında qeydə almışdır. O, bir sıra Koroğlu ilə bağlı əhvalatları, rəvayətləri də Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplamışdır. Hər iki qol "Koroğlu" dastanının mühüm hissələrindən biridir. Bu qollarda Həmzənin Qıratı aparması, Koroğlunun qəhrəmanlığı, onun öz dəlilərini ölümdən xilas etməsi və s. hadisələrdən bəhs olunur.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı ustad aşiq yanında şagird olmamışdır. Buna baxmayaraq o, mahir ifaçı kimi “Koroğlu” dastanını mükəmməl öyrənmiş, dastandan beş qolu ifa etmişdir. Daha mükəmməl ifa olduğu üçün Vəli Xulufu “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri”ni çap olunmaq üçün münasib saymışdır. Hazırda bütün “Koroğlu” nəşrlərində çap olunan həmin qollar Aşıq Hüseyn Bozalqanlının ifasına əsaslanır. Vəli Xulufu nəşrində (1927 və 1929) “Toqat səfəri” birinci qoldur. Bu qol başqa nəşrlərdə “Həmənin Qıratı qaçırması”, “Həmənin Qıratı aparması”, “Səlim paşanın nökrü Həmənin Koroğlunun atını oğurlaması...”, Paris nüsxəsindəki 6-cı məclis, Əli Kamali variantında “Bu da Koroğlunun dəyirmanında Qıratı hədiyyə verməyidi və onu geri almağıdı” adı altında verilmişdir. Müəyyən illərdə çap olunmuş “Koroğlu” nəşrlərindəki bu qollar məzmunlarına görə bir-birindən qismən fərqlənir. Bu, aşiq ifaçılığından irəli gələn repertuar problemindən doğur. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının söyləməsində hadisələr Həsən paşanın ölümündən sonra xanlar, paşalar Koroğludan xilas olmaq yolları üzərində qurulur. Bu işdə xüsusi canfəşanlıq edən Toqat paşası Mahmud paşadır. M.H.Təhmasib nəşrindəki “Həmənin Qıratı aparması” qolunda isə Koroğludan xilas olmaq üçün xotkarın məclisindən qayıdan Hasan paşa fərqlənir, ancaq canfəşanlıq edən Bolu bəydir.

Prof. A.Nəbiyevin “Koroğlu” nəşrində də Hasan paşa Qıratın ələ gətirilməsi üçün çalışır. Onun təşkil etdiyi məclisdə qarşı məsləhət görür ki, Qıratı oğurlamaq lazımdır. Hər üç qolu birləşdirən eyni motivdir: Həmənin Qıratı qaçırması və ya oğurlaması. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı da Həmə ilə Mahmud paşa arasında, M.H.Təhmasib nəşrində Hasan paşa ilə Həmə arasında, A.Nəbiyev nəşrində yenə Hasan paşa ilə Həmə arasında Qıratın qaçırılması ilə bağlı söhbət gedir. Hər üç variantda Həmənin şərti eynidir: O, paşanın qızını istəyir. Axırncı nəşrdə Həmə mehtərdir. Bu Həmə başqa həmələrdən fərqli olaraq at bəsləyə bilir. Koroğlu da mehtər oğludur. Nəşrdən görünür ki, atın qaçırılması üçün mehtərlik peşəsi xüsusi diqqət çəkəlidir. Həmənin Qırat xəstələnəndə köp ağacından istifadə edərək atı sağaltması da onun qədim sənətin daşıyıcısı olmasından xəbər verir (1, s. 189-190).

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı variantında keçəl Həmə Koroğlu ilə birbaşa qarşılaşır. M.H.Təhmasib nəşrində də bu belədir, burada da keçəl Həmə özü Koroğlu ilə söhbət edir. A.Nəbiyev nəşrində də bu qarşılaşma təkrar olunur. Hər üç varianta diqqət yetirəndə görürük ki, Həmənin atı aparması səhnəsi eynidir. Yəni əvvəlki iki nəşrdə Həmə Düratı qaçırır, A.Nəbiyev nəşrində isə Həmə birbaşa Qıratı qaçırır. M.H.Təhmasib nəşri də Aşıq Hüseyn Bozalqanlı söyləməsinə əsaslandığından bu iki nəşr arasında ciddi fərqlər yoxdur. Hətta Həmənin dəyirmançını aldatması səhnəsi də mahiyyətə eynidir. A.Nəbiyev nəşrində isə bu səhnə Koroğlunun özünün dəyirmançı usta Vələdlə birbaşa tanışlığı, onun yanında bir il qalıb işləməsi ilə əvəz olunmuşdur. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının ifasında Koroğlunun Qıratla bağlı söylədiyi şeirlər də o biri nəşrlərdəki şeirlərdən fərqlənir. Müqayisə zamanı hər üç nəşrdə qarşı ilə bağlı əhvalatın da

yer aldığını görürük. “Koroğlu” nəşrləri içərisində Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplanmış qollar ilk variantlardan olduğu üçün qiymətlidir. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının dediyi qoşma və gəraylıları bu qolun əsas şeirləri hesab etmək olar. Koroğlunun Mahmud paşanın hüsurunda oxuduğu şeirlər, məsələn,

Canım Qırat, gözüm Qırat,

Yarəb, Qırat dururmu ola –

gəraylısı cüzi fərqlərlə M.H.Təhmasib və A.Nəbiyev nəşrlərində təkrar olunur. Aşıq Hüseyn Bozalqanlıda Həməzinin gətirdiyi atın Qırat olmasına şübhə edilir. Ona görə də sədri-əzəm Koroğludan (yanşaqdan) Qıratı görüb-görmədiyini soruşur. Bu sözləri – Qıratı görüb-görmədiyini Hasan paşa da soruşur. Koroğlu onların sözünə hər üç variantda təkrar olunan şeirlə cavab verir. Bozalqanlıda belədir:

Qoy deyim Qıratın nişanını,

Əbrişim ipəkdən teli gərəkdir.

Surahı gərdənli, bulul sağrılı

Beş hoqqa qızıldan nalı gərəkdir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının söylədiyi bu qolda Qıratın xəstələnməsi, cin vurması ilə bağlı əhvalata rast gəlinmir. M.H.Təhmasib nəşrində isə bu hadisəni söyləyəndən sonra Koroğlunun Qıratın yanına aparılması, Qıratın yenə sağaldılması dolayı ilə verilmişdir. Bu görüşün nəticəsi kimi hər üç variantdakı “Alma gözlü, qız birçəkli Qırat, gəl” pafoslu şeiri Aşıq Hüseyn Bozalqanlı yaddasından gələn ilk nümunələrdən biri kimi diqqəti cəkir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının söylədiyi qol öz lakonikliyi ilə diqqət cəkir. Aşıq əhvalatları söyləyəndə təsvirçiliyə yol vermir. Hadisə və əhvalatı izah edib oxucunu yormur. Koroğlu ilə Həməzinin buradakı üzləşməsi də qısadır. Burada şeirlər elə seçilmişdir ki, buradan Koroğlunun əhval-ruhiyyəsini duymaq olur.

Vəli Xuluflu “Toqat səfəri”nin sonunda belə bir qeyd vermişdir: “Aşix Söyün bu nağılı Aşıq Musadan götürübdü. Özü də bu yaxınlarda ölübdür. Ancaq Koroğlunun onda yazılı kitabı olub-olmadığını Aşix Söyün bilməyibdir” (3, s. 72). Vəli Xuluflu qeyd edir ki, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı saz çalmağı öz-özünə öyrənmişdir, heç vaxt aşıqlığı özünə sənət etməmişdir. Aşıq Musa ilə Aşıq Hüseynin əlaqəsi hansı formada olmuşdur? Ənənə olaraq ustad aşıq öz bildiyi dastanları şagirdinə əzbərlədir. Görünür, Aşıq Hüseyn xalq məclislərində ustad aşığın ifası zamanı həmin qolları əzbərləmişdir. Azad Nəbiyev isə qeyd edir ki, “bu nəşrin (Abbas Rəcəbli nəşrinin) əhəmiyyətli cəhətlərindən biri kimi, P.Əfəndiyevdən sonra bir daha elm aləminə tanıtdırmasındırsa, başqa əhəmiyyəti Aşıq Hüseyn Bozalqanlı barədə yeni məlumat verməsidir. Həmin məlumata görə Aşıq Hüseyn “Koroğlu”nun adı çəkilən qollarını XIX yüzildə yaşamış Aşıq Pənahdan öyrənmişdir” (4, s. 468). Aşıq Pənah isə Aşıq Hüseynin (Şəmkir rayonunun Seyfəlli kəndindən olan) ustadıdır. Aşıq Hüseyn öz ustadından “Aşiq Cünunla Telli xanım”, “Dəmirçioğlunun Telli xanımı gətirməsi”, “Koroğlunun Tuhat səfəri” qollarını öyrənmişdir. Elə götürək “Koroğlunun Tuhat

səfəri”ni. Bu qol öz məziyyətləri ilə Aşıq Hüseyn Bozalqanlının ifasından qismən fərqlənir. Məsələn, Pəricahan xanım Dəllək Əhmədin arvadı olduğu halda, Abbas Rəcəblidə Eyvazın arvadı kimi göstərilir. Kişi paltarında olan Pəricahana keçəl Həmzə “xanım” deyə müraciət edir. Bundan sonra keçəl Həmzə Pəricahanın, sonra başqa pəhləvanların evlərində xidmətçi işləyir. Isabalının evində olarkən Koroğlu onlara qonaq gəlir, Həmzənin bişirdiyi yeməi bəyənib onu özünə mehtər götürür. Keçəl Həmzənin Qıratın buxov açarını ələ keçirmək üstündə Dəmirçioğlu Həsənlə ata baxmaq üstündə yarışı olur. Keçəl Həmzə Dürata yaxşı qulluq edir. Gecə Qıratı minib Toqata qaçır. Atın qaçırılmasından Nigar xanım xəbər tutur. Koroğlu üç gün yatır. 3 gündən sonra Qıratı minib Həmzəni “Qırxdəyirmanlar”da haqlayır. Həmzə dəyirmançını aldadıb onun paltarını geyinir, Koroğlu Qıratı saxlamağa ona verir, özü dəyirmançının ardınca gedir. Koroğlu geri dönəndə Qıratın belində Həmzəni görür... Koroğlu Toqata gələndə şəhər qırağında od-ocaq qalayan uşaqları görüb, onların ən böyüyündən şəhərdə toy varmı? – deyə soruşur. Uşaq da Həmzənin toyu olacağından xəbər verir. Koroğlu Həmzə bəyin toy məclisində çoxlu aşıqların əyləşdiyini görür. Hörmət əlaməti olaraq onu birinci oxudurlar. Onun Koroğlu olduğunu bilib qollarını bağlayırlar. O isə Koroğlu olmadığını, aşıq olduğunu deyir. Həmzə üç ay Koroğluya mehtər olduğunu söyləyir. Onu atın yanına aparırlar. Keçəl Həmzə Koroğlunun gəlməyini bilir, ona mane olmur. Koroğlu Qıratı qaçıranda sultanın qızı deyir ki, mənə keçəl Həmzənin əlində qoyma, mənə də apar. Koroğlu qızı da götürüb aradan çıxır. Dar küçədən keçəndə qoşun onları haqlayır. Koroğlu nəyə ilə onları qorxudub qarşıda bir çaya gəlib çıxır. Burada “dəli paşa” deyilən bir paşa Koroğludan qızın kim olduğunu soruşur, qızı və atı ona verməsini söyləyir. Sonra Koroğlu ona hərbə-zorba gəlir. Beləliklə, Koroğlu Çənlibelə gəlib çıxır. Gətirdiyi qıza toy edib Eyvaza alır (2, s. 52-79).

Beləliklə, biz həm Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, həm də Aşıq Hüseyn Seyfəlli variantlarındakı eyni qolu nəzərdən keçirdik. Göründüyü kimi, onların arasında fərqlər vardır. Mükəmməl bir variant kimi Vəli Xulufunun Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan qeydə aldığı variantı mükəmməl hesab edir, lakin nüsxə fərqlərini də qəbul edərək bu variantların təkmilləşməsində rolunu da qiymətləndiririk.

Vəli Xulufunun Aşıq Hüseyn Bozalqanlı repertuarından götürüb çap etdirdiyi digər bir qol “Bağdad səfəri”dir. Başqa “Koroğlu” variantlarında bu qol “Durna səfəri”, “Koroğlunun Bağdada getməsi” adlanır. Bu variantlardakı qolların hər birinin əsas motivini durna teli ardınca Bağdada getməsi təşkil edir. Hər üç variantda (M.H.Təhmasib, A.Nəbiyev və Vəli Xulufu variantlarında) durna telinin Eyvaza yaraşmasından, xanımlar üçün durna telinin gətirilməsindən, Eyvazın və başqa dəlilərin durna teli ardınca Bağdada getməsindən, çoxlu durna ovlayıb əsir düşmələrindən, Koroğlunun onları xilas etmək üçün yollanmasından və s. danışılır. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı əvvəlki qolda olduğu kimi, burada da hadisələri qısa və mənalı, lakonik şəkildə danışmışdır. Aşıq Hüseyn

Bozalqanlı ustad bir aşiq kimi hadisələri təsvir edərkən mənasız, ikinci dərəcəli əhvalatlara yer vermir, əsas süjet xəttindən kənara çıxmır. Qalan iki variantda aşiq ifaçılığı sərbəst olduğu üçün həm şeirlərdə, həm də hadisələrin təsvirində fərqlər vardır. Məsələn, dəlilərin ələ keçməsinə Koroğlu yuxu vasitəsilə başa düşür, qalan iki variantda isə Koroğlunun tacir dostu Qıratı ələ keçirib Koroğluya xəbərə gəlir. Bu qolda deyilən şeirlər də öz məzmununa görə seçilir. Dəlilərin asılma səhnəsində Koroğlunun dediyi ustadnamə də Koroğlu şeirləri içərisində öz gözəlliyinə görə fərqlənir. Bu ustadnamə dəlilərə öyüdnəmə kimi onların döyüşdə necə hərəkət etmələrinə işarə edir.

“Bağdad səfəri” qolu Aşiq Hüseyn Bozalqanlı ifasında iki hissəyə ayrılır: birinci hissə durna teli ilə bağlı əhvalatlar, ikinci hissə isə Giziroğlu Mustafa bəyin Koroğlu ilə görüşməsi səhnəsi. Aşiq Hüseyn Bozalqanlı Giziroğlu Mustafa bəyi igid bir insan kimi tərif edir. Aşiq öz ənənəsinə sadıq qalaraq Giziroğlu Mustafa bəy ilə Koroğlunun görüşünü özünəməxsus şəkildə söyləyir. A.Nəbiyevin nəşr etdiyi “Koroğlu” dastanında Koroğlu ilə Giziroğlu Mustafa bəyin vuruş səhnəsindən sonra ayrıca qol olaraq Mustafa bəyin Çənlibelə gəlməsi təsvir olunur.

Vəli Xulufu Aşiq Hüseyn Bozalqanlıya istinad edərək “Koroğlu” dastanının 5 əsas qolu olduğunu qeyd edir: 1. Toqat səfəri; 2. Bağdad səfəri; 3. Bolu bəy; 4. Ərəb Reyhan; 5. Arzurum səfəri (3, s. 161).

Bu qollar Aşiq Hüseyn Bozalqanlının ifasında “Koroğlu” dastanının ilk qollarıdır. Sonralar Aşiq Hüseyn Bozalqanlı öz repertuarına “Koroğlu” qollarının daha da təkmilləşdirilmiş şəklini daxil etmişdir. Ümumiyyətlə, o, Azərbaycan Koroğluxanları arasında bu dastanın mahir bilicisi kimi tanınmışdır.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, Aşiq Hüseyn Bozalqanlının ifasındakı adı çəkilən 5 qol ifa xüsusiyyətləri ilə seçilmiş və arxetematikaya malikdirlər. Bu qolların hər biri özünün mövzusunə görə indiki oxşar qollardan müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu qollarda təsvir olunan epizodların sonrakı nəşrlərdə, başqa qollarda olan epizodların isə aşığın ifasında təkrar olunmadığını görürük.

Məqalədə Aşiq Hüseyn Bozalqanlının ifasında xarakterik xüsusiyyətlər aşkar edilmişdir. Aşiq Hüseyn Bozalqanlının ifası ilə Aşiq Hüseyn Seyfəllinin repertuarını müqayisə etdikdə birincinin ifasının daha mükəmməl olduğunu görürük.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlının koroğluxanlıq fəaliyyəti hələ çox araşdırılacaqdır. Bizim Vəli Xulufuya əsaslanaraq onun fəaliyyətinə az da olsa qiymət vermişik. Gəldiyimiz nəticələr göstərir ki, Aşiq Hüseyn həm də dastançı aşıqdır. Onun haqqında irəli sürdüyümüz fikirlərin də tətbiq olunma imkanı böyükdür. Məqalə, kitab və dissertasiyalarda bizim tezislərimiz uğurla tətbiq oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Koroğlu. Bakı: Nurlan, 2003, 418 s.
2. Koroğlu (Abbas Rəcəbli nəşri). Bakı: Elm, 1999, 82 s.
3. Koroğlu (Vəli Xuluflu nəşri). Bakı: Elm, 1999, 200 s.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2-ci hissə, Bakı: Elm, 2006, 647 s.

Алиага Джафаров

ПЕРВИЧНЫЕ ОТДЕЛЕНИЯ ИЗ РЕПЕРТУАРА АШУГА ГУСЕЙНА БОЗАЛГАНЛЫ

Ашуг Гусейн Бозалганлы был одним из первых сказителей эпоса «Кероглы». В настоящей статье широко раскрывается его деятельность в этой сфере. Анализируя два отделения эпоса из его репертуара – «Токацкий поход» и «Багдадский поход», автор говорит об исполнительских особенностях и профессионализме Бозалганлы. Было проведено сравнение этого исполнения с более поздними вариантами исполнения соответствующих отделений эпоса, обнаружены последующие описания и образные особенности этого исполнения. В данной статье нашли свое отражение и исследования различных собирателей творчества ашуга Бозалганлы.

Ключевые слова: эпос, отделение, вариант, репертуар, Кероглы, Кечал Хамза, Гырат.

Aliaga Jafarov

FIRST BRANCHES FROM REPERTOIRE OF ASHUG (FOLK SINGER) HUSEIN BOZALGANLY

Ashug Husein Bozalganly was one of the first singers (speakers) of the epos "Koroghlu". In the paper it is told about his activities in this field. Analyzing two brunches of the epos from his repertoire – "Togat campaign" and "Baghdad campaign", the author considers performing features and professionalism of Bozalganly. Comparison of this performance with later variants of performance of corresponding brunches of the epos is carried out, the subsequent descriptions and picturesque features of his performance are revealed. In given paper also researches of various collectors of ashug Bozalganly's creativity have found their reflexion.

Key words: epos, branch, performance, variant, repertoire, Koroghlu, Kechal Hamza, Girat.

(Redaksiya heyətinin üzvü M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

TEATR VƏ MƏKTƏBİN BİRGƏ İŞİ NAXÇIVAN ZİYALILARININ FƏALİYYƏTİNDƏ

Məqalədə XIX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafında ziyalıların rolu əhatəli şəkildə araşdırılır. Müəllif Naxçıvan teatrının inkişafını milli zəminlə bağlayaraq teatrla məktəbin əlbir fəaliyyətini tarixi sənədlər əsasında tədqiq edir.

Açar sözlər: teatr, məktəb, aktyor, rejissor, ziyalılar.

On doqquzuncu yüzilliyin 90-cı illərini Naxçıvanda milli tərəqqi və dirçəliş illəri kimi adlandırsaq yanlışdır. Bu dövrdə teatrın və məktəbin fəaliyyəti genişlənmiş, məzmunca yenilənmiş, maarifçi qüvvələrin geniş və möhkəm cəbhəsi formalaşmış, müxtəlif milli-mədəni problemlər həll olunmuşdur. Bu dövrün ideya-təşkilatı rəhbəri vəzifəsini Eynəlibəy Sultanovla yanaşı Cəlil Məmmədquluzadə həyata keçirmişdir. 1894-cü ildən etibarən bu sahədə onlara M.T.Sidqi yaxından köməklik göstərmişdir. 1890-1894-cü illərdə Naxçıvan teatrının sürətlə tərəqqisində Cəlil Məmmədquluzadənin rolu və xidmətləri danılmaz faktdır. Mənbələrdə çox doğru olaraq “O, Azərbaycanda ilk teatr ocaqlarından olan Naxçıvan teatrosunun qurucularındandır” – deyə qeyd edilir.

On doqquzuncu yüzilliyin 90-cı illərində Azərbaycanın bəzi şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvanda da əhali arasında “mədəni” adı ilə şöhrət tapmış ziyalı gənclər qrupu yaranırdı. Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəli Şərifov, Fəxrəullah və Nəsrullah Şeyxov qardaşları, Mirzə Əliməmməd, Məmməd Hüseyn, Mirzə Rəhim və Sadiq Xəlilovlar, Eynəlibəy Sultanov, Şahbaz ağa, Məmmədqulubəy, Əsəd ağa, Paşa ağa Sultanovlar və müəllim Məhəmməd Tağı Sidqi belə ziyalılardan idi.

Paşa ağa Sultanov Naxçıvanda keçirilən ədəbi-mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. Onun adı C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov və başqaları ilə bir sırada çəkilir. O, açıq fikirli, maarifpərvər, savadlı ziyalı kimi tanınmış-

dır. Onun zəngin hesab edilən (öz dövrü üçün) kitabxanasında rus və avropa ədiblərinin əsərləri ilə yanaşı, Şərq klassiklərinin-Hafizin divanı, Ruminin məsnəviləri, Ömər Xəyyamın rubailəri də olmuşdur. O, bu əsərləri həvəslə mütaliə etmiş, əzbərdən söyləmiş, “Sufiməslək” şəxs kimi tanınmışdır (3, s. 164). Haqsızlığa dözməyərək yuxarı təbəqələri, dini fanatizm nümayəndələrini açıq tənqid etdiyinə, xəlqi-demokratik görüşlərinə görə qanunsuz olaraq hüquqsüzlükdən uzaqlaşdırıldığından Paşa ağa Sultanov şərab içməyə qurşanmışdır! Professor Əli Sultanlı yazır: “Bir axşam şəhərin şeyxi böyük məsciddə vəz edərkən Paşa ağa birdən-birə içəri girmiş, camaatın arası ilə birbaşa minbərə doğru yönəlmişdir. Şeyx salavat çevirmə vasitəsilə onu qorxudub qaytarmaq istəmişsə də, mümkün olmamışdı. Paşa ağa minbərin qarşısında dayanaraq fransızca beş dəqiqəlik nitq söyləmiş və soruşmuş ki, “camaat, nə üçün ağlamırsınız, məgər başa düşmürsünüz?” camaatın “xeyr” cavabına qarşı Paşa ağa: “Bəs minbərdə ərəbcə, farsca danışan Həzrəti necə başa düşürsünüz və nə üçün ağlayırsınız?” demiş və çıxıb getmişdir” (2, s. 223). Bütün bunlara görə, C.Məmmədquluzadə “Ölülər” tragikomediyasındakı Kefli İsgəndər obrazını yaradarkən P.Sultanovu əsas prototip kimi götürmüş, onun əməl və ideyalarından faydalanmışdır (3, s. 92).

Əsərin qəhrəmanı ilə prototip arasındakı oxşar cəhətlər o qədər diqqəti cəlb etmişdir ki, Kefli İsgəndəri səhnədə müvəffəqiyyətlə canlandırmağa səy göstərən aktyorlar onunla görüşüb tanış olmaq, müəyyən mənada onu təqlid etmək fikrinə düşmüşlər. Görkəmli sənətkar M.A.Əliyev bu haqda xatirəsində yazır: “1916-cı ilin yay fəslə idi. Tiflis şəhərində olduğumdan istifadə edərək Cəlil Məmmədquluzadənin görüşünə getdim. Mirzə Cəlilin arzusu “Ölülər” pyesinin ilk tamaşasını Bakıda vermək idi... Bir qədər məsləhətləşdikdən sonra Kefli İsgəndər rolunu mənə, Şeyx Nəsrullah rolunu isə Mirzə Əliqulu Qəmküsara verdi və qalan rolları Bakıda artistlər arasında bölüşməsinə rejissorla mənə həvalə etdi... Haman gün axşam Tiflisdə dram cəmiyyətinin binasında aktyorlarla söhbət edərkən C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesinin Bakı səhnəsində qoyulmasını və Kefli İsgəndər rolunun şəxsən mənə tapşırılmasını bildirdim. Burada mənə dedilər ki, Mirzə Cəlil “Ölülər” pyesini yazarkən Kefli İsgəndər obrazının əsasında naxçıvanlı bir vəkili nəzərdə tutmuşdur. Bu söhbətdən sonra birbaşa mənzilimə gəlib, şeylərimi (əşyalarımı) yığışdırdım, haman vəkili tapmaq arzusu ilə Naxçıvana yola düşdüm... Yerli artistlərdən təəssüflə öyrəndim ki, o artıq vəfat etmişdir”(4, s. 342-344).

On doqquzuncu yüzilliyin 90-cı illərində Naxçıvan mühitində Cəlil Məmmədquluzadənin maarifçi müasirlərinin demək olar ki, hamısı bir nəfər kimi teatr hərəkətində yaxından iştirak edir, bu sahəyə qüvvə və bacarıqlarını sərf edirdilər. O dövrdə maarifçi qüvvələri, ziyalıları vahid cəbhədə birləşdirmək baxımından teatr daha çox, daha geniş imkanlara malik olduğundan ayrı-ayrı peşə sahiblərini, cəmiyyətin müxtəlif qurumlarını təmsil edənləri mühüm bir mədəni mərkəzdə birləşdirmək daha böyük rol oynayırdı. Bu dövrün bütün

tərəqqipərvər adamları, maarifçi ziyalıları bu mədəniyyət mərkəzinin ətrafında birləşir, zamanın əsas məsələləri də həmin mədəniyyət mərkəzi vasitəsilə xalqa çatdırılırdı. Çünki teatr daha geniş mədəniyyət mərkəzi idi. C.Məmmədquluzadə də həmin mədəniyyət mərkəzinə başçılıq etməklə bütün maarifpərvər, açıq fikirli ziyalıları teatra cəlb edirdi. Buna görə də o, dövrün ən zəruri, ən vacib məsələlərinin, mətləblərinin gənc ziyalılar arasında yayılmasında fəallıq göstərirdi. O zaman Azərbaycan dramaturgiyasını və teatrını maarifçilik hərəkatından ayrı düşünmək və təsəvvür etmək mümkün deyildi. Dramaturqların əksəriyyəti dram cəmiyyətlərinin ətrafında birləşir, teatr tamaşaları təşkil edirdilər. Aktyorların isə böyük bir hissəsi müəllimlər idi. Tamaşalar yoxsul şagirdlərin xeyrinə təşkil olunurdu. O dövrdə əsərlər, əsasən cəhalət, nadanlıq, gerilik əleyhinə yazılırdı. Bu cəhət Azərbaycan dramaturgiyası üçün səciyyəvi bir əlamət idi. Ona görə də dram əsərlərinin əksəriyyətində müəllifin maarifçi görüşünü təbliğ və təşviq edən surətlər cəhalət və nadanlıqla istər sözdə, istərsə də əməldə mübarizə aparırdılar. “Onların etiraz və tənqidləri ümumxalq, ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edirdi” (2, s. 11). O illərdə yazılan əsərlərin əksəriyyətində müasir həyatın bütün sahələrindən alınmış mövzulara daha çox üstünlük verilirdi. M.F.Axundzadənin dramları, N.Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Müsibəti Fəxrəddin”, Ə.Haqqverdiyevin “Ac həriflər”, “Dağılan tifaq”, “Pəri cadu”, S.S.Axundovun “Tamahkar”, C.Məmməquluzadənin “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi” və başqaları buna misal ola bilər.

Naxçıvan mühitində mətbuat və teatrın fədakar carçılarından biri də Əliməmməd Xəlilov idi. O, 1862-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, şəhər ikisınıfli məktəbini bitirmiş, 1879-1881-ci illərdə Qori seminariyasında təhsil alaraq müəllimlik ixtisası qazanmışdır. 1881-1885-ci illərdə Naxçıvan şəhər üçsınıfli məktəbində inspektor köməkçisi və müəllim vəzifələrini daşımışdır. 28 sentyabr 1885-ci il tarixdən Baş Nəraşen (indiki Cəlilkənd) məktəbinə müdirlik etmişdir (5, s. 18-22). O, 1896-cı ildə Naxçıvanda vəfat etmişdir. Onun adı Naxçıvan teatrının ilk yaradıcıları sırasında çəkilir. O, Naxçıvan teatrında rejissor və aktyor kimi də fəal iştirak etmiş, teatr təşkilatçısı olmuşdur. Evinin böyük zalını teatr tamaşası göstərmək üçün “Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” üzvlərinin ixtiyarına vermişdir. M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil Kimyagər” komediyasında Hacı Kərim Zərgər rolunda çıxış etmişdir. Əliməmməd Xəlilov Naxçıvanda “Qafqaz” qəzetinin təmsilçisi funksiyasını yerinə yetirmiş, həmin qəzetdə Naxçıvandan verilmiş xəbərlər və məlumatların əksəriyyəti onun tərəfindən yazılmışdı. Onun “Qafqaz” qəzetindən alınaraq “Tərcüman” qəzetində dərc edilmiş bir məqaləsində milli maarifçilik hərəkatında məktəbin, teatr və ədəbiyyatın rolu yüksək qiymətləndirilmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli göstərir: “Çox ehtimal ki, Naxçıvanda ilk teatr tamaşasının göstərilməsi haqqındakı məlumat da onun qələmindən çıxmışdır” (3, s. 129).

Naxçıvanın mədəni dirçəlişində bir çox ziyalılarla yanaşı görkəmli pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqi də yaxından iştirak edirdi. Həyatının əsas amalı vətənə və xalqa xidmətdə görün və bu məqsəd uğrunda mübarizə aparan bu görkəmli şəxsiyyət xalqın maarifsizlikdən çəkdiyi əziyyəti görür, nəyin bahasına olursa-olsun, ana dilində bir məktəb təsis etməyi qarşısına məqsəd qoyur.

O dövrdə Azərbaycanda maarif və mədəniyyətə göstərilən qayğıdan bəhs edən Nəriman Nərimanov “Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin 50 illiyi, məişətə və cəməmətə xidmətləri” kitabında hörmətli Hacınn maarif və mədəniyyət yolunda gördüyü işləri yüksək dəyərləndirir (14). Naxçıvanda bu missiyanı M.T.Sidqi yerinə yetirirdi. M.T.Sidqinin bu sahədə göstərdiyi xidmətlər, doğrudan da, misilsizdir. M.T.Sidqi, Hacı ağa Fəqir, Hüseyn Soltan Kəngərli, Hüseyn İsmayılov, Salman Əsgərov kimi ziyalıların köməyi ilə 1892-ci ildə Ordubadda ilk milli ana dilli məktəbini açıb ona “Əxtər” (6, s. 9) adını verir. Naxçıvan ziyalıları Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əxtər” məktəbinin, onun təsisçisi M.T. Sidqinin uğurları ilə mütəmadi maraqlanır və onu Naxçıvana dəvət edirlər. Nəhayət M.T.Sidqinin Naxçıvana gəlməsinə şərait yaradırlar. Naxçıvana dəvət edilən M.T.Sidqi Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olacaq “Məktəbi Tərbiyə”ni 1894-cü ilin noyabr ayında təsis edir. M.T.Sidqinin çoxcəhətli, yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsində yeni tipli maarifçi nəsil ərsəyə gəlir. Bu məktəbin yetirmələri-Əziz Şərif, Rza və Məmmədhüseyn Təhmasib qardaşları, Ələkbər Qərib, Xəlil Hacılarov, Məmməd və Əli Xəlilovlar, Heydər Vəzirov, Əsəd Şeyxov, Hüseyn Cavid, Rzaqulu və Əliqulu Qəmküsar qardaşları, Qasım Camalbəyov, Məmmədəli Səfərov, Məmməd Səid Ordubadi, Bəhruz Kəngərli, diplomat İbrahim Əbilov və digərləri nəinki Azərbaycanda, eləcə də ölkəmizdən çox-uzaqlarda tanınan məşhur şəxsiyyətlər – elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, siyasətçilər olmuşlar.

Məmmədəli Səfərov 1894-1900-cu illərdə “Məktəbi Tərbiyə”də, sonra isə 1905-ci ilədək Naxçıvan şəhər ibtidai məktəbində təhsil alır. O, ekstern yolu ilə imtahan verərək ibtidai məktəblərdə ana dili müəllimliyi etmək hüququ qazanmış, vaxtilə atası M.T.Sidqinin ona “Yetişibdu zamanu-əlmü ədib, mənzilin eylə guşeyi-məktəb” (7, s. 43) deyə bəslədiyi ümidləri doğruldur. Məmmədəli Sidqi 1906-cı ildən Naxçıvan şəhərindəki rus-tatar, Qıvraq, Şahtaxtı və Qahab kəndlərində müəllimlik edir. Eyni zamanda “Həyat”, “İrşad” qəzetləriylə, “Molla Nəsrəddin” jurnalıyla əməkdaşlıq edir, bu qəzet və jurnallarda məktub, xəbər və məqalələrlə çıxış edir. Məmmədəli Sidqinin Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən Tiflisə dəvət olunması ilə bağlı (9 iyun 1910-cu il tarixdə) o, Naxçıvanda pedaqoji fəaliyyətini dayandırır (8, s. 13). O, 1910-cu ilin 13 noyabrından 1911-ci ilin mart ayının 16-nədək “Molla Nəsrəddin” jurnalında redaktor köməkçisi vəzifəsində işləyir. 1922-ci ildə Bakıda yazıçı S.S.Axundovun sədrliyi ilə təşkil olunan “Azərbaycan zəhmətkeş ədib və şairlər ittifaqı”nın katibi seçilir. O, ömrü boyu maarif və mətbuat sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (1936) dərc olunmuş “Otuz il” adlı məqaləsi həm

C.Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyəti, həm də “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında yazılmış çox qiymətli tarixi mənbədir desək heç də yanılmarıq .

Maarifçilik hərəkatının ideya-mənəvi beşiyi məktəb, əsas silahı, hərəkatverici qüvvəsi, təsir dairəsi isə teatrdır. N.Nərimanov teatra dövrün baxımından yanaşır, müasirlərini inandıraraq, milli ədəbi fikirdə teatrı “bir növ məktəb” kimi qiymətləndirərək yazırdı: “Bu axır vaxtlarda komediya çıxarmaqdan əsil məqsəd tərbiyədir. İnsan çox vaxt öz zingədanlığında özünün və ya qeyri şəxsin qüsurlarını görmür və hiss etmir. Amma komediya çıxaranda bunların hamısını görüb, yaxşını yamandan seçir və mümkün olan qədər çalışır ki, yaman sifətləri özündən rədd etsin...Teatr böyüklər üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl sifətlər əxz edirik” (13, s. 242). Cəlil Məmmədquluzadə də teatrın “məktəb rolundan” bəhs etmiş, səhnənin tərbiyəedicilik imkanlarını ön mövqeyə çəkmişdir. Ədibin fikrincə, “hər şey dünyada tərəqqi eləyən kimi, teatrımız da şəklə yox, tərəqqi edəcəkdir” – demişdir (9). C.Məmmədquluzadə teatr işlərinə məhəl qoymayanları tənqid etmişdir. Halbuki teatr tərbiyə ocağıdır, artist də öz məlahəti ilə tərbiyə edəndir. Millətin mənəvi tərəqqisi bundan çox asılıdır. M.T.Sidqi elmsiz, savadsız, çadra örtən qız uşaqlarının da halına yanırdı. Qız və qadınları zülmət “səltənətində” saxlayanları, onlara kölə-kəniz münasibəti bəsləyənləri, onların təhsili qeydinə qalmayanları tənqid edirdi. Qız və qadınların azadlığı məsələsini irəli sürən Sidqi 1896-cı ildə ilk “Qız məktəbi”ni təsis edir. On nəfər qızın təhsili ilə məşğul olur (7, s. 57). Bu, bir qrup köhnə fikirli, dar düşüncəli, cəhəlpərəst insanların xoşuna gəlməsə də, Sidqi maarifçilik işini davam etdirir. C.Məmmədquluzadə M.T.Sidqinin məktəbşünaslıq və Azərbaycan maarifi sahəsində göstərdiyi misilsiz xidmətləri yüksək qiymətləndirərək yazmışdı: “Sidqinin vətənimizə etdiyi qulluğun qədrini bilməkdən ötrü lazımdır müqabilə etmək camaatımızın savad və maarif aləmində olan indiki əhvalı ilə on il bundan əqdəm olan halətini. Tərəqqi çox artıq görünür. Əgər söyləsək ki, bu tərəqqinin onda doqquzuna bais məhz Sidqidir. İnsafdan və həqiqətdən bilmərrə uzaq olmaz. Gözəl-gözəl keyfiyyətlər Sidqini Naxçıvanda zərbi-məsəl eləmişdi. O, hörmət və məhəbbət ki, camaatımız məhruma göstərdi, indiyə kimi heç bir şəxsə göstərməyib” (9, s. 9).

“Tərcüman” qəzeti 1898-ci ildə öz səhifələrində Məhəmməd Tağı Sidqinin məktəb və maarifçilik sahəsindəki fəaliyyətini işıqlandırır. Bu qəzetə Naxçıvan haqqındakı xəbərləri Cümşüd (Paşa) Sultanov yazırdı. “Tərcüman” qəzetində Cümşüd bəyin “Naxçıvandan məktub” adlı yazısında bildirilir: “Naxçıvanın uyezdnəçalnikisi Slavuçinski Batum okruquna dəyişdirildiyi üçün Naxçıvanı tərk edir. Yerli ziyalılar onu yola salmaq üçün ziyafət vermək məqsədilə 300 manat pul yığmışlar. Slavuçinski yığılan pulları Naxçıvan məktəbinə uşaqların nəfinə vermişdir... Hətta məktəbə öz kassasından 200 rubl də vermişdi” (6, s. 103). M.T.Sidqinin maarif və mədəniyyətinin inkişafı ilə yanaşı teatr sənətinin, teatr fikrinin inkişafında da xidmətləri böyükdür. Naxçıvanın qabaqcıl fikirli

ziyalıları Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri ilə daim əlaqə saxlayır, bu və ya digər məsələlərin həllində onlardan xeyirxah məsləhətlər alırdılar. M.T.Sidqi və Q.Şərifov on doqquzuncu yüzilliyin 90-cı illərində qəzet nəşr etdirmək fikrinə düşürlər. Onlar Peterburqda yaşayan və “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti”nin katibi vəzifəsində işləyən Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevə müraciət edirlər. Ə.Haqqverdiyev Naxçıvan ziyalılarının bu nəcib təşəbbüsünü alqışlayır. O, Naxçıvan ziyalılarına kömək əlini uzatsa da onlar maddi çətinlik qarşısında qalaraq fikirlərindən daşınırlar. Naxçıvan ziyalıları həm maarif və mədəniyyətin cəfəkeşi, həm də bir yazıçı kimi Ə.Haqqverdiyevi sevirdilər. Onun hər hansı bir əsərini səbirsizliklə gözləyir, alıb oxuyur və müzakirə edirdilər. Buna görə ədib yeni yazdığı əsəri mütləq onlara göndərir, əsər haqqında onların fikrini bilmək istəyirdi. Odur ki, 1899-cu ildə Peterburqda ayrıca kitabça şəklində nəşr olunmuş “Dağılan tifaq” faciəsinin ilk nüsxəsini Q.Şərifova göndərir, iki min nüsxədən ibarət olan bu kitabın bir hissəsinin Naxçıvanda yayılmasını onlardan xahiş edir (15). Naxçıvan ziyalıları “Dağılan tifaq” əsərinin ilk nüsxəsini alan kimi əsəri tamaşaya qoyurlar (2, s. 77). Tamaşanın əsas təşkilatçıları M.T.Sidqi və E.Sulttanov idi. Ümumiyyətlə, M.T.Sidqinin Naxçıvanda teatr sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Odur ki, C.Məmmədquluzadə yazırdı: “Allah şahiddir ki, Sidqinin vətənimizə varid olmağı şəhərimizin mədəniyyət və maarif tarixi üçün mühüm fəqərə oldu”.

On doqquzuncu yüzilliyin 80-90-cı illərində teatr və məktəbin – bu iki mühüm qüvvətli ideoloji mərkəzin eyni mövqedən fəaliyyət göstərməsi bir tərəfdən aktyor azlığını aradan qaldırır, digər tərəfdən milli şüurun oyanmasına, maarifçilik hərəkatının inkişafının sürətlənməsinə müsbət təsir göstərirdi. Bu mənada ümumən Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda milli teatr sənəti məktəb teatrı kimi formalaşmışdı. “Bakıda olduğu kimi, başqa şəhərlərdə də əsas teatr təşkilatçıları qabaqcıl müəllimlər və ədiblər idi” (7, s. 26). Məktəblərdə göstərilən tamaşaların mühüm ideya-tərbiyəvi əhəmiyyəti idi ki, teatrdan əldən olunan vəsait təhsil ocaqlarının ehtiyacına və yoxsul şagirdlərin nəfinə sərf edilirdi. Beləliklə teatr məktəbin, ümumilikdə milli ziyalıların inkişafına xidmət göstərirdi. Naxçıvanda da teatr “məktəb teatrı” kimi meydana gəlmiş, ilk tamaşaları müəllimlər hazırlamış və məktəblərdə göstərmişlər. Məktəb səhnələrində göstərilən tamaşaların böyük əksəriyyəti xeyriyyəçilik məqsədi daşımış, “kasıb uşaqların nəfinə” oynanılmışdır. Tamaşalardan əldə olunan gəlir də bir qayda olaraq, məktəbin və maarifin ehtiyacına sərf edilmişdir. Bütün bunlar isə həm maarifin, həm də milli teatr sənətinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Məhəmməd Tağı Sidqinin teatr fəaliyyətindən xəbər tutan İrəvan quberniyasının xalq məktəblər direktorluğu Sidqiyə yazdığı 20 iyul 1901-ci il tarixli xüsusi məktubunda təşəkkür edərək bildirir: “Mərhəmətli ağa! Mənim Qafqaz tədris Okruquna verdiyim 356 nömrəli təqdimata əsasən dairənin rəisi təklif etmişdi ki, zati-alinin təşəkkürünü sizə çatdırım. Sizin rus-tatar məktəblərinin tələbələri üçün təşkil edib göstərdiyiniz tamaşa təqdirə layiqdir. Buna görə də

həm zat-alinin, həm də şəxsən öz adımdan tələbələrə göstərdiyiniz məzmunlu tamaşalara görə təşəkkür elan edirəm” (15, s. 76).

Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, on doqquzuncu əsrin 90-cı illərində Naxçıvan ziyalıları millilik uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış, teatrla məktəbin əlbir fəaliyyətini təmin etmiş və bu da Naxçıvan teatrının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Azərbaycan teatri (1873-1941). Bakı: Azərnəşr, 1974, 314 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1967, 109 s.
3. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 862 s.
4. İsmayılov H. Ölülər. Bakı: Elm, 1967, 230 s.
5. Kərimov İ. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və teatr. Bakı: Elm, 1975, 172 s.
6. Qədimov Ə. Ordubad ədəbi mühiti. Bakı: Elm, 2003, 436 s.
7. Qəhrəmanov Ə. Naxçıvan teatri: intibah yollarında. Bakı: MBM, 2008, 160 s.
8. Qəhrəmanov Ə. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və Naxçıvan teatri // “Şərq qapısı” qəz., 1981, 2 iyul.
9. Məmmədquluzadə C. Teatr konfransı // “Molla Nəsrəddin”, 1928, № 6.
10. Məmmədli Səfərovun şəxsi işi. Ermənistan MDTA: F. 19, q. 1187.
11. Sidqi M.T. Məmmədliyə məsləhət. Əlyazmalar İnstitutunun fondu: A. 25, q. 167.
12. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 1975, 208 s.
13. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1977, 372 s.
14. Nərimanov N. Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin 50 illiyi, məişətə və cəməətə xidmətləri. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1989, 24 fevral.
15. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1964, 302 s.
16. SMDMRK. VI buraxılış, Tiflis, 1896, s. 18-22.
17. “Ədəbiyyat” qəz., 1944, 24 dekabr, № 29.
18. “Şərqi-Rus” qəz., 1904, № 11.

Али Гахраманов

СОВМЕСТНАЯ РАБОТА ТЕАТРА И ШКОЛЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАХЧЫВАНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

В статье всесторонне исследуется роль интеллигенции в развитии просвещения и культуры в Нахчыване в 80-90-х гг. XIX века. Автор

связывает развитие Нахчыванского театра с национальной основой, опираясь на исторические документы, исследует совместную деятельность театра и школы.

Ключевые слова: *театр, школа, актер, режиссер, интеллигенция.*

Ali Gahramanov

COLLABORATION OF THEATRE AND SCHOOL IN ACTIVITIES OF NAKHCHIVAN'S INTELLECTUALS

The role of intellectuals in development of education and culture in Nakhchivan in 80-90th of XIX century is comprehensively researched in the paper. The author connects development of Nakhchivan theatre with the national basis, relying on historical documents, researches collaboration of theatre and school.

Keywords: *theatre, school, actor, stage manager, intellectuals.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: gulnara 65@ box.az

NAXÇIVANIN XOVSUZ XALÇALARININ TOXUNMA TEKNOLOGİYASI

Naxçıvan ərazisində xalça toxumağın kökləri qədimdir. Bu ərazidə aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, burada iki növ – xovlu və xovsuz xalçalar toxunmuşdur. Bu xalçalar içərisində xovsuz xalçalar və xalça məmulatları üstünlük təşkil edir. Xovsuz xalçaların toxunması bir neçə amillərdən yararlanmışdır: bu ərazidə yaşayan əhalinin heyvandarlıqla məşğul olması, yarımköçəri həyat sürməsi, bu növ xalçaların tez toxunması və bir yerdən digər yerə daşınmasının asan olması. Xovsuz xalçalar (palaz, kilim, cecim və s.) keçirmə, dolama yolu ilə yerdə və divarda qurulmuş ağac hanalarda toxunurdu. Xovsuz xalça və xalça məmulatlarının bəzəklərində həndəsi naxışlar üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: *xovlu, xovsuz, xalça, kilim, palaz, cecim.*

Naxçıvan MR ərazisində aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, bu ərazidə yaşayan əhali arasında iki növ xalça toxunmuşdur – xovlu və xovsuz xalçalar. Xovlu xalçaların toxunması ən çox dağlıq ərazidə yaşayan əhali arasında (Şahbuz, Culfa, Ordubad, Babək rayonunun dağlıq əraziləri), xovsuz xalçaların toxunması aran ərazidə (Şərur, Sədərək, Kəngərli, Babək rayonu, Naxçıvan ərazisində) yaşayan əhali arasında yayılmışdır. Naxçıvan ərazisində xovsuz xalça və xalça məmulatları xovlu xalçalara nisbətən üstünlük təşkil edir.

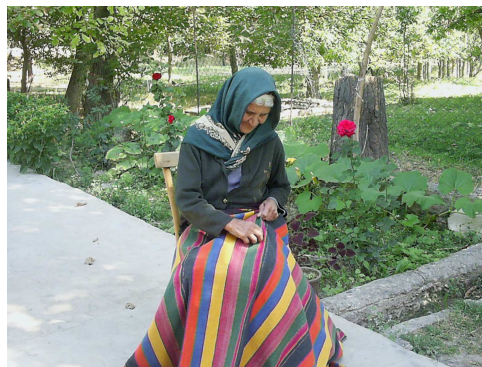
Əhali arasında bu növ xalçaların toxunuşunun geniş yayılması bir neçə amillərdən yaranmışdır: 1. Bu ərazidə yaşayan əhalinin həyat və yaşam tərzində heyvandarlığın əsas yer tutması; 2. Naxçıvan ərazisində yay aylarının isti keçməsi; 3. Xovsuz xalça toxunuşunun tez başa gəlməsi və xovsuz xalçaların çəkisinin yüngül olması; 4. Yarımköçəri yaşayan əhalinin arandan yaylağa, yaylaqdan arana köçməsi ilə əlaqədar xalçaların daşınmasının asan olması.

Xovsuz xalça (kilim, kilim-palaz, palaz, cecim) və xalça məmulatlarının (məfrəş, un torbası, çuval, süfrə, heybə, xurcun və s.) toxunuşunun bu qədər geniş yayılması əhalinin gündəlik bu əşyalara olan tələbatından irəli gəlirdi. Qadınlar bu əşyalarla evlərini döşəyir, divarlarını bəzəyir, yorğan-döşəklərini, ərzaqlarını yığirdılar. Naxçıvanda bu növ xalça və xalça məmulatlarının toxunuşu qadınlar tərəfindən aparılırdı.

Xovlu və xovsuz xalçaların istehsalı demək olar ki, eyni hazırlıq proseslərindən ibarət idi. Bunlara ardıcıl olaraq yuma, darama, əyirmə və boyama daxildir. Qoyunun qırxımından başqa, xalçaçılığın yerdə qalan bütün mərhələ və əməliyyatlarını bilavasitə toxucu qadınların özləri görürdü.

Məqalədə Naxçıvan MR-in Babək rayonu Payız və Cəhri kəndlərində xalça toxuyan qadınların ikisi ilə sizi tanış edəcək və onların toxuduqları xovsuz xalçaların toxunma üsullarından söhbət açacağıq.

Həsənova Həlimə Nəsir qızı – Babək rayon Payız kəndində 1922-ci ildə anadan olub. Xalça toxumağı 16-17 yaşından başlayan Həlimə anası Nərgiz xanımından öyrənib. Gənc yaşlarından kolxozda işləməsinə baxmayaraq, xalça toxumaq onun ikinci işi olub. İki uşaq anası olan Həlimə nənə toxuduğu xalçaları qış və yay aylarında, əsasən gecələr toxuduğunu bildirir.

Həsənova Həlimə Nəsir qızı

Əsasən xovsuz xalça palaz – 20 ədəd, kilim – 2-3 ədəd, cecim – 3 ədəd, garbit – 10-15 ədəd toxuyub. Palaz, cecim, garbit yerdə hana uzadılaraq eninə, keçirmə yolu ilə qılıncla toxunurdu. Xalçalar 5, 6, 8 taxta toxunaraq sonda birləşdirilirdi. Kilimlər isə dolama yolu ilə toxumuşdur. Həlimə nənə toxuduğu xalçaların iplərini süni boyaqla boyadığını və xalçaları çeşnisi, öz fantaziyasından toxuduğunu bildirdi. Həlimə nənənin toxuduğu xalçaların bir neçəsi ilə tanış olaq.

1. Cecim – Yun, qoyunun sinə tükündən seçilməklə yuyulur, daranır, ayrılarkən möhkəmliyini artırmaq üçün keçi qəzili qatılırdı. Kələflər boyandıqdan sonra yumaq halına salınır və yerdə ağacdən üfqi uzadılmış hanada (7 rəngdə ip) keçirmə yolu ilə qılıncla toxunurdu. Cecimlər yun ipdən başqa qəzildən və ipək iplərdən də toxunurdu. Cecimlər bir neçə məqsədlər üçün toxunurdu. Meyit bükmək üçün – bu cecimlərin toxunuşunda qara, tünd rənglər; döşəməyə salmaq, divara vurmaq və cehizlik cecimlərdə – qırmızı, yaşıl, sarı, göy rənglər üstünlük təşkil edir.

Cecim göy qurşağına oxşadılmaqla qara, narıncı, göy, sarı, tünd qırmızı, yaşıl, qırmızı rənglərdən toxunmuşdur. Hər bir rəngdən sonra kvadrat formalı zolaqlar salınmışdır. Hər bir taxtanın hün. 0,40-0,44 sm, eni 1,80-2,10 sm-dir. Ərişin rəngləri sapların rənginə uyğun seçilmişdir. Hər taxta ayrı-ayrı toxun-

duqdan sonra 5-6 taxta bir-birinə tikilmişdir. Cecimin eni 2,0-2,20 sm, uzunluğunu 1,80-2,20 sm-dir. Cecimin 1 kv. sm-ə 25 ilmə düşür.

Cecim (1960-70)

Cecim divara, yükün arxasına vurmaq, kürsülüyün üstünə salmaq və kürsünün üstünə örtmək üçün toxunmuşdur.

2. Palaz – Əyrilmiş yun və ipək iplərin qarışığından toxuyub. Palaz da cecim kimi eninə, yerdə qurulmuş ağac hanada 5-6 taxta olmaqla, qılıncla toxunub. Ərişi yundan seçilib. Hər bir taxtanın hün. 0,44 sm, uzunluğu 2,60 sm-dir. Taxtalar ayrı-ayrı toxunaraq yun və ya pambıq iplərlə birləşdirilib. Palazın ölçüləri 2,20x2,60 sm, olmaqla, göy, tünd sarı, tünd qırmızı, tünd göy rəngli iplərdən toxunub. Palazdan döşənməyə salmaq üçün istifadə edilir. Palazın 1 kv. sm-də 10 ilmə toxunub.

Yun palaz

3. Pambıq palaz və ya garbit – Pambıqdan əyrilmiş kəndir, yerdə uzadılmış hanada qılıncla toxunub. Palaz 4-5 taxta olmaqla, qırmızı, yaşıl, sarı, tünd qırmızı, mavi rənglərdən istifadə edilərək toxunub. Ərişi pambıqdan seçilib. Hər taxtanın hün. 0,44 sm, eni 2,60 sm-dir. Palazın hər taxtası ayrı-ayrı toxunaraq pambıq və ipək iplərlə bir-birinə birləşdirilib. Palazdan yay ayları döşənməyə salmaq üçün istifadə edilir. Palazın 1 kv. sm-ə 10 ilmə düşür.

Pambıq palaz (garbıt) və palazın bir taxtası

4. *Pambıq palaz və ya garbıt* – 5 taxta olub, pambıq iplə yerdə uzadılmış hanada qılıncla toxunub. Ərişi pambıqdan seçilib. Bir taxtanın eni 0,30 sm, uzununu 2,45 sm-dir. Palazın eni 1,50, uzununu 2,45 sm-dir.

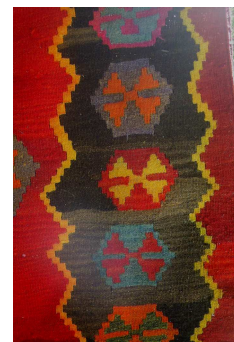

Pambıq palaz (garbıt), 1975-80-cı illərdə toxunub

Palazın rəngləri sarı, qırmızı, qara, göy olmaqla, yay ayları döşəməyə salmaq üçün toxunub. Palazın 1 kv. sm-ə 18 ilmə düşür.

5. *Kilim* – Yun daraqda darandıqdan sonra, cəhrədə ayrılır, iplər təbii və süni rənglərlə boyandıqdan sonra, divar hanasında dolama yolu ilə toxunurdu. Ərişi yundan seçilən kilimin toxunmasında isti rənglərdən istifadə edilirdi. Kilimlər otaqların döşəməsinə salmaq və divara vurmaq üçün toxunurdu.

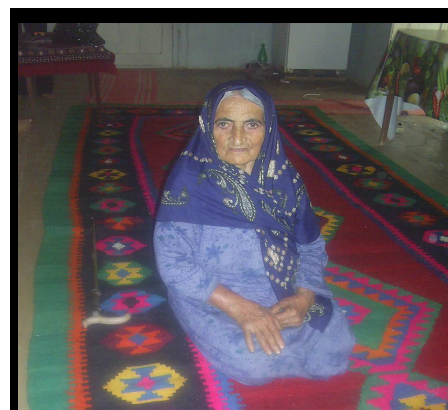
Kilim 1967-ci ildə yun ipdən, divar hanasında uzununa toxunub. Eni 1,68 sm, uzununu 3,50 sm-dir. Kilim arasahə və kənarədən ibarətdir. Ərişi yundan seçilib. Kilimin toxunuşunda 7 pəng ipdən (qırmızı, qara, göy, sarı, narıncı, tünd qırmızı, sürməyi) istifadə edilib. Kilimin baş tərəfi 0,20-0,22 sm pambıq iplə hörülərək tamamlanır. Xalçanın arasahəsində 3 ədəd altıbucaqlı medalyon toxunmuşdur. Kənarəsi qara rəng üzərində altıbucaq naxışlardan qurulub. Medalyonların hündürlüyü 0,94 sm, eni 0,84 sm, kənarəsinin eni 0,22-0,36 sm-dir. Kilimin 1 kv. sm-ə 20 ilmə düşür.

Kilim, arasahə və kənarəsi

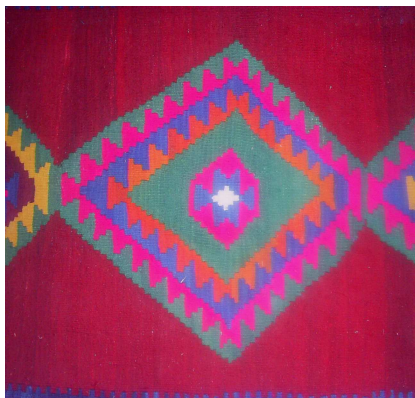
Kilimdən otaqların döşəməsinə salmaq və divarlarına vurmaq üçün istifadə edilirdi.

Əliyeva Gövhər Kəlbəcəfərqulu qızı – 1924-cü ildə Babək rayonunun Cəhri kəndində anadan olub. Xalça toxumağı 20 yaşında nənəsi Tutu xanımdan öyrənib. 1944-cü ildən 40 il müddətində kilim – 5 ədəd, palaz (yun, pambıq, kəndir) – 15-20 ədəd palaz-kilim – 4 ədəd, süfrə – 8-10 ədəd, cecim – 2-3 ədəd toxuyub. Əsasən xovsuz xalçalar toxuyan Gövhər nənə xalçaları çeşni əsasında deyil, öz fantaziyasından toxuduğunu, toxuduğu xalçaların iplərinin daraması, ayrılması və boyanmasını da özü tərəfindən icra edildiyini bildirdi. Gövhər nənə xalça toxuduğu ipləri süni boyaqdan istifadə edərək boyamışdır.

Əliyeva Gövhər Kəlbəcəfərqulu qızı

1. Kilim (toxuduğu kilimlərin rəngləri müxtəlif olsa da, arasahə və kənarələrində eyni həndəsi naxışlardan istifadə edilib). Kilimin ipi qoyunun bel hissəsinin yunundan olmaqla ev şəraitində daranıb, ayrılıb, süni boyaqla boyandıqdan sonra, ağac xanada hündürünə dolama yolu ilə toxunub. Kilimin eni 1,80 sm., uzunluğu 5,20 sm-dir. Kilim arasahə (2,20 sm) və kənarədən (eni 0,40 sm) ibarətdir.

Kilim, arasahə və kənarə naxışları

Kilimin tünd-qırmızı arasahəsi üzərində 5 ədəd (0,80x0,70 sm) altıbucaqlı formada medalyon toxunub. Kilimin yuxarısı pambıq saçlarla (0,15 sm) tamamlanır. 1 kv. sm-ə 22 ilmə düşür. Kilimin toxunmasında yaşıl, narıncı, abı, gülü qırmızı, tünd qırmızı, qapa, sarı, sürməyi, göy, ağ rənglərdən istifadə edilib. Kilim döşəməyə salmaq üçün toxunub.

2. Palaz-kilim – Cəhrədə ayrılmış keçi qəzilin ipləri süni boyaqla boyandıqdan sonra, divar hanasında hündürünə toxunub. Palaz-kilimin toxunmasında kilimdən fərqli olaraq, həm palaz, həm də kilimin toxunma üsulundan istifadə edilib. Rəngli zolaqlar palaz toxunuşu ilə keçirmə, həndəsi naxışlı zolaqlar dolama üsulu ilə toxunurdu. Palaz-kilimin uzunluğu 3,74 sm, eni 1,73 sm-dir. Hər iki tərəfi sumax və saçla tamamlanır. 1 kv. sm-ə palaz zolaqlarda 10 ilmə, kilim zolaqlarda 18 ilmə düşür.

Palaz-kilim

3. Palaz – hər iki palaz kəndir ipləri süni boyaqla boyadıqdan sonra, divarda qurulmuş ağac hanada hündürünə, bütöv, qılıncı, qapı ağzına (astana) salmaq üçün toxunub.

1-ci palaz

2-ci palaz

1-ci palazın toxunmasında qırmızı, tünd-qırmızı, göy rənglərdən;

2-ci palazın toxunmasında tünd-qırmızı, göy, yaşıl, mavi, qara, sürməyi rənglərdən istifadə edilib. 1 kv. sm-ə 18 ilmə düşür.

4. Palaz – Suni yolla boyanmış pambıq iplərdən toxunub. Palaz 4 taxta olmaqla hər bir taxtasının eni 0,36 sm, uzunluğu 2,28 sm-dir. Palaz eninə, yerdə qurulmuş hanada, qılıncla toxunub. Palazın eni 1,38 sm, uzunluğu 2,28 sm.

Palaz

Palazı toxuyarkən qırmızı, göy, narıncı, sürməyi, yaşıl rənglərdən istifadə edilib. 1 kv. sm-ə 20 ilmə düşür. Palazdan yay ayları otaqların döşənməsində istifadə edilir.

5. Süfrə – Kəndir iplə 4 taxta olmaqla eninə, yerdə qurulmuş ağac hanada, qılıncla toxunub. Süfrənin eni 1,30 sm, uzunluğu 1,38 sm-dir. Süfrənin 1 taxtasının eni 0,33 sm, uzunluğu 1,38 sm-dir. 1 kv. sm-də 16 ilmə var.

Süfrə

Süfrəni toxuyarkən kəndir iplər boyanmayaraq öz rəngində saxlanılmış. Süfrədən yemək yeyərkən (döşəmədə) və təndirdə çörək bişirən zaman parça süfrələrin altından salmaq üçün istifadə edirdilər.

Naxçıvan ərazisində toxunan xalçaları Azərbaycan xalçaçılıq məktəblərinə deyil onların tərkibində fəaliyyət göstərən köməkçi xalçaçılıq məktəblərinə daxil edirlər. Lakin aparılan arxeoloji qazıntıların və tədqiqatların nəticələri bir daha sübut edir ki, Naxçıvan ərazisində toxuculuq sənəti çox qədimdən yaranmışdır. Qədim olmasının səbəbləri bu ərazidə yaşayan insanların heyvandarlıqla məşğul olması və yarımköçəri həyat yaşaması səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən orta əsrlərdə qüdrətli dövlətlərin qurulduğu bir ölkədə xalçaçılıq sənəti inkişaf etməyə bilməzdi. Tarixdən də bildiyimiz kimi Naxçıvan ərazisinin strateji mövqedə yerləşməsi, bir sıra dövlətlərin bu ərazini ələ keçirmək məqsədləri, dövlətlər arasında uzun sürən müharibələr nəticəsində Naxçıvan ərazisi dəfələrlə dağıdılmış, xalqın əmlakı talan edilərək başqa ölkələrə aparılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq əhali arasında XVII-XVIII əsrə aid xalçalar və xalça məmulatları günümüzədək qorunub saxlanılmaqdadır. Sovetlər dövrünün 80-cı illərinə qədər Naxçıvan MR-in ərazisində yaşayan qadınların az bir hissəsi tapılırdı ki, xalça toxumaqla məşğul olmasın. Aran və dağlıq hissədə yaşamaqlarından, ixtisasından asılı olmayaraq qadınlarımız müxtəlif üsullarla, müxtəlif ölçüdə, bir-birindən zəngin naxışlarla bəzədilmiş xalçalar toxumuşlar. Son dövrlər unudulmaqda olan bu sənətin regionlarda inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən bir sıra proqramlar hazırlanmışdır. Naxçıvanın müxtəlif ərazilərində bir sıra xalçatoxuma müəssisələri açılmış, qadın və qızlarımız bu sənətə cəlb edilmişdir. Şəhər və qəsəbələrımızdə xalça muzeyləri (tarix muzeylərinin tərkibində olmaqla) yaradılmışdır. Bu muzeylərdə Naxçıvan ərazisində toxunmuş xovlu və xovsuz xalçalarla yanaşı, xalça məmulatları da nümayiş olunur. Şəhərimizdə xalçaçılığa aid konfrans və simpoziumlar keçirilir, mütəxəssislər tərəfindən monoqrafiyalar, məqalələr yazılır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq tədqiq ediləsi xalçalarımız çoxdur və araşdırıcıların yolunu gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müciri C. Azərbaycan xalçaçılığının texnoloji üsulları. Bakı, 1987, 200 s.
2. Алиева А. Нахчыванские ковры. Баку, 1988, 27 с.

Гюльнара Ганбарова

ТЕХНОЛОГИЯ ТКАЧЕСТВА БЕЗВОРСОВЫХ КОВРОВ В НАХЧЫВАНЕ

Корни ковроткачества на территории Нахчывана древние. Из проведенных на этой территории исследований становится ясно, что здесь

ткали два вида ковров – ворсовые и безворсовые. Среди этих ковров преобладают безворсовые ковровые изделия. Развитию ковроткачества в этом регионе способствовало несколько факторов: преобладание животноводства среди занятий местного населения, ведение полукочевого образа жизни, быстрота изготовления этих ковров и легкость их перемещения из одного места в другое. Безворсовые ковры (паласы, килимы, джеджимы и др.) ткали на ханах, устроенных на стенах. В орнаментах безворсовых ковров и ковровых изделий преобладают геометрические фигуры.

Ключевые слова: *ворсовые, безворсовые, ковры, килим, палас, джеджим.*

Gulnara Ganbarova

THE WEAVING TECHNOLOGY OF NAKHCHIVAN'S PILELESS CARPETS

Roots of carpet weaving in Nakhchivan territory are old. From the investigations carried out in this territory it becomes clear that two kinds of carpets, piled and pileless carpets was weaved here. The pileless carpets and carpet wares prevail among these carpets. Development of carpet weaving in this region has been promoted by some factors: prevalence of livestock sector among local population employment, seminomadic way of life, quickness in production of these carpets and ease of their moving from one place to another. The pileless carpets (palaz, kilim, geghim and etc.) have been weaved at a hana (machine for carpet weaving) constructed on the floor and the wall in the way of adjoining or winding. Geometrical ornaments dominate in the decor compositions of the pileless carpets and carpet wares.

Key words: *piled, pileless, carpet, kilim, palaz, geghim.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, filol. e.d., prof. M.A.Cəfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNARA MƏHƏRRƏMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: nara_el@mail.ru

FİKRƏT ƏMİROVUN “SEVİL” OPERASI İLK LİRİK-PSİXLOJİ JANRLI AZƏRBAYCAN OPERA NÜMUNƏSİ KİMİ

Məqalə Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Fikrət Əmirovun “Sevil” operası haqqındadır. Məqalədə “Sevil” operasının Azərbaycan milli musiqi tarixində ilk dəfə olaraq müasir mövzuda yazılmış lirik-psixoloji əsər olduğu vurğulanır. Əsərdə dramaturgiya ilə musiqinin qarşılıqlı əlaqəsindən, muğam və xalq mahnılarının rolundan, bununla yanaşı bəstəkarın operaya gətirdiyi yeniliklərdən söhbət açılır.

Açar sözlər: *lirika, romantizm, muğam, ariya, ariozo.*

Azərbaycanın görkəmli dramaturqu Cəfər Cəbbarlı 1928-ci ildə özünün “Sevil” pyesini yaratdı və pyes az bir müddətdə böyük populyarlıq qazandı. O dövr üçün pyesin mövzusu çox aktual idi: azərbaycanlı qadınlar çadralarını ataraq əmək fəaliyyətinə, ictimai həyata qoşulurdular. Pyes o qədər populyarlaşmışdı ki, qadınlar quldarlıq simvolu, köhnəlik qalığı olan çadranı hətta tamaşa vaxtı başlarından açıb atırdılar.

Uzun illər idi ki, insanların şüurunda və məişətində dini baxışlar, köhnəlmiş adət-ənənələr hökm sürürdü. Məhz buna görə də çadra çoxları üçün əzablı həyatdan can qurtarmaq üçün bir simvola çevrilmişdi.

C.Cəbbarlının nə vaxtsa ərinə sadıq olan, alçalmalardan əzab çəkən, öz hüquqlarını qorumaq uğrunda mübarizə aparan bir qadın haqqında olan hekayəti keçən əsrin 20-ci illərində müasir bir mövzuya çevrilmişdi. Şübhəsiz ki, qadınlara yeni həyat qurmaq uğrunda mübarizədə bu hekayənin böyük təsiri vardı.

Keçən əsrin 50-ci illərində yaranan ədəbi və bədii əsərlərdə, eyni zamanda musiqi əsərlərində yazıçılar, şairlər və bəstəkarlar qadın obrazlarını artıq, özünün təkrarolunmaz şəxsiyyətini qoruyan, daxilən yenilənmiş bir insan kimi işıqlandırır. İnsanın daxili aləminə diqqət güclənir. Bu cəhət, xüsusən qadın obrazlarının təsvirində daha qabarıq şəkildə əks olunur. Fikrət Əmirov, məhz bu dövrdə “Sevil”in mövzusuna müraciət edir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, “Sevil” Azərbaycanda müasir

mövzuda yazılan ilk lirik-psixoloji operadır. Fikrət Əmirov azərbaycanlı qadının keçdiyi yol haqqında olan povesti bizim opera sənətində əvvəllər təsadüf olunmayan lirik opera janrında, faktiki olaraq, yenidən həyata qaytarmışdır. “Sevil” lirik-psixoloji opera olmasına baxmayaraq, burada tarixi opera əlamətləri də mövcuddur. “Sevil”də sintetizmin, yəni çoxjanrlılığın müəyyən xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur. Bu isə, öz növbəsində, operanın dramaturgiyasına təsir etmişdir. Şəxsi həyat burada ümumxalq həyatla, sosial-ictimai hadisələrlə sıx bağlıdır.

Bəstəkar F.Əmirov və librettoçu T.Əyyubov qəhrəmanın həyatının ictimai hadisələrlə olan əlaqəsini qabarıq şəkildə göstərirlər. Məhz buna görə də müəlliflər librettoya, kütləvi səhnələri nümayiş səhnələri şəklində və köhnə dünyada bütün insan hüquqlarından məhrum olunmuş qadınların həyatını təsvir edən Proloq şəklində daxil etmişlər.

İlk dəfə 1953-cü ildə tamaşaya qoyulan operanın sonralar bir neçə yeni redaksiyası yazıldı. Hər yeni redaksiyada bəstəkar hadisələri daha da zənginləşdirmiş və köməkçi epizodları çıxarmışdır. Məsələn, Əmirov birinci redaksiyada C.Cabbarlının süjetinə uyğun olaraq sonuncu pərdədə, Gülüşün evində, on il keçdikdən sonra Sevilin oğlu Gündüzün ad gününün qeyd olunmasını göstərirdi. Bu pərdədə səhnəyə hətta Gündüzün dostları – pionerlər də çıxırdılar. Sonra isə Sevilin gəlişi təsvir olunurdu; qonaqların arasında Əbdüləlibəy və Məmmədəlibəy də vardı. Opera Sevilin Moskva haqqında mahnısı ilə tamamlanırdı. Az bir müddətdən sonra bəstəkar operanın finalını yenidən dəyişərək, qonaqlarla və pionerlərlə bağlı səhnələri, həmçinin Moskva haqqında mahnını çıxardı.

Növbəti redaksiyalarda Əmirov yenidən bəzi köməkçi epizodları ləğv etməklə xalq səhnələrinin sayəsində hadisələri daha da genişləndirir. Dramaturji xətt daha dinamik və fəal inkişaf edir.

Beləliklə, yeni redaksiyaların hər birində hadisələr konkretləşir. Opera artıq Sevil ilə Balaşın böyük duet səhnəsi ilə tamamlanır.

Tədqiqatçıların və geniş musiqi ictimaiyyətinin qeyd etdikləri kimi, Əmirovun “Sevil” operası milli musiqi sənətimizdə mühüm əhəmiyyət daşıyaraq Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu”sundan sonra yaradılmış ən yaxşı operadır.

“Sevil” operası Azərbaycan incəsənətinin inkişafında böyük rola malik olan məşhur musiqili-səhnə əsərlərindən biri kimi, sözsüz ki, Azərbaycan milli mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil edilmişdir. “Sevil” operasının tamaşasından sonra ona ilk qiyməti Q.Qarayev vermiş və əsərin parlaq melodizmini, xəlqiliyini və milli özünəməxsusluğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir: “Sevil” operasının musiqisində bəstəkar istedadının daha güclü tərəfləri özünü büruzə vermişdir. Operanın musiqi dili parlaq ifadəli melodikliyi ilə fərqlənir. Bəstəkar üçün melodiya əsas ifadə vasitəsi və musiqinin emosional başlanğıcının daşıyıcısıdır. Müəllif klassik opera ənənələrini davam etdirərək öz qəhrəmanlarının

daxili aləmini melodiya vasitəsilə açmağa cəhd göstərir. Operanın musiqisi öz rəngarəngliyi ilə könül oxşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onun orkestr “geyimi” və harmonik dilinə aiddir” (1).

“Böyük istedad sahibi olan bəstəkar F.Əmirov xalq musiqisini çox gözəl bilir. Xalq sənətinə böyük məhəbbət, peşəkar ustalığ, rus və Azərbaycan klassik opera ənənələrinin diqqətlə öyrənilməsi bəstəkara mühüm yaradıcılıq qələbəsi qazanmağa kömək etmişdir” (2).

F.Əmirovun operasının Azərbaycan üçün yeniliyi təbii ki, “Sevil”in dramaturgiyasında və stilistikasında əks olunmuşdur. F.Əmirov, sözsüz ki, Ü.Hacıbəyli ənənələrinin bilavasitə davamçılarından biridir, lakin bütün bunlarla birlikdə, operada bəstəkarın dəst-xəttinin fərdiliyi və yeniliyi nəzərəcarpacaq dərəcədə özünü büruzə verir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, bəstəkarın Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayev ilə yaradıcılıq prinsipləri əlaqəsinin səmimiyyətinə baxmayaraq, yalnız onun öz yaradıcılığının fərdiliyinə xas olan xüsusiyyət, yəni romantizm dövrünün bir çox milli məktəblərində müşahidə olunan milli ənənələrin hamısı Əmirovda xüsusi parlaqlıq əldə edir. Bu xüsusiyyət “Sevil”in harmoniyasında, orkestrləşməsində, lad-tonal təfəkküründə və s. özünü göstərir.

Azərbaycan musiqisinin əsrlər boyu toplanmış xüsusiyyətləri ilə intonasiya, lad, tembr çalarlarının təbii şəkildə qovuşduğu musiqinin yenilikçi xüsusiyyətləri də məhz buradan yaranır.

Klassik dünya operalarının xüsusiyyətlərindən, o cümlədən P.İ.Çaykovski, Ü.Hacıbəyli, J.Verdi, M.Maqomayev ənənələrindən düzgün, yaradıcı şəkildə istifadə olunmuş operada xalq musiqi janrı xüsusi rol oynayır.

F.Əmirovun bütün yaradıcılığında olduğu kimi, operasında da muğam və mahnı əhəmiyyətli yer tutur.

Əmirovun muğama münasibəti olduqca qayğılı, diqqətli, ehtiyatlı və eyni zamanda açıq-fərdi xarakter daşıyır. Deyilənlərlə birlikdə, fonizm prinsipi, yəni musiqi romantizminə və eləcə də başda muğam olmaqla, bütövlükdə milli bədii təfəkkürə xas olan hər şeydən, o cümlədən səslərdən, intonasiyalardan, zəngin çalarlardan həzzalma meylləri daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Janr və formasının zahirən ciddi klassikliyinə baxmayaraq, Əmirov üslubuna tamamilə xas olan romantik əhval-ruhiyyə operanın musiqi dilində təbii ki, öz əksini tapmaya bilməzdi.

Görkəmli dramaturq C.Cabbarlının “Sevil” pyesinin mövzunu opera üçün əsas götürərək Əmirov onu özünəməxsus şəkildə “üzündən oxudu”.

Operanın janrı və Əmirovun subyektiv üslubu onun diqqətini, təbii olaraq, surətlərin fərdiləşdirilməsində və buradan yaranan kompozisiya vasitələrində cəmləşdirir. Bu, leytmotiv xüsusiyyətlərinin, müxtəlif xarakterli reçitativlərin geniş istifadəsindən, ansambllarda əsas məzmunun polifonikləşməsindən və bir çox başqa xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Qəhrəmanların şəxsi həyatı ilə hadisələrin birləşməsindən doğan müxtəlif janr cizgiləri, təbii ki, operanın dramaturgiya və stilistikasının xüsusiyyətlərində öz əksini tapmalı idi. Belə ki, li-

rik-psixoloji janra xalq musiqi dramının o vaxta qədər ona xas olmayan yeni cizgiləri (operada nümayiş səhnələri buna misal ola bilər) daxil edilmişdir. Və yaxud da Sevilin nümayiş səhnəsi ilə birləşmiş monoloq səhnəsi kimi cəmiyyət və şəxsiyyət, təbii olaraq, üzvi surətdə əlaqələndirilmişdir. Sosial-ictimai hadisələrin təsiri altında Sevilin özü, onun təfəkkürü, dünyagörüşü də dəyişir. Bu, onun partiyasının dramaturgiyasında, intonasiya məzmununda öz əksini tapır.

Operanın yeni məzmunu musiqili-teatr səhnələrini daha da zənginləşdirdi. Bununla əlaqədar, artıq məlum olan köhnə formalar milli operamıza əvvəllər xas olmayan yeni formalar ilə əvəz olundu.

Bu cəhətdən, birinci növbədə Müqəddimənin funksiyasını qeyd etmək lazımdır. Müqəddimə bədii-mənalı formanın (ümumiləşdirilmiş) Azərbaycan operası üçün yeni növü idi. Xalqın (əsrin əvvəlindəki) həyatını təcəssüm etdirməklə Müqəddimə onun ümumiləşmiş xarakteristikasını yaratmışdır.

Müqəddimə vokal-instrumental xarakterlidir. Burada təzadlı-tərkib formanın əlamətlərini də görmək mümkündür. Müqəddimədə, həmçinin intonasiya cəhətdən muğam parçalarına uyğun olan bir neçə qabarıq fraqmentlər, bölmələr də vardır. Əmirov reprizlik prinsipindən istifadə etməklə “xalqın taleyi” mövzusunı, azanın mövzusunı, Sevilin və Gündüzün leytmotivlərini bir-birinə uyğunlaşdırır.

Əmirovun musiqisində tez-tez təsadüf olunan lad semantikasının (xalq mövzusunun girişində) ifa ənənələrindən fərqlənməsi faktını da qeyd etmək lazımdır. Burada, Şur ekspressiv-dolğun və faciəli səslənməsi ilə ifa təcrübəsindəki lirik-psixoloji Şurdan nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir.

Operanın ən mühüm nailiyyətlərindən biri onun parlaq melodikliyi. İştirakçıların yadda qalan müxtəlif planlı, parlaq melodik vokal nömrələri onların musiqili xarakteristikasını göstərməklə əsas halqa əmələ gətirir.

Operanın baş qəhrəmanı olan Sevilin obrazı geniş vokal xüsusiyyətlərinə malikdir. İkinci pərdəyə qədər Sevil qəmgin, həzin musiqi ilə səciyyələndirilməklə, əzab çəkən bir qadın obrazını təcəssüm etdirir.

İkinci pərdənin ikinci şəkli qəhrəmanın obrazının inkişafında kulminasiyanı təşkil edir, üçüncü isə yeni Sevilin obrazını təmsil edir.

Çoxplanlılıq baş qəhrəmanı daha da tam və çoxcəhətli şəkildə səciyyələndirməyə imkan verir, obrazın keyfiyyət dəyişiklikləri isə, əsasən musiqi janrında ariyaların, onun daha mürəkkəb formalarından olan monoloqla əvəz edilməsi nəticəsində real bir şəkil alır.

İkinci pərdədəki ariya vokal partiyasının ritm-intonasiyasını ümumiləşdirən lirik kulminasiya olmaqla özündə Sevil surəti ilə əlaqədar əvvəlki epizodların məzmun elementlərini cəmləşdirir.

Monoloq köhnə dünyaya qarşı üsyan edən qəhrəmanın obrazını açır. Baş surətinin açılması isə başqa planda verilir. Gülüş və Dilbərin xarakteristikaları fərdiləşdirilir. Atakişi, Babakişi, Əbdüləlibəy, Məmmədəlibəy surətlərinin şüurlarında dəyişikliklərin yaranması janr, mahnı-rəqs məzmun dəyişmələri

ilə səciyyələndirilir.

Bu qüvvələrin münəvişliliyi, öz növbəsində obraz-məzmun, kompozisiya-məzmun təzadlığını yaradır.

İki qrup surətlər – yeni dünyanı təcəssüm etdirən Sevil və onun dostlarının təşkil etdiyi birinci qrup və köhnə dünyanı əks etdirən Balaş, Dilbər və onların əhatələrindəkilərdən ibarət olan ikinci qrup iki ictimai qüvvə olaraq üz-üzə qoyulmuşdur.

Surətlərin xarakteristikasını təşkil edən musiqi mövzularının iki əsas kompleksi də emosional obraz və intonasiya cəhətdən təzadlıdır.

Mövzu-leytmotivlərin intonasiya əlaqələri, mövzuların yaxınlığı opera qəhrəmanının taleyinin xalqla əlaqəsini göstərir. Onların vəhdəti leytmotivlərin bir-birinə qovuşması ilə nəzərə çarpır, əsas leytmotivlər isə hərtərəfli inkişaf xəttinə malikdir.

Ü.Hacıbəyli ənənələrini davam etdirərək, Əmirov nitqin və musiqinin, verilmiş surətin danışq və fərdi-səciyyəvi melodiyasının bir-birinə son dərəcə yaxınlaşmasına çalışır. Artıq qeyd edildiyi kimi, melodiya musiqi dilinin mühüm komponentidir və o, ifadənin aydınlığı və nadir səmimiyyəti ilə fərqlənir.

Əmirovun başqa əsərlərində olduğu kimi, operanın melosunda da ornamentlərin rolu böyükdür. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, Ü.Hacıbəyliyən fərqli olaraq, Əmirov onun istifadəsində başqa prinsiplərə əsaslanır.

Ü.Hacıbəyli klassikdir və o, xalq ifa təcrübəsində geniş yayılmış prinsiplərdən tez-tez kənara çıxmaqla ifanın konkretləşdirilməsi yolu ilə gedir; öz melosunda daha səciyyəvi olan bir-iki arabir oxumanı seçərək, əsas kimi götürülmüş muğam-ladın bütün şöbələri ilə hərəkət etməklə onlardan istifadə edir.

Əmirov isə Hacıbəyliyən fərqli olaraq, xalq təcrübəsindəki mövcud üsullara istinad edərək və arabir oxumalarını dəyişərək onlardan istifadə edir.

Bir sıra başqa əsərlərində olduğu kimi, operada da Əmirov muğama yənidən subyektiv-romantik münasibət göstərir. Bəstəkar operada muğamı başqa tərzdə dərk etməklə ona emosional çoxmənalılıq verir. İfa təcrübəsində lirik hekayə formasında olan muğamın melosu, operada daha çox subyektiv bəzənmiş ekspressiv, dolğun, bir çox hallarda isə genezisdən uzaqlaşan müxtəlif, dəyişik xarakter alır.

İfadənin lirik hekayə növü mahnı və ümumavropa opera üslubu əlamətləri ilə birləşərək, bəstəkarın yaradıcılığına səciyyəvi olan sırf fərdi xüsusiyyət qazanmışdır. Bu isə milli melosu zənginləşdirmişdir. Əmirovun xidməti bununla əlamətdardır və onu bəstəkarın fərdi yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri hesab etmək lazımdır.

Bir çox hallarda klassiklərin ənənələrini davam etdirərək, Əmirov Cabbarlının pyesini özünəməxsus şəkildə “sıxlaşdırır”, lakin bununla birlikdə ona bir sıra həqiqi xalq səhnələri gətirir. Beləliklə, operanın dramaturgiyası xüsusi enerji və daxili dinamikaya malik olur. Klassik opera ənənələrinin təsirini əsas həlledici anlardakı ansambl (xüsusən duet) səhnələri olan kompozisiyalarında

görmək olar. Bu, müəllif tərəfindən janr səhnələrinin dramatik düyün səhnələri kimi təfsirində də müşahidə olunur. Sonda qəhrəmanların taleyinə təsir göstərən və fonunda hadisələrin cərəyan etdiyi vals (birinci pərdədəki) bu cəhətdən daha diqqətəlayiqdir. Valsın dramaturgiya əhəmiyyəti onun mövzusunun bir sıra mərkəzi leytmotiv və mövzularla qovuşması hesabına daha da artmışdır.

Belə ki, valsda dəyişilmiş leytmotiv “Uzundərə” rəqsinin mövzusu ilə polifonik surətdə qovuşur. Sevilin səciyyələndirən intonasiya kompleksi ilə inqilabi mahnıların mövzularının sintezi dramaturji cəhətdən mühüm funksiyanı yerinə yetirir (II pərdədə). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, klassik operalara xas olan kompozisiya və dramaturji üsullar Əmirov tərəfindən tam fərdiliklə öz mənasını dəyişir, çünki onlar milli-xalq əlamətləri ilə olduğu kimi, müasir leksika ilə də üzvi sintezdə verilmişdir.

Görünür ki, operanın müvəffəqiyyətinin kökü, əsərin ideya məzmununun mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz edilməsinə imkan verən müəllifin, keçmişin ənənələrindən məhz belə yaradıcılıqla istifadə etməsindədir. Bu isə Azərbaycan opera incəsənətinin inkişafında yeni mərhələni təşkil edir.

Operada muğam növlü çoxlu epizod vardır. Muğam mövzusu III pərdənin orkestr epizodunun əsasını təşkil edir. Burada janr birləşməsinin əsasını isə yüksək simli və nəfəsli ağac alətləri orkestri təşkil edir. Eləcə də modulyasiyalı sekvensiyanın iki halqası əsas yer tutur.

II pərdənin Girişi instrumental muğam variantını yenidən canlandırır. Konstruktiv planda bunu ümumi tematizm və segah ladı ilə möhkəmləndirilmiş iki hissəli təzadlı-tərkib forması hesab etmək olar.

Operada muğam və instrumental epizodlar arasında birbaşa, ardıcıl əlaqə mövcuddur. Bu, pərdələrin və vokal nömrələrinin girişində, şəkillərlə nömrələr arasındakı əlaqələrdə və s. özünü göstərir.

Sevilin ikinci ariyasına giriş (Humayun) operanın orkestr epizoduna parlaq nümunədir. Humayunun dönmələri burada opera tipli tematizmlə təbii şəkildə sintezləşdirilmişdir.

Operanın dramaturgiyasında müəllif tərəfindən mühüm xarakteristika vasitəsi kimi istifadə olunmuş xalq və məişət musiqi janrı əhəmiyyətli rol oynayır.

Müəllif hər surəti, hər qrupu müəyyən olunmuş bir və ya bir neçə janr vasitəsilə təsvir etməyə çalışır. Məsələn, Dilbər romans və tanqo ilə, Əbdülbəy və Məmmədlibəy meyxananı xatırladan zarafat-yumorlu mahnı ilə, Sevil və Balas isə mahnı və muğamla səciyyələndirilir.

Xalq mahnılarının, demək olar ki, bütün janrlarına müraciət edən Əmirov, ondan əvvəlki Azərbaycan opera müəlliflərindən fərqli olaraq, xalq musiqisinin bütün imkanlarından, ona xas olan səciyyəvi əlamətlərdən, ifadə vasitələrindən daha geniş və hərtərəfli istifadə edir.

Əgər “Sevil”ə qədər opera müəllifləri hər şeydən əvvəl, mənfi personajları ənənəvi ifadə vasitələri ilə xarakterizə edirdilərsə (məsələn, kəskin disso-

nantlıq, milli-xalq mənbələrində nisbətən az istifadə olunan gərginləşdirilmiş xromatika), Əmirov hələ “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” və sonralar “Koroğlu”da Ü.Hacıbəyli tərəfindən verilmiş xətti inkişaf etdirərək, mənfi personajların xarakteristikalarında istifadə olunmuş ifadə vasitələrinin dairəsini genişləndirməklə, onların daha çox fərdiləşməsinə çalışırdı.

Melodik intonasiya, lad harmonik və struktur-kompozisiya xüsusiyyətləri ilə birlikdə janrlılıq da burada personajların xarakteristikasını mühüm ifadə vasitələri ilə zənginləşdirir.

Klassik operalarda geniş tətbiq edilən janr xarakteristikaları Maqomayevin, sonralar isə başqa opera bəstəkarlarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin bu operalarda bəstəkarlar, əsasən janr qarşıdurmaları yolu ilə getmişlər, “Sevil”də isə bir çox operalardan fərqli olaraq, janrın fərdiləşdirilməsi meyilləri əyani şəkildə görünür. Bunun nəticəsində də bəstəkar personajların yalnız bir janr xüsusiyyətini ümumiləşdirmir, onların fərdi keyfiyyətlərini daha aydın və konkret şəkildə əks etdirməyə nail olur.

Beləliklə, lirik operanın ənənəvi janrına müraciət edərək, Əmirov ona bir sıra yeni xüsusiyyətlər gətirmişdir. Hər şeydən əvvəl, bu, keçmiş hadisələri göstərməklə əlaqədar tarixilik əlamətidir. Əmirovun operasının başqa xüsusiyyəti, əvvəllər lirik operalarda təsadüf olunmayan bir sıra əlamətləri üzə çıxaran müasir gerçəkliyin təəcəssümüdür. Məsələn, qadın taleyinin ümumi mənzərəsini əks etdirən Müqəddimənin daxil edilməsi Azərbaycan operası üçün bir yenilik idi.

Mahnıların, şifahi ənənəli sənətin (muğamların), eləcə də ariya və ariozların intonasiya məzmununun geniş yaradıcılıqla istifadə edilməsi də həmçinin operanın musiqi dilinin üslub xüsusiyyətlərindən biridir.

Beləliklə, Əmirov ənənəvi opera janrının bütün formalarını əyani surətdə qoruyub saxlayaraq, yeni müəllif düşüncəsi və özünün fərdi üslub xüsusiyyətləri ilə birgə Azərbaycan opera sənətində yeni bir səhifə açdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Караев К. Севиль. Газ. «Бакинский рабочий», 1954, 13 января.
2. Алескеров С., Стельник. Севиль – новая азербайджанская опера на сцене театра им. Ахундова. Газ. «Вышка», 24 января, 1954.
3. Касимова С. Оперное творчество композиторов Азербайджана. Ч.1, Баку: Аз. Гос. изд-во, 1973, 234 с.
4. Касимова С. Из истории азербайджанской оперы и балета (1908-1988). Баку: Адильоглы, 2006, 231 с.
5. Qasimova S., Abdullayeva Z. Fikrət Əmirov. Bakı: Nağıl evi, 2004, 209 s.

Инара Магеррамова

**ОПЕРА ФИКРЕТА АМИРОВА «СЕВИЛЬ» КАК ПЕРВАЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОПЕРА**

Статья об опере «Севиль» гениального азербайджанского композитора Фикрета Амирова. В статье отмечается, что в истории азербайджанской национальной музыкальной культуры «Севиль» – это первая лирико-психологическая опера на современную тему. Одновременно рассказывается о взаимосвязи драматургии и музыки, о роли мугама и народных песен, о новых решениях композитора.

Ключевые слова: *лирика, романтизм, мугам, ария, ариозо.*

Inara Maharramova

**FIKRET AMIROV'S OPERA OF "SEVIL" AS THE FIRST
AZERBAIJAN LYRIC-PSYCHOLOGICAL OPERA**

The paper is about the opera of "Sevil" of Fikret Amirov, Azerbaijani composer of genius. It is noticed in the paper that in the history of the Azerbaijan national musical culture "Sevil" is the first lyric-psychological opera on the modern subject. It is simultaneously told about interrelation of dramatic art and music, about the role of mugam and people's songs, about new solutions of the composer.

Key words: *lyrics, romanticism, mugam, aria, arioso.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur)

İQTİSADİYYAT

TEYMUR ABBASOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: teymurabbasov56@mail.ru

AQRAR SEKTOR VƏ AQRAR BAZARIN REGIONAL İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Elmi məqalədə aqrar sektorunun inkişafının regional xüsusiyyətləri, aqrar bazarın inkişafının regional xüsusiyyətləri, proqnozlaşdırma üçün hər bir amilin mövcud potensialı, innovasiyalı aqrar sektorun inkişaf istiqamətləri, elmin və yeni texnologiyanın tətbiqi, elmi-texniki siyasət, aqrar sektorun və aqrar bazarın regional inkişaf istiqamətləri geniş tədqiqat obyekti olmuşdur.

Açar sözlər: *elmi-texniki amil, proqnozlaşdırma, aqrar bazar, emal sənayesi, amortizasiya ayırmaları, elmi-texniki tərəqqi, optimal qiymətləndirmə.*

Aqrar sektorun inkişafı aqrar bazarın formalaşması və tarazlı inkişaf dinamikası üçün aparıcı rolunu oynamaqla, istehsal və bölgü münasibətlərinin bazar tələbi, təklifi əsasında tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi halı ilə bağlıdır. Aqrar sektorun inkişafı kompleks tənzimlənmənə və idarə olunmaqla, sahə, ərazi proporsiyalarına malik olan sistem kimi özünü ifadə edir.

Hər bir iqtisadi sahənin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq xalis məhsul, onun quruluşu, səmərəsi və sosial nəticələri proqnozlaşdırılır. Xüsusi sahə kimi aqrar bazar münasibətlərində aqrar sektorun inkişaf səmərəsi, onun meyar və göstəricilərinin resurslarının əvəzedilməsi qaydalarını və perspektiv istiqamətlərini müəyyən edir. Bu istiqamət və amillər kimi elmi-texniki tərəqqi, yeni texnologiya və təşkilati quruluş əsas aparıcı həlqə rolunu oynayır.

Elmi-texniki amil, bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha çox mənəvi aşınmaya məruz qala bilən və çevik marketinq siyasəti ilə uzlaşmağa malik ola bilən bir texniki və təşkilati sistem kimi formalaşır və inkişaf edir. Elmi-texniki amil aqrar elmi-texniki potensialın maliyyə-maddi və texnoloji quruluşu ilə idarə olunduğu üçün, onu hər birinin ümumi iqtisadi artıma təsiri xüsusi və integral effektlə

ölçülür. Belə ki, ümumi effekt istehsal funksiyası kimi aqrar məhsullarının istehsalı və onların xidmətlərinin artmasında, təşkilatı-idarəetmə amilinin, multiplikativ effekt kimi formalaşmasında özünü göstərir. Elmi-texniki amilin təşkili bir-başa inkişaf məqsədinin sifarişi və diktəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Elmi-texniki amil və onun sosial-iqtisadi effekti region aspektləri baxımından, iqtisadiyyatın sahə potensialı, onun təkrar istehsal strukturu, həmçinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya səyi nəticəsində formalaşır və inkişaf edir. Hər hansı iqtisadi potensial növündən fərqli olaraq elmi-texniki potensialın proqnozu və regionda inkişafı, onun istehsal tələbatından və gəlir gətirmək məqsədi ucbatından inkişaf edir. Onun daha çox tətbiqi problemləri hər bir regionda özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir (1, s. 82).

Struktur dəyişmələrin və effektiv iqtisadi artımın maddi və texnoloji təminatı aqrar elminin və onunla bağlı olan digər sahələrin və texnoloji proseslərin istifadəsi ilə mümkündür. Elmi-texniki siyasət ümumi olub aparıcı sahələrin inkişaf istiqamlərini, texnoloji proseslərin yeniləşdirilməsi yollarını və tədbirlərini əhatə edir. Öz mahiyyəti etibarlı ilə elmi-texniki siyasət elmi potensialın formalaşması və inkişafını, onun tətbiqi strategiyasını, onun iqtisadi-texniki, iqtisadi-idarəetmə problemlərinin birgə kompleks həlli yollarının sistem təsviri və məntiqi əlaqələndirilməsi olmaqla, aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərin məcmusudur:

- cəmiyyətin inkişafı və insanların rifahı üçün sosial nəticələri səbəb olan elmi-texniki proqnozların əsas tədqiqatın aparılması, elmi potensialın iqtisadi və sosial səmərəsi, ölkənin təhlükəsizliyinin alətinə çevrilməsi yollarının və əsas metodlarının axtarılması.

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi cəhətdən səmərəli və rəqabət qabiliyyətli əmtəə, xidmət və davamlı istehsal infrastruktur sahələrinin yaradılması və inkişafı.

- aqrar bazarın elmi potensialının sahənin kompleks inkişafı və məqsədli təşkili və idarə edilməsinin struktur təşkili.

- elmin və yeni texnologiyaların, yeni informasiyanın bir infrastruktur sahə kimi daxili problemlərinin həlli, onun iqtisadi və sosial inkişafında rolu bazar mühiti şəraitində davamlı və strateji idarəetmə obyektinə çevrilməsinin normativ-hüquqi və sosial aspektlərinin təşkili və idarə edilməsi. Elmi potensialın optimal sahə və ərazi quruluşunun iqtisadi sistemin və onun ayrı funksional aspektləri ilə tarazlı və dinamik inkişaf meyillərinin təşkili, tənzimlənməsi və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;

- elmi-texniki potensialın əsas amili olan yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması, onların faydalı və səmərəli əmək fəaliyyətinin iqtisadi maddi və maliyyə təminatının təşkili və sosial müdafiə tədbirlərinin əsaslandırılması;

- fundamental elm ilə əlaqələrin bazar tipli inkişaf kontekstində əlaqələndirilməsi və həlli yollarının sahə, ərazi və dövlət maraqları baxımından uzlaşmasının təşkili və idarə edilməsi. Aqrar sektorun elmi əsasları olan bazar seqmentinə

uyğun istehsal sahələrinin inkişafı, istehsalın infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və həmçinin aqrar sahələrin iqtisadi və sosial səmərəsinin artırılması yolları təşkil edir. Aqrar sektorun elmi bazası, yeni bitki, keyfiyyətli ərzaq və məhsullar texnologiyalar üzrə konkret istiqamətlərə bölünür (5, s. 218).

Yuxarıda göstərilən elmi-texniki istiqamətlərin reallaşması üçün dövlət, hüquqi və fiziki şəxslər, təsərrüfatın təşkili formaları hüquqi baza və idarəetmə mühitində uyğun əmək bölgüsü vəzifələrini yerinə yetirməlidir:

- məqsədli proqram xarakterli elmi-texniki proqnozların əsaslandırılması, elmi-texniki layihələrin iqtisadi artımın və ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin, ərzaq təhlükəsizliyinin və iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında sosial-iqtisadi rolunu qiymətləndirilməsi. Elmi-texniki istiqamətlərin real iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası baxımından tarazlı inkişaf amili kimi elmi təsvirini və metodiki əsaslarını vermək.

- elmi tədqiqatların və elmi proqnozların aqrar bazarın resurs potensialını nəzərə alaraq və məhdud resursların istifadə texnologiyasını təkmilləşdirərək effektiv elmi-istehsalat iqtisadiyyat sisteminin yaradılmasının əsas məqsədi olan maddi rifahın yaxşılaşdırılması, aqrar bazarın əmtəə və xidmət strukturunun təkmilləşdirilməsi, istehlak segmenti ilə istehsal segmenti arasında optimal nisbətlərin və əlaqələrin təmin olunması.

- aqrar bazarın təşkili və idarə olunmasının elmi əsası olan təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, təhsilin vahid dövlət siyasəti əsasında iqtisadi islahatların aparıcı həlqəsinə çevrilməsi (3, s. 212).

Elmi əməyin nüfuzunun yüksəldilməsi, onun sosial statusunu möhkəmlətmək, əməyin ödənilməsi yollarını təkmilləşdirməklə onun səmərəsini artırmaq, elmi əməyin xarakterini və nüfuzunu yüksəltmək üçün əmək haqqının diferensiasiyasını, iqtisadi artımla asılılığı tənzimləmək mexanizmlərini yaratmaq;

- əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək yollarını əsaslandırmaqla elmi əməyin nəticələrinin sosial statusu və onun stimullar yaratmaq qabiliyyətini artırmaqla bazar münasibətləri şəraitində məcmu tələblə təklif arasında tarazlılıq yaratmaq;

- aqrar elmi xüsusi status və özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etdiyi üçün, onun dövlət tənzimlənməsi üçün üsul və mexanizmlərini əsaslandırmaq, həmin mexanizmlərə inkişaf amili kimi baxılması konsepsiyasına uyğun olaraq təkmilləşdirmək (4, s. 14).

Aqrar bazarın elmi-texniki inkişaf konsepsiyası həm artım, həm də səmərəlilik kriteriyaları baxımından ölçülür.

İqtisadi artım konsepsiyası baxımından elmi-texniki tərəqqinin aqrar bazar münasibətlərinin daha da təkmilləşdirilməsi göstəriciləri ilə ölçülür. Hər bir sahənin perspektiv inkişafı, onun fond və xalis məhsulunun artımında ayrı-ayrı kapital qoyuluşunun strukturu və onun istifadəsi ilə ölçülür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının fondlarla təminat səviyyəsi, həmin fondların yeni və texnoloji

quruluşu, elmi texniki tərəqqinin dünya standartları səviyyəsindən fərqlənməsi istehsalı məhsulun marketing və istehlak quruluşunu formalaşdırır (6, s. 181).

Aqrar bazarın təşkili və inkişafının maddi və texniki təminatı onun avadanlığa olan tələbatı, yeni texnoloji xətlərə və yeniləşmə istiqamətində daha mütərəqqi texniki quruluşu və fondlarla silahlanma səviyyəsi ilə ölçülür. Həm işçiye düşən avadanlıq tələbatı əməktutumluğu ilə fond tutumu arasında nisbətlərin optimal ölçüsü ilə müəyyənləşir. Əmək haqqı fondu ilə texniki təzələnmə fondu arasında nisbətlər, amortizasiya ayırmalarının intensivliyi istehsal fəaliyyətinin maddi-texniki bazasının planlaşdırılması və inkişafı üçün əsas yaradır.

Aqrar sektorun regionlar üzrə yerləşməsi, regionların resurs təminatı və resurslardan istifadə intensivliyi enerji tələbatını artırır. Enerji aqrar sektorun istehsal tələbatı üçün material təminatı olmaqla, daha çox aqrar sektorun infrastrukturunu inkişaf etdirir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı onun saxlanılması və yaxud daşınması, əhalinin kənd əhalisi kimi məskunlaşması və yaşayış şəraiti bir və dolayısı yolla aqrar bazarın regionlarda yerləşməsi və inkişafı üçün zəmin yaradır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının texniki təminatı regionda emal sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır (2, s. 25).

Emal sənayesinin sahə quruluşu və ərazi üzrə yerləşməsi yaranan iqtisadi potensialın sənaye ərazi qovşaqlarının iqtisadi səmərəsi ilə ölçülür. İqtisadi səmərə olaraq ayrı-ayrı emal sənayesinin yerli resurslar üzrə ixtisaslaşması və regionda kompleks inkişafın təmin olunmasına zəmin yaradan sahələrin inkişafı nəzərdə tutulur. Elmi-texniki tərəqqi həmin sahələrin rəqabət mühitində davamlı və səmərə əldə etmək xüsusiyyətlərini yaradır.

Elmi-texniki tərəqqinin əsaslandırılması və istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması mənfəət əmələ gətirmək və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşır. Bu gün makrosəviyyəli tarazlığı təmin etmək üçün ÜDM-un istehsal strukturu ilə onun istehlak strukturu arasında proporsional inkişaf meylləri təmin olunmalıdır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqinin sahə və texnoloji quruluşu, bazar tələbatına uyğun sahə məhsullarını istehsal etmək və məsrəflərin strukturunda fondların istifadəsinin təkrar istehsalı üçün lazım olan ayırmaları təkmilləşdirmək metodikası əsas götürülür. ÜDM-un istehsal metodu ilə proqnozu həmin sahələrin aralıq və son məhsulu arasında nisbətlər ilə ölçülür. Əsas fondların istifadəsi və texnoloji proseslərin elmi-texniki tərəqqiyə uyğun olaraq təkrar istehsal strukturu üzrə yeniləşməsi üçün idarəetmə mexanizmlərində intensiv istifadə əmsallarından istifadə olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsinə görə xərclərin hesablanması və mənfəətin həcmi, vergiyə cəlb olunan bazanı hesablamaq üçün amortizasiya normaları hüquqi normativ baza kimi qanunvericiliklə tənzimlənir (3, s. 102).

Amortizasiya ayırmaları məhz texniki tərəqqinin istifadəsi intensivliyini artırır. Sahibkarlar həmin texnologiyanın təzələnməsi üçün elmi əsaslarla hesablanmış dövr ərzində intensiv istifadə mühiti yaradılmasına məcbur olurlar. Amortizasiya normaları üzrə əsas fondların maşın və avadanlıqların dəyərinin xərclər

strukturuna daxil edilməsi metodikası xərclərin fəal hissəsinin artırılmasına və mənfəətin hesablanması aparıcı amillərin təsirinin qiymətləndirilməsinə metodiki təminat verir.

Elmi texniki siyasətin region aspektləri bu problemin makroiqtisadi problemlərinin və onun həlli yollarının region müstəvisində zəruriliyinə gətirib çıxarmır və təşkilatı struktur baxımından inkişaf üçün məhdudiyyətlər tətbiq etməyi tələb etmir. Elmi texniki tərəqqinin makroiqtisadi proqnozu, həmin regionda məcmu texniki təşkilatı tədbirlərin sinergetik effekti ilə ölçülür. Məhz təşkilati-iqtisadi idarəetmə quruluşunun təkmilləşməsi, ayrı-ayrı texnologiyaların texniki-iqtisadi parametrlərinin yaxşılaşdırılması kapital tutumlu sahələrin daha prioritetliyi və optimal qiymətləndirmə və elmi əsaslarla qoyulmuş modellərin seçilməsi, sistem halında aqrar bazarın elmi və texnoloji tərəfidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi xüsusiyyətləri, torpağın relyefi, istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi, məhsulun növü, istehsalın ixtisaslaşdırma səviyyəsi kimi şərtlər nəzərə alınır (7, s. 19).

Əgər nəzərə alsaq ki, muxtar respublika müharibə şəraitində yaşayır, blokada şəraitində məhsul istehsalını təşkil etməyə məcbur olur. Onda bütün bunların nəticəsində istehsalın həcmi azalmış, müəssisələrin imkanları zəifləmiş, belə bir şəraitdə kənddən kənd təsərrüfatı üçün maddi-texniki resursların alınması gətirilməsi qeyri-mümkün olmuşdur. İndi aqrar sahədə gedən iqtisadi islahatlar ilə bağlı olaraq Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatının texnika və maddi vasitələrlə təchiz edilməsinin yeni mexanizmi işlənməli, təkmilləşdirməli və bazar münasibətləri şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Keçmiş ittifaq respublikaları ilə qırılan əlaqələrin bərpa edilməsi və bu əlaqələrdə yaranmış uyğunsuzluğun aradan qalxması, maddi vasitələr istehsal edən sənaye müəssisələri ilə müqavilələr bağlanması təsərrüfatların maddi-texniki resurslarla təchizatının yaxşılaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Elə bu səbəbdən də bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi başqa amillərlə bərabər onun məhsulları istehsalçılarının texnika, kənd təsərrüfatı maşınları, mineral gübrə, ehtiyat hissələri, tikinti materialları və digər maddi-texniki resurslarla təminatından daha çox asılıdır.

Məlumdur ki, istehsal resursları fəaliyyətinin xarakterinə görə istehsalın resurs potensialına və istehsalda bilavasitə iştirak edən resurslara ayrılır. İstehsalın resurs potensialı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin malik olduğu istehsal resurslarıdır. İstehsalda bilavasitə iştirak edən resurslar ilə təsərrüfat fəaliyyətində bilavasitə iştirak edən istehsal resursları aiddir. Müxtəlif mülkiyyət formalarına arxalanan kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalda bilavasitə iştirak edən resurslar adətən resurs potensialından az olur.

İstehsal resurslarından səmərəli istifadəyə nail olmaq üçün bu fərqi minimuma endirilməsi yeni təsərrüfatçılıq şəraitində olduqca vacibdir. Həmin fərqi minimuma endirilməsinin əsas yolu fondla təmin olunma və əməyin fondla silahlanma səviyyəsini optimal səviyyədə saxlamaqdan ibarətdir. Fondla təmin olun-

ma göstəricisi vahid torpaq sahəsinə (adətən 100 hektara) düşən əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri ilə, əməyin fondla təchiz olunması göstəricisi ilə orta illik işçilərin hər nəfərinə düşən əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri ilə müəyyən edilir. Bu göstəricilər optimal səviyyəyə çatdırılması həm kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal potensialının yüksəlməsini, həm də istehsalın intensivləşdirilməsi və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi imkanlarının artmasını əks etdirir. Həmin göstəricilərin optimal səviyyəyə çatdırılması həm də bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatının resurs potensialının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə zəmin yaratmış olar.

Araşdırmalardan məlum olur ki, son illər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fondla təchiz olunmasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın və əməyin fondla təminatında aşkar edilmiş dəyişikliklərə şübhəsiz ki, əsas fondların balans qiymətlərinin 1992-ci ildən başlayaraq mütəmadi olaraq artırılması, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin və orta illik işçilərin sayının azalması öz təsirini göstərmişdir. Həqiqətən isə qəbul edilmiş normativ tələblər baxımından respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın və əməyin fondla təmin olunma səviyyəsi aşağı olmuş, müasir standartlara uyğun olmamışdır. Bununla belə, Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində kifayət qədər resurs potensialı olmasına baxmayaraq, bunların həlledici sahələr üzrə zəif cəmləşdirilməsi, bir çox əmək alətlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin aşağı olması, onların təmir bazalarının müasir avadanlıqlarla təchiz edilməməsi və s. İstehsal fondlarından istifadə səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Ona görə də kənd təsərrüfatının və onun sahələrinin dünya standartlarına cavab verə bilən istehsal fondları ilə yenidən təchiz edilməsi və onların müxtəlif mülkiyyət formalarına arxalanan təsərrüfatları arasında düzgün bölüşdürülməsi aqrar islahatların aktual məsələlərindən biri kimi qəbul olunmalıdır.

Bazar münasibətlərinə keçidin sonrakı mərhələlərində muxtar respublika aqrar-sənaye kompleksinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının istehsal əlaqələrinin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər kompleks formada həyata keçirilməlidir. Həmin tədbirlər kompleksi sistemində təchizatın mütərəqqi formalarından istifadə etmək, sərbəst satış ticarətini genişləndirmək, birbaşa istehlakçı müəssisələrə mal daşınmasını təmin etmək, yerlərdə satış dükənləri və yarmarkalar təşkil etmək, təchizat kooperativləri yaratmaq və sair kənd təsərrüfatının maddi-texniki təchizatı və satışı baxımından istehsal vasitələri bazarının inkişafının əsas istiqamətləri ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağıyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev N., Əlirzayev. Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azər nəşr, 2000, 384 s.
2. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətləndirmə strategiyası şəraitində Azərbay-

- canın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: Təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 538 s.
3. Abasov İ.D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 592 s.
  4. Abbasov T.A. Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regional problemləri. Bakı: Elm, 2002, 186 s.
  5. Abbasov A.F. Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı: Elm və həyat, 1998, 390 s.
  6. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 214 s.
  7. Əlirzayev Ə.Q. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, Bakı: Nurlan, 2000, 114 s.

Теймур Аббасов

НАПРАВЛЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА И АГРАРНОГО РЫНКА

В научной статье объектом широкого исследования являются особенности регионального развития аграрного сектора, особенности регионального развития аграрного рынка, имеющийся потенциал каждого фактора для прогнозирования, направления развития инновационного аграрного сектора, внедрение науки и новых технологий, научно-техническая политика, направления регионального развития аграрного сектора и аграрного рынка.

Ключевые слова: *научно-технический фактор, прогнозирование, аграрный рынок, обрабатывающая промышленность, амортизационные отчисления, научно-технический прогресс, оптимальное оценивание.*

Teymur Abbasov

DIRECTIONS OF REGIONAL DEVELOPMENT OF AGRARIAN SECTOR AND AGRARIAN MARKET

Features of regional development of the agrarian sector, features of regional growth of the agrarian market, available potential of each factor for forecasting, directions of development of innovative agrarian sector, adoption of the science and new technologies, the scientific and technical policy, directions of regional growth of agrarian sector and agrarian market are objects of wide research in the scientific paper.

Key words: *scientific and technical factor, forecasting, agrarian market, processing industry, depreciation charges, scientific and technical progress, optimum estimation.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ

İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 1

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

The series of social and humanities sciences, 2012, № 1

ASİF ŞİRƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

İQTİSADI ARTIM VƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında iqtisadi artımın rolu və əhəmiyyəti, elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılır. İqtisadi artımın mahiyyəti açılıb göstərilir, təsnifləndirilir və tipləri səciyyələndirilir. Həmçinin bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafı və iqtisadi artım sayəsində ölkəmizdə və o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi sahə və sferada əldə olunmuş və qazanılmış nailiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: *İqtisadi artım, iqtisadi artımın amilləri, təsərrüfat tipləri, innovasiya, ümumi milli məhsul, ümumi daxili məhsul.*

Həmişə olduğu kimi indiki dövrdə də, habelə gələcəkdə də iqtisadi artım bütün ölkə və cəmiyyətlər üçün ən mühüm və zəruri makroiqtisadi göstərici olaraq qalır və hesab edilir. Bu onun mahiyyəti və hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı mövqeyi, rolu və əhəmiyyəti ilə şərtlənir və onlardan irəli gəlir.

İqtisadi artımın mahiyyəti əvvəlki ilə nisbətən cari dövrdə həyat səviyyəsini daha yüksək təmin etmək, daha çox və keyfiyyətli məhsul yaratmaq və bütünlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təminatı olmağı nəzərdə tutur və şərtləndirir. Başqa sözlə iqtisadi artım iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamika özündə cəmləşdirir. Həm də iqtisadi artım əvvəlki ilə nisbətən ümumi-milli məhsulun və ümumi daxili məhsulun dəyərcə və faiz ilə artmasıdır, çoxalmasıdır, adam başına düşən payın kəmiyyətini əks etdirir. Belə artım eyni zamanda ictimai istehsalın son nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyətcə təcəssümüdür və dinamik iqtisadi inkişafı müəyyənləşdirən bir iqtisadi amildir. Eyni zamanda iqtisadi inkişaf ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin durumunu və mənzərəsinin meyarı kimi çıxış edir, qloballaşma şəraitində sosial-iqtisadi inkişafın yüksək səviyyədə təmin olunmasının əsas amili olur.

Bundan başqa iqtisadi artım ümumi daxili məhsulun artmasını şərtləndirir, istehsalın genişlənməsinə maliyyə imkanı və təminatı yaradır, ölkə və istehsal üçün daha zəruri layihələrin reallaşdırılmasını təmin edir və köməklik göstərir. Belə artım həmçinin bütünlükdə sosial məsələlərin daha yüksək və tə-

minatlı qaydada həllinə köməklik göstərir, innovasiya proseslərinin tətbiqini daha da tezləşdirməsinə öz töhfəsini verir, kapitallar kapitalı olan insan kapitalının gerçəkləşməsi üçün əlverişli maliyyə şəraiti formalaşdırmağa yardımçı olur. Cəmiyyətdə iqtisadi artım bir sıra zəruri amillərlə, hərəkətverici qüvvələr və səbəblərlə sıx əlaqədardır. Təbii vasitələrin kəmiyyəti və keyfiyyəti, əmək resurslarının kəmiyyəti və keyfiyyəti, əsas kapitalın həcmi, texniki tərəqqi, məcmu xərclərin səviyyəsinin artırılması, çoxalan ehtiyat və vasitələrin faydalı, səmərəli bölgüsünü iqtisadi artımın amilləri kimi təsnifləşdirmək olar. Həmçinin bütünə iqtisadi artımın amillərinin məcmusunu tələb və təklif amili kimi ifadə etmək və formalaşdırmaq olar. İqtisadi artımın elə amilləri də vardır ki, onlar bu artımın keyfiyyət durumuna təsir edir, istehsalın nəticəsini yüksəltmək yolu ilə artımın sürətinin başlıca mənbəyini səciyyələndirir. İstehsalın proporsional inkişafı, maddi olaraq mexanizminin təkmilləşdirilməsi, istehsalın quruluşunun bütünə tənzimlənməsi və s. belə amillər hesab etmək olar. Bu amillər qrupunun fəaliyyəti mexanizmini iqtisadi gedişin tipindən asılı olaraq reallaşdırmaq mümkündür.

İqtisadi artımın ekstensiv və intensiv tipləri mövcuddur və demək olar ki, bu tiplər həmişə yanaşı tətbiq olunur və fəaliyyətə qoşulurlar.

Artımın ekstensiv tip məhsul istehsalının çoxalmasından ötrə əlavə istehsal vasitələrinin və işçi qüvvələrinin cəlb edilməsini şərtləndirir. Əksinə, intensiv tip isə məhsul istehsalının mövcud imkanlar hesabına, istehsal prosesinə əlavə qüvvələrə cəlb edilmədən mövcud imkanlardan gərgin və səmərəli istifadəsi yolu ilə təmin olunur, əldə edilir. Buna görə də istehsalın səmərəli fond tutumu, resursqoruyucu və fond qoruyucu iqtisadi artımın intensiv tipinə aiddir. Onu xüsusilə nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, iqtisadi artımın intensiv tipi daha çox məhsuldar olan, məhsul verən və səmərəli istehsal tipidir. Başqa sözlə intensiv tip istehsalın intensivləşdirilməsi fasiləsiz texniki tərəqqi, innovasiya və istehsalın təşkilinin mövcud səviyyəsinin müntəzəm sürətdə yaxşılaşdırılması və yeniləşdirilməsi əsasında əmək məhsuldarlığının və nəticə etibarilə məhsul istehsalının artımına, istehsal güclərinə və s. qənaət olunmasını təmin edir. İşçi qüvvəsinə, maddi ehtiyatlara qənaət də iqtisadi artımın intensiv tipinin əsas göstəriciləri sırasına daxildir. Onu da diqqətə gətirmək zəruridir ki, iqtisadi artımın tipləri əməli işdə, təcrübədə xalis formada fəaliyyət göstərmirlər. Artım tipləri təkdə kənd təsərrüfatında deyil, maddi istehsalın bütün sahə və sferalarında tətbiq olunur. İqtisadi artımın sürətinin gedişinə və onun artırılmasına insan kapitalının rolu daha da böyük və səmərəli təsir göstərir. Başqa sözlə, bütün alət və vasitələrə baxmayaraq insan amili və insan kapitalı iqtisadi artımın başlıca səbəbi və hərəkətverici qüvvəsidir və amilidir. Çünki, ictimai təkrar istehsal səviyyəsində insan kapitalının keyfiyyəti, istehsalın səmərəliliyi və iqtisadi artım templərində-sürətlərində, tezliyində öz əksini tapır, öz əsas rolunu oynayır. Bu ondan irəli gəlir ki, kapital və torpaq iqtisadi artımın passiv, ümumi və xüsusi

bilik və vərdislərə malik olan insanlar isə aktiv amilləri olur, fəal amillərinə çevrilirlər.

Bütünlükdə cəmiyyətdə və həmçinin maddi istehsal sahələrinin əksəriyyətində olduğu kimi dövlət tənzimlənməsi tamamilə və bütünlüklə iqtisadi artıma da şamil edilir. İstehsalın, iqtisadiyyatın artım sürətinin və bu amilə xüsusi diqqət yetirilməsi, məşğulluğun həlli, yoxsulluğun azaldılması və daha sonra başa çatması işsizliyin iqtisadi səviyyəsinin gözlənilməsinin diqqət mərkəzində saxlanması, gəlirlərin ümumi milli məhsul, ümumi daxili məhsul və s. həcmi-nin artırılması bütün bunlar iqtisadi artımın dövlət tənzimlənməsi obyektinə aiddir.

Ölkəmizdə iqtisadi artımın kəmiyyət və miqdarının çoxalmasına, onun amillərinin və tiplərinin tələblərinə ciddi əməl edilməsi, nəticə etibarilə iqtisadi artımın davamlı, dayaqlı və sürətli gedişinə və hərəkətinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir, fəaliyyətinin əsas və mühüm obyektinə çevrilir, bu sahədə dövlət tərəfindən xüsusi proqramlar, layihələr, kompleks tədbirlər işlənib həyata keçirilir və əməli qaydada reallaşdırılır. Son 2 ildə bu mühüm problemlərin inkişafı, həlli və nəticələnməsinə aid belə tədbirlər davamlı sürətdə irəliləmişdir. Eyni zamanda tədbirlərin sayı, elmi, istehsal və iqtisadi artım sahəsində görülən işlər genişləndirilmiş və çoxalmış, maddi istehsalda diversifikasiya – çoxşaxəli sahələrin olması prosesi davam etdirilmiş və beləliklə sahələrin inkişafı təmin olunmuşdur. Bütün bunlar sayəsində iqtisadi artımın davamlılığı təmin edilmiş və faydalılığı çoxalmışdır. Həmçinin bu artımın davamlılığı və dayanıqlığı tənzimlənməmiş, iqtisadi artımın sürətli tempinə nail olunmuşdur. Bunu son 20 ildə olduğu kimi 2011-ci ilin doqquz ayında sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qazanılmış, əldə edilmiş nəticələr də göstərir. Bu müddətdə ümumi daxili məhsulu həcmi yenə də artmış, qaz-neft sənayesində isə artım 9,2 faiz təşkil etmiş, kənd təsərrüfatı məhsulu 7,2 faiz çoxalmışdır. Dövlətin valyuta ehtiyatları 40 mlrd. dolları ötüb keçmişdir. Hazırda orta əmək haqqı səviyyəsi 450 dollar olmuş, 900 minə yaxın pensiyaçının təqaüdləri orta hesabla 40 faiz artmış, pensiyasının adambaşına məbləği 190 manat təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2012-ci ildə pensiyaların və əmək haqqının artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Dünyanın bir sıra ölkələrində ayrı-ayrılıqda işsizlik 30 faiz, 20 faiz, 10 faiz olduğu halda ölkədə bu rəqəm 5,5 faizə endirilmiş, yoxsulların sayı son 8 ildə 49 faizdən 9,1 faizə gəlib çatmışdır. İlin 9 ayında 74 min iş yeri açılmış, son səkkiz ildə yeni iş yeri 950 minə çatmış və indi də bu problemin həlli davam etdirilməkdədir. Bütün bunlar iqtisadiyyatın normal və tənzimli inkişafının, iqtisadi artımın davamlı və dayaqlı çoxalmasının nəticəsi və yekunu kimi qiymətləndirilməlidir.

İqtisadi artım prosesi, sosial-iqtisadi inkişaf ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da davamlı olmuş, sürətlənmiş və iqtisadi artım artıq iki rəqəmlə ifadə olunur. Muxtar Respublikada ümumi daxili məhsul 60 dəfə artaraq 1,2 mlrd. manatı ötüb keçmiş son 20 ildə sənaye məhsulu 117,2 dəfə artmışdır. Hazırda Muxtar Respublikada 286 adda sənaye

məhsulu istehsal olunur ki, onun 107-si ərzaq növüdür. Onu da göstərmək lazımdır ki, indi burada 241 növ məhsul üzrə tələbat yerli istehsal hesabına ödənilir.

Muxtar Respublikada 1995-ci ildə 56 sənaye müəssisəsi olduğu halda indi onların sayı 420 çatmış, iqtisadi müxtəlif sahələrində 59 layihə üzrə istehsal və xidmət müəssisələri yaradılmışdır. Son iyirmi il ərzində 3425 istehsal, xidmət müəssisəsi yaradılmış və istifadəyə verilmiş, 321 kommunal infrastruktur yaradılmış və istismara istiqamətləndirilmişdir. 263 rabitə və informasiya texnologiya obyekti və qurucuları yaradılmışdır. Eyni zamanda Muxtar Respublikada göstərilən dövrdə nəqliyyat bölməsində yük daşınması 20,5 faiz, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 30,4 faiz, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi 46 dəfə ötürüb keçmiş sahibkarlığa kömək fondu tərəfindən müxtəlif sahələr üzrə 100 layihə maliyyələşdirilmiş və həmin məqsədlə 72 mln. manat vəsait ayrılmış və xərclənmişdir. Həmçinin həmin müddətdə ticarət və xidmət mərkəzi istifadəyə verilmiş və hazırda bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Bundan başqa 76 kənd və qəsəbə mərkəzi tikilmiş və əhəlinin istifadəsinə verilmişdir. Muxtar Respublikanın elektrifikasiyası şəbəkəsi tamamilə və bütünlüklə innovasiyaya əsaslanan qayda ilə yenidən qurulmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün istehsal, sosial-mədəni sahə və sferalarında innovasiyanın imkanlarından geniş istifadə olunur, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri özünə yer tapır.

Başqa mənbələrlə yanaşı, Muxtar Respublikada iqtisadi artım hesabına toplanmış vəsaitlər əsasında son illərdə mənzil təsərrüfatı üzrə 641 obyekt istifadəyə verilmiş, 295 mədəniyyət, 260 təhsil və elm müəssisəsi tikilmiş və yaxud təmir edilmişdir. Həmçinin 422 inzibati bina, 188 səhiyyə müəssisəsi tikilmişdir. İqtisadiyyatın davamlı gedişi və iqtisadi artımın sürəti sayəsində sosial-iqtisadi inkişaf daha da güclənmiş bunun sayəsində qarşıda duran bütün məsələlər vaxtında reallaşdırılmışdır. Ölkəmizdə və o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyatı daha da inkişaf etdirmək və iqtisadi artımın davamlı, dayaqlı və sürətli gedişinə nail olmaq məqsədilə bir sıra məsələləri həll etmək və reallaşdırmaq lazımdır.

Məlumdur ki, tarixən iqtisadi artımın müxtəlif modelləri işlənib hazırlanmış, tətbiq və istifadə edilmişdir. Bizim ölkəmizdə də iqtisadi artımın milli modelini formalaşdırmaq zəruridir.

Bundan başqa iqtisadi artımın dövlət tənzimlənməsi düzəltəşdirilməli, gücləndirilməli və əsaslı olaraq sosial-yönlü iqtisadiyyata və bazar iqtisadiyyatının tələbinə uyğun təkmilləşdirilməlidir. Eyni zamanda iqtisadi artımın sürəti məsələsi daim və xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalı, buna dövlət qayğısı və nəzarəti daha da gücləndirilməlidir.

Habelə, iqtisadi artımın tərəddüdlü, artıb-azalması prosesi müntəzəm olaraq təhlil edilməli, artımın tərəddüdlü halını, durumunu aradan qaldırmaqdan ötrə imkan və mənbələr aşkar olunmalı və istifadə edilməlidir.

Ölkənin iqtisadi bölməsində bütün istehsal bölmələrində, sahə və sferalarında innovasiya nailiyyətlərinin və yeniliklərinin tətbiqini də ardıcıl olaraq davamlı olması üçün səmərəli tədbirlər görüldü və həyata keçirilməlidir.

Fikrimizcə sahibkarlar, digər iş adamları, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan subyektlər üçün iqtisadi artımın bütün məsələləri üzrə müntəzəm olaraq söhbət, müəhazirələr təşkil olunmalı, bu yönümlü başqa tədbirlər də görüldü və reallaşdırılmalıdır.

Nəhayət, makroiqtisadi sabitləşmə və iqtisadi artım sürəti siyasəti, vergi-büdcə və pul-kredit siyasəti ilə daha qarşılıqlı olaraq əlaqələndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: Çapaqoğlu, 1999.
2. İqtisadi nəzəriyyə. I hissə, mikroiqtisadiyyat. Moskva, 2009.
3. İqtisadi nəzəriyyə. II hissə, makroiqtisadiyyat. Moskva, 2009.
4. Həbibbəyli İ.Ə., Hacıyev İ.M., İsmayilov B.M. İntibahın 15 ili. Naxçıvan: Əcəmi, 2010.
5. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı. Naxçıvan: Əcəmi, 2011.
6. Şirəliyev A.İ. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: Elm, 2000.
7. Əliyev F.C. Təsərrüfat gəlirləri, həyat səviyyəsi və yoxsulluq. Bakı: Elm, 2000.
8. Hacıyev Ə.H., Mürşüdoğlu R.İ. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı: Sədi, 2002.
9. Aliyev İ.H., İbadov S.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 1999.
10. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. 2010-2011.
11. Naxçıvan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. 2010-2011.

Асиф Ширалиев

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАНЫ

В статье роль и значение экономического развития в социально-экономическом развитии страны обосновываются в научном и практическом плане. В ней раскрывается сущность экономического роста, классифицируются и характеризуются его типы. Далее анализируются успехи в социально-экономической сфере, достигнутые в стране в целом и в Нахчыванской Автономной Республике в частности благодаря развитию всей экономики и экономическому росту.

Ключевые слова: *экономический рост, факторы экономического роста, хозяйственные типы, инновация, валовый национальный продукт, валовый внутренний продукт.*

Asif Shiraliyev

ISSUES OF ECONOMIC INCREASE AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

The article scientifically and practically grounds the role and importance of economic increase in the socio-economic development of the country. The essence of economic increase is explained and classified, and also its types are shown. It also analyses the achievements as a result of economic development and economic increase as a whole in the country, including Nakhchivan Autonomous Republic in the socio-economic field and sphere.

Key words: *economic increase, factors of economic increase, manufacturing types, innovation national product, gross domestic product.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 1

POLAD ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliye_vpolad@yahoo.com

NATURAL TRANSFERTLƏR

Müasir dövrdə əhalinin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin təmin olunmasında pul şəklində olan transfertlərlə yanaşı natural transfertlərin də böyük rolu vardır. Natural şəkildə olan transfertlər isə iqtisadi təcrübədə adətən ya əmtəə və xidmət şəklində birbaşa fərdlərə verilir, ya da subsidiyalaşmış qiymət vasitəsi ilə müvafiq fərdlərə güzəşt şəklində tətbiq olunur. Məqalədə bazar iqtisadi sistemində ölkəmizdə natural transfertlərin strukturu, funksiyaları, onun əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında, sosial iqtisadi həyat şəraitinin yüksəldilməsindəki rolu və səmərəliliyi, dövlət xərclərinin həcmindəki payı və bunu müəyyənləşdirən amillər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *transfert xərclər, natural transfertlər, istehlak xərcləri, natural transfertlər, sosial müavinətlər, dövlət xərcləri, cari xərclər.*

Natural transfertlər əsasən qida, tibbi xidmət, mənzil, təhsil və zəruri istehlak mallarına tətbiq olunur. Qərbi ölkələrində natural transfertlər tibbi xidmət, qida çeki proqramı, mənzil alanlara kömək proqramı və s. ilə həyata keçirilir. Bütünlükdə bunların hamısı əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca amilləri kimi gözdən keçirilməklə əsasən dövlət xərclərinin tərkib hissəsidir (6, s. 78). Bu baxımdan sosial transfertlərdə əsasən Natural transfertlərlə pul şəklində olan transfertlər arasındakı münasibətə gəlinə isə bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda bu transfertlərə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşan iqtisadçılar müxtəlif nəticələr əldə edirlər. Bəzən natural transfertlərin istehlakçı davranışında müəyyən inkişafına görə onun pul transfertlərinə nisbətən itki ilə nəticələndiyini irəli sürürlər. Bu xüsusi olaraq özünü qiymət subsidiyalarında göstərir. Belə subsidiyalar beynəlxalq aləmdə əsasən mənzil, qida, dərman preparatları və s. kimi zəruri istehlak mallarına tətbiq olunur. Bu subsidiyalar əsasən hər hansı əmtəənin bazar qiyməti ilə qanunvericilikdə onu almağa müvafiq olan aşağı gəlirli istehlakçının ödədiyi qiymət arasındakı fərqə bərabərdir. İstehlak-

çılar üçün qiymət subsidiyaları ona bərabər həcmdə pul yardımı ilə əvəz edildikdə istehlakçının illik büdcəsində subsidiyalaşdırılmış əmtəni digər əmtə ilə əvəz etmək halı mümkündür ki, bu da subsidiyanın təyinat effektivliyini aşağı salır. Əmtəyə verilən subsidiyanın faydalılığı onun digər əmtələrə nisbətən marjinal əvəz edilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Əgər fərdlərə görə həmin əmtənin marjinal əvəz edilməsi səviyyəsi yüksəkdirsə, onda subsidiyanın effektivliyi də yüksəlir. Əgər hər xərc vahidində alıcı digər əmtələrə daha böyük hissə nəzərdə tutubsa, onda qiymət subsidiyasının faydalılığı da azalar. Gördüyümüz kimi, bu zaman istehlakçı əmtə üçün qiymət subsidiyası əldə etdiyi halda bu əmtəni nağd pul yardımı aldığı haldakından daha çox istehlak edir. Dünyanın bir çox ölkələrində bu subsidiyaların yoxsul əhaliyə faydalılığını artırmaq üçün onlar qida məhsullarına tətbiq olunur. Bu subsidiyalar zəruri istehlak malları kimi ya pulsuz olaraq, ya da subsidiyalaşmış qiymətdə ehtiyacı olanlara verilir. Belə ki, burada natural transfertləri əldə edən istehlakçı əldə etdiyi əlavə məbləğlə başqa əmtələrə seçim edə bilmir və dövlət tərəfindən sərf olunan vəsait zövqdən çox ehtiyacı təmin etməyə xidmət etmiş olur. Bununla yanaşı, o, fərdlərin subsidiyalaşdırılmış məhsula çəkilən xərclərini azaldaraq onların əlində nağd pulun qalmasına və bu pulun da digər əmtələrə sərf olunmasına imkan yaradır. Başqa sözlə desək, natural transfertlər nağd şəklində olan transfertlərə görə daha dirrektiv təsir vasitəsidir. Əhali istehlakı idarə olunan prosesdir. İdarə olunma meyarı olaraq tələb və təklifin ölçülməsi, qiymətləndirilməsi yolu ilə tələbə və təklifə təsir edən mexanizmlərin tərtibi və tətbiqi yolu ilə reallaşır (7, s. 92). Odur ki, bu cür transfertlər ekstremal şəraitdə, daha çox xüsusi iqtisadi böhran şəraitində və ya ən yoxsul əhali üçün istifadə olunur. Məsələn, ABŞ-də yoxsullara qida yardımı proqramı 1960-cı ildə açılığın geniş yayılması müəyyən olunduqdan sonra genişləndirilmişdir. Qida subsidiyaları qiymət subsidiyalarından sonra dünyada ən geniş yayılmış natural transfert növlərindən biridir. Bu subsidiyalara ABŞ-də hər il 26 mln. dollardan çox pul xərclənilir. Bu subsidiya növü təkcə ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkədə yox Braziliya, Sudan, Çin, Tayland, Misir, Meksika, Marokko, Kolumbiya, Tayvan, Tunis kimi ölkələrdə də tətbiq olunur. Bu ölkələrdəki qida subsidiyalarına dövlət xərcləri ümumi xərclərin 1%-dən 17 %-dəkdir. Baxmayaraq ki, qida subsidiyalarının qida istehlak edənlərin hamısına faydası toxunur, onlar bu ölkələrdəki ən aşağı gəlirlilərin gəlirlərində yüksək çəkiyə malikdir. Qida subsidiyaları bu ölkələrdə 1980-ci illərdə ən kasıb ev təsərrüfatlarının 20%-nə verilirdi ki, bu da şəhər yerlərində ev təsərrüfatı gəlirlərinin 8,7 %-ni kənd yerlərində isə 10,8 %-ni təşkil edir. Bu ölkələrdə ticarət mərkəzlərində qida subsidiyaları ən çox çörəyə, buğda ununa verilir. Ümumi qida subsidiyaları kasıblara olduğu qədər varlılara da fayda təmin etdiyi üçün çox vaxt tənqid edilir. Kənd əhalisinin ölkə bazarı ilə əlaqəsi zəif olan və ya heç olmayan bir çox ölkələrdə qida yardımlarının çoxu şəhər yoxsullarına çatır, demək olar ki, kənd əhalisinin çox az hissəsinə faydası toxunur. Qida subsidiyalarından daha səmərəli istifadə etmək üçün onlar bir çox

dövlətlərdə əsasən aşağı gəlirli vətəndaşların istehlak etdiyi məhsullara tətbiq edilir. Misal üçün bu subsidiyalar Meksikada bazarda satılan qarğıdalı ununa tətbiq olunur. Bununla yanaşı, kənd yoxsulları təşkil olunmuş bazarlardan aralı yaşadığı üçün onlar ehtiyacları olan qarğıdalı ununu özləri evdə istehsal etməyə can atırlar. Buna görə də subsidiyanın faydası kənd yoxsullarından çox şəhər yoxsullarına toxunur. Bəzi ölkələrdə isə qidanın bazar qiymətlərində satılması ilə bərabər ev təsərrüfatlarına limitləşmiş kəmiyyətdə subsidiyalanmış qiymətdə qida verilir. Bu da bütün vətəndaşlara minimum səviyyədə əmtəələrlə təmin olunmaq imkanı verir. Bu proyektin ümumi qida subsidiyaları ilə müqayisədə yüksək gəlirlilərə daha az faydası dəyir. Şrilanka kimi bəzi ölkələrdə isə ABŞ-da olduğu kimi qida çeki fəaliyyət göstərir. Aşağı gəlirli ev təsərrüfatları həm qida, həm də kerosin almaq üçün qida çeki əldə edirlər. Şrilankada əhalinin təqribən 50 %-i bu qida çeşklərindən faydalanır. Nəhayət, bir çox dövlətlər qida bölgüsü layihəsinə sponsorluq edirlər. Bu proqram əsasında hökumət və ya sağlamlıq mərkəzləri tərəfindən pis qidalanmadan əziyyət çəkənlərə xüsusi subsidiyalanmış və ya pulsuz əmtəələr verilir. Bu proqram əsasən uşaqlar və hamilə qadınlar üçün nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə natural formada sosial müavinətlər milli hesablar sistemində fərdi xidmətlər göstərən dövlət idarəetmə orqanlarının, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlakına çəkilən xərclərin cəmi kimi verilib. Onlara dövlət idarəetmə orqanları və qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən ev təsərrüfatlarına pulsuz və güzəştli qiymətlərlə göstərilən fərdi qeyri-bazar xidmətlərini, məsələn, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, sosial təminat, mənzil kommunal və s. sahələrdə xidmətlərin dəyəri və ev təsərrüfatlarına təqdim edilməsi məqsədi ilə (natural şəkildə sosial müavinətlər) dövlət idarəetmə orqanları və qeyri-kommersiya təşkilatlarının bazar istehlakçılarından satın aldıkları istehlak mallarının və xidmətlərinin dəyəri aiddir. Bunlar şagirdlər üçün dərsliklərin alınmasına ümumtəhsil məktəblərin çəkdikləri xərclər, əhaliyə pulsuz tibb və mədəni xidmət, əlillərə və ehtiyacı olanlara göstərilən xidmət, pulsuz və ya ucuzlaşdırılmış qiymətə dərmanların dəyəri və s. kimi qeydə alınır. Tədqiqatlar göstərir ki, 1995-2000-ci illərdə natural transfertlərin əhali gəlirlərindəki payında artma müşahidə olunsada, 2000-2005-ci illərdə azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə bu göstərici 9,5% təşkil etdiyi halda 2000-ci ildə 13,4%, 2005-ci ildə 9,7% olmuşdur. Ümumiyyətlə, 1995-2005-ci illərdə natural transfertlərin ev təsərrüfatlarının həcmindəki payı 9,1%-lə 14,6% arasında dəyişmişdir. 2006-cı ildə bu göstərici 9,8%, 2007-ci ildə isə 11,8%, 2008-ci ildə 10,1% təşkil etmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Natural transfertlərin dinamikası (faizlə)

İllər Göstəricilər	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Ev təsərrüfatlarının gəlirlərində payı	9,5	13,4	9,7	9,8	11,8	10,1

Ölkənin milli gəlirində payı	5,8	10,9	6,6	5,1	5,4	4,3
Dövlət gəlirlərində payı	27,2	42,9	36,3	33,5	31,6	27,5

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, ev təsərrüfatlarının əldə etdiyi natural transfertlərin böyük bir qismi dövlət tərəfindən verilir. Belə ki, 1995-2005-ci illərdə dövlət və ictimai təşkilatlar tərəfindən verilmiş natural transfertlər arasındakı nisbət 81,5%-lə 18,5 % və 91,1%-lə 0,9% arasında dəyişmişdir. 2006-cı ildə bu göstərici 89,9%-lə 10,1%, 2007-ci ildə isə 92,3%-lə 7,7%, 2008-ci ildə 91,1%-lə 8,9% olmuşdur (cədvəl 2).

Dövlət və ictimai təşkilatlar tərəfindən verilmiş natural transfertlərin onların xərclərindəki payı sosial müavinətlərə görə çoxluq təşkil edir. Belə ki, 1995-2008-ci ildə sosial müavinətlərin dövlət xərclərindəki payı 21,6%-lə 29,3% arasında təbəddüd etmişdirsə, natural transfertlərin dövlət gəlirlərindəki payı 22,8%-lə 42,9% arasında dəyişmişdir. 1995-2000-ci illərdə natural transfertlərin dövlət xərclərindəki payında artım müşahidə olunsada, 2000-ci ildən sonra bu göstəricidə azalma meyli müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə bu göstərici 27,2% olduğu halda 2000-ci ildə 42,9%, 2005-ci ildə 36,3% olmuşdur. 2006-cı ildə həmin göstərici 33,5%, 2007-ci ildə 31,6%, 2008-ci ildə 27,5% olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 2

Natural transfertlərin mənbəyi (faizlə)

İllər Göstəricilər	1995	1996	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008
Dövlət	85,4	81,5	86,8	82,2	89,7	91,1	89,9	92,3	91,1
İctimai təşkilatlar	14,6	18,5	13,2	17,8	10,7	0,9	10,1	7,7	8,9

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatı daha çox istehsalın iqtisadi səmərəliliyindən və eyni zamanda dövlət tərəfindən milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi siyasətindən də əhəmiyyətli dərəcə asılıdır (9, s. 60). Bu baxımdan natural transfertlərin də başlıca mənbəsi ölkədə istehsal olunan milli gəlirdir. Təhlillər göstərir ki, 1995-2005-ci illər natural transfertlərin SQMG-də xüsusi çəkisi də, onun dövlət xərclərindəki çəkisinə müvafiq olaraq 1995-2000-ci illərdə artma, 2000-ci ildən sonra isə azalma ilə müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə bu göstərici 5,8% təşkil etdiyi halda 2000-ci ildə 10,9%, 2005-ci ildə 6,6% təşkil edib. 2006, 2007-ci illərdə isə natural transfertlərin sərəncamda qalan gəlirlərdə payı müvafiq olaraq illər üzrə 5,1% və 5,4%, 2008-ci ildə 4,3% olmuşdur (cədvəl 1). Mütləq rəqəmlərlə götürdükdə isə 1995-2000-ci

illərdə natural transfertlərin həcmi 4,5 dəfə artdığı halda dövlət və ictimai təşkilatların istehlak xərcləri 2,8 dəfə, sərəncamda qalan gəlirlərin həcmi 2,4 dəfə artmışdır. 2000-2005-ci illərdə isə natural transfertlərin artım tempi dövlət və ictimai təşkilatların istehlak xərclərinin və sərəncamda qalan milli gəlirlərin həcmindən artımından geri qalıb. Belə ki, bu illərdə göstəricilər müvafiq olaraq 1,4, 1,7, 2,4 dəfəyə yaxın olmuşdur. 2006-cı və 2008-ci illərdə də natural transfertlərin illik artım tempi (112,9%, 117,8%) dövlət və ictimai təşkilatların xərclərinin (122,5%, 133,7%) və sərəncamda qalan milli gəlirin artım tempindən (147,4%, 148,1%) aşağı, 2007-ci ildə isə birinci göstəricidən aşağı, ikinci göstəricidən yüksək olmuşdur (cədvəl 3). 2000-ci ildən sonra natural transfertlərin dövlətin istehlak xərclərində və cəmiyyətin milli gəlirindəki payının azalması, habelə natural transfertlərin artım tempinin onların artım tempindən geri qal-

Cədvəl 3

Dövlət və ictimai təşkilatların istehlak xərcləri (mln. manat)

İllər Göstəricilər	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Natural transfertlər	112,0	500,5	721,1	813,9	1281,8	1510,4
İstehlak xərcləri (sosial müavinətlər də daxil olmaqla)	411,4	1164,7	1984,0	2431,0	4050,7	5417,1
Sərəncamda qalan xalis milli gəlir (bütün vahilər üzrə)	1928,1	4590,1	10871,5	16026,2	23724,1	35138,7

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

masını o qədər də neqativ hal kimi qiymətləndirmək doğru olmaz. Çünki cəmiyyət iqtisadi inkişafa nail olduqca, dövlətin maddi təminatı yaxşılaşdıqca dövlət öz iqtisadi potensialından cəmiyyətin iqtisadi rifahını yaxşılaşdırmaq üçün natural transfertləri maliyyələşdirməkdən daha çox investisiya layihələrini və pul şəklində olan transfertləri maliyyələşdirməyə üstünlük verməlidir. Fikrimizcə, ölkənin iqtisadi inkişafına müvafiq olaraq pul şəklində olan sosial transfertlərin həcmi natural şəklindəki transfertlərin artımına çatdırılmalıdır. Ölkəmizdə son dövrlərdə bu istiqamətdə bir sıra işlər aparılır. Ünvanlı sosial yardım haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu da bu silsilədən olan tədbirlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın milli hesabları 2009. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: Rəsmi nəşr, 2009, 204 s.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2003. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: Səda nəşriyyatı, 2003, 773 s.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2009. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: Rəsmi nəşr, 2009, 204 s.

- təsi, Bakı: Səda nəşriyyatı, 2009, 772 s.
4. Babayev Ə.P. Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatında sosial infrastruktur // "Audit" jurnalı, Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2009, № 2, s. 41-47.
  5. Ələsgərov A.K. Bazar iqtisadiyyatına keçidin və iqtisadi islahatların aparılmasının problemləri. Bakı: Elm, 1998, 67 s.
  6. Əliyev F.C. Ev təsərrüfatı gəlirləri, həyat səviyyəsi və yoxsulluq. Bakı: Elm, 2000, 192 s.
  7. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2010, 326 s.
  8. Əlirzayeva T.Ə., Əlirzayev Ə.Q. Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı: Elm, 2007, 248 s.
  9. Muradov Ş.M., İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, 656 s.
  10. Nağıyev Ə.T., Mürşidov R.İ. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı: Səda, 2002, s. 135.
  11. Райзберг Б.А. Курс экономики. Москва: Инфра-М, 2000, 716 с.
  12. David N. Human Public Finance. A Contemporary Application of Theory to Policy. New York: Harcourt Brace College Publishers, 1996, 682 p.

Полад Алиев

НАТУРАЛЬНЫЕ ТРАНСФЕРТЫ

В современный период натуральный трансферт наряду с денежным трансфертом играет большую роль в обеспечении платежеспособности населения. Натуральный трансферт в экономической практике обычно производится отдельным личностям в виде товара, в виде услуг или посредством субсидий на льготных условиях.

В статье анализируется структура натуральных трансфертов, их функция, роль и рациональность в формировании доходов и повышении жизненного уровня населения, доля в объеме государственных расходов и их определяющие факторы.

Ключевые слова: *трансфертные расходы, потребительские расходы, натуральные трансферты, социальные пособия, государственные расходы, текущие расходы.*

Polad Aliyev

NATURAL TRANSFERS

In modern condition natural transfers have big role in ensuring demand having opportunity of paying together with cash transfers. In economic practice natural transfers usually deliver individual as commodity and services directly or apply correspondent to individual as concession by price subsidy. In the article structure and function of natural transfers, its role and efficiency in forma-

tion of household's incomes, raising the living condition of populations, specific weight in the government expenditures, factors determining this is investigated.

Key words: *transfers, consumption expenditures, social transfers in kind, social benefits, government expenditures, current expenditures.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ

İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

The series of social and humanities sciences, 2012, № 1

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cavadxan81@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AQRAR SİYASƏT

Məqalədə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti müddətində ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı, o cümlədən aqrar sektorun bu inkişafdan bəhrələnməsindən bəhs olunmuşdur. Bu sahədə aqrar islahatların həyata keçirilməsi iqtisadi siyasətin uğurları kimi ifadə olunmuşdur. Həmin sahənin hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində dövlətin rolu xüsusi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *iqtisadi siyasət, aqrar sektor, iqtisadi islahatlar, hüquqi tənzimlənmə, torpaq islahatı, bazar iqtisadiyyatı və s.*

Artıq apardığımız elmi tədqiqatlar əhalinin səmərəli və faydalı məşğulluq potensialının təminatı istiqamətində təkmil qanunvericiliyin, praktik fəaliyyət nəticələrinin, sosial-iqtisadi siyasətin bu sahədəki davamlı nailiyyətlərinin əsas göstəriciləri haqqında dolğun mənzərəni ortalığa qoymaqladır. Ölkəmiz iyirmi illik müstəqillik tarixinin böyük Heydər Əliyev siyasəti ilə bağlı olan on doqquz ilə yaxın hissəsində iqtisadiyyatın (xalq təsərrüfatının) bütün sahələrində ardıcıl tərəqqini təmin etmiş, təbiətin cəmiyyətlə, insanın torpaqla, əhalinin məhsuldar əməklə qırılmaz tellərinin təminatına əlverişli şərait yaradılmışdır. Əldə olunan siyasi nailiyyətlər iqtisadi proseslərin də yüksələn xətlə inkişafına təminat vermişdir. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurlu nəticələnməsinə istiqamətləndirilmişdir. İqtisadiyyatın dayanıqlıq və müvazinətlik qabiliyyətinin təmin olunması və artırılaraq daha da möhkəmləndirilməsi, arzuolunmaz və xarici mənfi amillərin təsirindən qorunmaq xüsusiyyətlərinin gücləndirilməsi və bu kimi digər keyfiyyətlərin varlığına münbit zəminlər yaradılmışdır.

Dahi Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi iqtisadi siyasət nəticəsində hazırda iqtisadiyyatın istənilən sahəsinin effektiv inkişafı üçün tam təkmil hüquqi baza mövcuddur. Respublika miqyaslı strateji nailiyyətlərin başlanğıcı kimi Azərbaycan tarixinin qızıl hərflərlə yazılı səhifələrini təşkil edən 1994-cü ilin Əsrin Müqaviləsi, onun məntiqi davamı olan 1995-ci ilin Aqrar islahatlar, Dövlət mülikiyyətinin özəlləşdirilməsi, ölkəmizdə müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlərin və digər iqtisadi fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan hər bir addım ümumilikdə dövlətimizin iqtisadi siyasətinin əsaslarını müəyyən etməkdədir. Bütün bunlar isə təbii ki, sadalanan faktorların mövcudluğu zəminində dövlətin sosial sferaya aid yönəldilmiş məqsədyönlü tədbirlərinin əsas ünsürləridir.

Hər bir dövlət özünün müstəqil iqtisadi siyasətini formalaşdırarkən ölkənin hərtərəfli inkişafını təmin edən bütün sahələrlə birlikdə, təbii ki, ilk növbədə əhalisinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması və gücləndirilməsi, bunların milli-mənəvi dəyərlər, adət ənənələr və digər milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla təmin olunması məsələlərini əsas tutur. Bu baxımdan da ölkəmizdə iqtisadi potensial dəyərləndirilərkən sadalanan məsələlər diqqətlə incədənmiş, ayrı-ayrılıqda hər bir fərdin, ümumilikdə isə xalqımızın gündəlik həyat tərzində özünü göstərən sosial-iqtisadi uğurlar qazanılmışdır. Burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar yeni iqtisadi sistemin-bazar iqtisadiyyatının tələbləri çərçivəsində düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməli idi. Söz yox ki, yeni iqtisadi şəraitdə müəyyən olunan proseslər aqrar islahatların başlanması ilə daha da önəm qazandı və müvəffəqiyyətli ardıcılıqla müşayiət olundu.

Böyük Heydər Əliyev ölkəmizin iqtisadi siyasətinin uğurlu təminatını hələ keçmiş SSRİ məkanına aid olduğumuz dövrlərdə yaratmışdır. Görkəmli dövlət xadimi bu məsələ ilə bağlı demişdir: Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının dinamik artan istehsalı, öhdəliklərin vaxtından qabaq və artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsi 70-80-ci illərdə Azərbaycanın inkişafının nə qədər dinamik olduğunu əks etdirirdi. Ümumittifaq əmək bölgüsündə respublikanın payı, həmçinin Sovet İttifaqının xarici iqtisadi əlaqələrində onun iştirakı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı (1, s. 55).

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin dövlətçilik təcrübəsi, siyasi iradəsi və qətiyyətli idarəçiliyi müttəfiq ölkələr arasında respublikamızın iqtisadi əhəmiyyətini artırmış və bir amal üçün xidmət etmişdir, bu da ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artmasından ibarətdir.

Müasir iqtisadi sistemin mövcudluğu zəminində ölkəmizdə müəyyən olunmuş həmin siyasət yeni müstəvidə yeni dəyərlər əsasında davam etdirilməyə başlandı. Burada bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadi (istehsal) münasibətlərin də müasir iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması xüsusi yer tuturdu. Təbii ki, burada qeyd etdiyimiz kimi, ilk olaraq aqrar münasibətlərin formalaşmasından söhbət gedə bilər. Bu çox strateji məsələ olaraq, incəlik, dəqiqlik və cəsarət tə-

ləb edirdi. Odur ki, 1993-cü ildə ölkə prezidenti seçilən Heydər Əliyev bu sahənin inkişafına xüsusi önəm verdi. Aqrar islahatların keçirilməsi təkcə təşkilati tədbir olmayıb, eyni zamanda iqtisadiyyatın yeni tələblər əsasında qurulması, insanların torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu əldə etmələri, yeni təsərrüfat formalarını yaratmaları, torpaqla səmərəli münasibətlərin yaradılması, bir sözlə, aqrar münasibətlərin formalaşmasının məntiqi nəticəsi idi. Qeyd edək ki, aqrar islahatların keçirilməsi müvafiq dövr üçün heç də asan deyildi. Çünki, aydın məsələdir ki, tarixi düşmənlərimiz ermənilərin torpaqlarımıza təcavüzü iqtisadi sabitliyin də təhlükə altına alınmasına səbəb olurdu. Lakin Heydər Əliyevin müdrikliyi və uzaqgörənliyi düşmənin çirkin niyyətinə qalib gəldi və uğurlu iqtisadi siyasətin təmin olunmasına gətirib çıxardı. Bunun da nəticəsində ölkəmizdə aqrar islahatların başlanması və həyata keçirilməsinə münbit şərait yarandı. Bütün bunların davamı olaraq, 1994-cü il dekabr ayının 23-də Respublika sarayında aqrar islahatlar mövzusunda həsr edilmiş geniş müşavirə də keçirildi. Ölkəmizin rəhbəri həmin dövlət tədbirində demişdir: Biz müharibə şəraitində-yük, müharibədən çıxmaq yolları axtarıq. Bu yollar asan deyil, müəyyən vaxt tələb edir. Bu fikir də yəqin əsaslı olardı ki, biz iqtisadi islahatları sürətlə aparacaq və bunun səmərəliliyini təmin edə bilsək, bunlar həm iqtisadi potensialımızın möhkəmlənməsini təmin edəcək, həm də bəlkə müharibə şəraitindən daha tez çıxmağımız üçün, torpaqlarımızın geri qaytarılması üçün, respublikamızın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün bir əsas yaradacaqdır. Bunların hamısını cəmləyərək tam qətiyyətlə demək olar ki, aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparılmalıdır (3, s. 4).

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra keçən iyirmi ildə aqrar siyasətin hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində böyük işlər həyata keçirildi. Yeni iqtisadi şəraitdə bazar münasibətlərinin hökmranlığı əsasında köhnədən qalma təsərrüfat subyektlərinin aradan qaldırılması, onların bazası ilə yeni təsərrüfat formalarının yaradılması məsələlərinə ciddi fikir verildi. Bu istiqamətdə 1992-ci il 8 aprel tarixdə qəbul olunmuş kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu başlanğıc kimi görünsə də həmin təsərrüfatların yaradılması və səmərəli fəaliyyətində nəzərdə tutulan məqsədə kömək edə bilmirdi. Çünki, qanunun qəbul olunduğu dövrdə mülkiyyətin köhnədən qalma idarəetmə mexanizminə tabe olması, özəl mülkiyyətin yaranması üçün hüquqi, iqtisadi vasitə və mexanizmlərin olmamağı, daha doğrusu, xüsusi mülkiyyətin yaradılmasını təmin edəcək qanunvericilik bazasının yoxluğu çox ciddi çətinliklər ortaya çıxarırdı. Sağlam iqtisadi mühit yox idi. İnzibati amirlik idarəçiliyinin qalıqları hələ də qalırdı. Eyni zamanda qəbul olunmuş qanun müasir iqtisadi sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri ola biləcək ünsürlərlə nəzəri cəhətdən əlaqələndirilə, praktik olaraq həyata keçirilə bilmirdi. Çünki, aydın məsələdir ki, kəndli-fermer təsərrüfatlarının yaradılması və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnun mövcud və təmin olunması əsasdır. Həmin dövrdə isə köhnə təsərrüfat formaları

olan kolxoz və sovxozların islahatlarının aparılmamağı öz özlüyündə yeni təsərrüfat formalarının da yaradılması və məqsədyönlü fəaliyyətinə imkan vermirdi.

Bu məqsədlə də, milli liderimiz 1993-cü ildən başlanan siyasi fəaliyyəti dövründə bütün sahələr kimi aqrar sektorun da davamlı və dayanıqlı inkişafı istiqamətində həlledici mərhələni başlatdı. Belə ki, 1995-ci il 18 fevral tarixdə “Aqrar islahatların əsasları haqqında” və “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları, həmin ilin oktyabr ayında isə Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsini nəzərdə tutan eyni adlı Dövlət Proqramı qəbul edildi. Aqrar islahatların əsasları haqqında Qanunumuzda əsas məqsəd və vəzifələr bu cür müəyyən olundu: islahatın məqsədi aqrar bölməni böhrandan çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq; vəzifələri isə torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasından, bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və infrastruktur sahələrində müxtəlifnövlü təsərrüfatların yaradılması və inkişafı ilə istehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsindən və təkmilləşdirilməsindən ibarət oldu (2).

Ölkəmizdə bütün bunlarla birlikdə qəbul edilmiş Milli Aqrar İnkişaf Proqramında yeni təsərrüfat formalarının yaradılmasında beynəlxalq təcrübəyə də diqqət edilmiş müxtəlif şəraitlərə uyğun təsərrüfatçılığın mövcudluğuna istinad olunmuşdur. Bunlardan biri torpaq və su ehtiyatlarının çatışmamağı və çətin təbii şəraitdə unikal idarəetmə və səmərəli təsərrüfatçılıq, aqrobiznes vahidləri kimi kibus (ictimai təsərrüfatların) və moşavların (xüsusi təsərrüfatların) fəaliyyəti ənənələrinə görə İsrail dövlətinin, digəri ənənəvi fermer təsərrüfatçılığının inkişafı sahəsində Amerikanın, Hollandiyanın, Kanadanın və tarixi, coğrafi, eyni zamanda milli ənənələrin yaxınlığı baxımından qardaş Türkiyənin Cümhuriyyətinin təcrübələrindən ibarətdir.

Həmin hüquqi və praktik sənədlər və təcrübələrin ardınca aqrar sektoru daha da təkmil olaraq inkişaf etdirmək üçün qanun, qərar, məcəllə və digər hüquqi sənədlər qəbul edildi ki, bunlardan da bir neçəsini bu cür göstərmək olar: “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 iyul 1996-cı il tarixli Qanunu, “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu, “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 12 mart 1999-cu il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsi”, “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 may 1999-cu il tarixli Qanunu və s.-də daxil olmaqla 60-a yaxın hüquqi normativ aktlar ölkəmizdə aqrar sektoru inkişaf etdirmək üçün əsaslı zəmin yaratdı.

Məlumdur ki, aqrar sektor torpaq amili olmadan heç bir məna daşıya bilməz. Buna görə də torpağın kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi kimi müasir iqtisadi sistemin ən zəruri predmetinə çevrilməsi üçün dövlət tərəfindən

mükəmməl strategiya həyata keçirilməyə başlandı. Təbii ki, bu torpaqların islahatı nəticəsində mümkün ola bilərdi. Bu məqsədlə də, göstərilən tarixdə qəbul edilmiş “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun əsas məqsədi və vəzifəsi müəyyən olundu. Beləliklə, həmin qanunun məqsədi iqtisadi azadlıq və sosial ədalət prinsipləri əsasında torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərini yaratmaq, bazar iqtisadiyyatını və sahibkarlıq təşəbbüsünü inkişaf etdirmək, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə, o cümlədən ərzaq təminatına nail olmaq və nəticə etibarı ilə Azərbaycan xalqının maddi rifahını yüksəltməkdən ibarət olmaqla, vəzifəsi Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət torpaqlarının müəyyən edilməsini, torpaqların bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə verilməsini, mülkiyyətçilərin torpağa sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını təmin etmək kimi əsaslandırıldı (4).

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin siyasi çevikliyi, onun qətiyyətli idarəetmə bacarığı aqrar sektorun ölkəmizin milli iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli rolunu artırırdı. Bütün bunlar Onun hələ Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işləyərkən Culfa rayonunun Şurut və Gal kəndlərində başladığı torpaq islahatlarının bütünlükdə ölkəmiz miqyasında gerçək davamı və reallığı idi. İqtisadi siyasətin bu cür istiqamət alması MDB məkanına daxil olan ölkələrin hər biri üçün böyük nümunə idi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sektorda sürətli inkişaf prosesi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 1997-ci il tarixli “Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə” 534 sayılı Fərmanı ilə daha da önəm qazandı.

Müasir iqtisadi sistemdə aqrar sektorun əsas qanunauyğunluğu olan kəndli-fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin səmərəli təşkili və məhsuldar nəticələrin əldə olunması üçün 1992-ci il 8 aprel tarixdə qəbul olunmuş müvafiq qanuna 1 iyun 1997-ci il tarixdə dəyişikliklər edildi. Bununla da ölkəmizdə tam təkmil olaraq aqrar siyasət dövlətimizin strateji xəttini təşkil etdi.

Aqrar sahədə istehsalçılara lazım olan zəruri dövlət dəstəyinin davamlılığını təmin etmək üçün ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin böyük xidmətləri vardır. İstifadəçilərə kənd təsərrüfatı texnikalarının verilməsi, onların maliyyə-kredit təşkilatları ilə faydalı və səmərəli əməkdaşlığının yaradılması, digər iqtisadi və texniki təchizatlarla təmin olunması özünün düşünülmüş həllini çoxdan tapmışdır. Bu tədbirlər özünün hüquqi, eyni zamanda iqtisadi əsaslarını ölkə başçısının 11 fevral 2004-cü il tarixdə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 23 oktyabr 2004-cü il tarixdə imzaladığı “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”, 23 yanvar 2007-ci il tarixdə imzaladığı “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarda dövlət dəstəyi haqqında” və 21 avqust 2008-ci il tarixdə imzaladığı “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” Sərəncamları və digər hüquqi-normativ aktlardan götürür. Bu qeyd edilənlər bütövlükdə ölkəmiz və onun regionlarının sosial və iqtisadi inkişafının təmin edil-

məsi üçün, o cümlədən aqrar sektorun inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş məqsədyönlü tədbirlərin tərkib hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2001, 190 s.
2. Aqrar islahatın əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 18 fevral 1995-ci il, www.e-qanun.az.
3. Kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatlar. Bakı: Azərbaycan, 1995, 24 s.
4. Torpaq islahatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 16 iyul 1996-cı il, № 155-IQ.

Джавадхан Касымов

ГЕЙДАР АЛИЕВ И АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА

В статье говорится о стабильном развитии экономики страны в период политической деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева и о выгодах этого развития для аграрного сектора. Проведение аграрных реформ в этой области представлено как успех аграрной политики. Особенно подчеркнута роль государства в направлении правового регулирования этой отрасли.

Ключевые слова: *экономическая политика, аграрный сектор, экономические реформы, правовое регулирование, земельная реформа, рыночная экономика и т. д.*

Javadkhan Gasimov

HEYDAR ALIYEV AND AGRARIAN POLICY

It is told about stable development of national economy in the period of political activity of national leader Heydar Aliyev, and about benefits of this development for agrarian sector in this paper. Carrying out of agrarian reforms in this branch is presented as success of the agrarian policy. The state role in a direction of legal regulation of this branch is especially underlined.

Key words: *economic policy, agrarian sector, economic reforms, legal regulation, land reform, market economy and etc.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2012, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2012, № 1

NURİYYƏ İBRAHİMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: nuriyeibrahimova@mail.ru

AQRAR SAHƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA SƏMƏRƏLİ KREDİT TƏMİNATI VƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Elmi məqalədə iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərin və bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin mühüm ünsürü hesab olunan kreditlərdən səmərəli istifadə edilməsi, aqrar istehsalın həcmnin artırılması, onun dayanıqlı inkişafı prosesin güclü təkan verməklə, düzgün idarəçilik mexanizminin möhkəmləndirilməsi üçün də əsas yarada bilməsi şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *aqrolizing, reproduksiya, mütərəqqi, kredit, struktur, rəqabət.*

Bazar münasibətləri şəraitində kredit – iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərinin və bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin mühüm ünsürü hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə kredit sisteminin yüksək səmərəliliyi bir sıra qanunauyğunluqlarla – bank istiqamətli kredit sistemindən bazar yönümlü kredit sisteminə keçidlə, kredit sahəsində rəqabətin güclənməsilə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirilməsində qiymətli kağızlar bazarının rolunun artması, maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişaf nəticəsində əməliyyat xərclərinin və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, o cümlədən aqrar sahənin uzunmüddətli kreditləşdirilməsinin yüksəlməsi ilə şərtlənir. Kredit sistemi – milli kredit şəbəkəsinin funksional xüsusiyyətlərini, kredit potensialının yerləşmə şərtlərini, onun cəmləşmə dərəcəsini əks etdirən kompleks anlayışdır. Bu sistem vasitəsilə iqtisadi əlaqələr (kredit qurumları ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, o cümlədən aqrar sahə və düşərgələri ilə qarşılıqlı münasibətlər) həyata keçirilir.

Müşahidələr göstərir ki, aqrar sahə iqtisadiyyatın maliyyə-kredit resurslarına daha çox ehtiyac duyduğu sahələrindən biridir. İstehsalın mövsümi xa-

rakteri, istehsal və satış müddətlərinin bir-birinə uyğun gəlməməyi, aqrar istehsalın texnoloji amillərə nisbətən təbii amillərdən daha çox asılı olması və digər spesifik xüsusiyyətlər, bu sahənin maliyyə resurslarına ehtiyacın yüksək olduğunu şərtləndirir. Başqa istehsal sahələrindən fərqli olaraq, kənd təsərrüfatı dövlətin lazımi maliyyə-kredit dəstəyi olmadan, səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanında deyildir. Əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına çəkilən xərclər, bu məhsulların satışından daxil olan vasitələrdən yüksək olur. Bu səbəbdən də inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar istehsalçıların gəlirlərini tənzimləmək məqsədilə, dövlət müxtəlif dotasiya və subsidiyalar ödəyir.

Aqrar sahədə kredit münasibətlərinin zəruriliyinə səbəb xüsusi təsərrüfat qurumları və aqrar sahibkarlarda pul vəsaitlərinin daxil olması ilə, onların sərf edilməsi zərurətinin bir-birinə uyğun gəlməməyidir. Bəzi təsərrüfatlar çoxlu miqdarda məhsul satdığına görə, onlarda müvəqqəti olaraq sərbəst vəsaitlər mövcud olsa da, digər təsərrüfat qurumları isə istehsal prosesini pozmamaq üçün ciddi pul vəsaitlərinə ehtiyac duyurlar.

Bununla yanaşı, aqrar sahədə yeni strukturların yaradılması, onların yeni prinsiplər əsasında qurulması, mütərəqqi texnika və texnologiyanın istehsalda tətbiqi və s. məsələlərdə maliyyə-kredit ehtiyatlarının vacibliyi nəzərə alınaraq, zəruri vasitələrin bu sahəyə yönəldilməsini yetərinə olmamağı da bəllidir. Lakin son illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının I və II Dövlət Proqramlarının səmərəli icrası nəticəsində regionlarda aqrar sahəyə yönəldilən kreditlərin həcmi artmağa başlamış, bu istiqamətdə ciddi irəliləyişlər baş verməkdədir. Məsələn, aqrar sahəyə maliyyə yardımının göstərilməsində Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi mühüm rol oynayır. Bu gün həmin agentlik Azərbaycan hökumətinin beynəlxalq təşkilatlar və maliyyə qurumları ilə bağlanan sazişlər əsasında bir sıra layihələrin, o cümlədən “Dağ və Yüksək Dağlıq Ərazilərin İnkişaf etdirilməsi Proqramı”, “Kənd investisiyaları”, “Şimal-Şərq İnkişafı” və digər layihələr həyata keçirilir. Onların əsas məqsədi – aqrar sahədə fəaliyyət göstərən kiçik və orta təsərrüfat subyektlərinə maliyyə yardımı, yeni iş yerlərinin açılması, kənd yerlərində infrastrukturun yaxşılaşdırılması, sosial-məişət obyektlərinin inşası, bərpa və təmirini həyata keçirməkdir.

Həyata keçirilən layihələrin kredit komponenti çərçivəsində 100 min aqrar sahibkara 50 milyon manata yaxın məbləğində, əsasən mikrokreditlər verilmişdir. Bu kreditlər aqrar sahənin inkişafına müsbət təsiri ilə yanaşı, kooperasiya əlaqələrinin formalaşması və inkişafına, həmçinin kənd əhalisində kredit mədəniyyətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərərək, regionlardan miqrasiyanı azaldır.

Aqrar sahədə çalışan sahibkarlara və təsərrüfat qurumlarına güzəştli kreditlərin verilməsi üçün, keçən ildə dövlət büdcəsindən Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinə 20,0 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Həmin vəsait və əvvəlki illərdə verilmiş kreditlər üzrə 3,2 milyon manat məbləğində daxilol-

malar hesabına, müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə ölkənin 46 rayonunda çalışan 882 sahibkarı cəmi 23,2 milyon manat həcmində güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlərdən 286-sı əkinçilik və 203-ü heyvandarlıq bölmələrinə verilmiş və nəticədə 1620 yeni iş yeri açılmışdır. Kreditlərin orta həcmi 26,3 min manat təşkil etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, ölkə başçısının müvafiq Sərəncamı ilə 2004-cü ildə yaradılmış “Aqrolizing” ASC-yə ayrılmış şərait hesabına 2005-2009-cu illər ərzində müxtəlif markalı 745 ədəd taxılbiçən kombayn, 2284 ədəd traktor, 140 ədəd ekskavator, 5695 ədəd traktora qoşulan kənd təsərrüfatı texnikaları (kotanlar, kultivatorlar, otbiçənlər, həmçinin ot və külək presləyənlər, malalar, çiləyicilər, taxıl və gübrə səpənlər və s.) gətirilmişdir.

Bununla yanaşı, 8 ədəd süd zavodu 19 ədəd soyuducu kamera, 8 dəst yem avadanlığı, kənd təsərrüfatı texnikalarına lazım olan ehtiyat hissələri, 236,9 min ton mineral gübrələr və 294,3 ton pestisidlər alınmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan ayrılmış vəsaitlər hesabına 2008-ci ildə 10,0 milyon manat dəyərində olan 18078 ton superfosfat gübrəsi alınaraq məhsul istehsalçılarına 70% güzəştə satılmağa başlanmış, Rusiya Federasiyasının 4,1 milyon manat dəyərində 7189 ton yüksək reproduksiya buğda toxumu gətirilmiş və 50% güzəştə aqrar istehsalçılara verilmişdir.

“Aqrolizing” ASC-nin fəaliyyət sahələrindən biri də cəmiyyət tərəfindən gətirilmiş texnika və texnoloji avadanlıqların həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə lizinqə verilməsidir. 2005-2009-cu illər ərzində 1964 nəfərə, o cümlədən 1755 nəfər fiziki şəxsə, 209 nəfər isə hüquqi şəxsə 3488 ədəd müxtəlif növ kənd təsərrüfatı texnikası lizinqə verilmişdir. Onlardan 1086 ədədi müxtəlif markalı traktorlar, 69 ədədi kombayn, 54 ədəd ekskavator, 2279 ədədi isə digər kənd təsərrüfatı texnikasından ibarətdir.

Maliyyə aqrar siyasətinin həyata keçirilməsinin mühüm aləti olmaqla yanaşı, hazırda milli iqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi kənd təsərrüfatının inkişafının tempi və miqyasını müəyyənləşdirən amildir. Mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, bütün aqrar və aqrar-sənaye qurumları maliyyələşmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyur. Bu ehtiyacın obyektiv xarakterli olması barədə xarici təcrübədə inandırıcı faktlar az deyil.

Tənzimlənmənin maliyyə-kredit mexanizminin təşəkkülü prosesində aqrar qurumları daim yardım istəməklə nə kimi neqativ nəticələr verəcəyini nəzərə almamışlar. Onlar inkişaf etmiş aqrar sahəyə malik ölkələrdə tənzimlənmənin maliyyə-kredit mexanizminin əsasən stimullaşdırıcısı xarakterli olduğuna kifayət qədər diqqət verməmişlər.

Aqrar sahə daim və əvəzsiz olaraq dövlətin simasında cəmiyyətdən yardım ala bilməz. Kənd təsərrüfatı torpaq, su, iqlim, insan potensialından səmərəli istifadə etməklə yeni dəyər yaradılmasında müvafiq mövqeyə sahib olmalıdır. Tənzimləyici təsirlər aqrar sahənin maliyyə donorlarına ehtiyacını azaltmalı,

bərabərhüquqlu iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin bərqərar olunmasına yönəlməlidir.

Kənd təsərrüfatında büdcə ilə qurulan münasibətlər, müvafiq qurumların mülkiyyət formasından, aqrar-sənaye inteqrasiyasında onların mövqeyindən, ixrac yönümlü istehsalın mövcudluğundan, təsərrüfatın ölçüsündən və s. parametrlərdən asılıdır.

Xüsusi təsərrüfatlar büdcə vəsaitindən, demək olar ki, istifadə etmirlərsə, dövlət mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatı müəssisələri planlı tədbirlərin müəyyənləşdirilməsində xüsusi vəsaitlə yanaşı dövlət büdcəsi vəsaitlərindən də istifadə edirlər. Kənddə qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı qurumlar əsasən büdcə vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərirlər ki, bu da onlarla aqrar qurumlar arasında maliyyə münasibətlərində özünəməxsusluğu şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2003, 315 s.
2. Aliyev İ.H. Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətə səmərəli aparılması. Bakı: Nurlan, 2004, 110 s.
3. Aliyev İ.H., İbadov S.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 395 s.
4. Aliyev İ.H. Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2006, 380 s.
5. Aliyev İ.H. Aqrar sahənin inkişafına dair ümumiləşdirilmiş təklif və tövsiyələr (makroiqtisadi səviyyədə). Bakı: Elm, 2008, 73 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Bakı: Diqesta, Milli Məclisin mətbəəsi, 3 cildə, I c., 2001, 1038 s.; II c., 2001, 1053 s.; III c., 2002, 1053 s.
7. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm, 2000, 235 s.
8. Əhmədov İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi. Bakı: Elm, 2006, 220 s.

Нурия Ибрагимова

ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАЦИОНАЛЬНОГО КРЕДИТА И ФИНАНСОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ

В научной статье изложены структурные изменения, происходящие в экономике, рациональное использование кредита, считающегося важным элементом государственного урегулирования в этой области, увеличение объема аграрного производства в результате сильного толчка про-

цессу устойчивого развития для усиления правильного управленческого механизма.

Ключевые слова: *агролизинг, репродукция, прогрессивный, кредит, структура, конкуренция.*

Nuriya Ibrahimova

ENSURING OF RATIONAL CREDIT AND FINANCIAL RELATIONS IN STEADY DEVELOPMENT OF AGRARIAN BRANCH

The structural changes occurring in economy, rational use of the credit which is considered as an important element of the state settlement in this area, increase in volume of agrarian production as a result of the strong push to the process of stable development for strengthening of the correct administrative mechanism are considered in the scientific paper.

Key words: *agroleasing, reproduction, progressive, credit, structure, competition.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, i.e.d., prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.

Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs:

Kitablar:

Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: İşıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət /Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (26)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Əliyeva
Programçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 06.02.2012
Çapa imzalanmışdır: 05.03.2012
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
20 çap vərəqi. 316 səhifə
Sifariş № 47. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*

E-mail: tusinesr@rambler.ru